

**A magyar nyelv és kultúra
a Duna völgyében**

**Die ungarische Sprache und Kultur
im Donaauraum**

II.

**A magyar nyelv és kultúra
a Duna völgyében**

**Die ungarische Sprache und Kultur
im Donaauraum**

II.

**A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson
— Bécs, 1986. szeptember 1—5. —
elhangzott előadások**

**Vorlesungen
des II. Internationalen Kongresses für Hungarologie
— Wien, 1.—5. September 1986 —**

Szerkesztőbizottság — Herausgeber

**Moritz Csáky
Horst Haselsteiner
Klaniczay Tibor
Rédei Károly**

**A magyar nyelv és kultúra
a Duna völgyében**

II.

Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19—20. század fordulóján

**Die ungarische Sprache und Kultur
im Donaauraum**

II.

**Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des
19. and 20. Jahrhunderts**

**Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság
Budapest — Wien
1991**

Szerkesztette — Schriftleitung

Jankovics József

Kósa László

Nyerges Judit

Wolfram Seidler

Tartalom

Vorwort (Horst Haselsteiner)	545
<i>Művelődési pluralitás a Duna-völgyi népek kultúrájában, különös tekintettel Bécs és a magyar főváros szerepére — Kulturelle Pluralität: die Rolle Wiens und Budapests für die ungarische Kultur und die Kulturen der Donauvölker</i>	
Balassa Iván: Volkskultur in Ungarn im Vergleich zur Kultur der Nachbarvölker	551
Haselsteiner, Horst: Schule und Bildung in Ungarn im Zeitalter des Dualismus	559
Bécsy Tamás: A Duna-völgyi népek rajza a 19–20. század fordulójának magyar drámairodalmában	575
Bjørn Andersen, Zsuzsanna: Einige Züge der ungarischen Kulturentwicklung um die Jahrhundertwende: Zur Rezeption Georg Brandes' in Ungarn	582
Cindori, Marija: A szerb irodalmi folyóiratok és a kelet-közép-európai kapcsolatok a XIX. és a XX. század fordulóján	590
Guszev, Jurij: A magyar irodalom fogadtatása a szocialista országokban és annak előzményei	595
Husová, Marcella: Die literarische Bewegung der ungarischen Moderne "Nyugat" aus der Sicht der tschechischen Rezeption im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts	600
Jakócs Dániel: A magyar kultúra recepciója Bulgáriában 1878–1914 között	610
Kajtár Mária: Die Wiener und die Budapester Publizistik an der Jahrhundertwende	618
Kárpáti, Paul: Kapcsolat, kölcsönösség, hatás Jókai 1870 és 1875 közötti németországi fogadtatásában	624
Käfer István: Magyar sztereotípiák az 1867–1918 közötti szlovák irodalomban	629
Kósa László: Die Idee des "Europa im Kleinen" in der ungarischen Ethnographie	635

Lengyel Béla: Karl Kraus und Ungarn	644
Najdenova, Jonka: A bolgár—magyar kapcsolatok jellegének és korszakolásának kérdéséhez (különös tekintettel a XIX—XX. századi bolgár—magyar irodalmi kapcsolatokra)	651
Norvik, Piret: Zu den ungarisch—estnischen Literaturbeziehungen an der Wende zum 20. Jahrhundert	660
Sieroszewski, Andrzej: Magyarország és Közép-Európa Németh László gondolati rendszerében	666
Szokolczay Lajos: Sinkó Ervin bécsi folyóirata, a Testvér	672
Szaladze Manana: Magyar irodalom Georgiában	681
Szávai János: Bécs a magyar emlékirás tükrében	684
Szőke György: Bécs—Budapest: a pszichoanalízis kisugárzása a magyar szellemi életre (1900—1918)	689
Szörényi László: Bécs szimbolikus szerepe Krúdy Gyula műveiben ..	693
Tamás Attila: Dezső Kosztolányi und die österreichische Lyrik	704
Tomiš, Karol: A magyar irodalom fogadtatásának időszakai a 20. századi szlovák irodalomban	711
Tverdota György: Németh Andor és Bécs	716
Wojatsek, Charles: Arany János hatása a szlovák irodalomra	722

*Nemzeti kérdés, irodalom, irodalomtudomány — Nationale Frage,
Literatur und Literaturwissenschaft*

Balassa Péter: Traditionsdeutungen in der jüngsten ungarischen Prosa	737
Cavaglià, Gianpiero: Hazafiság és irodalom. Megjegyzések egy század- eleji vitához Ignótus körül	744
Csapody Miklós: Program és nemzedék a két világháború közötti Erdélyben. Az Erdélyi Fiatalok 1930—1941 (vázlat)	749
József Farkas: Die nationale Frage in der ungarischen Literatur zur Zeit der Auflösung der Monarchie	753
Kántor Lajos: Kísérletek az irodalom híd-szerepének érvényesítésére Erdélyben	759
Király István: Lukács György nemzettudata	765
Kiss Gy. Csaba: Zum Kontext der ungarländischen Literaturen am Anfang des 20. Jahrhunderts	772
Kovács J. Béla: A Brassói Lapok és a nemzetiségi kérdés	778
Melczer Tibor: Babits Mihály felfogása a magyar nemzeti kérdéstről és az Osztrák—Magyar Monarchiáról 1919-ig	785
Pál Lajos: Die Nationalitätenfrage und der "dritte Weg" in der Tätigkeit von József Eötvös Anfang der 60-er Jahre des 19. Jahrhunderts	794

Pomogáts Béla: Kísérletek az együttműködésre. Erdélyi magyar—román—szász irodalmi kapcsolatok a 20. század elején	800
Rákos Péter: Adalék a nemzeti alkattanhoz (Ady kapcsán)	805
Stier Miklós: Die nationale und Nationalitätenfrage in der Theorie und Praxis der ungarischen und österreichischen sozialistischen Bewegung bis zur Jahrhundertwende (Versuch eines Vergleiches)	810
Székely András Bertalan: Közös dolgaink. Magyarok és szomszédaiak közgondolkodásunk tükrében	817
Totosy de Zepetnek, Steven: Ein Bild der Gesellschaft bei Theodor Fontane und Lajos Tolnai. Einige literatursoziologische Bemerkungen	825

A paraszti polgárosodás kérdései a Duna völgyében. A népi kultúra fennállása és hanyatlása — Die Frage der bauerlichen Verbürgerlichung im Donauraum. Aufschwung und Verfall der Volkskultur

Andrásfalvy Bertalan: Györffy István közművelődési eszméi	835
Erdélyi Zsuzsanna: Die Parallelen der archaisch-ungarischen Volksgebiete in der sakralen Tradition der Donauvölker	840
Fejős Zoltán: A népművészet divatjának első korszaka	845
Gergely Katalin: Paraszti polgárosodás a népi öltözködésben — A népviselet átalakulása, a paraszt-polgári öltözet megjelenése	860
Horváth Terézia: A magyar és a szomszéd népek ékszerkultúrájának néhány jellemvonása a XIX—XX. század fordulóján. (Ékszeranyagok a Duna mentén)	867
Kiss Mária: A népi kultúra alakulása, különös tekintettel a magyarországi Duna-menti délszlávok szokásaira	874
Kríza Ildikó: A ponyvairodalom és a szájhagyomány kapcsolata a parasztság körében a 19. század végén	881
Páll István: Ház- és lakáskultúra az Észak-Tiszántúlon a XIX—XX. század fordulóján	888
Tátrai Zsuzsanna: Osztrák—magyar interetnikus kapcsolatok a jeles napi szokásokban	896

A népművészet mint a nemzeti kultúra forrása — Die Volkskunst als Quelle der nationalen Kulturen

Bárh János: A kalocsai népművészet magyar jelképpé formálódásának folyamata	905
Görömbei András: A folklór szerepe Nagy László költészetében	911
Lehtinen, Ildikó: Népviselet és nemzeti öntudat. "Jegyes a mi viseletünk"	918

Móser Zoltán: "Fölszállott a páva..."	924
Nagy Ilona: Kálmány Lajos és a századforduló mitológiai kutatásai	937
Tóth Emília: A magyar kultúra hatása egy nemzetiségi falura és népdalkincsére	943

A századforduló irodalmi-művészeti irányzatai — Literarisch-künstlerische Richtungen der Jahrhundertwende

Alexa Károly: Világkép és novellaforma a XIX—XX. század fordulóján. A mese felkutatása, kifosztása és megsemmisítése (Vázlat) ..	951
Birnbaum, Marianna D.: A magyar szecesszió néhány problémájához	959
Bodnár György: A magyar premodern elbeszélés választútja	964
Cazelles, Nicolas: A műballada egyetemes műfaj. Arany Jánossal a Duna mentén. Az öregkori balladák	970
Cygielska, Elżbieta: Szecessziós elemek a lengyel és a magyar irodalomban	976
Csűrös Miklós: Megjegyzések a 19—20. század fordulójának irodalmi népiességéről	982
Derék Pál: A magyar avantgárd irodalom fogadtatásának kezdetei (1915—1917)	987
Eöry Vilma: Stílusirányzat és mondatszerkesztés. A szabad függő beszéd szerkezetének szerepe a stílusirányzatok elhatárolásában	992
Erdődy Edit: Szempontok a századelő magyar drámájának értékeléséhez és megközelítéséhez	997
Fehér Erzsébet: A magyar avantgárd eposz műfaji előzményei	1003
Gömöri György: Szecessziós elemek Határ Győző színdarabjaiban ..	1009
Horváth Károly: A szimbolikus-filozofikus költemény a kelet-közép-európai irodalmakban. Krasiński, Madách, Eminescu	1014
Kálmán C. György: A magyar avantgárd líra kezdetei	1020
Kemény Gábor: Életérzés és stílusforma Krúdy Gyula "bécsi" regényeiben	1026
Kenyeres Zoltán: A Nyugat indulása és a közép-európai századforduló	1033
Kovács Éva: Die Wiederholung als textordnende Kraft und stilistisches Mittel in einer frühen Csáth-Novelle	1038
Láng Gusztáv: Bölcsélet és poétika. Megjegyzések a magyar századvég természetlírájáról	1046
Lőrinczy Huba: Csáth Géza és E. T. A. Hoffmann. Szecesszió és romantika kapcsolata egy novella tükrében	1051
Nagy Miklós: Grillparzers Wirkung in Ungarn (1918—1986)	1058

Németh G. Béla: Einige charakteristische Merkmale des österreichischen und ungarischen Impressionismus und Symbolismus	1064
Németi-Sargina Ludmilla: A bécsi szecesszió és századeleji irodalmi-művészeti irányzatainak magyar, cseh, lengyel és orosz variánsai	1071
Ónodi László: Einige Aspekte der österreichischen und ungarischen Literatur um die letzte Jahrhundertwende	1079
Pók Lajos: Die ungarische Sezession und Europa	1085
Sivirsky, Anton: Magyar folklór vagy német romanticizmus?	1092
Szabolcsi Miklós: A későszimbolizmus a magyar és az osztrák irodalomban	1096
Szegedy-Maszák Mihály: Musil und Ottlik	1103
Széles Klára: A modern magyar líra születéséről egy irodalomelméleti hipotézis alapján	1110

A nyelvtudomány szerepe a nemzeti kultúra fejlődésében — Die Rolle der Sprachwissenschaft in der Entwicklung der nationalen Kultur

Bachát László: Nyelvváltozatok a 19—20. század fordulóján	1119
Bokor József: Előrevivő és visszahúzó vonások a 19. század végének magyar nyelvtudományában	1126
Büky Béla: Das Fortleben der Sprachphilosophie des "Wiener Kreises" in Ungarn	1131
Fábián Pál: Die sprachlichen Grundlagen der Stilrichtungen in Ungarn am Anfang unseres Jahrhunderts	1141
Fazekas Tibor: Soziologische Aspekte in der ungarischen Dialektforschung	1147
Horváth Mária: Nyelvi kölcsönhatások Ausztria és Magyarország között a monarchia idején	1154
Juhász Dezső: Nyelvjárásismeret a századfordulón	1160
Kovács László: A nyelvjárások és a köznyelv viszonya nemzetiségi környezetben	1170
Nagy Gábor: Nyelvi eszmények Magyarországon a századfordulón	1175
Szabó Törpényi Ádám: Die Rolle der Sprachwissenschaft für die Entwicklung der nationalen Kulturen in Rumänien	1181
Szathmári István: A magyar irodalmi és köznyelv a XX. század fordulójára körül	1186
Végh József: Ergebnisse und wissenschaftliche Fragen der neueren ungarischen Orts- und Flurnamensammlung	1194
Zaicz Gábor: József Budenz, der Etymologe (Zur 150. Wiederkehr seines Geburtstages)	1199

Történelem, kultúra és nyelv — Geschichte, Kultur und Sprache

Galambos Ferenc Ireneus: A nyelvtudomány és a népművészet szerepe a nemzeti kultúra megtartása és elmélyítése terén Burgen- landban	1209
Hangay Zoltán: Tudomány, művelődés és középiskola a 19. század végén	1215
Könnyű László: A magyar vers angolra fordításának problémái	1220
Schöpflin Gyula: Irodalom a száműzetésben	1228
Veenker, Wolfgang: Megjegyzések egy magyar nyelvű minimumszótár összeállításához	1233
Névmutató	1237

Vorwort

Im vorliegenden zweiten Band sind jene Beiträge zusammengefaßt, die auf dem Zweiten Internationalen Kongreß für Hungarologie in Wien im September 1986 in den sieben sachthematisch gegliederten Sektionen vorgetragen worden sind und die sich mit den Problemen der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, der Jahrhundertwende und des 20. Jahrhunderts auseinandergesetzt haben.

Es sind dies fast hundert wissenschaftliche Arbeiten aus den verschiedenen Bereichen der Hungarologie, aus der Sprach- und Literaturwissenschaft, der Geschichte, der Volkskunde und Ethnographie, der Soziologie, der Komparatistik etc., die das Bestreben nach Multidisziplinarität dokumentieren. Dem internationalen Anspruch des Kongresses folgend sowie dem regionalen Schwerpunkt entsprechend, kommen die Autoren des zweiten Bandes zu zwei Drittel aus Ungarn. Die übrigen Beiträge rekrutieren sich aus insgesamt sechzehn Staaten: aus Bulgarien, der Bundesrepublik Deutschland, Finnland, Frankreich, Großbritannien, Italien, Jugoslawien, Kanada, den Niederlanden, Österreich, Polen, Rumänien, der Sowjetunion, der Tschechoslowakei und den Vereinigten Staaten von Amerika.

In einem ersten großen Bereich werden strukturelle Fragen der Schule, der Bildung, der Volkskultur und das Thema der vielfältigen nationalen und sprachlichen Zusammensetzung behandelt.

Das Schwergewicht liegt deutlich bei der Ethnographie und bei der Volkskultur. Ausgehend von der ungarischen Ethnographie in ihrer frühen Phase, von Csaplovics und seiner Auffassung einer alle Völker des historischen Ungarn umfassenden Volkskunde, wird im makroanalytischen wie im mikroanalytischen Vergleich der Bogen zu den Volkskulturen der anderen Völker des Donauraumes gespannt, die Verbindung zur deutschen Romantik hergestellt und die materielle Kultur wie Volkstracht und Schmuck sowie das Volkslied einer näheren Analyse unterzogen. Regionale Studien über die Südslawen bzw. über die Magyaren des Burgenlandes runden das vielfältige Bild ab. Mehrfach wird in den Vorträgen die Notwendigkeit einer umfassenden, regionale wie nationale Grenzen überschreitenden Betrachtungsweise in den Vordergrund gerückt, die interdisziplinäre Zugangsweise unterstrichen.

Dem so bedeutungsvollen Abschnitt der Schule bzw. der Bildungspolitik sind — dem gegenwärtigen Forschungsstand durchaus konform — vergleichsweise nur wenige Beiträge gewidmet. Ein synoptischer Blick auf das Schulwesen in Ungarn im Zeitalter des Dualismus wird durch einen Vortrag über das Mittel-

schulwesen in Ungarn am Ende des 19. Jahrhunderts und einen weiteren über die bildungspolitischen Auffassungen des ungarischen Ethnographen István Györffy ergänzt. Hier ergibt sich ein weites Feld für künftige Forschungen als Desideratum.

Der eigenen nationalen Identität der Völker des pannonischen Raumes und ihrem Zusammenleben, der Nationalitätenfrage in ihren verschiedenen Spielarten ist eine Reihe von Vorträgen gewidmet. Der Bogen spannt sich über die Auffassungen von Joseph Eötvös, seinen „dritten Weg“ zur Lösung der Nationalitätenfrage in einem multinationalen Reich, über den Stellenwert der Nation und des Nationalbewußtseins bei Georg Lukács, die Auffassungen von Michael Babits über die ungarische Nationalitätenfrage und die österreichisch—ungarische Monarchie bis 1919, über Theorie und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der österreichischen wie bei der ungarischen Sozialdemokratie bis zur Untersuchung über den Stellenwert der Nationalitätenfrage bei der Auflösung der Donaumonarchie in der ungarischen Literatur, um exemplarisch nur einige Beiträge zu nennen.

Der Generalthematik des Kongresses entsprechend, setzen sich die meisten Aufsätze mit der Literatur des fin de siècle vom 19. zum 20. Jahrhundert sowie mit Fragen der literarisch-geistigen Wechselseitigkeit und Beeinflussung und der Rezeptionsproblematik auseinander — ein weites Themenfeld mit vielfältigen Berührungs- und Überlappungsmöglichkeiten, die zweifellos auch die Diskussion stimulierten.

Die ungarische Sezession mit ihrer spezifischen Eigenart, ihre Stellung im mitteleuropäischen sowie im europäischen Zusammenhang, die prämoderne ungarische Erzählliteratur, das Avantgarde-Epos wie die Avantgarde-Lyrik in Ungarn, die Vorläufer des „Nyugat“, das Bild der Donauraumvölker in der ungarischen Literatur der Jahrhundertwende standen genauso im Mittelpunkt wie der parallele Vergleich zwischen jeweils österreichischer und ungarischer Variante des Symbolismus, des Impressionismus, der Publizistik, des Spätsymbolismus und der ungarischen und österreichischen Literatur im allgemeinen Überblick.

Die wechselseitige Beeinflussung wird von mehreren Ansätzen her in sich berührenden und überschneidenden konzentrischen Kreisen dargestellt. Den breitesten Raum nimmt zweifellos die Wechselwirkung zwischen Wien bzw. Österreich und dem Königreich Ungarn ein. Themen wie Kosztolányi und die österreichische Lyrik, Musil und Ottlik, das Fortleben der Sprachphilosophie des „Wiener Kreises“ in Ungarn sowie die Wirkung der Psychoanalyse, der Einfluß von Grillparzer, Karl Kraus, die Bedeutung Wiens für Krúdy, Andor Németh und für die ungarische Memoirenliteratur werden vorgestellt. Es werden Parallelen zwischen der ungarischen und der polnischen Sezession gezogen und die Bedeutung der Wiener Sezession für Ungarn, die Böhmisches Länder, für Polen und für Rußland dargestellt. An direktem bilateralem geistig-literarischem Austausch seien nur die Beiträge über die ungarisch—estnischen, die ungarisch—georgischen, die ungarisch—bulgarischen Beziehungen erwähnt

sowie die Behandlung der spezifischen Korrelation zwischen Magyaren, Rumänen und Sachsen in Siebenbürgen.

Die unmittelbare Problematik der direkten Rezeption von literarischen Kunstwerken wird an Hand von einigen Einzelbeispielen dokumentiert: an Hand der Rezeption von Georg Brandes in Ungarn, jener von Maurus Jókai in Deutschland, die Erstreaktion auf die ungarische Avantgarde im deutschen Sprachraum sowie das allgemeine Problem der Annahme der ungarischen Literatur in den sozialistischen Ländern.

Dieser Punkt leitet direkt zum letzten großen Referatsbereich des Kongresses über, zu den Beiträgen über sprach- und literaturwissenschaftliche Einzelthemen. Es werden Probleme der Übersetzungen behandelt, die Emigrationsliteratur, die Jahrhundertwende, Fragen der Sprache, der Grammatik, der Syntax des Ungarischen. Schließlich befassen sich einige Arbeiten mit sprachsoziologischen Untersuchungen über Umgangs- und Literatursprache im historischen Kontext, mit Dialektforschung, mit Etymologie und Onomastik sowie mit der Kunstballade, den Gefangenennedern und mit der ungarischen Dramenliteratur am Beginn des 20. Jahrhunderts.

Insgesamt wird eine bunte und konturenreiche Palette der Forschungsergebnisse und Fragestellungen der weltweiten, der internationalen Hungarologie der letzten Jahre geboten: Forschungsergebnisse und Forschungsansätze, die die weitere Arbeit zweifellos inspirieren und befruchten werden.

Horst Haselsteiner

**Művelődési pluralitás a Duna-völgyi népek kultúrájában,
különös tekintettel Bécs és a magyar főváros szerepére**

**Kulturelle Pluralität: die Rolle Wiens und Budapests
für die ungarische Kultur und die Kulturen
der Donauvölker**

IVÁN BALASSA (*Budapest*)

Volkskultur in Ungarn im Vergleich zur Kultur der Nachbarvölker

Zunächst muß ich den Titel meines Vortrages erklären, d. h. präzisieren. Unter Volkskultur verstehe ich die traditionelle Kultur, über welche jedes Volk verfügt und welche sich auf sämtliche Gebiete des Lebens ausdehnt. Die vollständigste Form dieser Kultur hat sich lange Zeit im Bauerntum erhalten. Ihr Gegensatz ist die Hochkultur, die jahrhundertlang das Eigentum der höheren Klassen war, die Kenntnis des Lesens und Schreibens inbegriffen. Beide Kulturen lebten nebeneinander, und deswegen ist die Beziehung zwischen ihnen nach oben ebenso zu belegen, wie nach unten. Im allgemeinen hat letztere auf die Volkskultur einen größeren Einfluß aus geübt, in einzelnen Perioden aber auch diese die Hochkultur beeinflußt. Die von Generation zu Generation sich mündlich und empirisch vererbende Volkskultur ist im allgemeinen für das ganze Volk charakteristisch, auch dann, wenn einige ihrer Elemente sich auch bei anderen Völkern zeigen. Einen Zug ihrer Entwicklungsmöglichkeit bildet gerade, wenn die miteinander in Kontakt stehenden Völker einzelne Elemente, eventuell ganze Gruppen ihrer Kultur übernehmen und in ihre eigene eingliedern können.

Der Titel meines Vortrages ist nicht ganz genau, da ich nicht nur die Beziehung unserer Volkskultur zu der der Nationalitäten in Ungarn bzw. der Nachbarvölker untersuchen möchte, sondern meine Forschungen selbstverständlich auf das ganze ungarische Sprachgebiet ausdehnen werde. Ein bedeutender Teil des Ungarntums, wenigstens ein Drittel, lebt in den Nachbarländern und mittelbar in der Nähe unserer Landesgrenzen, teilweise aber in bedeutender Entfernung (z. B. die Székler oder Moldauer Tschangos). Diese Gruppen an den Grenzgebieten der in einem Block lebenden Ungarn haben zahlreiche solche Eigenschaften bewahrt, die im Inneren des Sprachgebietes schon vor ein, eventuell zwei Jahrhunderten verschwunden sind. Die im allgemeinen angewandte Praxis der ungarischen Volkskunde ist die gruppenweise Untersuchung der Volkskultur des im Karpatenbecken lebenden Ungarntums, denn nur auf diese Weise kann man richtige Ergebnisse erzielen.

Von der ursprünglichen Volkskultur des finno-ugrischen ungarischen Volkes, das schon vor der Landnahme mit alttürkischen, ostslavischen und anderen Völkern verkehrte, ist relativ wenig übriggeblieben. Die Sprache — zweifelsohne Träger aller Kulturen — ist dem System und Wortschatz nach finno-ugrisch. Dies hat sich in der Volksmusik, Dichtung, stellenweise im Volksglauben und Brauchtum — u. a. in der Bestattungsweise, im Schamanenglauben und dem Brauch der Regös-Spiele — auch bewahrt. Relativ wenig Elemente finden

wir in der materiellen Kultur vor. Am meisten noch dort, wo die Naturlandschaft zur Konservierung beigetragen hat. Ich denke hier an die Sammelwirtschaft in den Mooregebieten, Fischerei und gewisse Formen der Jagd. Zahlreiche Züge der Viehhaltung, des Ackerbaues und der Glaubenswelt dürfen wir auf den Kontakt mit anderen Völkern zurückleiten, oder sie sind Ergebnisse unserer eigenen inneren Entwicklung. Die Kultur des Ungartums der Landnahme war noch größtenteils einheitlich gewesen. Die Trennung von Volks- und Hochkultur hat mit dem Feudalismus begonnen und wurde immer deutlicher fühlbar, als die Kenntnis des Lesens und Schreibens Eigentum der Privilegierten wurde und zugleich den direkten Anschluß an die europäische Kultur sicherte.

Auch möchte ich hervorheben, daß das die Staatsrechte ausübende Volk wohl oder übel auf die Kultur der mit ihnen zusammenlebenden Völker in jeder Epoche grösseren Einfluß ausübte, als umgekehrt. Dies können wir auch für das Karpatenbecken mit vielen Beispielen belegen und auch bei jenen Ungarn sehen, die heute Staatsbürger irgendeines anderen Landes sind. Dabei handelt es sich nicht um die Theorie der — zwischen den zwei Weltkriegen so oft betonten — kulturellen Überlegenheit, sondern um die natürliche Verbundenheit mit der Macht, die man in zahlreichen Gebieten Europas beobachten kann. Dieser Prozeß kann sich nicht selten bis zum Verlust der Sprache steigern. Es können allerdings einzelne Elemente der Volkskultur auch nach einem Sprachverlust weiterleben. Dies können wir am Beispiel der Schotten beweisen: nur noch einige Zehntausend sprechen die original-gaelische Sprache. Ihre Volkskultur weicht aber von der der Engländer — deren Sprache sie im allgemeinen sprechen — grundlegend ab. Die dritte oder vierte Generation der nach Amerika ausgewanderten Ungarn hat die Muttersprache meist verloren, auf gewisse Bräuche und Speisen besteht sie aber weiter und pflegt gerne die Beziehungen zu ihrer alten Heimat.

Der Einfluß zwischen zwei Völkern ist gegenseitig. Es kann höchstens seine Intensität, von der jeweiligen Staatsmacht, ihre wirtschaftliche und kulturelle Situation abhängig, verschieden sein. Auf die Beziehungen und Auswirkungen hat auch die Verschiedenheit der Glaubenszugehörigkeit einen bedeutenden Einfluß ausgeübt. So konnte sich zwischen den orthodoxen Religionsgemeinden (Rumänen, Serben usw.) und den Römisch-Katholischen — besonders in Geistesbeziehungen — eine Übernahme schwerer entfalten als zwischen Nationalitäten mit gleichem Religionsbekenntnis. Auch die Anhänger der verschiedenen protestantischen Konfessionen übernehmen seltener Kulturelemente von den Katholiken. Diese Feststellung ist auch umgekehrt gültig. Verschiedene Religionszugehörigkeit kann auch Eheschliesungen in bedeutendem Ausmaß verhindern. Diese Probleme scheinen sich aber besonders im letzten halben Jahrhundert aufzulösen. Der hindernde Einfluß ist zwischen den in einer Siedlung Lebenden am stärksten, aber schon im Fall der zeitweiligen Beziehungen bei weiten nicht mehr so bedeutend. So haben z. B. die landwirtschaftlichen Arbeiter die Arbeitsgeräte und -methoden so verbreitet, daß weder die Religion noch die Sprache hindernde oder fördernde Faktoren gebildet hätten. Ein gutes Beispiel

dafür bieten der Sensen-Sichelwechsel im vergangenen Jahrhundert und das Vordringen des Dreschens nach Norden.

Die Erzeuger und Benützer der verschiedenen Geräte wurden im allgemeinen von den Nationalitäten- und Glaubensverschiedenheiten nicht beeinflusst. Sie kannten einander zumeist überhaupt nicht oder haben sich nur ganz kurz getroffen, ihre Beziehungen beschränkten sich auf die kurze Dauer des Kaufens. Während dieser Zeit haben nicht einmal die sprachlichen Schwierigkeiten ihre Verbindungen gehemmt. Vor dem ersten Weltkrieg suchten die rumänischen Bewohner des Siebenbürger Berglandes (Motzen) mit ihren während des Winters angefertigten Holzgeräten die Dörfer der östlichen Theißgegend, hauptsächlich die Jahrmärkte auf. Holzgestelle für Pflüge, Straucheggen, Holzgabeln, Schaufeln, aber auch kleinere oder größere Holzgefäße tauschten sie für Getreide oder verkauften sie seltener für Geld. Die örtlichen Formen und den Bedarf kannten sie genau. Form und Größe der Geräte wichen im allgemeinen vom zu Hause Üblichen ab. Die Kenntnis örtlicher Bedürfnisse war sehr wichtig, denn hätten sie die bei ihnen heimischen Formen feilgeboten, so hätten sie nur selten Käufer gefunden. Da sie während des ganzen Winters die in der östlichen Theißgegend üblichen Formen herstellten, probierten sie anfangs nur je ein übriggebliebenes Stück aus. Erregte es Beifall, konnte der Gebrauch des Gerätes sich auch allgemeiner verbreiten. Hierin liegt ein Grund dafür, daß viele Geräte und Arbeitsphasen sich von der Tiefebene in Richtung des Berglandes verbreitet haben.

Dies ist aber nicht allgemein gültig, denn wir kennen Beispiele, in denen einzelne neue Formen vom Erzeuger selbst im Tiefland verbreitet wurden. Die aus einem Stück Holz gespaltete dreizinkige Gabel nannte man in der Großen Tiefebene ungarische Gabel. Dort haben sich im 18.—19. Jahrhundert die sog. slovakischen, bzw. deutschen Gabeln in großer Zahl verbreitet. Die zwei Seitenzinken der deutschen Gabeln wurden aus einem anderen Holz angefertigt und nachträglich an den Stiel befestigt. Jedes einzelne Stück der ungarischen Gabel mußte man aus je einem anderen Knüttel herstellen, bis das letzte aus einem großen Klotz ausgeschnitten werden konnte. Dies erforderte weniger Material, aber zugleich größere technische Kenntnisse. Der Gegenstand konnte betrieblich angefertigt und dadurch billiger verkauft werden. Zwar war die Lebensdauer der älteren gespalteten Form im allgemeinen länger, aber die sich vom Norden her verbreitende slovakische, bzw. deutsche Gabel hat immer größere Gebiete erobert. Dazu konnte auch beigetragen haben, daß beide Formen zu derselben Arbeit dienten.

Dieses eine Beispiel führt zu interessanten Schlüssen. Erstens: daß jede technische Neuerung mit einem gewissen Volk zu verbinden ist. In unserem Fall mit den Slovaken und Deutschen. Diese technische Neuerung kann gegebenenfalls auch zu einem ethnischen Charakteristikum werden, das, gemeinsam mit vielen anderen Charakterzügen, mit einem bestimmten Volk in Verbindung gebracht wird. Die Benennung bezeichnete den Hersteller und nicht den Benützer, in vielen Fällen diejenigen fahrenden Händler, die das Gerät vom Hersteller zum Käufer beförderten.

Die ungarische Volkskunde hat der Untersuchung dieser Frage in den letzten Jahrzehnten eine ganz besonders große Bedeutung beigemessen. Unter den in Rumänien lebenden ungarischen Forschern beschäftigt sich Károly Kós, im heutigen Ungarn wiederum Imre Dankó mit der Frage, wie durch die Vermittlung der Jahrmärkte die Produkte der verschiedenen Ethnika oft nach weit entfernt gelegenen Gegenden geraten sind. So begegnen wir beinahe im ganzen Karpatenbecken den Waren der slowakischen und oberungarischen deutschen (Zipser) Weber. Sie brachten ihre Produkte entweder selbst oder durch Vermittlung von Händlern nicht nur in die Tiefebene oder nach Transdanubien, sondern sogar in das Siebenbürger Bergland.

Es soll mir diesbezüglich gestattet sein, auf die beliebte Darstellung der Zipser—slowakischen Volksstickerei (ung. varrottas), nämlich auf die biblische Szene hinzuweisen, in der Abraham seinen Sohn Isaak aufopfern will. Ursprünglich wurde sie mit einer speziellen Technik (ung. vagdalásos) hergestellt und man konnte sie in den verschiedensten Gegenden des Karpatenbeckens finden. So gelangte sie auch in den südwestlichen Winkel des Szeklerlandes. Hier war aber diese Technik unbekannt. Man löste das Problem im, durch eine besondere Stickerei namhaft gewordenen Dorf Árapatak — am Ufer des Olt-Flusses gelegen — so, daß die ganze Szene mit Fadenzählstich-Technik gestickt wurde. Zahlreiche Beispiele solcher Übernahmen könnten wir noch anführen, welche uns beweisen, wie die Völker die übernommenen Motive ihrem eigenen Gefallen entsprechend umgestalteten, um sie in ihre Volkskultur eingliedern zu können.

Die Märkte dienten den verschiedenen Nationalitäten nicht nur zum Warenaustausch, sondern schafften ihnen auch die Möglichkeit zu persönlichem Zusammentreffen. Erstens stiegen die Händler immer bei den ortsansässigen Bewohnern ab und daraus entwickelten sich häufig Beziehungen die von Generation zu Generation weiterlebten. Die Jahrmärkte boten der Jugend der Nationalitäten nicht nur zur Begegnung Gelegenheit. Sie konnten sich auch gemeinsam unterhalten. Károly Kós führt dafür ein Beispiel aus dem am Rande des Siebenbürger Mezőség gelegenen Dorfes Alparét vor. Anlässlich des Jahrmarktes organisierte die ungarische und rumänische Jugend an Nachmittagen und Abenden Zusammenkünfte bei denen getanzt wurde und einem ungarischen Tanz immer ein rumänischer folgte. An beiden Tänzen hat die Jugend der beiden Nationalitäten gemeinsam teilgenommen. Solche Zusammenkünfte boten zum gegenseitigen Kennenlernen von Musik und Tänzen Gelegenheit, was häufig auch zu Übernahmen führte.

Bei der Vermittlung von Kulturelementen spielten ehemals die Wallfahrtsorte eine ähnliche Rolle, besonders wenn sich dort verschiedensprachige Teilnehmer verschiedener Nationalitäten trafen. So ein Wallfahrtsort ist u. a. Máriaradna in Rumänien, im ehemaligen Komitat Arad, wohin die katholischen Ungarn und Deutsche des Banats noch heute pilgern (ehemals auch Ungarn aus Szeged). Dort konnten sie gewisse Elemente ihrer Volkskultur gegenseitig kennenlernen. Ähnliches können wir für Mariazell in Österreich feststellen, wohin die Katholiken aus Westungarn in großer Zahl pilgerten. Unterwegs stiegen die Wallfahrer in vielen Dörfern ab und schlossen neue Bekanntschaften,

nicht selten Freundschaften. Sie lernten neue Geräte und Gebräuche kennen, und von diesen übernahmen sie zu Hause all das, was sie in ihre eigene Volkskultur eingliedern konnten.

Ein Vermittler der Beziehungen und Einflüsse zwischen den Völkern des Karpatenbeckens war das Flußnetz, das die verschiedenen Nationalitäten mit den Ungarn verband, die, in der Mitte des Gebietes lebend, die größte zusammenhängende Gruppe bildeten und noch heute bilden. Die wichtigste Verkehrsader war die Donau, über welche aus Österreich vielerlei Waren transportiert wurden. Hier müssen die Volkskeramik — besonders die schwarzen Gefäße — die bemalten Möbel und Truhen, Leinwand und Seide, Kleiderstoff, das wiener Rot genannt, Waschseife und noch vieles andere erwähnt werden. Vom ungarischen Abschnitt der Donau aus hat man vielerlei Waren nach Serbien, sogar nach Bulgarien befördert. Im 19. Jahrhundert war Komárom ein berühmtes Zentrum der ungarischen bemalten Möbel. Die namhaften Truhen von Komárom gelangten mit Schiffen bis zum unteren Lauf der Donau ebenso wie die aus Holz geschnitzten landwirtschaftlichen Geräte, die über den Vág-Fluß bis zur Donau befördert wurden. Auch aus dem Bakony-Gebirge transportierte man solche zu den Häfen der Donau, um sie mit anderen Waren zusammen einzuschiffen.

Einzelne Kulturelemente verbreiteten sich aber nicht nur flußabwärts, sondern auch aufwärts. So drangen die Serben — den Türken flüchtend — donauaufwärts vor, und ihre Siedlungen sind entlang des Flusses bis Komárom überall zu finden. In diesen Gebieten sind auch die ungarischen Volkstrachten sehr schnell bunter geworden. Türkische und balkanische Stoffe wurden verwendet, und Volksschmuck aus Silber und anderem Metall verbreitete sich auch bald. Diese aus dem Süden vordringenden Neuheiten haben auch in der landwirtschaftlichen Produktion Änderungen mit sich gebracht. Von da aus verbreitete sich die Mais-Kultur oder eine charakteristische Variante des Rotweinbaues. Das erforderte aber den Anbau von besonderen Traubensorten. Von Süden, von der Balkan-Halbinsel aus verbreitete sich seit dem Ende des 18. Jahrhunderts das Mangalitza-Schwein und verdrängte bis zur zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts beinahe alle anderen Sorten. Da das Mangalitza-Schwein ein ausgesprochenes Speckschwein war, vermehrte sich in Ungarn der schon früher existierende Speckverbrauch sowie das Kochen mit Fett, und es beeinflusste die bäuerliche Nahrungsweise stark. Ebenfalls aus dem Süden stammt das gefüllte Kraut: szárma. Diese Benennung ist auch für das südliche ungarische Sprachgebiet kennzeichnend.

An der Theiß und ihren Nebenflüssen Szamos, Bodrog und Maros schwemmten Ungarn, Ruthenen, Slovaken und Rumänen das Bauholz auf Flößen mit festgesetzter Größe. Das war deshalb wichtig, weil die Länge der Balken die Länge der Wohngebäude bestimmte, die man daraus bauen konnte. Es kamen aber auch Bretter, Latten, verschiedene landwirtschaftliche Geräte, sogar Obst in großer Menge. Neben Tokaj, Szolnok und Szeged erleichterten zahlreiche kleinere Häfen, daß die mit Flößen transportierten Produkte in zahlreiche Ortschaften gelangten. Die Flößer sind, nachdem sie ihre Fracht verkauft oder abgeliefert hatten, meistens zu Fuß — auf genau vorgeschriebenen Wegen

— nach Hause gewandert. Sie wurden in ihren gewohnten Nachtherbergen immer freundlich empfangen.

Das Vordringen von Kulturgütern entlang der Flüsse können wir mit zahlreichen Beispielen belegen. Das Austreten (Dreschen mit Pferd) ist in den Flußtälern im 18.—19. Jahrhundert gegen Norden vorgerückt. Spuren davon können wir häufig noch ganz weit im Norden finden. Die Sense hat die Sichel als Erntegerät von Süden nach Norden vordringend auf immer kleinere Gebiete zurückgedrängt. Die Verbreitung dieses technischen Wandels haben in großem Maße jene slovakischen, ruthenischen, rumänischen und andere Deputatschnitter gefördert, die jährlich zu Peter und Paul (29. Juni) in den Großgrundbesitzen der Tiefebene und Transdanubiens erschienen sind und dort für einen bestimmten Anteil das Getreide abgeschnitten haben. In diesen Gegenden hat man schon vielerorts die Sense benützt und forderte dies auch von den Deputatarbeitern, die verpflichtet waren, ihre Arbeitsgeräte mit sich zu bringen. Zu Hause arbeiteten sie noch mit Sicheln, aber die Vorteile der Sense erkennend, benützten sie diese alsbald auch in der Heimat.

Der Bauernmantel (ung. szür) hat sich in den Tälern der Flüsse Körös und Maros im vergangenen Jahrhundert weit nach Osten verbreitet. So sehr, daß er in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts schon in Kolozsvár und Nagyenyed hergestellt wurde. Eine Verbreitungsform des szür war folgende: viele Rumänen haben sich bei den Großbauern der östlichen Theißgegend verdingt, wo zu ihrer Entlohnung — ebenso wie der der Ungarn — auch ein szür gehörte, den sie nach Ablauf der Dienstzeit in ihr Heimatdorf mitnahmen. Auf den Jahrmärkten der Begegnungsgebiete von Tiefebene und Bergland haben auch immer mehr Siebenbürger solche Bauernmäntel gekauft. Allmählich wurden sie zum Modestück, und man begann sie auch zu Hause herzustellen.

Der Mantel aus Wollstoff (ung. guba) hat von den Ruthenen ausgehend nach Süden, entlag der Theiß, einen umgekehrten Weg getan. Seit dem 17. Jahrhundert haben an den ungarisch—ruthenischen Berührungsgebieten dieses originalruthenische Oberkleid auch die Ungarn zu tragen begonnen. Es verbreitete sich so schnell nach Süden, daß man ruthenische Frauen nach Debrecen zur Einführung in die neue Technik rief. Nachdem sie sich sämtliche Kniffe der Herstellung angeeignet hatten, wurden die Debreciner Guba-Mäntel immer berühmter. Meister der Gubaweberzunft haben sie gewebt, zugeschnitten und genäht. Der Guba-Mantel verbreitete sich im Westen bis zur Theiß und findet sich jenseits der Donau nur als seltene Ausnahme.

Eine interessante Form der Beziehungen zwischen den Nationalitäten war die Institution der Tauschkinder, die sich hauptsächlich als Ergebnis der Handelsbeziehungen entwickelt hatte. Die ungarische Familie schickte ihr Kind zu einer österreichischen, slovakischen oder oberungarischen Zipser Familie. Von dort wiederum kam ein Kind in die ungarische Familie. Ziel dieses Tausches war in erster Linie das Sprachstudium, aber einige Jahre in der Fremde verbringend haben sich die Kinder nicht nur die Sprache angeeignet, sondern auch die Kultur kennengelernt. Zwischen den Nationalitäten entwickelte sich eine aufrichtige Freundschaft.

Die Erforschung der Kulturmigration bietet auch in österreichisch—ungarischer Beziehung noch viele Möglichkeiten. Die Produkte der steirischen Hütten waren jahrhundertlang beliebt und gesucht. Die steirischen Sennen z. B. hat man nicht nur dort, sondern auch in der ungarischen Tiefebene, ja sogar in Siebenbürgen hochgeschätzt und gerne gekauft. Der Katalog J. Wathners, 1825 in Graz herausgegeben (Der vollständige Kenner der Eisen-Waren) ist eine richtige historische Studie über die in verschiedenen Gebieten Ungarns gebrauchten Geräte. Der Katalog definiert genau die Formen, welche in gewisse Gegenden geliefert werden mußten, da man dort nur diese kaufte. Bezugnehmend auf Österreich könnten wir auch vieles darüber sagen, wie weit einzelne Elemente der Wiener Küche sich nicht nur in Transdanubien, sondern auch im mittleren Teil des ungarischen Sprachgebietes verbreitet haben.

Auch dem nicht Fachkundigen fällt es auf, daß zahlreiche neue Schöpfungen des ungarischen Volksliedes mit derselben Melodie auch bei den Slovaken und Ruthenen zu finden sind und zwar so, daß sie die Lieder — wenn auch mit verschiedenen Texten — zusammen singen können. Béla Bartók hat uns darauf aufmerksam gemacht, daß gewisse slovenische und kroatische Volkslieder pentatonisch sind. Diese können nur von den Ungarn stammen. Wir können das auch in Bezug auf die Rumänen beobachten. Es ist aber kennzeichnend, daß die Rumänen den neuen Stil der ungarischen Volksmusik nicht übernommen haben.

Die Rumänen haben als Vermittler auf dem Gebiet des vlachischen Hirtenwesens auf zahlreiche Völker des Karpatenbeckens eine Wirkung ausgeübt. Besonders in Fragen der Schafzucht und Milchbearbeitung waren sie Meister. Gleichzeitig haben sie aber gewisse Elemente der Großviehhaltung von den Ungarn erlernt, ebenso zahlreiche Teile des Arbeitsgerätebestandes und Verfahrensweisen von ihnen übernommen. Die Kleidung der Moldauer Tschango erinnert in vielem an die Tracht der Rumänen. Sie haben oft auch solche alteuropäische Kleidungsstücke bewahrt, die die Rumänen schon ablegten. Eine charakteristische rumänische Variante der farbenreichen Tracht der Ungarn von Kalotaszeg kann man bei den Rumänen dieser Umgebung nachweisen.

Es ist vielleicht auffallend, daß ich während des hungarologischen Kongresses davon spreche, was die ungarische Volkskultur von anderen Völkern, in erster Linie von den mit ihnen zusammenlebenden Völkern übernommen, bzw. diesen übergeben hat. Die ungarische Volkskunde hat in der Vergangenheit vor allem das untersucht, was als ungarisches Charakteristikum betrachtet werden kann. Meiner Überzeugung nach habe auch ich hier und in vielen anderen Fällen — während meiner nun schon beinahe fünfjhrzehntelangen Tätigkeit — das getan. Die ungarische Volkskultur ist ein System, das sich nur angeeignet hat, was anpassungsfähig war. Ist dieses Einfügen geschehen, so ist es bereits für die ungarische Volkskultur charakteristisch, woher es auch gekommen sein mag. Das ist aber nicht nur bei uns so. Bei sämtlichen anderen Völkern begegnen wir ähnlichen Erscheinungen. Die Volkskultur lehnt alles ab, was ihr nicht entspricht. Wenn vielleicht hier und dort auch etwas sich zu verwurzeln begann, die Volkskultur hat es bald verworfen. Diesbezüglich nur ein einzi-

ges Beispiel: wie schon bemerkt, haben die Rumänen den neuen Stil des ungarischen Volksliedes abgewiesen. Dasselbe können wir in der ungarischen Volksmusik bezüglich deutscher Melodien beobachten. Sie tauchen in einigen Fällen im 19. Jahrhundert auf, dann aber auch nur durch tschechisch—mährisch—slovakische Vermittlung, als sie schon gewissen Änderungen unterworfen waren.

Aus all dem geht hervor, daß die Volkskultur die nicht in ihre Ordnung passenden Elemente abweist; was sie aber übernimmt, formt sie sich zurecht. Deswegen haben sich unsere Forschungen in der neuesten Zeit auch in diese Richtung bewegt, um immer intensiver das zu untersuchen, was uns mit den Nachbarvölkern verbindet neben alldem, was wir in unserer Volksbildung seit den ältesten Zeiten als unser Eigentum betrachten dürfen oder das Ergebnis einer selbständigen Entwicklung ist.

Es ist die Aufgabe der Volkskunde, unter Anwendung der historischen Gesichtspunkte das Ganze der Volkskultur zu erschließen. Die Volkskultur ist ein riesiger Kulturschatz, den wir auch in unsere heutige Kultur einfügen können. Es ist aber die Aufgabe der Kulturpolitiker und Kulturfachleute zu entscheiden, was in die moderne Kultur eingearbeitet und damit von der Volkskultur in den Rang der gesamt nationalen Kultur gehoben werden kann. Auf dem Gebiet der Volksmusik, Volksdichtung können wir bereits von schönen Erfolgen berichten. Es sind aber auch schon Versuche angestellt worden, u. a. gewisse Elemente des Volkstanzes, der Volksarchitektur zu benützen, aber durchschlagende Ergebnisse lassen hier noch auf sich warten. Eine eingehende Erörterung dieser Frage ist aber Aufgabe von anderen Vorträgen, die auf unserem Kongress verlauten werden.

HORST HASELSTEINER (Wien)

Schule und Bildung in Ungarn im Zeitalter des Dualismus

Der Schul- und Unterrichtspolitik wurde im 19. Jahrhundert in allen Staaten Europas, getragen von der Welle der Modernisierung und des verstärkten Schubes der Industrialisierung, große Bedeutung beigemessen. Die weitumfassende und breitgefächerte Anhebung des Bildungsniveaus der Bevölkerung genoß hohen Stellenwert und wurde von den Regierungen mit großer Anstrengung vorangetrieben.

Auch im Königreich Ungarn wurde die Bedeutung der Schule und des Bildungssystems für die Prosperität des nach dem Ausgleich konsolidierten Staates klar erkannt. Baron Josef Eötvös, Kultusminister der Regierung Andrassy, formulierte die Zielsetzung und Zielerwartung der Unterrichtspolitik in seinem Handschreiben an Franz Josef vom 26. Mai 1868 wie folgt:

„Während wir auf der Umgestaltung der politischen Verhältnisse des Landes in allen Zweigen des öffentlichen Lebens, namentlich auf dem Gebiete der materiellen Entwicklung, einen Fortschritt sehen, ist gerade die Volksbildung jenes einzige große nationale Interesse, hinsichtlich dessen wir das Gegenteil wahrnehmen...

Aus dem Vergleich der Anzahl unserer Volksschulen mit jener der Gemeinden geht hervor, daß mehrere tausend Gemeinden des Landes einer Volksschule entbehren. Statistische Berechnungen stellen die Zahl jener Kinder, die gar keines Schulunterrichtes teilhaftig sind, auf hunderttausende...

So kann unsere Volksbildung aus ihrem gegenwärtigen bedauernswürdigen Zustande nur einzig und allein durch ein zweckmäßiges diesbezügliches Gesetz gehoben werden, dessen baldiges Zustandekommen umso wünschenswerter ist, da selbst dann, wenn wir auch das beste Gesetz zustandezubringen vermögen, dessen segensreiche Wirkung doch erst nur nach Jahren erwarten können...“¹

Rund zwei Jahre später, im Jahre 1870 — bereits nach der Erlassung der von Minister Eötvös urgierten gesetzlichen Regelung des Elementarschulwesens — zeichnete der Minister noch immer ein eher bedrückendes Bild von der realen Situation des Bildungswesens in Ungarn. Nur die Hälfte der Kinder besuchten die Schule, in den Wintermonaten gar bloß ein Drittel, in vielen Ortsgemeinden gäbe es gar keine Schule, der vorhandene Klassenraum reiche nur für knapp 60% der Schulpflichtigen aus, und ein Großteil der Lehrer entspräche von der Ausbildung her nicht den Anstellungserfordernissen.² Der Regierung blieb ein großes

Aufgabenfeld zu bestellen, um Ungarn die Annäherung und das Erreichen des westeuropäischen Standards zu ermöglichen.

1. Das Elementarschulwesen

1.1. Die Gesetzliche Regelung als vorgegebener formaler Rahmen

Mit Recht hatte Minister Eötvös in seinem Handschreiben vom Mai 1868 auf die Dringlichkeit der gesetzlichen Fixierung des Elementarschulwesens hingewiesen. Es ist eines seiner bleibenden Verdienste, daß mit der Erlassung des Gesetzartikels 38 noch im Jahre 1868 das Elementarschulwesen grundlegend geregelt worden ist. In diesem Gesetz wurde die Schulpflicht aller 6—12-jährigen umrissen, die staatliche Schulaufsicht dekretiert, die Ausbildung der Lehrer als Anstellungserfordernis festgelegt und neben der Beibehaltung der von privaten Schulerhaltern getragenen Schulen die Errichtung von staatlichen, interkonfessionellen Schulen in Aussicht gestellt. Der Paragraph 58 des Gesetzes regelte die Frage der Unterrichtssprache — ganz im Sinne jener liberalen Prinzipien, die Baron Eötvös federführend auch in das Nationalitätengesetz des Jahres 1868 einfließen ließ. In § 58 hieß es:

„Jeder Zögling soll in seiner *Muttersprache* (Hervorhebung vom Autor) unterrichtet werden, inwiefern diese eine der in der Gemeinde üblichen Sprachen ist. In Gemeinden verschiedener Sprachen sind demzufolge solche Lehrer anzustellen, die in den in der Gemeinde üblichen Sprache zu unterrichten fähig sind...“³

Soweit die wesentlichen gesetzlichen Bestimmungen des Jahres 1868, das Elementarschulwesen unmittelbar betreffend. Gegen den GA 38/1868 hatte es nicht unerheblichen Widerstand der Religionsgemeinschaften und der nichtmagyarischen Nationalitätenvertreter gegeben. Den einen war die staatliche Schulaufsicht, den anderen die ihrer Meinung nach zu wenig berücksichtigte Position der Nichtmagyaren ein Dorn im Auge. Das Gesetz regelte darüber hinaus auch noch das Bürgerschulwesen und die neu zu strukturierenden Lehrerbildungsanstalten. Nach dem Lehrplan von 1869, der 1905 modifiziert wurde, sollten in den Volksschulen Elementarkenntnisse im Schreiben, Lesen und Rechnen vermittelt werden, ein relativ bescheidenes, aber solides Grundgerüst.

Die Regelung von 1868 war zweifelsfrei vom liberalen Geist und vom Entgegenkommen des Baron Eötvös auch den nichtmagyarischen Nationalitäten gegenüber geprägt. Aber bereits unter seinem Schwager und Nachfolger Augustin Trefort wurde in Bezug auf die Unterrichtssprache eine Neuregelung getroffen. Durch den GA 18/1879 wurde an allen Elementarschulen Ungarns der Ungarischunterricht obligatorisch. Alle Lehrer mußten innerhalb einer relativ kurz bemessenen Frist die Kenntnis der ungarischen Sprache nachweisen, und für die Lehrerbildungsanstalten war die Verstärkung des Ungarischunterrichtes vorgesehen. Die nichtmagyarischen bzw. die nichtstaatlichen Schulen sahen sich mit einer Einschränkung ihres autonomen Wirkungskreises konfrontiert, befürchteten einen Assimilierungssog durch die Schule. Das Ungarische als

Staatssprache, als allgemeines sprachliches Kommunikationsmittel, als angestrebte „lingua franca“ erhielt durch Trefort zweifellos ein stärkeres Gewicht.⁴

Höhepunkt und Abschluß dieser Entwicklung in Richtung Intensivierung des ungarischen Sprachunterrichtes stellte die „Lex Apponyi“ dar. Schon knapp nach der Jahrhundertwende wurden Anläufe zur Neuregelung der Schul- und Sprachenfrage unternommen. Ein erster diesbezüglicher Gesetzesentwurf wurde bereits 1904 vom Kultusminister der ersten Regierung Stefan Graf Tisza, Albert Graf Berzeviczy, eingebracht und zeichnete die Entwicklung vor. Berzeviczys Entwurf lehnte sich stark an das italienische und französische Muster an und atmete den Geist des westeuropäischen Nationalstaates. Am 15. August 1905 erließ Kultusminister Georg Lukács zwei Verordnungen, in welchen der verstärkte Ungarischunterricht an konfessionellen Schulen und die Ungarischausbildung der Lehrer geregelt wurde.

Diese Intentionen wurden dann in den Bestimmungen des unter der Ministerschaft Albert Graf Apponyis erlassenen GA 27/1907 „...über die Rechtsverhältnisse der nichtstaatlichen Volksschulen und über die Gehälter der Volksschullehrer in Gemeinde- und Konfessionsschulen“ zusammengefaßt. Das Gesetz sah eine erhöhte Stundenzahl für den Ungarischunterricht an allen Elementarschulen Ungarns vor. Nach vier Jahren sollten die Schüler das Ungarische in Wort und Schrift beherrschen. Für den Unterricht durften nur mehr jene Lehrbücher verwendet werden, die vom Kultusministerium in Budapest approbiert worden sind. Dieser Unterricht hatte in allen Fächern so zu erfolgen, daß „...das Zugehörigkeitsgefühl zu der Ungarischen (Magyarischen) Nation“ sich verstärke und vertiefe. Zur Absicherung dieser Bestimmungen waren breite Kontroll- und Eingriffsmöglichkeiten der Schulbehörden vorgesehen. Die Gehälter der Elementarschullehrer wurden angehoben. Falls der nichtstaatliche Schulerhalter dazu nicht in der Lage war, stand ihm die Möglichkeit offen, um staatliche Unterstützung anzusuchen. Diese Subventionen waren allerdings an die Bedingung geknüpft, daß die Schule eine „...einwandfreie patriotische staatsbürgerliche Erziehung“ vermittele. Hebung des Unterrichtsniveaus im allgemeinen, des Ungarischunterrichtes im besonderen und zusätzlich die des patriotischen Unterrichtsprinzips waren Kernpunkte dieses letzten umfassenden legislatorischen Aktes der Bildungspolitik des Königreiches Ungarn im Elementarschulbereich.⁵

Der hier skizzierte formale Rahmen der Schulgesetzgebung, vor allem die Zielsetzungen und Absichten, die dahinter standen, wirkten sich in der realen Situation des Unterrichtswesens in mehrfacher Hinsicht aus. In der quantitativen wie qualitativen Verbesserung der Schulen, in der Steigerung des Schulbesuchs, in der Reduzierung des Analphabetenanteils genauso wie in der Nationalitätenpolitik des multinationalen Königreiches Ungarn im Zeitalter des Dualismus.

1.2. Quantitative Analyse

Der Zielsetzung der staatlich-liberalen Bildungspolitik in Ungarn entsprechend, sind bei Überprüfung des vorliegenden, umfangreichen Daten- und Zahlenmate-

rials deutliche Zunahmeraten festzustellen. Um diese Zuwächse in die richtigen Beziehungsrahmen einordnen zu können, ist ein Blick auf den Anstieg der Gesamtbevölkerung des Königreiches Ungarn von 1867 bis 1910 erforderlich. In diesem Zeitrahmen erhöhte sich die Bevölkerungszahl um über ein Drittel, von 15,4 auf 20,9 Millionen Menschen. Diesem Kennwert ist die quantitative Hebung der Zahl der Elementarschulen gegenüberzustellen.

In einem ersten, breiteren Betrachtungskreis ist die Zunahme der Elementarschulen wie folgt zu umreißen: Als Ausgangspunkt dient der Neoabsolutismus, die Bach'sche Ära. 1851 gab es in Gesamtungarn rund 10300 Volksschulen. Zur Zeit des Ausgleiches stieg die Zahl der Schulen auf aufgerundet 13800. Anfang der neunziger Jahre auf grob 16900. Und am Vorabend des Weltkrieges im Jahre 1914 gab es über 17400 Elementarschulen. Das beachtliche quantitative Wachstum in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und in den Jahren bis zum Weltkrieg betrug demnach nicht ganz 70% (genau 69,54%). Wenn man allerdings das Wirksamwerden der ungarischen Bildungspolitik nach dem Eötvös'schen Gesetzeswerk beurteilen will, hat man die Steigerungsrate von 1868/69 bis 1914 in Betracht zu ziehen. Und diese prozentuale Zunahme von etwas weniger als 30% (präzis: 29,7%) nimmt sich bescheidener aus. Geringer vor allem auch im Hinblick auf die Vermehrung der Bevölkerung von knapp über einem Drittel im gleichen Zeitraum. Noch deutlicher wird diese Relativierung bei der Gegenüberstellung der absoluten Zahlen. Stieg die Zahl der Schulen vom Ausgleich bis zum Ersten Weltkrieg um 3998, so fiel die Zunahme von 1851 bis 1866 mit 3164 Anstalten kaum dagegen ab. Die prozentuellen Zuwachsraten in den beiden Zeiträumen zeigen sogar ein umgekehrtes Bild. Die Steigerungsrate im Dualismus mit 29,7% war geringer als im „Neoabsolutismus“ und zur Zeit des „Provisorismus“ mit 30,72%, demnach in 48 Jahren niedriger als in den 15 Jahren vor dem Ausgleich.⁶

Günstiger als der quantitative Anstieg der Volksschulen gestaltete sich im unmittelbaren Betrachtungszeitraum von 1867 bis 1914 die Entwicklung bei den Lehrern. Ihre Zahl vergrößerte sich von rund 18000 auf circa 35000, demnach um fast 100% auf beinahe das Doppelte. Dazu ist noch die Hebung des Niveaus der Lehrerbildung, die Errichtung neuer, zweckmäßiger Schulbauten mit zusätzlichem Klassenraum, die qualitative Verbesserung des Unterrichtes, die Zurückdrängung der einklassigen Volksschulen etc. auf der Positivseite zu verbuchen.⁷

In direktem Zusammenhang mit dem Lehrer-Sektor ist der Anstieg der Schülerzahlen zu sehen. Sie betrug im Reformzeitalter ca. 670000, stieg anfang der fünfziger Jahre auf rund 730000, im Jahre 1870 auf fast 1,2 Millionen und erreichte vor dem Weltkrieg die 2 Millionengrenze. Daher stand im Zeitalter des Dualismus der fast 100% Steigerungsrate bei den Lehrern der geringere Zuwachs bei den Schülern gegenüber. Dies wirkte sich selbstredend auf die Verbesserung des Lehrer-Schüler-Verhältnisses aus und kam der Qualität des Unterrichtes zugute. Betrug die Lehrer-Schüler-Relation im Vormärz noch 1 : 74,5, so entwickelte sich diese im Jahre 1870 auf 1 : 71,56 und dann ganz rasant in den Folgejahren bis sie 1913 1 : 52,63 erreichte. Eine zweite Gegenüberstellung kann dies noch

verdeutlichen: Entfielen im Jahre des Ausgleiches noch auf eine Elementarschule im Schnitt 1,2 Lehrer, so waren dies 1914 schon 2 Lehrpersonen.⁸

1.3. Elementarschule und nationale Politik

Der in der Unterrichtspolitik der ungarischen Regierungen manifestierte politische Wille zeigte die klare Tendenz, im Sinne der Stärkung und Konsolidierung des ungarischen Nationalstaates ein einheitliches Elementarschulsystem zu etablieren. Die Bestimmungen zur Verstärkung des ungarischen Sprachunterrichtes, die bereits ab der Ministerschaft von Augustin Trefort zu konstatieren sind und in der Lex Apponyi 1907 ihren Höhepunkt gefunden haben, zeitigten in der Schulwirklichkeit ihre Auswirkungen. Sie wurden von den nichtmagyarischen Nationalitäten als eines der Hauptinstrumente der staatlichen Assimilierungs- und Magyarisierungspolitik eingestuft.

Auf Grund einer generellen Analyse des Zahlenmaterials ist eine allgemein auftretende Verschiebung des zahlen- und prozentmäßigen Anteils der Volksschulen mit ungarischer Unterrichtssprache zuungunsten der nichtmagyarischen Nationalitäten festzustellen. Diese Entwicklung setzte nach der Erlassung des Trefortschen Schulgesetzes Anfang der achtziger Jahre ein, zeigte keinen linearen, eher einen wellenförmigen Verlauf mit Höhepunkten in den späten neunziger Jahren und nach 1907. Die Verschiebung wies auch starke regionale, groß- und kleinräumige Abweichungen auf. Unterschiedliche Tendenzen zwischen Stadt und Land springen ins Auge. Im städtischen Bereich war generell der Trend zur Intensivierung des Ungarischunterrichtes deutlicher ausgeprägt.

Stark unterschiedliche Entwicklungen sind im Schulwesen der einzelnen ungarischen nichtmagyarischen Nationalitäten abzulesen. Am besten schnitten beim Halten ihres Schulbesitzstandes die Rumänen ab, gefolgt von den Serben. Die Hauptursache für dieses Phänomen ist sicher das starke Engagement der jeweiligen orthodoxen Kirchen und Kirchengemeinden auch und vor allem in der Schulfrage. Finanziell getragen wurden diese Bemühungen vom Hohen Klerus und von den Gemeindemitgliedern selbst. Konfessionelle Zugehörigkeit und nationale Identität ließen in nationalpolitischer Hinsicht gerade die Bereiche Schule und Unterricht als konsequent verteidigte Bastionen gegen die Assimilation und Magyarisierung und gegen die Ausdehnung des staatlichen Einflusses erscheinen. Recht günstig sah auch noch die Situation bei den Kroaten aus. Sie hatten durch den ungarisch-kroatischen Subdualismus aus dem Jahre 1868 in den inneren Angelegenheiten einen recht weiten Selbstgestaltungsraum im Sinne der Autonomie. Hervorzuheben ist die eigene, kroatisch-slavonische Schulgesetzgebung und die innere Schulverwaltung als kroatische Landesangelegenheit. Im eigenen nationalen Selbstverständnis schlechter bis katastrophal war die Sachlage bei den anderen Nichtmagyaren in Ungarn. Die Slovaken waren durch die staatliche Schulpolitik, vor allem im Bereich der Mittelschulen, sehr stark betroffen. Die Ruthenen mit ihrer sicher ungünstigsten Ausgangsposition wurden gar nicht in die Lage versetzt, ein eigenes, nationales Schulnetz auszu-

bauen. Und die Deutschen schließlich waren fast generell von allen nichtmagyarischen Nationalitäten Ungarns am ehesten bereit, sich in das ungarisch-magyarische Schulsystem zu integrieren und damit den Weg der Assimilation einzuschlagen. Aber gerade bei den Deutschen muß diese allgemeine Tendenz durch eine starke Einschränkung korrigiert werden: Während in der Zips, in Transdanubien, vor allem in Budapest, in Südungarn und in Kroatien-Slavonien ein eklatanter Rückgang der Zahl der deutschen Volksschulen zu verzeichnen war, bildete Siebenbürgen eine große Ausnahme. Gestützt durch die starke Stellung der deutschen protestantischen Landeskirche der Siebenbürger Sachsen konnten hier — abweichend zur allgemeinen Entwicklung in den anderen Landesteilen und Regionen — nicht nur die Position gehalten, sondern darüber hinaus noch ausgebaut werden.⁹

2. Schulbesuchsfrequenz und Alphabetisierung

Durch die forciert vorangetriebene Schul- und Unterrichtspolitik im Zeitalter des Dualismus ist ein eindeutiges Wachstum der Schulbesuchsfrequenz und damit der Schulbesucherrate festzustellen. Die Steigerung dieser Rate von rund der Hälfte der schulpflichtigen Kinder im Jahre 1870 auf fast neun Zehntel knapp vor dem Ersten Weltkrieg stellt zweifellos einen großen Erfolg für die staatlichen Bemühungen dar.

Eine stark unterschiedliche Entwicklung ist allerdings auch beim Schulbesuchsverhalten zu registrieren. Enorme regionale Differenzierungen fallen auf, aber auch eklatante Unterschiede zwischen Stadt und Land und vor allem erhebliche Divergenzen beim Anteil der einzelnen Nationalitäten. Im Stichjahr 1900 war bei den Deutschen der höchste Schulbesuch gegeben, gefolgt von Slovaken und Magyaren. An letzter Stelle standen die Ruthenen mit bloß über der Hälfte von Schulgängern. Überraschend niedrig war die Quote bei den orthodoxen Serben und Rumänen.¹⁰ Dem Schluß von Július Mésároš, daß die nichtmagyarischen Nationalitäten mit hoher Schulbesuchsfrequenz stärker der Assimilierung ausgesetzt waren, wird man weitgehend, allerdings nicht ohne Einschränkungen, folgen können.

Als direkte Folge der vorangetriebenen Schulpolitik, der qualitativen Verbesserung des Unterrichtes, der Methodik und Didaktik, der positiven Entwicklung des Lehrer-Schüler-Verhältnisses und der gesteigerten Schulbesuchsfrequenz ist die Anhebung der Alphabetenrate und das Zurückdrängen des Analphabetismus in Ungarn anzusehen. Allerdings ging diese Steigerung nicht so rasch vor sich, wie man dies im Hinblick auf die großen Anstrengungen, die man zu setzen bereit war, erwarten konnte. Dies ist zeit- und ortsunabhängig ein allgemeines Phänomen der Bildungsentwicklung und kein Spezifikum Ungarns im Zeitalter des Dualismus.

Jedenfalls konnte die Zahl jener, die keine Schulbildung erhalten hatten, in Gesamtungarn vom Ausgleich bis zum Ersten Weltkrieg von zwei Drittel auf ein Drittel gesenkt werden. Es ist dies im globalen Vergleich ein beachtlicher Erfolg.

Die Analphabetenrate weist — wie dies bereits in anderen Bereichen des Schulwesens zu konstatieren war — erhebliche geschlechtsspezifische, regionale und nationale Unterschiede auf. Zu den geschlechtsspezifischen Unterschieden sei ein Beispiel aus dem Jahre 1910 vorgeführt: Während die Analphabetenrate bei den Frauen noch 41,5% betrug, machte sie bei der männlichen Bevölkerung bloß 31,8% aus. Zu den großräumigen Differenzen sei ein Blick auf die Situation der Regionen des Königreiches Ungarn im Jahre 1910 erlaubt. Der Anteil der Analphabeten bei der Wohnbevölkerung über sechs Jahren betrug in Gesamtungarn 33,3%, in Kroatien-Slavonien 47,4% und in Siebenbürgen mit 49,5% noch immer fast die Hälfte — und dies in Siebenbürgen trotz des hohen Bildungsgrades bei den Deutschen!

Das Stadt-Land-Gefälle illustriert eine Gegenüberstellung aus dem Jahre 1910: Der Alphabetenanteil in Städten mit Munizipalrecht betrug 85,4%, jener in den nichtstädtischen Komitatsbereichen aber bloß 64,2%. Aber auch bei den Städten traten erhebliche Unterschiede auf, wobei die Ackerbürgerstädte der Großen Ungarischen Tiefebene — mit einigen Ausnahmen wie z. B. Debrecen — am schlechtesten abschnitten.

Eine überaus breite Spannweite des Alphabetisierungsgrades mit erheblichen gruppenspezifischen Unterschieden ist bei den einzelnen Nationalitäten festzustellen. Die Amplitude reicht von über vier Fünftel des Lesens und des Schreibens Kundigen bei den Deutschen bis bloß knapp ein Viertel von Alphabeten bei den Ruthenen.¹¹

3. Mittleres und Höheres Schulwesen

3.1. Die gesetzliche Grundlage

Durch den Gesetzesartikel 30/1883, verabschiedet und sanktioniert unter Kultusminister Augustin Trefort, wurde nach zähen Verhandlungen mit den Schulerhaltern in Ungarn erstmals das Mittelschulwesen einheitlich geregelt. Im Sinne der „Nationalisierung“ des Unterrichtssystems erhielten die Gymnasien und Realschulen eine landesweite, uniforme Struktur. Die Mittelschulen wurden unter staatliche Aufsicht gestellt und die Institution der staatlichen Inspektoren geschaffen. Die Professorenausbildung wurde einheitlich geregelt. Dies hatte Rückwirkungen bis auf Universitätsebene. Die Realschule erfuhr eine theoretische Gleichstellung mit dem Gymnasium. Bereits 1878 wurde die Regelschulzeit an Realschulen von sechs auf acht Jahre erhöht. Aber trotz aller dieser Bemühungen um Gleichbehandlung und unbeschadet aller späteren Reformmaßnahmen im Bereich der Lehrplanangleichung berechnete die Realschulmatura in Ungarn nur zur Studienaufnahme an der Technischen Hochschule, an der Berg- und an der Forstakademie. Von einer vollen Gleichstellung zwischen den beiden Mittelschultypen konnte somit keine Rede sein.¹²

3.2. Quantitative Analyse

Die Zahl der Mittelschulen insgesamt, d. h. jene der Gymnasien und Realschulen zusammen, nahm zwischen 1867 und 1914 um beinahe 40% (präzis: 39,63%) zu. Die prozentuelle Erhöhung war somit bei den Mittelschulen deutlicher ausgeprägt als bei den Elementarschulen. Auch die Schülerzahl wuchs bei Gymnasien und Realschulen merkbarer als bei den Volksschulen, sie verdoppelte sich von 36500 auf rund 78000. Als Folge der versuchten Ausfächerung und Differenzierung des mittleren und höheren Unterrichtswesens ist, vor allem nach dem Mittelschulgesetz von 1883, in den achtziger Jahren eine rasante Zunahme der Realschulen festzustellen. Allerdings verflachte diese Entwicklung ab 1890 und kam beinahe zum Stillstand. Die Momentaufnahme im Jahre 1914 zeigt eine Situation, die ein noch deutlicheres Überwiegen der Gymnasien signalisiert: Fielen 1890 auf eine Realschule ca. 5 Gymnasien, so waren es knapp vor dem Ersten Weltkrieg schon sechs. Ergänzt und verstärkt wurde die generelle Zunahme an Mittelschulen außerdem durch ein großzügiges Erweiterungs- und Ausbauprogramm der bestehenden Anstalten.¹³

In der nationalen Zusammensetzung von Schulen und Schülern bietet sich ein ähnliches Bild wie bei den Elementarschulen: Starker Vormarsch des magyarschen Elementes, Rückgang und Abfall bei den Nichtmagyaren. Auch in dem Sektor der Mittelschulen haben sich die Rumänen noch am besten gehalten, etwas überraschend der starke Abfall bei den Serben — hier machte sich die Sogwirkung des Schulwesens im Fürstentum bzw. im Königreich Serbien bemerkbar —, und signifikant die starke Position der Deutschen bis zur Jahrhundertwende, wobei auch im Bereich der Mittelschulen der siebenbürgische Anteil überwiegt.¹⁴

Zur sozialen Herkunft der Mittelschüler lassen sich aus den Unterlagen nur schwer präzisere Schlüsse ableiten. Zu unterschiedlich sind die Zahlenangaben. Vor allem verhindern die differenten Zuordnungskriterien eine anschauliche und vergleichbare Analyse. Wie zu erwarten, sind die Oberschichte und die obere Mittelschicht der ungarischen Gesellschaft sehr stark, ja prädominant vertreten, während die Kinder der unteren Gesellschaftsschichten wie jene von Kleinbauern, von Arbeitern und des Agrarproletariates ganz schwach repräsentiert sind.¹⁵

3.3. Lehrplan und Unterrichtsziel

Mit dem Mittelschulgesetz von 1883 wurden die formalen und organisatorischen Grundlagen für Gymnasien und Realschulen gelegt. Für die Gestaltung des Unterrichtes an den mittleren und höheren Lehranstalten waren schon einige Jahre zuvor die Weichen gestellt worden. Der 1879 konzipierte Lehrplan und die daraus rückzuschließenden Unterrichtsziele waren nach dem deutschen Vorbild der „humanistisch-vaterländischen Bildung“ konzipiert worden. Dieser Lehrplan war das Werk des Pädagogen und Bildungspolitikers Maurus Kármán (1843—1914). Kármán studierte ab 1862 in Wien Philosophie und Philologie, legte sein Doktorat 1866 in Pest ab. In seinen pädagogisch-didaktischen Auffas-

sungen wurde er durch einen Studienaufenthalt 1869—1871 in Leipzig geprägt. In Leipzig war es vor allem der Professor für Philosophie und Pädagogik Tuiskon Ziller, mit dem Kármán in Verbindung trat. Ziller hatte versucht, die philosophisch-pädagogischen Ideen Johann Friedrich Herbarts weiterzuentwickeln und in die Praxis umzusetzen. Erfüllt von den in Deutschland gesammelten Erfahrungen kehrte Kármán nach Ungarn zurück und war ab 1872 als Professor für Pädagogik und Philosophie am Institut für Lehrerbildung der Universität Pest tätig. Als Sekretär des Landes-Unterrichtsausschusses erstellte er Inhalt und Leitlinien des 1879 für ganz Ungarn einheitlich erlassenen Lehrplanes für Gymnasien. Er lehnte sich dabei stark an das Ziller-Herbartsche Modell an. Im Mittelpunkt stand die systematisch formal durchstrukturierte Wissensvermittlung im klassisch-humanistischen Sinn, die — ähnlich wie in Deutschland — vor der Gefahr der Erstarrung nicht gefeit war. Das offensichtliche Übergewicht der humanistischen Gegenstände geht aus dem hohen Anteil von 62,2% hervor, den diese nach dem Lehrplan von 1879 eingenommen haben. Kármán übernahm auch das Herbartsche Konzentrationsprinzip. Alle Unterrichtsgegenstände mit ihren Lehrinhalten sollten auf ein zentrales Bildungsziel ausgerichtet sein, auf die Pflege und die Betonung von Werten wie Ordnung, Harmonie, Ansehen, religiös-sittliche Gesinnung. Vor allem sollte die Weckung des nationalen, patriotisch-vaterländischen Bewußtseins und der nationalen Gesinnung im Vordergrund stehen. Daher fiel auch ein erhöhtes Schwergewicht auf den Geschichts- und den Literaturkundeunterricht des Ungarischen. Grob umrissen wurden außer der „patriotischen Vaterlandskunde“ und der Pflege der klassischen Sprachen noch die Botanik von Carl von Linné und das Periodensystem der chemischen Elemente nach Dmitrij Ivanovič Mendeleev neben dem Unterricht in Musik, Zeichnen, Turnen und Religion in die Stundentafel aufgenommen.¹⁶

3.4. Versuch der Ausfächerung des mittleren und höheren Bildungssystems

Um dem Anspruch der verbürgerlichten, industrialisierten und differenzierten Gesellschaft und deren Bedürfnissen entgegenzukommen, unternahm die ungarische Unterrichtsverwaltung einige Anstrengungen, das Angebot an Schultypen zu erhöhen. Neben den handwerklich-gewerblichen Berufsschulen für Lehrlinge sind die Fachmittelschulen im gewerblichen und im landwirtschaftlichen Bereich zu erwähnen, deren Zahl allerdings bescheiden blieb. Im Jahre 1890 gab es drei staatliche Gewerbeschulen, zwei in Budapest und eine in Kaschau, mit insgesamt bloß knapp über 300 Schülern. Für ein Agrarland wie das Königreich Ungarn war aber auch die Zahl von nur vier landwirtschaftlichen Mittelschulen in Keszthely, Debrecen, Kaschau und Kolozsmonostor mehr als bescheiden einzustufen. Etwas besser sah es bei den Handelsschulen aus. Ihre Anfänge reichen noch in die Zeit des Neoabsolutismus zurück. 1857 wurde die „Pester Handelsakademie“ (Pesti Kereskedelmi Akadémia) als Privatinstitution von der Pester Handelskammer und der Lloyd-Gesellschaft mit finanzieller Unterstützung einer Bank (Pest-budai pénzüzet) gegründet. Sie vermittelte eine dreijährige

Ausbildung. Neben den üblichen Schulunterrichtsgegenständen wurden jene Fächer gelehrt, die die Handelsangestellten in erster Linie benötigten (Buchführung, Korrespondenz, Wechselkunde etc.). Diese Schultype nahm zweifelsohne den rasantesten Aufschwung. 1870 gab es zwei Handelsschulen (in Pest und in Kronstadt), 1880 bereits neun (mit 688 Schülern), 1890 erfolgte dann der Sprung auf 27 Anstalten (mit 2960 Schülern) und schließlich 1908 auf 37 Handelsschulen (mit 5696 Schülern).¹⁷

Der Ausbau des Volksschulnetzes in Ungarn erforderte als Folgewirkung auch eine verstärkte Lehrerausbildung. Die Studentenzahlen wiesen eine deutlich steigende Tendenz auf, sie erhöhten sich von 1872 bis zur Jahrhundertwende um das Fünffache (von 1208 auf 5827). Umso überraschender erscheint es, daß mit der wachsenden Hörerzahl die Zunahme an neuen Anstalten nicht Schritt halten konnte. Denn im gleichen Zeitraum wurden die Lehrerbildungsanstalten von 61 bloß auf 82 aufgestockt. Dem generellen Trend entsprechend entwickelte sich auch die Unterrichtssprache und die nationale Zugehörigkeit der Schüler. Als Illustration diene der Prozentanteil an Anstalten und an Hörern magyarischer Nationalität im Jahre 1900: 87,8 Prozent der Lehrerbildungsanstalten hatten die ungarische Unterrichtssprache aufzuweisen, der Anteil der magyarischen Frequentanten betrug 72,3%.¹⁸

Generell läßt sich jedenfalls festhalten, daß der Ausbau und der Zuspruch bei den Alternativen zu Gymnasium und Realschule im mittleren und höheren Bildungswesen in Ungarn relativ bescheiden ausgeprägt war und auf eine gewisse Immobilität der Bevölkerung im Unterrichtsbereich hindeutet.

4. Zielsetzung und Beurteilung der Bildungspolitik

Zum Abschluß sei es gestattet, einige zusammenfassende Bemerkungen anzuführen.

4.1. Zur Ausgangslage:

Zur Schul- und Unterrichtssituation im Königreich Ungarn im Zeitalter des Dualismus gibt es bis heute keine umfassende Gesamtdarstellung. Die bisherige Literatur behandelt die Bildungspolitik eher nur am Rande mit. Dabei ist eine Konzentration auf die Organisationsform des Schulwesens und die versuchte quantitative Analyse festzustellen. Zielsetzung und vor allem der Inhalt standen bisher eher im Hintergrund. Hier ist ein echtes Forschungsdesideratum anzumelden: Aufgrund von Memoiren, Inspektionsberichten und anderen Quellengruppen wäre ein Bild von der tatsächlichen Schulwirklichkeit zu zeichnen.

4.2. Das gesteigerte staatlich-etatistische Selbstwertgefühl nach 1867, der wirtschaftliche Aufschwung und die zunehmende Verbürgerlichung und

Modernisierung Ungarns erforderten ein breiter aufgefächertes und vielfältigeres Bildungs- und Ausbildungsangebot.

4.3. Vier Funktionen der liberalen, staatlichen Unterrichtspolitik sind zu konstatieren:

- Unterrichtsfunktion: Sie bedeutet die Vermittlung von Wissen, von Kenntnissen, die der Mensch in seinem Wirken in der bürgerlichen Gesellschaft braucht — als Folge der neuen Herausforderung der technischen Welt und des industrialisierten Zeitalters.
- Erziehungsfunktion: Sie erfordert die weltanschaulich fundierte Persönlichkeitsbildung im Sinne des bürgerlich-liberalen, nationalen Staates — und stand damit in gewissem Sinne in Konkurrenz zu den Kirchen mit ihren weitgehend theologisch-transzendental abgestützten Auffassungen.
- Sozialisationsfunktion: Sie erfordert die Vorbereitung der Schüler auf den Einordnungsprozeß in die moderne, ausdifferenzierte, arbeitsteilige Gesellschaft.
- Emanzipationsfunktion: Eine möglichst breite, umfassende Schicht der Bevölkerung sollte zu solidem Bildungsstandard geführt werden. Darauf aufbauend, aber gleichzeitig davon abgesetzt (vor allem schichtenspezifisch) ist die höhere Bildung anzusetzen. Im Sinne dieser Emanzipation ist auch die Errichtung von eigenen Mädchengymnasien in Ungarn ab Mitte der neunziger Jahre im Nachziehverfahren zu sehen.

4.4. Eine quantitative Verbesserung des Bildungssystems ist zweifelsfrei generell zu registrieren. Als Indikatoren dafür sind anzuführen: die steigende Zahl der Schulen in allen Anstaltstypen, die Aufstockung des Personalstandes der Lehrer, die Erhöhung der Schulfrequenz, die Reduzierung der Analphabetenzahlen, auch wenn die Alphabetisierung langsamer ging, als man sich dies erwartet hatte. Als Fazit bleibt dennoch festzuhalten: Der Abstand Ungarns zu West- und zum übrigen Mitteleuropa konnte verringert werden.

4.5. Das Überwiegen der klassisch-humanistischen Bildung im Bereich der Mittelschulen blieb die gesamte Epoche hindurch erhalten. Ein Kennwert dazu: Im Jahre 1914 besuchten nur 14% der Mittelschüler eine Realschule.

4.6. Die Ausfächerung in andere, spezifizierte Bildungsbereiche des höheren und mittleren Schulwesens war zwar vorhanden, aber bei weitem nicht stark genug ausgeprägt, bzw. sie wurde von der Bevölkerung nicht entsprechend genutzt.

4.7. Die Tendenz zur Verstaatlichung des Unterrichtswesens lag zweifelsohne in den Intentionen der ungarischen Regierungen. Es wurden auch wesentliche Teilerfolge erzielt, wie z. B. bei der Schulaufsicht, bei der Errichtung

neuer, staatlicher Lehranstalten, auf dem Schulbuchsektor. Festzustellen ist aber, daß in fast allen Schultypen auch noch vor dem Ersten Weltkrieg die nichtstaatliche Schule dominierte. Im Elementarschulbereich waren 1914 über zwei Drittel konfessionelle Lehranstalten zu konstatieren, bei den Gymnasien noch immer weit über die Hälfte. Hauptursachen für diese Entwicklung waren einerseits die vorgegebenen, traditionellen Strukturen und andererseits die chronische Kapitalknappheit des Staates.

- 4.8. Die Nationalisierung der Schule im Sinne des ungarischen (magyarischen) Staates wurde ab den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts forciert und weit vorangetrieben. Die angestrebte Analyse des Bildungswesens in Ungarn im Dualismus sollte zwar umfassend sein und nicht bloß in der Nationalitätenproblematik stecken bleiben, dennoch wird man zum Abschluß die relevante nationale Problematik nicht ausblenden können.

Das Unterrichtswesen des Königreiches Ungarn bot sicher allen Landeseinwohnern vermehrte Bildungschancen. Verbunden mit diesem Bildungsangebot war auf der einen Seite die Assimilierung im nationalen Sinn, die Magyarisierung der von diesem Schulsystem erfaßten nichtmagyarischen Landeseinwohner. Auf der anderen Seite aber ist der Ansatz für den nationalen Widerstand, für den Nonkonformismus der Nichtmagyaren nicht zu übersehen. Sie versuchten in unterschiedlicher Intensität, ihren Schulbesitzstand zu halten. Sie bemühten sich, in ihren Unterrichtsanstalten jenes geistige Waffenarsenal zu schmieden und jene Intelligenzreserve zu rekrutieren, die sie im Kampf, in der nationalen Auseinandersetzung mit den Magyaren zu benötigen vermeinten. Das Ungarische und das in Ungarn vermittelte Bildungsgut der europäischen Tradition, der europäischen Moderne verbunden mit dem gesamt-patriotischen ungarisch-magyarischen Kultur- und Geschichtsbild des ungarischen Staates unter magyarischer Führung wurde nicht von allen Staatsbürgern akzeptiert. Das Ungarische als „lingua franca“, als allgemein angenommene, vereinigende und zentripetale Verkehrssprache aller Landeseinwohner konnte sich nicht in vollem Ausmaß durchsetzen. Dazu kam noch, daß die zwei- bzw. mehrsprachigen Unterrichtsanstalten von beiden Seiten mit Mißtrauen betrachtet wurden. Die Magyaren befürchteten eine Aushöhlung der einheitlichen, ungarisch-magyarischen Bildungs- und Staatsstruktur. Die kämpferischen Gruppen der Nichtmagyaren betrachteten sie als Mittel der schrittweisen Einschmelzung und Magyarisierung.

Eine Schlußfrage ist noch anzuschließen: Hätte in Ungarn ein alle Nationalitäten halbwegs gleichmäßig erfassender Modernisierungsprozeß im sozio-ökonomischen wie im kulturell-geistigen Bereich im Sinne der Toleranz die sicher vorhandenen Adhäsionskräfte zu einer Kohäsion verdichten können? — Aus der historischen Erfahrung der Ereignisse von 1918—1919 wissen wir, daß die Leuchtkraft der nationalen Ideologien jede gesellschaftspolitische Dynamik im Sinne der Erhaltung der Einheit des ungarischen Staates, die allfällige Chance auf kulturellen wie sozialen und wirtschaftlichen Aufschwung in Pluralität über-

strahlte. Diesen Aufschwung, diesen Aufstieg auch im bildungspolitischen Bereich vermeinte man im eigenen, nationalen Staat besser verwirklichen zu können.

Anmerkungen

1. Vortrag des Königlich Ungarischen Ministers für Kultus und Unterricht. — Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettzahl 2208/1868; zitiert bei: Helga Machtinger, *Die Schulgesetzgebung im Königreich Ungarn nach dem Ausgleich von 1867* (ungedr. Diplomarbeit, Wien 1986) 13 (weiterhin: Machtinger).
2. *Magyarország története 1848—1890*. Bde. 6/1 und 6/2 (Budapest 1979) 6/1, 466 (weiterhin MT 6/1, bzw. MT 6/2).
3. Machtinger, 26 f.; *Landesgesetzsammlung für die Jahre 1865 bis 1867 und 1868* (Pest 1872) 352—361; MT 6/2, 844 f., 1399—1402; *Magyarország története 1890—1918*. Bde. 7/1 und 7/2 (Budapest 1978) 7/2, 877 ff. (weiterhin MT 7/1 bzw. 7/2); vgl. zusätzlich: *Magyar törvénytár. 1836—1868. évi törvénycikkek*. (Budapest 1896).
4. Zu den Ungarischkenntnissen der Lehrer ist anzumerken, daß trotz der gesetzlichen Bestimmungen des GA 18/1879 im Jahre 1890 noch immer rund 10% des Lehrpersonals in Ungarn nicht oder kaum Ungarisch sprach (beim griechisch-unierten Personal sogar 30, beim orthodoxen immerhin noch 14%). — MT 6/2, 1400 f.; Machtinger, 38—51.
5. Zur „Lex Apponyi“ und ihrer Vorgeschichte vgl.: István Dolmányos, *Kritik der Lex Apponyi. Die Schulgesetze vom Jahre 1907*. In: *Die nationale Frage in der Österreichisch—Ungarischen Monarchie 1900—1918*. (Budapest 1966.) 233—304; MT 7/2, 639 ff.
6. Zur Veranschaulichung sei die komplette Zahlenreihe angeführt: Elementarschulen in Ungarn:

1851	10299
1866	13463
1869	13788
1890	16805
1900	17025
1914	17461

- Die Zahlenangaben sind bei den einzelnen Autoren geringfügig abweichend. Vgl.: MT 6/2, 1400; László Katus, *Die Magyaren*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*. Bd. III/1 (Wien 1980) 482 (weiterhin: Katus); Július Mészáros, *Die Stellung der Völker Österreich—Ungarns nach dem Sturze des Absolutismus im Lichte der Angaben über die Entwicklung der Bevölkerung und des Schulwesens*. In: *Der Österreichisch—Ungarische Ausgleich 1867*. (Bratislava 1971) 475—519, 509 ff. (weiterhin: Mészáros); *Magyarország története 1849—1918. Az abszolútizmus és a dualizmus kora*. red. Péter Hanák (Budapest 1975. 2) 362 ff. (weiterhin MT IV); Horst Haselsteiner, *O profesionalnoj, obrazovnoj i socijalnoj strukturi u Ugarskoj početkom XX veka s posebnim osvrtom na Srbe* (Zur Berufs-, Bildungs- und Sozialstruktur in Ungarn am Beginn des 20. Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung der Serben). In: *Kulturno-politički pokreti naroda habsburške monarhije u XIX veku*. (Novi Sad, 1983.) 377—412., (weiterhin: Haselsteiner, *O strukturi*); ders., *Schulstruktur und nationale Identität der Serben Ungarns am Beginn des 20. Jahrhunderts*. In: *Österreichische Osthefte*. Jahrgang 26 (Wien 1984) 301—312. (weiterhin: Haselsteiner, *Schulstruktur*).
7. MT 6/2, 1400; János Hajdu, *Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés*. In: *Magyar művelődéstörténet*, ed. Sándor Domanovszky, 5 Bde. (Budapest o. J.) 5. Bd., 343—346, 350; Katus, 482; MT IV, 362 f.
  8. Katus, 482; MT VI, 362 f.; Haselsteiner, *O strukturi*; ders., *Schulstruktur*, 302, 307.

9. Zur Illustration der Lage in Siebenbürgen ist anzuführen, daß im Jahre 1900 266 Volksschulen mit deutscher Unterrichtssprache existierten. Diese Zahl erhöht sich bis 1910 auf 299. — Friedrich Gottas, *Die Deutschen in Ungarn*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, Bd. 3: *Die Völker des Reiches*, 1. Teilband (Wien, 1980) 340—410 f. (weiterhin: Gottas); zur Schul-situation der Nichtmagyaren siehe im angeführten Sammelwerk die Beiträge von Gogolák über die Slovaken, Djordjević über die Serben, Hitchins über die Rumänen, Bihl über die Ruthenen und Suppan über die Kroaten; zu den Kroaten noch zusätzlich: Jaroslav Šidak, *Die Entwicklung des Schulwesens in den kroatischen Ländern von 1773—1874*. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1975*. (Eisenstadt, 1976) 194—206. Die mit Abstrichen wertvollste Darstellung mit zahlreichen Zahlentabellen, aber nicht immer aus-gewogener Bewertung noch immer: Mésároš, vgl. des weiteren: Haselsteiner, *O strukturi*; ders. *Schulstruktur*; MT 7/2, 1007.

Nationale Zusammensetzung der Schulen und Schüler in Ungarn 1871—1900:

Nationalität und Unterrichts- sprache	1871		1900	
	Zusammensetzung der Schüler- schaft in %	Schulen in %	Zusammensetzung der Schüler- schaft in %	Schulen in %
Magyarisch	47,6	62,6	51,7	75,9
Deutsch	18,8	10,1	11,7	2,8
Rumänisch	12,7	21,1	16,7	15,8
Slovakisch	14,1	14,9	12,0	3,9
Ruthenisch	2,7	3,8	3,1	0,7
Serbo-kroatisch	4,1	2,1	4,6	0,9

Nach: Mésároš, 510 f., Tabelle 11.

10. MT 6/2, 1400; Mésároš, 510:
Schulbesuchsfrequenz der einzelnen Nationalitäten im Jahre 1900:

Deutsche	90,8%
Slovaken	87,2%
Magyaren	85,1%
Kroaten	83,6%
Serben	75,1%
Rumänen	62,5%
Ruthenen	57,7%

11. Entwicklung der Analphabetenrate in Gesamtungarn in Prozenten:

1867	ca. 70%
1880	63,6%
1890	46,8%
1910	33%

Zu den nationalen Unterschieden bei der Alphabetenrate im Jahre 1910:

Deutsche	82,2%
Magyaren	79,2%
Slovaken	69,7%
Kroaten	56,0%
Serben	48,0%
Rumänen	33,1%
Ruthenen	27,9%

Zu den Zahlenangaben und zur Alphabetisierung allgemein vgl. umfangreiches Schrifttum: MT 6/2, 844, 1400; MT 7/1, 424; Katus, 482; Gottas, 479; die Beiträge von Gogolák, Hitchins, Bihl, Suppan, Djordjević im Sammelband über die Donaumonarchie; schließlich die beiden schon angeführten Beiträge von Haselsteiner.

12. MT 6/2, 1406; Gottas, 380; Hajdu, 350 ff.; MT 7/2, 879—883; Machtinger, 52—66.

13. Zur Entwicklung der Anstaltszahlen (Gymnasien und Realschulen) von 1867 bis 1914:

1867	1871	1890	1900	1914
164	178	188	197	229, davon:
143		150		195 Gymnasien und
21		33		34 Realschulen.

Schülerzahlen in Realschulen und Gymnasien:

Realschulen	1867:	2.661	1890:	7.303
Gymnasien		33.908		36.367

D. h., daß es im Jahre 1890 noch immer fünfmal mehr Gymnasiasten als Realschüler gab. Tabellen und weiterführende Angaben vgl. vor allem: Mésáros, 512 f.; MT 6/2, 1406; MT 7/2, 879—883; Hajdu, 351; Katus, 482.

14. Die Verschiebung zugunsten der magyarischen Mittelschulen soll mit nur einer Prozentzahlkette verdeutlicht werden: betrug der Prozentanteil im Jahre 1859 noch 35,9%, stieg er im Jahre 1871 auf 74,2 und schließlich 1900 auf 91,3%, d. h. neun Zehntel der Mittelschulen in Ungarn hatten um die Jahrhundertwende ungarische Unterrichtssprache. — Mésáros, 511 f.; zur nationalen Zusammensetzung eine Vielzahl von Literatur: vor allem die einschlägigen Beiträge im Sammelband Habsburgermonarchie über die Entwicklung der einzelnen Nationalitäten; die beiden angeführten Titel von Haselsteiner; Hajdu, 351; Katus, 482.
15. Zur sozialen Herkunft der Schüler im Schuljahr 1912/13 in Prozenten:

Grundbesitzer und Großbauern	15,73
Fabrikanten und (sic!) Kleingewerbetreibende	12,64
Beamte	11,30
Geistliche, Professoren, Lehrer	11,00
Bauern	1,27
Landwirtschaftliches Gesinde	0,92
Arbeiter	2,00
Tagelöhner	0,46

— MT 7/2, 882.

16. Hajdu, 350 ff.; MT 7/2, 880 f.; zu Maurus Kármán vgl.: Ödön Weszely, *Kármán Mór emlékezésed*. (Budapest, 1917); László Felkai, *Adalékok Kármán Mór oktatásához*. (Budapest, 1957); ders. *Kármán Mór emlékezete*. In: *Pedagógiai Szemle* 1/1965. Zu Tuiskon Ziller und dem Herbartianismus: F. Jakobs, *Die religionspädagogische Wende im Herbartianismus*. (Heidelberg, 1969); H. Leuken, *Tuiskon Ziller. Seine pädagogischen Reformbestrebungen, geschichtlich und kritisch beleuchtet*. (Bonn, 1930).
17. MT 6/2, 1402 ff., 1407 f.; MT 7/2, 885.

18. Entwicklung bei den Lehrerbildungsanstalten in Ungarn von 1872 bis 1900:

Unterrichtssprache und Nationalität	1872		1872		1900		1900	
	Anzahl der Anstalten		Anzahl der Schüler nach d. Nationalität		Anzahl der Anstalten		Anzahl der Schüler nach d. Nationalität	
	absolut	%	absolut	%	absolut	%	absolut	%
Magyarisch	36	59,0	1208	64,7	72	87,8	5827	72,3
Deutsch	4	6,5	285	15,3	1	1,2	808	10,0
Rumänisch	2	3,2	142	7,5	4	4,8	693	8,6
Slovakisch	1	1,6	128	6,8	—	—	247	3,1
Ruthenisch	—	—	—	—	—	—	122	1,5
Kroatisch	—	—	10	0,5	—	—	40	0,5
Serbisch	1	1,6	81	4,3	2	2,5	297	3,7
Ungarisch und deutsch	4	6,5	—	—	1	1,2	—	—
Ungarisch—deutsch— slovakisch	2	3,2	—	—	—	—	—	—
Ungarisch und rumänisch	1	1,6	—	—	2	2,5	—	—
Nicht angeführt	10	16,8	—	—	—	—	—	—
ZUSAMMEN	61	100,0	1872	100	82	100	8057	100

Mésáros, 511 f. Tabelle 12; vgl. desweiteren: MT 6/2, 1404 f.; Haselsteiner, *Schulstruktur*.

BÉCSY TAMÁS (Pécs)

**A Duna-völgyi népek rajza a 19—20. század fordulójának
magyar drámairodalmában**

A 19. és 20. század fordulójának meglehetősen alacsony színvonalú drámairodalmában jóval kevesebb utalást találunk a nemzetiségi kérdésre vonatkozóan, mint a korszak publicisztikájában, társadalomelméletében és történetírásában. Ez több szempontból is meglepő lehetne. A nemzetiségi kérdés benne volt a kor mindennapjainak életében. Ez a drámairodalom a nagyközönséget kívánta szolgálni; s ez a tendencia már a kiegyezéstől kezdve érvényesült. Ezért a magyar drámairodalomban 1905 nem is jelentett fordulópontot. A meglehetősen sok operett, népszínmű, komédia, színjáték a századforduló tájkán is a kasszasikert célozta meg. A sok pénzt azonban a szórakoztató, nevetető és jóízűen megrikató színdarabok hozták; s ennek következtében efféléket írtak még azok is, akik mint újságírók rangosak, és a radikális mozgalmaknak vezéralakjai voltak. (L. pl. Bíró Lajos drámaírói munkásságát.) A nemzetiségi kérdéskör hiánya a kor drámairodalmában azért is meglepő lehet, mert a harmad- vagy negyedrangú művekből — s ezek mind azok — sokkal inkább megismerhetők egy-egy korszak mindennapjainak szokásai, nézetei, beszédtemái, mert erről írnak, mint a remekművekből. A nemzetiségi kérdés, mint említettük, a mindennapok életében is beszédtema volt.

A magyar irodalomtörténet-írásban a drámákban benne lévő kérdéseket problémaköröket általában úgy szokták vizsgálni, ahogyan a regényekben lévőket is lehet. Ezzel lényegében azt kívánjuk mondani, hogy általában mellőzni szokták a műnemi törvényszerűségeket, s ezek funkcióját. Pl. abban a vonatkozásban, hogy felerősítik-e vagy csökkentik a művilágban való megjelenésmóddal a valóság erővonalait, vagy akár az esztétörténeti stb. kérdéseket. Egy drámában csak azok jelennek meg adekvátan — úgy is fogalmazhatjuk, hogy a maga fogalmának megfelelően —, amelyek az alakok közötti viszonyokban jelennek meg, változtatva ezeket, vagy előkészítve a viszonyok változását. Azok a mondatok — bármily tartalmasak is —, amelyek nem változtatnak az alakok közötti viszonyokon akár csekély mértékben is, egy dráma világszerűségében nem válnak súlyossá, kellően hatékony mozzanatokká. Még akkor sem, ha bemutatásuk idején a pillanatnyi aktualitás miatt esetleg botrányt keltettek. Meggyőződésünk szerint az epikai és a drámai művek vizsgálatakor éppen annyira figyelemmel kellene lennünk a műnemi ismérvekre és a törvényszerűségekre, mint a lírai művek elemzésekor.

Berczik Árpád 1876-ban bemutatott darabjának a címe: *A harcztérről*. A cím és a műfaji megjelölés között enyhén humoros ellentmondás van: „Eredeti

látványos bohózat dallal, tánczczal, négy felvonásban.”¹ A harctér az 1875—76-os szerb—török háború színtere. A darab alakjai között szerbeket, magyarokat, szerb szolgálatban álló oroszokat, törököket és cigányokat találunk. Egy belgrádi, szerb nemzetiségű férfi, Baracsin Sándor magyar nőt vett feleségül. Közvetlenül házasságkötésük után Irénnel most egy dunai hajón Belgrádba utaznak. A szerb—török háború során Baracsin nagynénje, Nána szerb önkéntes csapatot állít ki, s unokaöccsét hívja meg vezérnek. A vezénylő tiszt Alexej, szerb szolgálatban álló orosz tiszt. Baracsin úgy tudja, hogy Szemes Arthúr még most is üldözi szerelmével feleségét, Irént; lévén, hogy régebben egy ideig udvarolt neki. Irén is azt hiszi, hogy Szemes miatt utazik a hajón. A II. felvonás Belgrádban játszódik, a szerb hazafisággal eltöltött nagynéni házában. Itt él Ottil, Baracsin húga, valamint Darinka, a néni fogadott lánya. Darinka utóda Joskovich Jóczának, a „nagy hősnék, ki hét halott törököt keresztbe rakott és tetejükbe ülte szitta el pipáját”.² Nána, a lelkes szerb hazafi, Joskovich Józsa zápfogát erekleként őrzi. Alexej Ottilt akarja feleségül venni; a lány azonban azt a Szemes Arthúrt szereti, aki miatta jött Belgrádba, s nem Irén után. A drámai akciók, vagyis a viszonyváltozások a féltékenységgel és szerelemmel kapcsolatosak. A végén persze minden jóra fordul; Baracsin rájön, hogy Szemes Ottil kedvéért utazott Belgrádba, Szemes elveheti Ottilt és Darinka is elnyeri a szláv hőst, Alexejt. A szerb—török háború ezen szerelmi bonyodalmak mellett és között kerül elő, de az erre való utalások soha nem állnak az előtérben, lévén, hogy a viszonyváltozások nem érintik sem a háborút, sem az alakok nemzeti hovatartozását. Erre vonatkozóan csak szövegek vannak, a viszonyváltozásoktól függetlenül.

Az ily mondatokból tudjuk meg, hogy Baracsin egyáltalán nem oly lelkes szerb, mint Nána hiszi. Az önkéntes sereg vezérségét is azért fogadta el, nehogy magára haragítsa a nagynénit, s így elessen a várható 300 000 forintos örökségtől. Testvére, Ottil kicsúfolja Joskovich Józsa zápfogát, mondván, hogy az nem is lehetett a szerb hőse, mert „a zápfog plombírozva van”. Darinka lelkes szerb nacionalista, aki szeretne „egy török basát megsütve látni”. Alexej belépése pillanatában kijelenti: „Kettőt terjesztek, a szlávsaót és az emberiséget”. A kettő akkor terjeszthető legjobban, ha szláv lányt vesz feleségül; s erre Ottilt találja — így mondja — a „legcélszerűbbnek”. Ottil, mivel Szemest szereti, hallani sem akar róla. Alexej „szépszerivel” akarja Ottil ellenállását legyűrni; ami nála mindig annyit jelent, hogy kozákjaival intézteti el az ügyet. Velük fogatja le a lányt, s így húzza ujjára a gyűrűjét.

Látható, hogy végül nem a Magyarországon élő szerb nemzetiségek problémaköréről van szó. A szerb nacionalizmust megcsipkedi ugyan a szerző, az orosz tisztelet határozottan ellenszenvesnek ábrázolja; de nincs benne sem szerb-ellenesség, sem magyar nacionalista érzelem.

Inkább némi fölény érződik a szerb—török háborúval, a szerbek magatartásával, s különösen Joskovich Józsa zápfogával kapcsolatban. Ez utóbbi Nánára, a lelkes szerb nacionalistára vet rossz fényt, hiszen ő emlegeti mindig „Szlávia anyánkat”. És voltaképpen ez a fölényérzet az, amit a kor dzsentrije a nemzetiségekkel szemben érzett.

Ismeretesek az 1910-es népszámlálás adatai, amelyek szerint az akkori Magyarország lakosainak 45,9%-a *nem* magyar anyanyelvű volt. Az elmúlt évtizedekben — különösen az Egyesült Államokban — divatban volt az a fajta szociológiai művizsgálat, hogy miként tükröződnek a regényekben a valóságos társadalmi viszonyok, pl. a gyermekek számában. Ha ebből a szemszögből nézzük a korszak magyar drámáit, bizony ez a 45,9% nem látható bennük. A nemzetiségi rendszert cselédek (ők főként szlovákok), házvezetők (ők inkább a svábok közül kerülnek ki), hivatalszolgák stb. Hogy a reális százalékarány nem jelenik meg, sok oka van; s az okhálózat meglehetősen bonyolult. Szerepet játszik benne, hogy a nemzetiségi kérdés a politikai életben a nemzetiségek választójogával, és így áttételesen a demokráciával volt kapcsolatban; és persze a mindennapi életben is erős indulatokat váltott ki. A kor drámaírói mind a nagyközönség szórakozási igényét akartak kiszolgálni; a választójog, a demokrácia, a nemzetiségi probléma pedig nem tartozott a szórakoztató témák közé. A szlovák cseléd, a sváb házvezetőnő, a zsidó boltos alakjai általában semmit nem jelentettek meg saját társadalmi problémáikból; jószívet mind humoros alakok. Biró Lajos 1908-ban *A sajtó lélektanához* című könyvében azt írta, hogy „A nemzetiségi kérdéssel például magyar lapnak lehetetlen egyenesen leírni akár a legvilágosabb igazságokat is, különbeni lapviszszaküldések, 'lemondások', felháborodott levelek érkezésének terhe alatt”, mert „a közönség nem tűri, hogy bizonyos igazságokat a szemébe mondjanak”.³ Ez a megállapítás a színházakra, a színházba járó közönségre is érvényes.

Közismert, hogy a szociáldemokrata párt nemigen foglalkozott a nemzetiségi proletariátussal; pártjaikat burzsoá pártoknak tartották, s a nemzetiségekre alig volt befolyásuk. Több jel mutat azonban arra, hogy a nagyközönség — főként a rémhíreknek, az egyszerű, de izgalmakat keltő híreszteléseknek a táptalaját adó kispolgárság — azt hitte, hogy a szociáldemokrata eszmét éppenséggel a nemzetiségi terjesztik. Fő „bűnük” épp a nemzetköziség, nemcsak a nacionalista, de a nemzeti eszmék és érzület elvetése volt.

1908-ban adták a Magyar Színházban Drégely Gábor *A szerencse fia* komédiáját, amelynek aztán igen nagy sikere lett külföldön is. Játsozták Bukarestben, Zágrábban, Bécsben, Koppenhágában, Stockholmban, Londonban, Frankfurtban és Lipcsében. Egyik röpké jelenetében szerepel egy Havelka és egy Krausz nevű szabólegény. Az előbbivel kapcsolatban a szerző instrukcióban le is írja „Tótosan beszél”.⁴ Ők a Varga nevű szabómesternek az alkalmazottai, s most előlegért jönnek. A kiadott munkákat nem végezték el, mert — miként Krausz mondja — „Tegnap a pártvezérünk születésnapja volt, hát csinálunk kék hétfőt”. Havelka erre így szól: „Miért nem mondd magyarul, hogy blaumontág? Keresztényszocialista vagy te, Krausz, hogy mindent megmagyarosítasz?” Mire Krausz tiltakozik: „Ne gyanúsíts, Havelka! Tudod, hogy testestül-lelkestül nemzetközi vagyok.” Ők egy másik szabólegénnyel is akarnak itt találkozni, az elszegényedett, predikátumos dzsentrí ivadékkal, szentjóni Kormos Antallal. Kormos, a szerencse fia, már karrierjére készül, s vitázik velük. Ekkor hangzik el, hogy Havelka az általános választójogért küzd. Krausz nem tűrheti, hogy a parlamentben csak ügyvédek üljenek, kell oda szabó is. Havelka ezt így toldja

meg: „A suszterek nem oda valók, de mi szabók, értünk a politikához.” Havelka a velük vitázó Kormost vádolja, hogy elárulja a szabókat, és „Előbb-utóbb vagy akasztófán fog lógni, vagy miniszter lesz!”.

Ez a mondat egyébként rávilágít az ebben a korban megírt drámák legfőbb témájára: a mindenáron való karrierre. A társadalmi emelkedést, a képviselőséget vagy az üzleti életbe való bekerülést rendszerint csalással, hazugsággal érik el, illetve azzal, hogy másnak mutatják önmagukat, mint amilyenek valójában: előkelőnek, gazdagnak, erős, mindenkin átgázoló egyéniségűnek. Drégely Gábor darabjában Kormos a szabóságba vasalásra küldött frakkot „kölcson véve” megy el az úgazdag Reiner estélyére, ahol találkozik egy miniszterrel. A mű végére, miként Havelka megjósolta, miniszter lesz ő is.

A Máramaroszigeten született Garvay Andor *Bent az erdőben* c. darabját 1913-ban, a Budai Színkörben mutatták be. Erdélyben, egy „eldugott erdei házban,”⁵ s négy ember között játszódik. Tarics Ákos elverte birtokait, s csak egy kis darab, köves földje maradt. Krumplít termel rajta már hat éve. Gazdaasszonya és szeretője Florea, aki — miként önmagáról mondja — „szegény, tudatlan oláhasszony”. Egy Werner Félix nevű bányamérnök rezet talál Tarics földjén. Megkötik a szerződést, amely szerint Werner csak alkalmazottja lesz Taricsnak a réz kiemelésében. Wernerrel jött felesége is, Ráchel, aki Florea leírásában „Lánghajú! Nagy testű! A szeme olyan, hogy a Holdat is megigézi!”. Ez a leírás a korszak igen sok nőalakjára ráillene; ez a fajta „ragadozó” asszony igen sok drámában megjelenik,⁶ ha parancsol, engedelmeskedni kell neki. Olyan férfit kíván magának, akiben „gyönyörű bűnök” és „rettentő erények” vannak; őt a férfiban az örület vonzza, „Amely az égis vagy a börtönig ér.”. A kor szegény hivatalnokainak, kispolgári férfiainak volt ez a nő az eszményképe; akivel az életben legalább egyszer bűnözni is érdemes. Florea viszont egészen más, „nagyszerűen primitív, gyönyörűen komplikált, tiszta, szép, erős őseember”, ahogyan Tarics jellemzi. Látnoki ereje is van, mert a szívére, az érzelmeire hallgat; és így érzi meg, hogy a lánghajú asszony bajt, veszedelmet hoz Taricsra.

Ráchel változtatni akar férje Tariccsal szembeni függőségi helyzetén, társtulajdonossá akarja tenni, hogy a várható milliókból bőven részesedjenek. Magába akarja bolondítani a férfit; de egymásba szeretnek. Ekkor zajlik le Ráchel és Florea között egy jelenet, amelyben Ráchel „buta állat”-nak nevezi Floreát, és cseléd mivoltát vágja gőgösen a szemébe. De jellemző módon nem sérti meg a nemzetiségében. Florea azért egyezik bele, hogy Ráchel elvegye tőle Taricsot, mert ő alázatos, gazdájának bármily szavát teljesíteni óhajtó tudatlan „oláhasszony”. Csak arra figyelmezteti, nehogy elárulja, nehogy megszomorítsa, mert akkor „százszor jaj” lesz. Tarics azzal a föltétellel hajlandó Wernert társtulajdonossá tenni, ha elválik feleségétől. Werner azonban szereti Ráchelt, s keserű, csalódásteli gúnnyal közli, csak vigye azt az asszonyt, „aki tegnap még azzal jött a házadba, hogy a pénzedet elkeríti nekem! Aki tegnap velem esküdött össze ellened”. A megbántott, szerelmében megcsalt Tarics ökölrel támad az asszonyra, aki a házba menekül. Florea persze tanúja a jelenetnek, s azt nem tudja elviselni, hogy az ő szeretett emberét a másik nő elárulta, utána rohan a házba, és baltával agyonvágja.

Látható, Garvay Andor nem Florea román mivoltát, hanem primitív dinamizmusait, illetve abszolút hűségét és alázatát építi az alakok közötti viszonyba. Ez a Ráchel romlottságával és egyben vonzó dinamizmusával szembeállított természeti erő inkább a városi életstílustól alapvetően különböző erdei életmódból, s a természetközelségből származik. Nem nehéz ebben a szembeállításban észrevennünk azt a 19. század utolsó negyedétől fel-feltámadó Budapest—vidék ellentétét, illetve a város és falu, az intelligencia és a parasztság (nép) ellentétét, amely például a „kozmpolita és provinciális”, máskor „kozmpolita és hazafias” művészet kérdéskörében is heves csatákat váltott ki.

A nemzetiségi problémáknak semmiféle lényeges aspektusát nem érinti ez a darab.

A nemzetiségiek és magyarok egymáshoz való viszonyát taglaló művek közül 1906-ban mutatták be az egyik lehangosabb sikert elért drámát, *Az elnémult harangokat*.⁶ Az 1903-ban megjelent regény sikerén felbuzdulva Rákosi Viktor (alias Sipulusz) Malonyai Dezsővel írta át a regényt színdarabbá. Központi alakja Simándy Pál református lelkész. Hollandiában tanult, kitűnő képességei vannak, s mégis önként, a pompéi légionáriushoz hasonlítva önmagát, olyan eldugott kis faluba megy lelkésznek, ahol még egyetlen magyar pap sem maradt meg. Nemcsak az iszonyatos szegénység sújtja a falut, de még az is, hogy a román pópa, Todorescu a magyar hívőket is elhódította. Simándy hamar megszeretteti magát híveivel, de belészeret Florica is, a pópa lánya. Todorescu azonban nemcsak pap, hanem a bukaresti liga titkos ügynöke is, aki pénzt és utasításokat kap a magyarok elleni szervezkedésre. Több szempontból is igen jellemző a regény és a színdarab közötti különbség. A regényben Simándy, miután Floricától megtudja, hogy a pópa bukaresti vendégei nem a lány kezére pályáznak, hanem újabb pénzt és utasítást hoztak Bukarestből, küldetésének, hazafiságának tudatában a megye főispánjához rohan, és feljeleníti nála Todorescut. A főispán azonban izgága, önmaga karrierjét ezzel kieroszakolni akaró református papot lát benne, aki az egész összeesküvést csak kitalálta. Todorescu ugyanis szavazókat szállít a főispán képviselővé választásához. Mire a magyar pap hazaér, Floricát apja elvitette Bukarestbe. Éppen húsvét van, és a hívők, még a kurátor és Simándy gazdaasszonya is a román templomba mennek, ott hallgatják a misét. A magyar pap elkeseredetten a református templom két harangjának a kötelét húzza. Az egyik a hívőket hívja a templomba, a másiknak a hangja pedig utolsó útjára kíséri. Mindkét kötel elszakad, a harangok elnémulnak, a pap összeesik, fejét beveri egy kőbe és meghal.

A regényről azt írta 1937-es *Irodalomtörténetében* Schöppflin Aladár, hogy „a kor szellemében van írva, de pesszimiztikus szemléletében van valami, amit mi utólag a közeljövő megsejtésének érzünk. A nemzetiségi kérdésben rejlő veszedelmet az író jobban megérezte, mint a politikusok legnagyobb része.”⁷

A színdarab másként fejeződik be. Todorescu itt is a bukaresti liga ügynöke, s ez a motívum — szemben a regénnyel — végighúzódik a darabon. Todorescu részegségében összevitatkozik Simándyval, akiben itt meglehetősen nacionalista gőg él — ugyancsak ellentétben a regénnyel —, s a pópának a szemébe vágja: „Másfél ezer éve vagyunk itt... Attila népe vagyunk! Másfél

ezer év előtt is világhódítók voltunk... ti most is birkapásztorok vagytok!”, s erre mondja a pópa: „Jó! De most rajtunk a sor! Ti végeztetek, elvonultok!” A színműben is megérkeznek a bukaresti emberek. Itt azonban Florica Simándy házába rohan, s kéri, vigye el, bárhová, csak itt ne maradjanak, mert az apja holnap el akarja küldeni innen. Ekkor árulja el a titkot, ki az apja, és kik a bukaresti emberek. Egy, a regényben nem található jelenet következik: Todorescu beront Simándy házába, őrijongva akarja a lányát elvinni, de Florica szereti Simándyt, és szerelme mellett marad. A színdarab eszmeileg ezen a ponton másféle fordulatot kezd venni, mint a regény. Todorescu szelíden, de igen nagy benső indulattal közli Simándyval: „Elvetted tőlem a lányom szívét, de én, én elveszem tőled, Isten engem úgy segítjen, elveszem lábad alul a földet, el kezded alól híveidet — elveszem tőled a hazádat!” Floricát ismét vinni akarja, a lány most sem tágít szerelmétől. Simándy azonban előbbi gőgjével szemben most a mű végén megbékélést hirdet: „Semmit nem veszek el tőletek, amit nem adtok. (...) Nem gyűlölködni — szeretni jöttem én ide”. Floricát is arra kéri, menjen most el az apjával, s akkor jöjjön vissza, ha majd az apja a szívével is nekiadja. Ez a magatartás annyira meghatja a pópát, hogy — az instrukció közli — „hirtelen lehajlik és megcsókolja Simándy kezét”. A darab a magyar pap szavaival ér véget: „Béke és szeretet mindnyájunkkal”, miközben „A harang egyre szól, a függöny lassan lemegy.”

A színdarabban tehát nem némulnak el a harangok, mint a regényben; retorikus-érzelmes befejezéssel nem a magyarság pusztulását hirdeti, hanem a nemzetiséggel való megbékélést. A színjáték írói itt is messzebb láttak, mint a magyar politika, és nemcsak mint a hivatalos magyar politika. Mindazonáltal ez az érzelmes-retorikus befejezés — és főként Todorescu kézcsókja — nyilván sérthette a nemzetiségek önérzetét. Míg a regény befejezése a román templom szép karácsonyi jelenetével, a magyar templom harangjainak elnémulásával és papja halálával végződve valóban azt sugallja, amit „utólag a közeljövő megsejtésének érzünk”, a színdarab Florica és Simándy házasságával olyan befejezést sugallt, amely sajnos nem következett be. Ha ez a házasság szimbolikusan a magyarok és a nemzetiségek megbékélését — mai szóval — békés egymás mellett élését hirdeti, a viszonyváltozás Simándy és Todorescu között csak retorikus-érzelmes, csak hangulati. Vagyis a lényegét, a társadalmi mozgásirányokat tekintve hiteltelen.

Nyilván ezt a fajta — nem is megoldást, csak — színdarab-befejezést — többek között — azért találhatták fel a szerzők, mert ez felelt meg — nem a történelmi-társadalmi dinamizmusok realitásának, hanem — a színházba járó nagyközönség érzelmi-hangulati igényeinek. És ez a szórakoztatásra való igény, illetve a mindenképpen jó és boldogságot árasztó befejezés iránti igény erősen gátolta, hogy — nemcsak a nemzetiségi, de — bármily társadalmi kérdés a valóságnak megfelelően jelenjen meg a korszak drámairodalmában.

Jegyzetek

1. Berczik Árpád Színművei, I—III. Franklin Társulat, Budapest, 1912. 2. köt. 211.
2. Berczik Á. i. m. II. köt. 237.
3. Bíró Lajos: *A sajtó lélektanához*. A Huszadik Század Könyvtára, 31. sz. 1908. 6.
4. Drégely Gábor: *A szerencse fia*. Lampel R. Kk. (Wodiáner is Fiai) Rt. Könyvkiadó Vállalata; Budapest, én. (A Fővárosi Színházak Műsora sorozat 74—75. sz.)
5. Garvay Andor: *Bent az erdőben*. Athenaeum Rt. Bp., én.
6. Malonyai Dezső és Rákosi Viktor: *Elnémult harangok*. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újság-vállalata, Budapest, én.
7. Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalat kiadása, Budapest, 1937. 54.

ZSUZSANNA BJRN ANDERSEN (*Kopenhagen*)

**Einige Züge der ungarischen Kulturentwicklung um die Jahrhundertwende: Zur
Rezeption Georg Brandes' in Ungarn**

Die Untersuchung kultureller Strömungen, der Verbindungen zwischen Literaturen und literarischen Einflüssen, ist traditionell der vergleichenden Literaturforschung vorbehalten. In den vergangenen Jahren gab es jedoch verschiedentlich Versuche, diese Sachverhalte aus der Sicht des Lesers, d. h. des Empfängers darzulegen. Während der Leser das Werk rezipiert und aktualisiert, gerät er unweigerlich unter dessen Einfluß. Eine eindeutige Grenze zwischen den Begriffen „Rezeption“ und „Einfluß“ kann nicht gezogen werden: in beiden liegt vieles von jener doppelseitigen Beziehung, die während der Lektüre geschaffen wird. Diese Gedanken über die Rolle des Lesers im literarischen Prozeß haben den Blickwinkel für eine Untersuchung der Vermittlerrolle Georg Brandes' und seiner Rezeption in Ungarn eröffnet. Umfassendes, weithin unbekanntes und bislang nicht veröffentlichtes Briefmaterial ungarischer Korrespondenten liegt dieser Untersuchung zugrunde.

Georg Brandes und Ungarn: das ist eine neue Konstellation in der Brandes-Forschung. Man muß sich ja beständig über den Aktivitätsradius wundern, innerhalb dessen sich der dänische Literaturkritiker bewegte. Ein Radius, der sich also bis hin zum ungarischen Sprachraum erstreckte. Der folgende Abriß die Verbindung zwischen den bürgerlich-radikalen Zeitschriften und Georg Brandes — ist ein Teil der Untersuchung, die ich in meiner an der Universität von Lund zu verteidigenden Dissertationsschrift anstelle.

Die Aufnahme von Georg Brandes im ungarischen Sprachraum verlief ganz anders als in den östlichen Nachbarländern. Wenn man versucht, sich ein Bild darüber zu machen, wieviel Kenntnis die Ungarn über Brandes hatten, wäre es irreführend, von den Übersetzungen auszugehen. Die Übersetzungen hatten nicht die primäre Aufgabe, Brandes den ungarischen Lesern vorzustellen da diese Einführung bereits in den liberalen Zeitschriften 1870—1890 stattgefunden hatte. Diese Organe hatten den Namen Georg Brandes bekannt gemacht.

Es gab zwei Gründe, weswegen die Rezeptionsgeschichte so verlief. Der eine war Ungarns geographische Lage, die dem Land einen guten Kontakt mit Westeuropa sicherte. Der andere Grund war die Zugehörigkeit zur Doppelmonarchie Österreich—Ungarn, die dazu führte, daß die Ungarn größtenteils eine gute Kenntnis der deutschen Sprache hatten. In der Zeit nach der Niederlage des ungarischen Freiheitskampfes 1848—1849 war deutsch die offizielle Sprache der Verwaltung. Nicht nur die Erwachsenen, sondern auch die junge Generation, die vor allem Brandes' potentieller Rezipient war, hatten eine deutsche Schulaus-

bildung. Trotz des Ausgleiches mit Österreich im Jahre 1867,¹ der Ungarn eine nationale Souveränität sicherte, blieb die deutsche Sprache eine Brücke zu Westeuropa. Dagegen stellte man sich zwar in allen Kreisen von den adeligen Nationalliberalen bis zu den bürgerlichen Radikalen, aber man sah doch ein, daß das ein Weg war, auf dem man sich neues Wissen schaffen und an den westeuropäischen Geistesströmungen orientieren konnte.

Das Zentrum, aus dem die ungarische Intelligenz sich neue Impulse holte, war nicht nur Wien, sondern auch Berlin, das nach dem Friedensschluß von 1871 eine dynamische Entwicklung durchgemacht hatte. Diese Berlinorientierung der Ungarn hatte gerade im Zusammenhang mit der Brandesrezeption entscheidende Bedeutung.

In der Zeit von 1877—1883 hielt Brandes sich permanent in der Hauptstadt des Deutschen Reiches auf. Hier stand er mit der Zeitschrift *Deutsche Rundschau* in Verbindung. Dieses Periodikum spielte nicht bloß in seinem Heimatland, sondern auch im europäischen Umfeld eine wesentliche Rolle. Georg Brandes machte sich auf dem deutschen Literaturmarkt als der bedeutendste Literaturkritiker seiner Zeit durch die *Deutsche Rundschau* einen Namen. Seine Artikel über Lasalle (1875), Mérimée (1880), Balzac, Flaubert (1881), die Gebrüder Goncourt (1882) und Zola (1888) waren bahnbrechend für den französischen Naturalismus. Dank seiner Artikel über Tegnér, Oehlenschläger, Holberg und Ibsen faßten auch die skandinavischen Autoren Fuß im europäischen Bewußtsein. Mit anderen Worten: das Engagement Brandes' in der Naturalismusfrage war nur eine Seite seiner Aktivität. Was in europäischem Zusammenhang noch schwerer wiegen sollte, war seine Rolle als Vermittler.

Die *Deutsche Rundschau* war eine international anerkannte Zeitschrift, die in ihrer Blütezeit eine Auflage von 10000 Exemplaren erreichte. In Budapest besaß das Blatt 166 Abonnenten. Zum Vergleich hatte London 135 und Köln 145.² Doch wer las die *Deutsche Rundschau* in Budapest? Wer gehörte überhaupt zum lesenden Publikum in Ungarn?

Um eine Antwort auf diese Frage zu bekommen, ist es notwendig die Aufmerksamkeit auf die Hauptstadt Budapest zu richten.

Budapest spielte eine besondere Führungsrolle in der Entwicklung einer urbanen Literatur und eines urbanen, literaturinteressierten Publikums. Schon seit Beginn der 70-er Jahre des 19. Jahrhunderts gab es ein großes Angebot auf dem ungarischen Zeitschriftenmarkt. Im Verhältnis zur Einwohnerzahl wurde eine bedeutende Zahl von Zeitungen und Zeitschriften herausgegeben, die auch im Vergleich mit anderen europäischen Ländern sehr beträchtlich war.³ Einige der markantesten Zeitschriften dieser Periode führten die Traditionen des 18. Jahrhunderts weiter, deren wichtigste Aufgabe die Aufklärung und Belehrung ihres Publikums war. Die didaktische Funktion der Zeitschriften war ganz klar.

In der Generation der aktiven Schriftsteller gab es abweichende Meinungen darüber, wie man die aktuelle liberale Kulturpolitik durchführen sollte. Doch trotz der abweichenden Meinungen waren alle sich darüber einig, an die Literatur die zentrale Forderung zu stellen, Mittel der Erziehung und geistige Nahrung der bürgerlichen Mittelklasse zu sein. Die literarische Avantgarde

dieser Periode hatte mit einem feinfühligem Sinn für Aktualität die veränderte Aufgabe der Literatur in ihren Zeitschriften erkannt. Die Impulse für dieses Bestreben holte sie sich bei Brandes.

Die intellektuelle Garde fühlte die Notwendigkeit, ein waches Auge auf die europäischen Strömungen zu haben auf — die „führenden Ideen, die die Welt übertäubten“⁴ — wie sie es selbst ausdrückten. Das Medium, in dem die Europaorientierung und das hohe intellektuelle Niveau am deutlichsten zum Ausdruck kam, war die Zeitschrift *Figyelő* (Der Beobachter). Schon der Name der Zeitschrift deutet an, daß sie wahrscheinlich den französischen *L' Observateur* oder den englischen *The Observer* zum Vorbild hatte.

In diesem Periodikum wurde Brandes dem ungarischen Publikum vorgestellt. Der Mitarbeiterstab hatte eine tiefgehende Kenntnis von den demokratischen Systemen Frankreichs und Englands. Sie sind alle zu längeren Studienaufenthalten im Ausland gewesen und hatten auch an ausländischen Universitäten studiert. Sie kamen aus dem Bürgertum und waren im wahrsten Sinne des Wortes bürgerliche Intellektuelle.

Die Präsentation des Brandesbuches *Emigrantenliteratur* im *Figyelő* war gleichzeitig auch eine Charakteristik seiner Person. Die Betonung des Werkes und der Person als ein komplementäres Prinzip, wie es hier der Fall ist, ist ein prägnanter Zug der Brandesrezeption in Ungarn. Die literarischen Mitarbeiter des *Figyelő* identifizierten sich mit Brandes, lebten sich in den „zu Unrecht verfolgten Kritiker“⁵ ein und benutzten seinen Namen, wenn sie gegen die stagnierende literarische Situation in Ungarn in den Kampf zogen. Der Verfasser des Artikels hob Brandes' Mut hervor, daß dieser es wagte, die Schwächen der anerkannten offiziellen Literatur seines Heimatlandes zu entlarven. Er wurde „der Mann der freien Ideen, des freien Gedankens und des Fortschrittes“ genannt; „der Rationalist und Realist, der auch unter den großen Parolen des vergangenen Jahrhunderts kämpft. Sein wissenschaftliches Prinzip ist die freie Forschung, und in der Poesie verlangt er die freie Entfaltung des Humanismus. Seine Überzeugung ist, daß alles, was dieser Richtung nicht folgt, in Verfall geraten wird“.⁶

Die Mitarbeiter der Zeitschrift holten sich auch Nahrung für ihre Meinung über das „Junge Deutschland“. Sie bewunderten Heine als den berühmtesten Vertreter der Bewegung und zitierten den Literatur-historiker Hermann Hettner,⁷ der den Geist des „Jungen Deutschland“ und des Linkshegelianismus weiterführte. Dieser Ideenkomplex fand seinen Widerhall in der literarischen Publizistik des *Figyelő*. Die Hauptthemen der Zeitschrift konzentrierten sich um das Problem der idealisierenden oder realistischen Darstellungsweise, über das Verhältnis von Literatur und Naturwissenschaft, über die gegenseitige Beeinflussung von Literatur und Gesellschaft, über die Bedeutung von Persönlichkeit und Temperament und um die Frage: Nationalliteratur kontra Weltliteratur. „Unsere Nation ist genötigt, den anderen zu folgen, besonders jetzt, wo alles gährt und Wellen schlägt und im Aufbruch ist, und der freie Gedanke, der von seinen Fesseln befreit ist, schreit das große Wort des Fortschrittes aus vollem

Hals heraus".⁸ Diese Erklärung deutet auf das antichauvinistische Weltbild Brandes' und seine Idee von der Befreiung des Gedankens hin.

Seit 1872, dem Jahr des Erscheinens der *Emigrantenliteratur*, war Georg Brandes zweifellos der Favorit der Zeitschrift. Die Mitarbeiter betrachteten ihn als den, der das geistige Testament des „Jungen Deutschland“ weiterführte. Es gibt ein deutliches Bild von der Wachsamkeit und dem Sinn für Aktualität des *Figyelő*, daß er unmittelbar nach dem Erscheinen der deutschen Übersetzung von Brandes' *Emigrantenliteratur*⁹ wesentliche Auszüge davon wiedergab. Außerdem ist es bemerkenswert, daß Brandes bereits zu einem Zeitpunkt in die Interessensphäre der Zeitschrift geraten war, zu dem er überhaupt noch kein Ansehen in Europa genoß. Auf diese Weise war *Figyelő* jenes Organ, das im Geiste des „Jungen Deutschland“ und im Geiste Brandes' die neue Aufgabe der Literatur umriß, die darin bestand, daß die Literatur im Dienste der Gesellschaft und in gegenseitigem Kontakt mit den europäischen Geistesrichtungen hervortreten solle.

1890 stand Georg Brandes am Höhepunkt seines europäischen Ruhmes, und in Ungarn war er eine bekannte Person. Deshalb kam es auch nicht unerwartet, daß ungarische Schriftsteller und Redakteure sich an ihn wandten, um sich für ihr Organ einen Originalbeitrag aus seiner Feder zu sichern. Unter den vielen Anfragen nimmt der Brief des Publizisten József Diner¹⁰ aus mehreren Gründen eine Sonderstellung ein.

In den Jahren, in denen Diner sich in Westeuropa aufhielt, tauchte der Name Brandes immer häufiger auf. Besonders während seines Berlinaufenthaltes verankerte sich der Name Brandes in Diners Bewußtsein.

Bei seiner Rückkehr nach Budapest hatte Diner seine publizistische Erfahrung mit der *Freien Bühne* gemacht und eine Menge progressiver Ideen als geistiges Rüstzeug mitbekommen. Seine Schulung in der positivistischen, naturwissenschaftlichen Anschauung gab ihm den Antrieb, in Ungarn eine Zeitschrift herauszugeben, die auf materialistischer Ideengrundlage basierte. Er fand sein Heimatland — trotz schwerer innenpolitischen Zwistigkeiten — in einer reißenden Entwicklungsphase vor. Die neue, lebensfähige Mittelklasse war reif für eine Konfrontation mit den „leitenden Ideen“ der Zeit. Diner wählte den richtigen Zeitpunkt. Er hatte das richtige Gefühl für die Offenheit der Zeit dem ideologischen Pluralismus gegenüber. Damit war ein Nährboden für neue Zeitschriften mit verschiedener politischer Observanz geschaffen. Diner hatte taktische Beweggründe für sein Schreiben¹¹ an Brandes, das ich im Folgenden wiedergebe: „Hochverehrter Herr Professor! Noch hat sich das junge Ungarn nicht vernehmen lassen in dem Concerte der „Moderne“. Aber wir beginnen wach zu werden, und unser Erstes ist, daß wir eine Zeitschrift gründen als Tummelplatz für das junge Ungarn. Wir stellen uns aber weder in den Dienst irgend einer bestimmten Idee noch kämpfen wir für irgend eine bestimmte Schule.

Der Titel unserer Monatsschrift ist: „Leben“, und dieser Titel gibt auch unser Programm. Wir wollen das immer lebendige, sich verändernde, fortschreitende, undogmatische Leben wahrhaftig, aber künstlerisch erfassen. Und vor

Allem wollen wir dem Individuum, allem Individuellen freiesten Spielraum gewähren.

Aber noch sind wir hier schwach, und bedürfen der Stützen. Und da ist es wohl selbstverständlich daß wir uns an Sie hochverehrter Herr wenden, an den Großmeister der modernen litterarischen Kritik, an den bewährten Streiter und Förderer aller modernen Ideen.

Die erste Nummer unserer Zeitschrift erscheint am 1sten Januar 1899.¹² Auch für den kleinsten Beitrag würden wir dankbar sein, und umso dankbarer je häufiger die Beiträge wären. Nur eine Bemerkung erlauben wir uns. Alles was ungarisch erscheint gilt wohl dem übrigen Europa als noch nicht erschienen, aber alles deutsch erscheinende ist bei uns bekannt. Deshalb dürfen wir jeden Artikel wohl gleichzeitig mit einem deutschen Blatte bringen, aber niemals später. Ansonst gelten wir als Schéerenmänner und sind verloren.

Keiner besonderen Erwähnung bedarf es wohl, daß wir auf die Übersetzung die größte Sorgfalt¹³ verwenden werden, und jeden Artikel auch entsprechend den ungarischen Verhältnissen honoriren.

Wir hoffen hochverehrter Herr Professor keine Fehlbitte gethan zu haben.

Jedenfalls schon jetzt unsern besten Dank und den Ausdruck unserer Ergebenheit. Im Namen des Redaktionscomités: Josef Diner Schriftsteller."

Die Stärke von Diners Brief lag darin, daß seine Anfrage nicht von einem bereits etablierten Organ kam, sondern von einer Zeitschrift im Anfangsstadium. Dieser Umstand gibt seinem Brief sowohl Frische als auch Authentizität.

Allem Anschein nach ist die Bezeichnung „Junges Ungarn" eine Allusion auf „Junges Deutschland", das gerade im Jahre 1890 eine Renaissance erlebte, als Brandes den 6. und letzten Band seiner *Hauptströmungen* herausgab. Ganz besonders traf Brandes' Schilderung der Revolution des Jahres 1848 den Geschmack der bürgerlichen Liberalen Ungarns.

Das „Junge Ungarn", das ein Pedant zum „Jungen Deutschland" sein wollte, vertrat das Programm der jungen Intellektuellen. Aus ihren Reihen bildete sich ein Kreis um die Zeitschrift *Élet*. Die Mitglieder des Redaktionskomitees waren Anhänger eines bürgerlichen Individualismus, und ihr Ziel war vor allem, „dem Individuum und allem Individuellen größeren Spielraum zu sichern".¹⁴ Man unterstrich, daß die Zeitschrift „sich weder in den Dienst bestimmter Ideen stellen noch einer bestimmten Schule folgen will".¹⁵ Das Programm der Zeitschrift stand kurz und bündig in seinem Titel: *Élet* (Das Leben). „Wir wollen das immer lebendige, sich verändernde, fortschreitende, undogmatische Leben wahrhaftig, aber künstlerisch erfassen",¹⁶ schreibt Diner in seinem Brief an Brandes. Diese Erklärung stimmte gut mit Brandes' Ideen überein.

Der Brief machte Eindruck, und Brandes antwortete am 18. November 1890: „Hochgeehrter Herr! Mit Freude habe ich Ihr artiges Schreiben vom 5. November empfangen. Es ist mir lieb zu hören, daß man mich in Ungarn kennt, daß man eine moderne Bewegung inauguriert und besonders daß man keiner bestimmten Idee, keiner engherzigen Schule dienen will. Es kommt mir vor, als

ob sich in Deutschland die Bewegung in Doctrinen festrenne; wie richtig fühlen Sie, wenn Sie dem entgegen wollen!"¹⁷

Das Interesse Brandes' an *Élet* entsprang vor allem seiner Sympathie für die redaktionelle Initiative und das Programm der Zeitschrift.

Élet erschien das erste Mal im Januar 1891. Der Artikel über „die Polnische romantische Literatur“, den Brandes via Mathilde Prager¹⁸ einsandte wurde in der ersten Nummer der neuen Zeitschrift (am 15. Januar) veröffentlicht. Der Mitarbeiterstab bestand aus gleichaltrigen Akademikern. Sie gehörten zur Mittelklasse und hatten, trotz verschiedenem konfessionellem Hintergrund, eine undogmatische Haltung religiösen Fragen gegenüber. Ihre Kenntnis über Literatur war umfassend, betraf aber hauptsächlich die deutschorientierte. Die skandinavische Literatur hatte eine besondere Anziehungskraft.¹⁹ Dieses Interesse spiegelte sich auch in der Themenwahl der Zeitschrift wider, namentlich Ibsen und Brandes prägten *Élets* erste Nummern. Die Zeitschrift hatte großen Erfolg und stand im Zentrum des ungarischen literarischen Lebens.

Gefühl für die Probleme der Zeit gehörte zu den größten Auszeichnungen des Blattes. Das Dezennum vor der Jahrhundertwende sah man als einen Wendepunkt: die Menschheit stand vor einem neuen Jahrhundert und die Ungarn vor einem neuen Jahrtausend in Europa oder besser gesagt am Rande Europas. Die Zeitschrift wählte bewußt die Rolle des Kritikers der Nation durch das Hervorheben der Versäumnisse der vergangenen Jahrhunderte, die die ungarische Kultur im Vergleich mit dem Kulturleben anderer westeuropäischer Länder hemmten.

Aus dem Programmartikel, der eine Art Selbstkritik ist, geht hervor, daß die Nation keinen Grund zur Zufriedenheit habe, weil die ungarische Entwicklung langsamer verlaufen sei als die westeuropäische. Es war noch immer schwer, das Ausland vom kulturellen Fortschritt Ungarns zu überzeugen. In den Augen Westeuropas waren die Ungarn immer noch ein halbwildes, exotisches Volk. Der Redakteur berührte hier eine wunde Stelle, die schon 20 Jahre zuvor ein vieldiskutiertes Thema im *Figyelő* war. Es drehte sich um eine für die Ungarn essentielle Frage: das Nationale im Gegensatz zum Europäischen zu fördern oder zu begrenzen. In seinem Artikel verwies der Verfasser auf Brandes und benutzte dessen Überlegungen in seiner Beweisführung:

„Nach der Meinung Brandes' gibt es im Leben der Nationen etwas, was größer ist, als die romantischen und sentimental Prinzipien, etwas, was besser geeignet ist, die Existenz der Nation zu sichern. Es ist ein ehrliches Bestreben, sein nationales Sein zu bewahren. Durch das Demonstrieren ihres geistigen und materiellen Fortschrittes und ihrer zähen Arbeit, die sich ständig qualitativ und quantitativ verbessert, werden diese Nationen ihre Konkurrenten, die sie immer noch mit herablassendem Mitgefühl betrachten, dazu zwingen, ihre Existenzberechtigung anzuerkennen.“²¹

Élet setzte sich für dieses „Arbeitsprinzip“ ein und demonstrierte gegenüber Westeuropa, daß man in Ungarn imstande sei europäisches Niveau zu erreichen, ohne das spezifisch Nationale zu verleugnen. Die Zeitschrift sorgte für die Vermittlung der neuen Geistesströmungen und sicherte dadurch die Aktualität

der ungarischen Kultur. *Élet* stellte sich mit seinem Programm in den Dienst der freien Entwicklung und nationalen Selbständigkeit. In der Ideologie des Liberalismus war die nationale Idee, die Forderung um eine politische und kulturelle Selbständigkeit, der Kernpunkt jedes Volkes. Dieser war wohlbegründet, wenn man die zahlreichen, von Rußland und der österreichisch—ungarischen Herrschaft unterdrückten Völker Osteuropas in Betracht zieht. Für Brandes spielte die nationale Idee eine zentrale Rolle. Daran wurde er auf das Kräftigste während seines Besuches in Polen Ende der 80-er Jahre erinnert. Es war verständlich, daß Brandes' *Eindrücke von Polen* eines der meist gelesenen Werke in Ungarn war. Der Drang nach Identifikation war ohne Zweifel eine mitwirkende Ursache für die Popularität des Buches. Von einem ähnlichen Identifikationsgedanken muß Brandes ausgegangen sein, als er einen Artikel über *Polens romantische Literatur* zur Veröffentlichung in der neugegründeten Zeitschrift *Élet* wählte. Der Artikel Brandes' wurde unmittelbar nach der Programmklärung des Redakteurs eingerückt, und auffallend ist die physische und inhaltsmäßige Nähe der beiden Beiträge.

Durch seinen Auftritt in *Élet* nahm Brandes aus zwei Gründen eine Schlüsselstellung in der ungarischen Rezeption ein: erstens war dies das Medium, in dem die ungarische Intelligenz Bekanntschaft mit Brandes' Rolle als Kritiker und Aktivist machen konnte; zweitens wurde dadurch eine Brücke zur skandinavischen Literatur geschlagen und für eine breite europäische Orientierung gesorgt, die eine immer größere Wichtigkeit für die ungarische Entwicklung bekam.

Für *Élet* hatte Brandes' Bedeutung nicht einen ästhetischen oder literarischen, sondern einen (kultur)politischen Charakter. Sein Auftreten in der Zeitschrift umriß *Élets* Konturen noch deutlicher. Die Redaktion hatte einen pragmatischen Beweggrund, seine Texte zu veröffentlichen, ihn zu zitieren oder skandinavische Persönlichkeiten nach seinen Kriterien zu behandeln. József Diner und der Kreis um ihn repräsentierte die gebildeten, westlich orientierten, bürgerlichen Intellektuellen, deren Begeisterung für Brandes darin wurzelte, daß sie in ihm eine Identifikationsfigur sahen. In der Einleitungsphase der Brandesrezeption trat er als Vermittler der europäischen Geistesströmungen und als bürgerlicher Humanist und Freidenker auf. Auf dieses Faktum stützte sich die ungarische Brandesrezeption in den folgenden Jahren.

Anmerkungen

1. 1867. schloß Ungarn einen Ausgleich mit Österreich, der dem Lande eine verfassungsmäßige und staatsrechtliche Autonomie in der Doppelmonarchie Österreich—Ungarn sicherte.
2. Siehe Wilmont Haacke, *Rodenberg und die Deutsche Rundschau*, Heidelberg 1950, p. 66.
3. In der Periode von 1878—1900 gab es in Budapest 832 Zeitungen/Zeitschriften, siehe *A magyar sajtó 250 éve* (Die ungarische Presse seit 250 Jahren), Budapest 1954.
4. Tamás Szana, *Törekvésünk* (Unsere Bestrebungen), Figyelő, 1871, I, p. 1.
5. Buchbesprechung von *Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts*, Von G. Brandes. Übersetzt und eingeleitet von Adolf Strodtmann. Erster Band: Die Emigranten-Literatur, in: Figyelő, 1873, III. Jahrg., Nr. 7, p. 83.
6. Ibid.

7. Gusztáv Heinrich, *A német irodalom aranykorából* (Vom goldenen Zeitalter der deutschen Literatur), *Hettner irodalomtörténete* (Hettners Literaturgeschichte), Figyelő, 1872, II. Jahrg., Nr. 6, pp. 64—66; 1872, II. Jahrg., Nr. 2, pp. 28—29; 1873, III. Jahrg., Nr. 2, pp. 35—37; 1873, III. Jahrg. Nr. 7, pp. 82—84; 1873, III. Jahrg., Nr. 11, pp. 142—143; 1873, III. Jahrg., Nr. 25, p. 298; 1873, III. Jahrg., Nr. 29, p. 345.
Während eines Aufenthaltes in Dresden 1872, lernte Brandes Hermann Hettner kennen, in dem er einen „Sprossen Goethes, einen Schüler Feuerbachs und einen Sohn des Jahres 1848“ sah. In seinen Erinnerungen schreibt er über dieses Treffen mit Hettner: „In Dresden gab es einen einzigen Mann, dem ich meine Emigrantenliteratur geschickt habe, und auf wessen Urteil ich größtes Gewicht legte. Das war Hermann Hettner. . . Es war wohlthuend für mich zu hören, mit welcher Innigkeit und Wärme er mein, in Dänemark rücksichtslos kritisirtes Buch, lobte. . . Er hob meine Darstellung und meinen Stil als etwas in Deutschland ganz Neues und Ungewöhnliches hervor. Er versicherte mir, daß mein Buch in Deutschland sehr viel gelesen werden wird.“ (G. Brandes, *Levned*, Bd. II, København 1907, p. 111.)
8. Sándor Endrődi, *Zürzavarban* (In der Verwirrung), Figyelő, 1874, IV. Jahrg., Nr. 1, p. 14.
9. Georg Brandes, *Az emigráns irodalom*, Figyelő, 1873, III. Jahrg., Nr. 7, pp. 76—77, 90—92. 148—150, referiert und übersetzt von László Névy.
10. József Diner-Dénes (1857—1937), Publizist, Kunsthistoriker, Politiker. Nach dem Ende der Zeitschrift *Élet* war er Redakteur der soziologischen Zeitschrift *Munka Szemléje* (Arbeiterrevue) von 1906—1910; er wurde zum Leiter der Bibliothek Irodalmi Szalon (Literarischer Salon) ernannt und war Mitarbeiter an der Zeitschrift *Socialismus* und *Neues Pester Journal*.
11. József Diner an Georg Brandes, Budapest 5. November 1890. Das Brandesarchiv der Königlichen Bibliothek in Kopenhagen. (Es wurde keine Berichtigung der Orthographie vorgenommen.)
12. Die Ausgabe war verspätet. Die erste Nummer kam erst am 15. Januar 1891.
13. Der Schriftsteller Henrik Lenkei übersetzte den Brandesartikel.
14. Siehe Note 11.
15. Ibid.
16. Ibid.
17. Georg Brandes an József Diner, Handschriftensammlung der Széchényi Bibliothek in Budapest.
18. Die Übersetzerin von Brandes in Wien.
19. Béla Vikár und Béla Lázár übersetzten Ibsens *Ein Volksfeind* und *Stützen der Gesellschaft*.
20. Im April 1891, in Verbindung mit dem Besuch Ibsens in Wien, ergriff die „Életgruppe“ die Initiative und lud ihn nach Budapest ein. Sowohl der Empfang als auch das Programm für den Besuch war von Diner und seinen Mitarbeitern zurechtgelegt. Nach Ibsens eigenen Worten übertraf dieser Empfang alle früheren an Pomp und Pracht. Die Aufführung von Ibsens *Ein Puppenheim* am Nationaltheater schloß mit einem donnernden Applaus.
21. Lajos Katona, *Élet*, *Élet*, 1891. Nr. 1, p. 3.

MARIJA CINDORI (*Beograd*)

**A szerb irodalmi folyóiratok és a kelet-közép-európai kapcsolatok
a XIX. és a XX. század fordulóján**

E témakör kidolgozásának lehetőségéről a Belgrádi Irodalom- és Művészettudományi Kutatóintézetben a szerb irodalmi periodika történetének kutatása során győződünk meg. E munka folyamán elvégeztük az irodalmi folyóiratok összeírását és megkezdjük az egyes sajtótermékek feldolgozását, ami jelentős fázisát képezi *A szerb irodalmi periodika története (1768—1941)* című hatkötetes mű kidolgozásának. Már ez az anyagrész is, amelybe betekintést nyerünk, magától adódóan kínálta annak lehetőségét, hogy a kelet-közép-európai népek és nemzetiségek irodalmát az úgynevezett átmeneti zónában a kapcsolatok, az egymás közötti viszony, az integráció és az elkülönülés szemszögéből is megvizsgáljuk.

A feladat összetettsége miatt ezúttal inkább csak rámutatni szeretnénk az összehasonlító kutatási lehetőségekre, inkább fölvetni, mint megválaszolni a kérdéseket, a részletes tényközlés helyett általános megállapításokat adni.

A szerb irodalom a századfordulón nem egy uralkodó irányzat, iskola vagy mozgalom jegyeit viseli magán. Ez az időszak a XIX. század örökségét hordozza: történelmi komplexust, a Koszovóról szóló eszme ápolását; az irodalom pedig a nép szolgálatában áll ("Énnekkel a lelket, lélekkel a népet"), Jovan Jovanović Zmaj késő romantizmusának, Vojislav Ilić újhellenizmusának és Laza Kostić költészetének hatása érződik. Ez utóbbi már a XIX. század második felében az újabb irányzatoknak nyújt termékeny talajt. A szerb költészet aranykora (1903—1914) Dučić, Rakić, Dis és követőik jegyében alakul.

A prózában, amely egyre inkább átengedi vezető helyét a költészetnek, a hősök alapos pszichológiai rajzával átszőtt realista irányzatot ápolják. "Nincs olyan irodalmi műfaj, amely hozzánk közelebb állna és érthetőbb volna, mint a realista regény." — írja Skerlić 1898-ban George Eliot: *A vízimalom* (Mill on the Floss) című műve kapcsán.¹

A századfordulón kifejezésre jut a szerb kultúra erőteljes európaiasodása. Egyrészt érezhető az európai országok korszerű kultúrája, irodalma, filozófiája és tudománya iránti nyitottság, másrészt a századeleji szerb kulturális és irodalmi élet csaknem minden jelentősebb egyéniségének képzésében, mivel idegenben tanultak, jelentős nyomot hagyott a XIX. század második felének európai kultúrája. Európéeurjeink és nyugatosaink sorában jelentős különbségek fedezhetők fel azok között, akik a francia, és akik a német egyetemeken tanultak. Költőink "zarándokútjának" általában Párizs volt a végállomása, de népszerűek

és közelebbiek voltak az osztrák és a német egyetemi városok (Bécs, Lipcse, Graz, Heidelberg, Berlin), továbbá Budapest és Prága, s emellett még Róma és Firenze is.

Az említettek mellett kutatási tárgykörünkől kiemelünk még egy, vizsgálódásaink szempontjából fontos jelenséget. A XX. század küszöbén ugyanis a szerb irodalmat a gazdag periodika jellemzi, amely eljutott már a szakosodás szintjére. A századfordulón (1895—1905) már létezett, vagy alakulófélben volt 160 irodalmi folyóirat, vagy olyan időszakos közlöny, amely jelentős számú irodalmi anyagot is közreadott.² Ezzel párhuzamosan nagy számban látnak napvilágot a napi tájékoztató jellegű sajtótermékek, amelyek rovatai ugyancsak ápolják az irodalmat. (Ezek a publikációk Szerbiában, Magyarországon és olyan egyetemi központokban jelennek meg, ahol a szerb ifjúság tanul.) Habár nem igazi európai nagyváros, mégis Belgrád lesz nemcsak Szerbia, hanem más központok valódi irodalmi székvárosa. Hogyha figyelemmel kísérjük Újvidék, Karlóca, Brod na Savi, Niš, Mostar, Cetinje, Szarajevó, Dubrovnik és Belgrád irodalmi folyóirataiban a munkatársak névsorát, nagyon sokszor ugyanazokra a nevekre bukkanunk. Valószínűleg ezért született meg az a megállapítás, hogy az irodalomban "elvesznek a helyi színek, jellegzetességek ebben a nagy azonosságban".³

A kiadói tevékenységhez viszonyítva ebben az időszakban a szerb folyóiratoknak külön jelentőségük van. A szépirodalom fejlődését elősegítő állami és más intézmények mellett a kiadók nem győzik anyagiakkal megfelelően követni a mind nagyobb számban születő alkotásokat, így az irodalmi élet krónikásai joggal panaszkodnak arra, hogy "kiadóink erőtlenségének következménye az, hogy hosszú évek múltán is kutatni kell a folyóiratok közt, ha egy-egy jelentősebb művet el akar valaki olvasni."⁴ A periodika tehát részben kisegíti a kiadói tevékenységet, s egyes mellékletei a különkiadványok funkcióját töltik be.

A nyilvános szó elterjedtségének ebben a korszakában a periodika jelenti Európa szélesre tárt ablakainak egyikét. A folyóiratok nemcsak sok irodalmi mű fordítását közlik és adnak szemelvényeket (bátran mondhatjuk, hogy minden európai irodalomból), hanem az európai országok és művelődési központok kiadványairól, irodalmi és művelődési eseményeiről szóló tájékoztatók révén lehetővé teszik az élő és dinamikus információáramlást. A szerb kultúra külföldi visszhangjáról is tájékoztatnak, gyakran csoportosítják az információkat, külön rovatba kerülnek a külföldi sajtóban megjelent szerb irodalmi művek (sőt folyóiratok) fordításairól szóló hírek, vagy azoknak a szerb alkotóknak a műveiről közreadott közlemények, akik idegen nyelven írnak és jelentetik meg műveiket. Ezt a kétirányú információáramlást az tette lehetővé, hogy a Nyugat székvárosaiból közvetlenül és úgyszólván folyamatosan érkeztek tudósítások, de az is, hogy gondosan figyelemmel kísérték csaknem minden jelentősebb nyugati lapot és folyóiratot, amelyekből néha egész mellékleteket vettek át.

Ebben az időszakban a külföldi sajtótermékek iránti érdeklődés egyes olvasói rétegek sajátja. "Házaink tele vannak tömérdek idegen könyvvel és tömérdek idegen lappal" — panaszkodik 1902-ben a *Srpska domaja* egyik

munkatársa, és úgy becsüli, hogy az előfizetések egy a tízhez arányban oszlanak meg az idegen publikációk javára.⁵

Mindeddig még keveset tudunk a külföldi sajtónak periodikánkra gyakorolt hatásáról. A szerb és az európai folyóiratok szerkesztési koncepciójának, programjának és szerkezetének összehasonlító kutatása bizonyára rámutatna bizonyos közös vonásokra. Nem volt ritkaság számba menő dolog a lapcsere sem (amit a XIX. század második felében is szorgalmaztak), de több szerkesztőség ápolta a személyes, vagy más jellegű kapcsolatokat. Ha elfogadjuk azt a föltételezést, hogy a folyóiratok bizonyos mértékben befolyásolták az irodalmi ízlés alakulását (attól függetlenül, hogy szélesebb körben olvasták-e, vagy csak azok, akik maguk is irodalommal foglalkoztak), és hatással voltak a megjelentetésre szánt irodalmi szövegek szelektálására is, amelyek azután a nyomtatás révén egyfajta nyilvános elismertetésre tettek szert; akkor nem elhanyagolható annak vizsgálata sem, hogy milyen alapokra épült a folyóiratok programja és koncepciója.

Az összehasonlító kutatások során csak ritkán vizsgálják magukat az időszaki irodalmi sajtótermékeket. Mindig is a tényközlő kutatások eszközeként szolgáltak; például két költő, irodalmi irányzat, vagy esetleg két vagy több nemzet egy-egy irodalmi korszakának összehasonlítása során, különösen az anyaggyűjtés kezdeti fázisában. Éppen ezért ezekben a termékekben kizárólag csak azt elemezték, ami közvetlenül a kutatási célokkal függött össze (pl. a külföldi írók műveinek ismertetői, fordításai), ellenben kevésbé figyeltek arra, amit egy folyóirat (a folyóiratok egy csoportja, vagy egy korszak periodikája) önmaga kínálhatott a komparatív kutatások tárgyaként.

A jól szerkesztett vagy programfolyóiratokban a szövegeket bizonyos esztétikai (néha még irodalmon kívüli) irányelvek szerint válogatják és rendezik el. Egy-egy folyóirat koncepciója és szerkezete függ a szerkesztő ízlésétől, kultúrájától, az adott kor szokásaitól, de kialakulhat idegen példák követésére is. Így például a századfordulón a belgrádi *Delo* folyóirat a francia nyelvű szövegeken kívül merit a stuttgarti *Neue Zeit*, a prágai *Osveta*, a müncheni *Beilage zur Allgemeine Zeitung* és a berlini *Das literarische Echo* című lapokból. Ebben az időben a *Srpska domaja* néha hivatkozik a bécsi *Die Zeit* és a *Die Wage* című lapokra, a niši *Gradina* pedig a *Die Woche* c. lapra. A belgrádi *Koloban* hírt olvashatunk arról, hogy a bécsi *Parlamentär* szerkesztője találkozott a bécsi Zora Szerb Akadémiai Társaság tagjaival. Hasonló példákkal találkozhatunk más szerb folyóiratokban is. Kérdés azonban, hogy a szerb irodalmi közlönyök és a külföldi (német és francia) sajtó kapcsolata csak az anyagok cseréjében és az információátvitelben merült-e ki, vagy mélyebb hatásokról, átszüremlésekről beszélhetünk. Ellenben még az a tény is, hogy egy meghatározott időszakban az információkat, a cikkeket, tanulmányokat épp ezekből a német lapokból és nem másokból válogatják ki, jelentetik meg, önmagában is figyelmet érdemel.

Ügyszólván nincs is olyan szerb folyóirat a századfordulón, amely ne jelentett volna meg műfordítást. A periodika előnyösebb helyzetben van a műfordítás szempontjából, mint a könyvkiadás, ugyanis kevésbé kényszerül arra, hogy alkalmazkodjék az olvasóközönség ízléséhez, igényeihez. Ezzel szemben a kiadó

olyan külföldi író mellett fog dönteni, akinek a könyvét meg is vásárolják, és kevésbé kockáztat ismeretlenekkel. A különkiadványok mindig ki vannak téve a kritika kénye-kedvének, ám a szerb folyóiratban közölt műfordításokkal ritkán foglalkozik külön a kritika, mert általában az irodalmi közlőny egy-egy számát vagy egy egész évfolyamát mutatja be. Lehet, hogy emiatt a periodika a műfordításokkal figyelemmel kíséri az efemer irodalmat, a harmadrangú írók alkotásait is.

A szerb irodalomban az "Európa felé fordulást" a századfordulón észlelni lehet a folyóiratokat elárasztó műfordításokból is. Ebben az időszakban igen jelentős a francia hatás, különösen a költészetben, és a *Srpski književni glasnik* körüli kritikusok és munkatársak tevékenységében, de műfordításokat közölnek a folyóiratok a német, orosz, magyar, cseh, lengyel, olasz, román, spanyol és bolgár irodalomból is. Mégsem a parnasszisták és a szimbolisták a legkedveltebbek és a legtöbbet fordított alkotók, mint ahogy az várható lenne, hanem a nagy európai romantikusok, Puskin, Heine, Hugo, Schiller, Uhland, Byron, Leopardi, Lamartine, Petőfi és mások, egészen az "idős" Goetheig.⁶

A Szerbiában megjelent folyóiratokban kevesebbet fordítanak a magyar, mint a német irodalomból, de ez a szám valamivel növekszik a Magyarországon megjelent folyóiratokban. Érdekes megemlíteni, hogy a magyarországi szerb sajtótermékeket Szerbiában is árusítják, s a Magyarországon kiadott szerb lapok is eljutnak a szerbiai olvasókhoz. Megtörtént az is, hogy egy-egy lapot a "határon túl" tiltottak be. (Így például a *Narodna reč* című folyóiratot, amelyet 1902-ben Budapesten adtak ki, Szerbiában betiltották.) Dr. Dragiša Vitošević újabb kutatásai szerint a *Srpski književni glasnik* sokkal több előfizetője volt Magyarországon, mint Szerbiában (ami abban az időben egyúttal azt is jelentette, hogy a szerkesztőnek alkalmazkodnia kellett mind a hazai, mind pedig a magyar cenzúrához).

A szerb folyóiratokban szétszórtnan napvilágot látott számos ismertető, feljegyzés, könyvbemutató, fordítás és átdolgozás mind a külföldi irodalom figyelemmel kísérését szolgálta, és nemcsak egyes művek, írók, irányzatok kerültek az érdeklődés homlokterébe, hanem sajátos látószögbe jutott ezáltal más nemzetek kultúrája. Az időszaki kiadványok ilyen szempontú vizsgálata során nem szabad csak a látható kölcsönhatások megvilágításánál megmaradni, mert ha a mélyebb összefüggéseket keressük, akkor kiderül, hogy az irodalmi kölcsönhatás nem merül ki csupán a "rokon vonások, a hasonlóság alapján történő műválogatásban, hanem kihívást is jelent, kísérletet a különbözősége, a mást és másként való alkotásra."⁷

Véleményünk szerint igen eredményes volna a "közös sors" által összefonódott kelet-közép-európai nemzetek és nemzetiségek kulturális együvértartozásának összehasonlító vizsgálata szemszögéből elvégezni az irodalmi folyóiratok összevető kutatását. Ez ihletőjévé válna leendő összefoglaló munkáknak, jó alapot nyújtana a szintézishez. Ezek a kutatások talán megfelelő mércét is jelentenének a hasonlóságok, a rokon vonások, de a különbözőségek és a nem ritka, súlyos ellentmondások kiértékelésében is, amelyek először az irodalom

talaján érlelődnek, hogy azután jéghegyek módjára a népek szellemiségében mutatkozzanak meg.

Jegyzetek

1. Jovan Skerlić: *Jedan realistički roman*. Delo, 1898. XX. 85.
2. *Srpska književna periodika 1768—1941*. Popis idrugi prilozi. Institut za književnost i umetnost, Priručnici 2, Beograd, 1984. 35—48.
3. Lj. Jovanović: *Pogled na srpsku književnost 1899*. Gradina, 1900. 2. szám, 25.
4. Idem, 26.
5. (Anonim): *Šta čitaju naše ženskinje?* Srpska domaja, 1902. 20. szám, 241.
6. Dragiša Vitošević: *Književno nasledje XIX i zaokret na početku XX veka*, (III). Književna istorija, 1971, 13. szám, 12.
7. Idem, 14. szám, 289.

JURIJ GUSZEV (*Moszkva*)

**A magyar irodalom fogadtatása a szocialista országokban
és annak előzményei**

Az információelméletben van olyan tétel: ha közvetítünk egy információt egy rendszernek, az csökkenti a rendszer entrópiáját, az adott rendszer tökéletesedéséhez vezet. A nemzeti irodalmat, bizonyos megszorításokkal, rendszernek lehet tekinteni. És akkor az irodalmak közötti értékcsere — persze, szintén megszorításokkal — információ-átadásnak számíthatjuk. Ha ezt elfogadjuk, akkor szinte magától kínálkozik az a következtetés, hogy az irodalmi kapcsolatok, irodalmak kölcsönös ismerkedése, irodalmi művek fordítása más nyelvekre: mindez elősegíti az irodalmak fejlődését, felvirágzását. Ami fordítva is igaz: az irodalom önizolálása, önkéntes elfordulása más nemzetek szellemi értékeitől: út az entrópiához, hanyatláshoz.

Említettem bizonyos megszorításokat. Az irodalom persze rendelkezik a rendszer tulajdonságaival, ugyanakkor kevesebb is, több is a szigorúan tudományos értelemben vett rendszernél. Kevesebb: mert amorf. Több: mert dinamikusabb, gazdagabb, sok benne a véletlen elem és tényező. Az irodalom mint rendszer: igényel külső esztétikai információt, nyitott az idegen értékek irányában: ez egészsége és életképessége egyik fontos feltétele. Ugyanakkor az irodalom — és itt több, mint a rendszer, itt már az élő szervezethez közeledik — nem maradhat az információ passzív befogadója, nemcsak kapni akar információt, hanem adni is. Azt mondhatnánk, hogy az információ-átadás igénye, saját keretei közül való kitörési igyekezete: az egészséges, intenzíven fejlődő irodalom egyik életfunkciója.

Jellemző, hogy a magyar irodalom (és itt közvetlen témámra térek át) a XX. század elején, megújulása e döntő szakaszán érezte meg különös intenzitással annak a szükségét, hogy kilépjen a nemzetközi porondra. Ennek a törekvésnek érzelmdús megnyilvánulása pl. Ady Endre *Az Értől az Óceánig* című verse.

*Akarom, mert ez bús merészség,
Akarom, mert világ csodája:
Valaki az Értől indul el
S befut a szent, nagy Óceánba.*

E vers költői jelképei bizonyosan nem vezethetők vissza egyetlen jelentéshez; mint általában a nagy költészet jelképei, több jelentésűek és többféleképpen értelmezhetők. De feltétlenül jelen van egy olyan értelem is, hogy Ady magáról,

mint egy kicsi, erdők és mocsarak közt élő, elmaradt nép költőjéről beszél és a magyar költészet csörgedező patakját eltökélten a világkultúra Óceánjába kívánja elvezetni.

Egy másik nagy magyar költő, még nem régen kortársunk, Illyés Gyula a magyar és a világirodalom kapcsolatáról szólva, rezignáltan állapítja meg, hogy "se a múltban, se a jelenben nem vagyunk bent abban a bizonyos körben, amit világirodalomnak neveznek".¹

Ahhoz, hogy egy nemzeti irodalom részévé váljon a világirodalomnak, legalábbis két feltétel szükséges. Az egyik: olyan értékekkel kell rendelkeznie, amelyek megérdemlik, hogy ismerje őket az egész világ. Ilyen értékek a magyar irodalomban bőven vannak. A másik feltétel: különböző nemzetiségű olvasók ama készsége, hogy figyelmesen fogadják el a magyarból fordított prózai és költői műveket; nem udvariasságból, nem mint holmi egzotikus termékeket, hanem mint általuk is élvezhető, tudatgazdagító értékeket. Ez a feltétel azonban esetenként komoly akadályokba ütközik. Köztük: az olvasói — és tegyük hozzá, kiadói — ízlés esetleges konzervativizmusa; azonkívül az annyit emlegetett "nyelvi akadály", amely persze részben mítosz, de részben — sajnos — kézzelfogható valóság, amely a magyar nyelv nehézségében rejlik, s nemegyszer a műfordítások alacsony színvonalához vezet. Szerepet játszik itt bizonyos mértékig világunk kettészakadása is, amely többek között abban fejeződik ki, hogy vannak, akik előítéletekkel viszonyulnak a szocialista országok irodalmához. Itt csak Köpeczi Béla véleményére hivatkozom: "A kapitalista országokban (...) a „spontán?” választás — ha ezt ennek lehet nevezni — mindenekelőtt azokra a művekre esik, amelyektől politikai szenzációt remélnek. Szinte hihetetlen, hogy pl. Déry Tibor 1956-ig teljesen ismeretlen volt a nyugati világban, s műveit csak politikai szerepe nyomán kezdték megjelentetni".²

Többek közt ezek az akadályok okozzák, hogy a magyar irodalom még mindig nem foglalta el a világirodalomban azt a helyet, amely pedig bizonyosan megilleti. Az egyenes út a világirodalom Óceánjába: ez persze utópikus, irreális álmom; legalábbis a jelen körülmények között. Ez azonban nem meríti ki a kérdést, amely annál sokkal összetettebb. Az Óceán: csak költői jelkép; viszont a világirodalom: egészen konkrét dolog. És talán éppen konkrét voltában rejlik a megoldás. A világirodalom ugyanis regionális irodalmakból áll, vagyis (ha folytatjuk a metaforát), a regionális "tengerekből". Úgy látszik, legbiztosabb módja annak, hogy egy nemzeti irodalom bekerüljön a világirodalomba, az, hogy ez az irodalom mindenekelőtt a regionális irodalomban vívjon ki magának méltó helyet.

Egy ilyen regionális "tenger" Közép- és Kelet-Európában már századokkal ezelőtt elkezdett kialakulni. Alapja az itt élő népek történelmi sorsközössége. Akár úgy is, hogy ez a közösség sokszor sorscsapások közössége, a nemzeti elnyomás közössége volt. Itt újra csak Ady Endrére hivatkozom, akiben ez a közösségtudat már érett formában tudatosult. A *Magyar jakobinus dala* című versében azt írja:

*Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad.*

És ezek a híres aforisztikus sorok, hogy:

*Dunának, Oltnak egy a hangja.
Morajos, halk, halotti hang, —*

mintegy kiemelik azt a tényezőt, amely előlegezi a magyarokat más népektől elválasztó nyelvi és egyéb akadályok leküzdését. Ehhez korábban is reális, kézzelfogható lehetőségek léteztek. A többlepcsős nemzeti elnyomás, a magyarok függése a Habsburgoktól, a szlovákok, románok, horvátok függése a magyar uralkodó osztályoktól állandóan szülte és erősítette a népek közti ellenségeskedést. A kultúra azonban olyan szféra, amely a negatív körülményeket és érzéseket is képes pozitív értékekké átváltoztatni. A népek kényszerű "testvérisége" a Habsburg-birodalomban azzal járt, hogy ezeknek a népeknek a kultúrája gyakran közvetlen kontaktusba lépett egymással. Pl. a Magyarországon élő nemzetek értelmisége kisebb-nagyobb mértékben kénytelen volt magyarul megtanulni és ezzel lehetőséget kapott, hogy elsajátítsa a magyar irodalom azon értékeit, amelyek át voltak itatva a haladás, a demokrácia, a szociális egyenlőség, később a forradalom, az internacionalizmus szellemével. Ez így volt a Monarchia idejében, de folytatódott később is, a széthullása után.

Helytelen lenne persze azt állítani, hogy ilyen figyelemre méltó értékek csak a magyar irodalomban voltak jelen. Csupán arra kívánok mindezzel utalni, hogy az érlelődő, önállóodó nemzeti irodalmak progresszív tendenciái, valamint azok a hatások és áramlatok, amelyek Nyugat-Európa és Oroszország irodalmaiból érkeztek, együtt vettek részt az igazán korszerű, humanista szellemű, a nacionalizmust és a provincializmust elvető irodalom kialakulásában.

Ilyen példák bőségesen találhatók az összes, a magyarral "határos" irodalomban. A magyar irodalom, főleg Ady Endre költészetének, alkotó személyiségének hatása kimutatható pl. Miroslav Krleža életművében és gondolatvilágában. De ismert Ady nagy hatása a szlovák irodalomra is, Štefan Krčméry, Jan Smrek, Valentin Beniák, Laco Novomesky alkotói fejlődésére. Nagyon sokat tett a magyar irodalom propagálása és fordítása ügyében Emil Boleslav Lukač, aki — itt Kiss Gy. Csaba szavait idézem — "mint valamikori kisebbségi, nem a szlovákság sérelmeire emlékezett, hanem arra, mit kapott ő a magyar kultúrától". Végeredményben "a humanizmus volt számára a legfontosabb, függetlenül attól, milyen nyelven beszél az, aki vállalja".³

Ami a román irodalmat illeti, itt Mihai Beniuc példáját hozhatom fel, aki szintén gyermekkorától tudott magyarul és korán átértézte, felismerte Ady és József Attila költői nagyságát. A következő szavakat szeretném idézni tőle: "Ezek a nagy költők segítségemre voltak abban, hogy megtanuljam szeretni

népemet és hazámat, anélkül, hogy más népeket gyűlöljek, és mind-mind magamhoz öleljem őket abban, ami szépet és magasztosat az ember számára alkottak”.⁴

Tehát, mint látható, nem arról van szó, hogy a magyar irodalom — mint ilyen, mint magyar — vonzó volt az idegenajkúak számára, hanem a humanista értékek voltak azok; a szomszéd népek irodalmárai úgy érdeklődtek irántuk, mint a magyarok a más irodalmakban fellelhető hasonló iránt.

Sokkal több nevet lehetett volna még felsorolnunk, amelyek mind azt bizonyítják, hogy a regionális irodalom "tengere" már régen kezdett kialakulni, bár kontúrjai még alig látszottak azokban a viharokban, amelyek e régióban dúltak. De e "tenger" létezése annál nyilvánvalóbb lett 1945 után; kiderült, milyen szélesek dimenziói és milyen tágas ég borul föléje. A régió most már magába foglalta az NDK irodalmát is, és a soknemzetiségű szovjet irodalmat. A magyar szellemi értékek gyümölcsöző hatásának példáit most már olyan nemzeti kultúrákban is meg lehet találni, amelyek azelőtt eléggé távol álltak a magyar kultúrától.

Csupán néhány példát említek meg ezzel kapcsolatban: bolgár költőket, köztük Nino Nikolovot, aki igen sokat tett a magyar irodalom népszerűsítéséért Bulgáriában. Egyedülálló példa a saját nemében: Franz Fühman könyve Budapestről, a magyarokról, a magyar kultúráról: *Huszonkét nap, avagy Az élet fele*. Fühman, a német költő, mélyre merült a magyar szellemi életbe — erről szól könyve — s ez bizonyos értelemben segítette, hogy meg tudjon birkózni saját problémáival is.

A német író azt keresi a magyar irodalomban, ami számára fontos; a szovjet írók és olvasók talán mást... Szeretnék itt arról szólni, hogy milyen nagy a Szovjetunióban Mesterházi Lajos a *Prométheusz-rejtély* című regényének népszerűsége. Ennek oka — úgy lehet — abban található, hogy a szovjet emberek különösen érzékenyek aziránt: mi a forradalom sorsa a forradalom utáni időkben — s épp ez a gondolat foglalkoztatja Mesterházit. A *Prométheusz-rejtély* népszerűsége a Szovjetunióban talán csak az Örkeny-drámáéval, a *Tótékkal* vetethető össze.

Persze, ami az értékcsereét illeti, az eszményi állapottól még messze vagyunk; maga az a tény, hogy egy irodalmi mű kiadásra kerül, nem mindig jelenti azt, hogy ez a mű máris megfelelő befogadásban részesül. Ugyanakkor a művészi értékcsere és annak igénye állandóan növekszik. Ezt az igényt fogalmazta meg kritikailag — szerintem szerencsésen — Hegedüs Géza még 1975-ben: "Minálunk irodalom terén igen művelt lehet bárki a cseh és szlovák, a jugoszláv, a román, a lengyel, a bolgár irodalom ismerete nélkül".⁵ Itt, ha közvetetten is, az a gondolat nyer kifejezést, hogy mostanában az ember nem lehet igazán művelt, ha nem járatos ezekben az irodalmakban. Ez pedig azt jelenti, hogy a "rendszer" (most visszatérek egy kicsit az információelmélethez) nemcsak passzívan "fogyasztja" az információt, de már követeli is, nélküle nem tud normálisan funkcionálni.

Térjünk vissza még egyszer az Ady-képhez, az Óceán metaforájához is. A világkultúra nagy Óceánjában egyre dinamikusabban hullámszik az a Tenger,

amelyet a szocialista irodalmak formálnak; és a magyar irodalom, múltjával és jelenével szerves részévé válik ennek a Tengernek és ezáltal: a világirodalom nagy áramának.

Irodalom

1. Illyés Gyula: *Iránytűvel*. 2. köt. Bp. 1975. 748.
2. Élet és Irodalom, 1985. november 1.
3. Tiszatáj, 1980. 11. sz. 63.
4. Idézi Lőrinczi László. Igaz Szó, 1967. 7. sz. 93.
5. Nagyvilág, 1975. 1. sz. 109.

MARCELLA HUSOVÁ (*Praha*)

**Die literarische Bewegung der ungarischen Moderne "Nyugat"
aus der Sicht der tschechischen Rezeption
im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts**

Anläßlich dieser Konferenz wurde über die Periode der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts schon viel gesprochen und viel Wichtiges gesagt. Meinen Beitrag möchte ich Ihnen, meine Damen und Herren, als eine konkrete Illustration all dessen anhand des tschechischen Sichtpunktes anbieten.

Wohl keine anderen so verglichenen Komplexe der Nationalliteraturen in Mitteleuropa geben in ihren auch bisher wenig sondierten Wechselbeziehungen, in ihrer Komplexität, so viele interessante und überraschende Analogien und Besonderheiten wie die tschechische und ungarische Literatur. Die wenig untersuchte Periode zwischen den 90-er Jahren bis zum Verfall der Österreichisch—Ungarischen Monarchie gibt dafür beispielhafte methodologische Muster. Die ungarisch—tschechischen Beziehungen und ihr Umfeld bieten hier typische Situationen für die Vermittlung der gegenseitigen Kulturschätze. Sie bilden ähnliche Typen von Menschen, die sich mit Übersetzungen, Vermitteln, mit der Kontaktbildung usw. befassen. Im genannten Zeitraum kam die Tätigkeit von fast neunzig Personen tschechischer Abstammung zur Sprache, die den Kontakten zwischen den Tschechen und Ungarn auf ihre Art und Weise mehr oder weniger nachhalfen. Es werden da unter ihnen alle Typen der Übersetzer, Vermittler, Kontaktbildner u.a. vermerkt. Innerhalb der ungarisch—tschechischen Wechselbeziehungen findet man eine Menge von eifrigen Übersetzern, die durch die Quantität der übersetzten Werke in der Vordergrund traten, z. B. Gustav Narcis Mayerhoffer, einer der bisher produktivsten Übersetzer, die durch die Quantität der übersetzten Werke in der Vordergrund traten, einer der bisher produktivsten Übersetzer, die wir je hatten. Weiterhin eifrige Polygloten, wie O. S. Vetti, der zweiunddreißig Sprachen beherrschte, oder es gab auch nur diejenigen, denen das Ungarische ein Sinnbild der Exotik wurde, die sich dem Ungarischen aus Freude oder nur nebenbei widmeten. Andererseits findet man jedoch auch solche, denen das Schicksal der gemeinsamen Sache am Herzen lag, die die Kontakte, die häufig durch die herrschenden politischen, ökonomischen und anderen Begebenheiten zum Scheitern gebracht wurden, aufrichtig förderten. František Brábek gehört dazu ... Charakteristisch für ihn und die anderen Übersetzer ist jedoch, daß er seine Aufmerksamkeit fast ausschließlich dem klassischen, in Ungarn bereits kodifizierten Erbe der Nationalliteratur gewidmet hatte und diese Orientierung auch ins tschechische Milieu vermittelte.¹

Unmittelbar nach der Jahrhundertwende trat eine völlig neue Persönlichkeit innerhalb der tschechisch—ungarischen Wechselbeziehungen auf — vom Typ des Propagators als dem optimalsten Typ, den die Rezeptionstheorie überhaupt kennt: begabter Übersetzer, Vermittler und Kontaktbildner in einer Person, dessen genannte Tätigkeiten noch durch sein starkes Bestreben um eine eigene schriftliche Arbeit — sie stand bei ihm im Mittelpunkt — von hohem künstlerischen Qualitätsniveau durchdrungen war. Noch wichtiger ist: er war ein geborener Tscheche. Sein Streben war, als tschechischer Schriftsteller anerkannt zu werden. Sein Treffen mit Ungarn, zuerst reine Sache des Zufalls und Bedingtheit der beruflichen Zusammengehörigkeit zur Monarchie, wurde von bestimmender Bedeutung.

Karel Šarlih, ein Pseudonym eines Literaten, dessen Anteil an der tschechischen Literatur heute nur noch wenigen Spezialisten der tschechischen Literaturwissenschaft bekannt ist.

Karel Šarlih, Pseudonym eines der bedeutendsten tschechischen Übersetzer aus dem Ungarischen im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts, dessen Name noch bis zur unmittelbaren Gegenwart der tschechisch—ungarischen Komparistik unbekannt blieb. Sich mit Karel Šarlih näher auseinander zu setzen, heißt auch immer die konkrete Situation, das Wesen der Österreichisch—Ungarischen Monarchie zu kennen, wo manche gemeinsamen Beziehungen bereits vorhanden waren oder sogar bedingt (u.a. auch die unterschiedliche Position Böhmens und Ungarns untereinander und beider zu Wien). Eine andere Ausgangsposition ist die Art und Weise des Reflektierens der literarischen Strömungen der Weltliteratur. Hierzu doch etwas näher.

In den 90-er Jahren wurden auch in der tschechischen Literatur die allgemeinen Grundzüge des fin de siècle bemerkbar. Also auch die Bemühungen um's Neue, Moderne. Diese progressiven Erscheinungen äußerten sich in der tschechischen Literatur gute fünfzehn Jahre früher als in der Literatur der ungarischen Nachbarn. Beide Strömungen bestimmten gleiche oder sehr ähnliche Züge; sie unterschieden sich jedoch stark in der Dauer und ihrer Aussagekraft. Das Neue äußerte sich in der tschechischen Literatur unter dem Namen der sog. "Tschechischen Moderne". Ihr Organ wurde die *Moderne Revue*. Die Grundsätze der Bewegung wurden im *Manifest der Tschechischen Moderne* zusammengefaßt. In Ungarn wurde die Bewegung, zugleich auch ihre Zeitschrift unter dem Namen *Nyugat* bekannt.

Die tschechische literarische Bewegung, die ihren Einfluß in den 90-er Jahren vor allem auf die jüngere Schriftstellergeneration ausübte, bedeutete eine wichtige, wenn auch späte Erfahrung für Karel Šarlih.

Mit eigentlichem Namen Karel Čada, wurde Karel Šarlih im Jahre 1882 in einem kleinen Ort Südböhmens in Včelná pod Boubínem in der Familie des schwarzenbergischen Verwalters geboren. Nach seinen Kinderjahren im Křeřtowitzer Schloß bei Písek absolvierte er vier Klassen des Píseker Gymnasiums. Dann kam die Kadettenschule in Steierstraß bei Maribor, und nach zwei Jahren beendete er seine Studien in Prag. Dies war in den Jahren 1898 bis 1901. In dieser Zeit war die "Tschechische Moderne" schon im literarischen Bewußtsein

festgelegt, die Moderne Revue verlor jedoch langsam ihre Bedeutung als ein Blatt der aufrührerischen Generation, ihr Platz war innerhalb der Gesellschaft schon gefestigt. Doch diese Nuancen konnte der damals neunzehnjährige Adept der soldatischen und vor allem der literarischen Karriere nicht erkennen. 1901, als Oberleutnant des Zweiten Regimentes der Train, wurde er nach Temesvár abberufen. Temesvár war damals mit seiner großen Garnison und einer regen Bourgeoisie neben Nagyvárad, Debrecen und Szeged eine der kulturell entwickeltesten Städte Ungarns, und doch war der Geist dieser Kleinstadt weit spießbürgerlicher als irgendeiner anderen Stadt dieser Art damals in Böhmen. Karel Šarlih empfand diesen Unterschied sehr früh als bedrückend und beklagte sich darüber in einem Brief an Arnošt Procházka, einem der führenden Persönlichkeiten der Modernen Revue.² Karel Šarlih äußert sich in diesen Seiten aus dem Jahre 1905 über seinen starken Willen Schriftsteller zu werden, ein *tschechischer* Schriftsteller zu werden. Er fügt auch gleich seine ersten literarischen Versuche hinzu und äußert sich über seinen literarischen Plan dahingehend, eine sehr präzise Beschreibung des Lebens der österreichisch-ungarischen Garnisonen, ähnlich wie Friedrich Bilse³ sie verfaßte, vorzunehmen. Denn früh erkannte er, daß der militärische Korpus der Monarchie seine Heldenjahre schon längst hinter sich hatte und jetzt nur noch das langsame Zugrundegehen blieb, das Absterben. K. Šarlih erkannte vorrausschauend, und das noch vor Jaroslav Hašek, die Bedeutungslosigkeit, die das Leben aller bestimmte. In der Psyche der Mitglieder vom niedrigsten bis zum höchsten Militär waren statt der zerplatzten Illusionen ihre Versuche einer Erfüllung jetzt nur noch der Eifer in der freien Liebe, der Erotik, des Sexes und des Trinkens zu finden. Seine literarischen Gestalten, fast alle traurige und tragische, können auch als "hartnäckige Illusionisten", nach dem Titel des ersten Buches Šarlih's, benannt werden. Sie gleichen den Bildern Beardsleys.

Zu diesen Themen schuf dann Karel Šarlih zahlreiche Erzählungen und größere Romane, die das pathologische der menschlichen Seele der Zeit der Jahrhundertwende darboten. Seinen großen Plan konnte er aber nicht zur Vollendung bringen; er starb frühzeitig mit siebenunddreißig Jahren im Jahre 1916 im militärischen Krankenhaus zu Wien.

Nach seinem Debut in der tschechischen Literatur hüllte sich Šarlih bis zum Jahre 1911 in Schweigen. Doch dann trat er bereits als ein reifer Novellist und begabter Übersetzer des Ungarischen auf. Er wurde zugleich zum wahrscheinlich einzigen Kenner und Berichterstatter der sich in Ungarn gerade entwickelnden Moderne "Nyugat". Es ist anzunehmen, daß eben die wenigen Monate, die er in der Zeitwende von 1904 zu 1905 auf der Offizierschule in Budapest verbrachte, von bestimmender Wichtigkeit für ihn waren. Wie Prag, so wurde damals auch Budapest für Šarlih zu einem Erlebnis. Der Zweiundzwanzigjährige bewunderte Budapest mit seinem regen Leben, wie es damals die ganze Monarchie bewundert hat. Hier war die Sezession, die in Prag in der Literatur und Kunst nur angeschnitten wurde, voll zur Blüte gekommen. Und Sezession ist die Linie, die die „Moderne Revue“ in Prag bis zu der Zeit verfolgt hatte, bis sie durch Dekadenz ersetzt wurde. Kein Wunder also, daß

Šarlih im Nyugat das findet, was er daheim nur spürte und hier schon zur Vollendung gebracht sieht.

Nyugat ersetzte mit all seinem Streben für ihn das Fehlen der heimischen literarischen Situation, die außerdem gerade in diesen Jahren um 1908 arm an Neuem war. Sie ist jetzt durch ein bestimmtes schöpferisches Vakuum bestimmt: nach dem Auftreten der "Tschechischen Moderne" in den 90-er Jahren und noch vor der Formierung der literarischen Progressse um den *Almanach 1914*.

Mit dem tschechischen Kontext des literarischen Geschehens konnte Šarlih tatsächlich nur geringe und vermittelte Kontakte gehabt haben. Praktisch nur durch einige Zeitschriften, Revuen, meist aber nur durch Tagesblätter, die in den verschiedensten ungarischen Garnisonenstädten abonniert wurden, oder die er sich selbst senden ließ. Eine ähnliche Situation bestand mit dem Lesen tschechischer Bücher. Zudem weilte Šarlih auch nicht ständig an einem Ort. Mit seinem Regiment reiste er durch fast ganz Ungarn. So war er unter anderem in Szeged, Brassó, Szeben.

Die ungarische Moderne jedoch war für ihn am naheliegendsten. Sie trug die Züge, die ihm von zu Hause bekannt waren. Und so, als im Jahre 1908 die ungarische Moderne mit ihrer Zeitschrift auftrat, hatte Šarlih schon die klare Vorstellung, daß es gerade diese künstlerische Linie sei, die seinen eigenen Ambitionen am nächsten stünde. Sie wurde ihm von so großer Wichtigkeit, daß er versuchte, sie nach Böhmen zu vermitteln.

Die Züge dieser Moderne belebten und befruchteten aber auch das eigene literarische Schaffen Šarlih's auf dem Felde der tschechischen Literatur durch die Neuartigkeit der Originalität der geschilderten Realität, die nicht aus dem tschechischen, sondern dem ungarischen Milieu und Hintergrund erwuchs. Šarlih lernte, sich in seinen Werken sozialkritisch zu äußern. Aus den beiden Zweigen von Nyugat wählte er für sein Vermitteln gesetzmäßig den ersten, den revolutionärsten, den engagiertesten. Den Ton dieser Linie bestimmt, wie bekannt, die Poesie von Endre Ady.

Ady wurde für Šarlih der beeindruckendste ungarische Literat. Er widmete ihm auch in seiner Übersetzungsarbeit den größten Raum. Ady war jedoch in erster Linie ein Dichter, Šarlih dagegen widmete seine Aufmerksamkeit ausschließlich der Prosa. Um Ady dem tschechischen Publikum vorzustellen, denn es handelte sich da, wie im Falle der anderen durch Šarlih übersetzten Nyugatschriftsteller, um dessen erstes tschechisches Debut überhaupt, übersetzte er Prosa von ihm. Ady's Erzählung *Flora bleibt Jungfrau*⁴ wurde von Šarlih 1911 in der tschechischen Zeitschrift *Samostatnost* (Selbständigkeit) in der literarischen Rubrik, damals durch den bedeutenden tschechischen Dichter Viktor Dyk geleitet, publiziert. *Es ist eine der ersten Veröffentlichungen einer Prosa von Ady in Übersetzung, die auch weltweit bekannt wurde.* Ein Jahr danach folgten durch Šarlih's Übersetzung weitere Erzählungen Adys (*Sapho im Zug*, *Török's Braut*, *Tar Pista*, *Abd-El-Kader*)⁵ in der gleichnamigen Zeitschrift. Bei Ady spürte wohl Šarlih, daß es sich hier um so eine große literarische Persönlichkeit seiner Zeit handelt, daß man an ihr nicht vorbeigehen kann.

Mit Endre Ady hat Karel Šarlih seine insgesamt leider nur vierjährige Übersetzungsarbeit begonnen. Weitere Übersetzungen folgten in Zeitungen und zwar Erzählungen und kleinere Novellen anderer ungarischen Schriftsteller wie Ferenc Molnár, Lajos Bíró, Kálmán Mikszáth, Zoltán Ambrus, Gyula Pekár, bis sie auch in Buchform veröffentlicht wurden. Und wieder war es Ady. Ady's ins Tschechische übersetzte Erzählung *Die jüngste Schwester von Eva Eszterkuthy* enthält eine weitere Besonderheit: es ist die erste, als Buch erschienene, Übersetzung eines Prosawerkes von Ady überhaupt!

Neben der Publikationen in Zeitschriften knüpfte Šarlih im selben Jahr 1911 eine andere sehr wichtige Verbindung: nämlich mit dem damals zweitwichtigsten Verlag Böhmens, dem Vilímek Verlag. Der Redakteur František Sekanina brachte hier eine interessante Edition namens *Tausend schönste Novellen* aus aller Welt heraus. Die Edition, die mit Jubel in der tschechischen Gesellschaft willkommen geheißen wurde, gab in den Jahren 1911 bis 1915 in kleinem Buchformat immer je drei oder mehr (je nach Ausmaß des Textes) Erzählungen nebst einer einseitigen Information über den Autor heraus. Die Auswahl der rund zwanzig hier erschienenen ungarischen Schriftsteller wurde der alten, klassischen und modernen Literatur entnommen, letztere besonders durch Šarlih's Arbeit. Der Reihe nach wurden da folgende Ungarn vorgestellt: Kozma, Tömörkény, Ady, Mikszáth, Petöfi, Jókai, Faludi (die übrigens einzige Prosaübersetzung dieses Autors), Somló, Bródy, K. Kisfaludy, Pekár, Csiky, Bíró, Móricz, Kafka, Hevesi, Tábori, Ágai.⁶

Die Edition der *Tausend schönsten Novellen* wurde so mit ihren drei großen Nyugatvertreter — Ady, Móricz, Kafka — und mit den Vertretern der Vor-Nyugatperiode zu einer wichtigen Tribüne eines ausländischen Nachrufes von Nyugat, obwohl sie damals für das tschechische Publikum nicht der heutigen Bedeutung entsprach, die die ungarische Moderne im eigenen Land heute hat. Sie war jedoch der früheste Widerhall der Moderne Ungarn überhaupt, und die tschechischen Leser haben es als eine Vorstellung, als eine Information über das Allerneueste der Literatur des Auslands aufgefaßt.

Die Porträts gaben einen Überblick über das wichtigste Schaffen in der ungarischen Literatur. Sie sind eher kleine, minuziöse Studien, die durch Šarlih selbst geschaffen wurden,⁷ sie sind auch eigenartige Bemerkungen über den Trend der Zeit, die literarischen Linien usw. Sie üben aber auch Kritik und Wertung.

In dem Porträt z.B. von Endre Ady, den ersten in der Edition vorgestellten Ungarn, findet man eine leidenschaftliche Vorliebe Šarlih's für seinen ungarischen Kollegen. Diese überhaupt ersten auf tschechischem Boden bekannten Zeilen über diesen Schriftsteller bleiben in der äußerst positiven Schilderung für gute zwanzig Jahre, eigentlich aber noch für länger, die einzigen, in denen Ady einen so netten Nachklang, eine so wahrhafte Beurteilung seines Schaffens bei den Tschechen fand. Šarlih, ein Prosaschriftsteller, stellt Ady einleitend die Prosaübersetzung als einen Lyriker vor. Das Werk Ady's erlebt er als einen starken Kontrast zu seiner Zeit. In Ady's Auftreten in der ungarischen Literatur sieht er einen Aufbruch nach der mehr als fast 50jährigen Stagnation seit dem

Tode Petöfi's. Die Beurteilung Ady's als einen Dichter, als die "stärkste, persönlichste Erscheinung des modernen Ungarns" bedeutet eine Erkenntnis, zu der die heimische, ungarische Literaturhistorie erst viele Jahre später kam. Mit einer sagenhaften, seltenen Vorausschau erriet hier Šarlih die Bedeutung der Richtung Ady's, die von der ungarischen Literatur dann verfolgt wurde. Bei Ady, der nur fünf Jahre älter als Šarlih selbst war, begreift er nur das Dekadente in seinem Werke nicht (mit tschechischer Dekadenz kam Šarlih fast gar nicht in Berührung). Er nennt es den "negativen Teil" des Werkes Ady's.

Zwischen Ady und dem nächsten Nyugatvertreter stellte Šarlih K. Mikszáth, S. Petöfi, M. Jókai, F. Faludi und eine, der eigenen ungarischen Literaturhistorie kaum bekannte Schriftstellerin, Erzsi Somló, vor. Somló lebte in Temesvár und wie auch Šarlih, befaßte sie sich unter anderem mit Übersetzungen. Temesvár, wie schon angedeutet wurde, blieb für Šarlih von äußerst wichtiger Bedeutung: hier entfaltete er sein eigenes literarisches Schaffen, hier lernte er ungarisch und von hier stammte auch seine lebenslange Liebe zu einer Temesvarer Ungarin jüdischer Abstammung, Ella Braun. Sie, wie anzunehmen ist, führte ihn auf den literarischen Weg und zu den ungarischen Schriftstellern. Sie, oder auch E. Somló, vermittelte wahrscheinlich persönliche Kontakte zur ungarischen Moderne. Ella Braun folgte dann Šarlih als seine geheime Braut auf allen Stationen. In ihrer Hand blieben später alle Handschriften Šarlih's, sein gesamter Nachlaß. Dieser Teil ist heutzutage unbekannt und könnte eine Antwort auf die für uns heute so brennenden Fragen geben. Šarlih's Vorliebe für Pseudonyme, die für ihn die wichtige Anonymität bildeten, ist auch mit dieser Stadt verbunden: Temesvarer Beg, Barma.

Der tschechischen Öffentlichkeit vermittelte Karel Šarlih bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges, an welchem er als Soldat der Monarchie seinen tödlich-tragischen Anteil nahm, die zeitgenössischen und progressiven ungarischen Vertreter der "großen Generation". Durch sie machte er die Tschechen mit den Problemen der Bewegung vertraut, ergänzt noch durch Zsigmond Móricz und Margit Kaffka.

Šarlih's Übersetzung der Móricz'schen Novelle *Der Fehler*⁸ ist jedoch nicht der erste bekannte Auftritt des Schriftstellers in Böhmen. Eines der verbreitetsten tschechischen Tagesblätter Lidové noviny (Volksblatt) brachte schon in den Jahren 1910 und 1912 zwei Proben, die Erzählungen *Sieben Groschen* und *Tragödie*. Der Übersetzer blieb unbekannt. — Über Zs. Móricz schrieb Šarlih in seinem Porträt der Edition der *Tausend schönsten Novellen* folgende Worte: "ein Romanschriftsteller und Novellist, der zu der jüngsten Gruppe der Belletristen gehört, die sich vor allem seit den 90-er Jahren des gerade vergangenen Jahrhunderts, zu denen besonders auch der Lyriker Endre Ady zählt, geäußert hatten ... unter den Dramatikern wie Sándor Bródy und Molnár Ferenc (sic) ... ist Móricz einer der mildesten". (Mit dem Einreihen Móricz's zu der mildesten Gruppe der Nyugat Bewegung erkannte Šarlih den Grundzug der Móricz'schen literarischen Einstellung, die später dann, in den 30-er Jahren unter den linksorientierten Kritikern der ungarischen Schriftsteller einige Zweifel geweckt hatte.)

Mehr als Móricz selbst, ist in dem Porträt der eigentlichen Bewegung Nyugat Raum gewidmet. Diese Glosse stellt die erste bekannte tschechische, mag sein auch weltweite, Vorstellung der Gruppe als solche dar. Hier ist sie auch zum ersten Mal direkt als Nyugat und nicht nur als "Moderne" benannt. "Nyugat (Westen) ... die Bezeichnung dieses Blattes verrät schon, von woher sich diese Gruppe beeinflussen läßt. Es sind meist realistische und naturalistische Vorbilder des Westens, an erster Stelle französische, obwohl auch Ibsen und Hauptmann für sie als Meister galten. Mit der älteren literarischen Generation in einem ziemlich schiefen Gegensatz stehend, erkennen die Autoren dieser Gruppe nicht die ausschließlichen Strömungen der Nationalliteratur an, sondern sie schwärmen für die Internationalität".

Mit diesem Porträt, das ungewöhnlich kurz ist, hat sich Šarlih, wie man aus dem im Nachlaß erhaltenen Brief⁹ aus Przemyśl aus dem Jahre 1913 an Fr. Sekanina weißt, verspätet: "wegen der Kommißarbeit" kam er nicht dazu. "Ich füge ... das Porträt Móricz Zsigmond's bei, mit dem ich mich etwas verspätet habe, denn ich kannte seine Lebensdaten nicht. Ich begann also mit ihm zu korrespondieren und bat ihn zugleich auch um die Autorisation der Übersetzung, die er mir mit Freude gab". Die Beilage dieses Briefes bildet einen bedeutenden Teil der Nyugat-Rezeption in Böhmen, obwohl nicht publiziert und das eigentliche Móricz-Porträt nicht erhalten blieb: es kommt hier klar zum Ausdruck, daß Šarlih sich ernsthaft mit dem Lyriker Sándor Endrődi beschäftigte, der den Übergang aus dem älteren Zweig der Literatur zum Nyugat fand, und die Absicht hatte, ihn in der Edition vorzustellen. Weiter hat hier Šarlih ein fertiges Porträt von Zoltán Ambrus und eine seiner Erzählungen (*Der Esteban's Bruder*) beigelegt.

Aus dem geringen Material des Nachlasses (von der Schwester K. Šarlih's und der Korrespondenz mit den Verlagen) läßt sich schließen, daß sich Karel Šarlih in direkten, persönlichen Kontakt mit den bedeutenden Vertretern der Moderne setzte. Er befaßte sich mit Béla Révész, dem zur sozialistischen Richtung tendierenden Schriftsteller; Zoltán Ambrus, Sándor Endrődi u.a. Révész sowie auch Ambrus und Endrődi erschienen nicht mehr in tschechischer Sprache.

Der ganze Charakter der literarischen Tätigkeit Šarlih's ergibt eine interessante Vermutung: ob dieser agile tschechische Schriftsteller, der sich bei der Auswahl seiner Übersetzungen aus der modernen zeitgenössischen Literatur mit seltsamer Zufälligkeit gerade auf die persönlichen Freunde Endre Ady's konzentriert hatte und der in einer Korrespondenz nicht nur mit Móricz und Révész stand, diese und andere Mitglieder der ungarischen Moderne und deren progressiven Zweiges auch nicht persönlich kannte? Ja sogar, ob er während seines langjährigen Aufenthaltes in Ungarn nicht selbst einen persönlichen Anteil an der Nyugاتبewegung genommen hatte. Darüber läßt manches auch das letzte Porträt in dem berühmten Dreieck — Ady, Móricz, Kafka — vermuten.

"Einer der merkwürdigsten Talente der ungarischen Moderne ist diese junge Frau. Sie geht den gleichen Weg wie die männlichen Vertreter jener selbstbewußten und kräftigen Gruppe ... die mit neuen Parolen und Forderungen in

die Schranken des literarischen Ungarn getreten ist, um ihre gealterten, verknöcherten Lehrer in den Hintergrund zu drängen. Früh jedoch hat sie ihren eigenen Weg, den weniger lärmenden und entlegenen gefunden ... den sie gehen kann, in ihrer meditativen, melancholischen Träumerei nicht gestört ... und begleitend dabei von ... einer zauberhaften Melodie, die das Leben umschwebt und hörbar ist nur für diejenigen, die es so sehr und andächtig lieben ..."¹⁰

Margit Kaffka, zwei Jahre älter als Šarliĥ, zog ihn, den Heimweh habenden mit ihrer melancholischen Nostalgie nach ihrer uralten mährischen Abstammung in den Bann. Aber auch mit vielen tschechischen Reminiszenzen zog sie ihn, die er in ihrem literarischen Schaffen fand, so in der Erzählung *Auf dem Wege zur Stadt* (es wird hier Prag gemeint, das durch M. Kaffka selbst besucht wurde). Aus dem Porträt über M. Kaffka sprudelt eine tiefe persönliche Sympathie, die präzisen Kenntnisse über ihr Leben sind für die damalige Zeit überraschend. Diese Zeilen samt der Übersetzung blieben für viele Jahrzehnte, eigentlich bis zum Jahre 1958, das erste tschechische Debut dieser Schriftstellerin.

Seine Übersetzungen wählte Šarliĥ nicht nur der Bedeutung und Wichtigkeit nach aus, die der jeweilige Schriftsteller in der heimischen Literatur hatte. Für Šarliĥ waren das Motiv bedeutender, die künstlerische Aussage, die Kritik der ungarischen Verhältnisse oder die soziale Stimmung oder ob sie typisch und charakteristisch für eine bestimmte literarische Erscheinung waren oder ob der jeweilige Schriftsteller irgendwie zum Bedeutungswert der literarischen Entwicklung beigetragen hatte oder er einfach nur Šarliĥ's eigenem Schaffen nahestand.

Die einzelnen Porträts, wie wir aus dem Šarliĥ's Nachlaß wissen, die er nicht signierte jedoch von ihm selbst verfaßt wurden, bieten in ihrer Spezifität bedeutende Einblicke in das literarisch-künstlerische Schaffen des genannten Autors und seiner Lebensperiode. Diese mit dem ungarischen heimischen Milieu vertrauten, nicht nur biographische Porträts, sind Augenzeugen für Šarliĥ's tiefen und gründlichen Kenntniss der neuen ungarischen, noch in Entwicklung stehenden Literatur, mit einer Betonung ihrer progressiven Erscheinungen.

Mit Margit Kaffka und dem Ausbruch des ersten Weltkrieges, der auch den tschechischen Schriftsteller erbarmungslos hinwegraffte, endete die kurze, jedoch unermeßlich verdienstvolle und bahnbrechende Tätigkeit Karl Šarliĥ's auf dem Gebiet der tschechisch—ungarischen literarischen Kontakte.

So wurde K. Šarliĥ, der bei der Geburt des Nyugat direkt an seiner Wiege stand, zu dem ersten bekannten ausländischen Kenner und Bewunderer dieser Bewegung und Vermittler in die Welt. Seine Ambitionen, Schriftsteller zu werden, bewegten ihn, sich umzuschauen. Doch kaum konnte er zur Tat übergehen, wurde er dienstlich auf ganze elf Jahre aus Böhmen abberufen. Die Suche nach dem Neuen blieb jedoch ein wichtiger Grundzug Karel Šarliĥ's und beeinflusste im weiteren seine Tätigkeit. Als Šarliĥ jung war, ging die in den 90-er Jahren noch junge Generation bereits in die ältere über. Ihre Reaktionen auf das neue literarische Schaffen wurden zu Reaktionen der mittleren Generation. Die Gedanken, die Šarliĥ in der "Tschechischen Moderne" damals kennengelernt hatte und bewunderte, fand er mehr oder weniger wieder bei der, seinem Alter

gleichen Generation in Ungarn. Hier wurden seine Jugendideale zum Erfolg gebracht. So wurde Šarlih heutzutage bekannt als der erste und zugleich letzte tschechische Vermittler aus dem Ungarischen, der als Literat, Zeitgenosse und Augenzeuge seine gleichaltrigen Kollegen, Träger gleicher Ideen, die ihn beeindruckten und beeinflussten, im Tschechischen seiner Zeit populär machte.

Dadurch wurde Karel Šarlih ein später Nachfolger des daheim in zwischen abgeklungenen realistischen Stroms der "Tschechischen Moderne", aber zu einem Zeitgenossen und zugleich auch zu einem Träger der gerade beginnenden Moderne einer anderen Nation. Und so ist gerade er ein treffliches Beispiel dafür, wie ein Literat außer seiner eigenen schriftstellerischen Arbeit eine wichtige Vermittlungsrolle zwischen zwei Nationen und deren Kulturschatz verkörpern kann.

Durch seine Augen, die eines gebildeten Menschen und Schriftstellers, konnten die progressivsten Erscheinungen des Nachbarn verfolgt werden. Und dadurch konnte die heimische böhmische Kultur aktiv bereichert werden.

Anmerkungen:

1. Mayerhoffer, Gustav Narcis (1865—1941). Übersetzer fast aller Werke von M. Jókai ins Tschechische, zahlreicher Novellen von F. Herczeg, K. Mikszáth u.a. Nicht ganz ohne Bedeutung ist seine Freundschaft mit S. Bródy; Brábek, František (1848—1926). Aktiver Kontaktbildner zwischen den zwei Nationen. Freund zahlreicher ung. Schriftsteller. Seit 1875 Lektor der ung. Sprache an der Universität in Prag (Technik), Übersetzer der Werke von Madách, Petöfi, Arany u.a. und Verfasser der ersten tsch. — ung. Wörterbücher und Grammatiken; Vetti, O. S. (1861—1942), mit eigentlichem Namen Alois Koudelka. Übersetzer der damals modischen Autoren wie z. B. Márkus, Tábori, Kóbor, Kozma, Berczik, Heltai usw. Schuf interessante Referate über die ung. Literatur vorwiegend in tschechischen katholischen Blättern; Keiner dieser genannten und eine lange Reihe anderer Übersetzer aber widmete sich den Protagonisten des Nyugat. Im Register ihrer übersetzten Werke dominieren Petöfi, Mikszáth, Herczeg, Kozma, Vадnai, Bródy, Arany, Jókai u.a.
2. Der Brief ist datiert am 15. July 1905 in Temesvár. Er sowie auch der Rest des Nachlasses bewahrt Památník národního písemnictví (PNP) in Prag auf.
3. Bilse, Friedrich Oswald (auch Friedrich von Kyrburg) und sein Buch *Aus der kleinen Garnison* ist später (1904) auch im Tschechischen erschienen.
4. Ady Endre: *Flóra, zůstane dívkou*, in: Samostatnost 1911, Nr. 69., Beilage Naše Neděle, S. 9—10, 28. V. 1911.
5. Ady Endre: *Sapho ve vlaku*, in: Samostatnost 1912, Nr. 56, Beilage Naše Neděle, S. 2., 2. II. 1912.; dtto: *Törökova nevěsta*, in: Samostatnost 1912, Nr. 186, Beilage Naše Neděle S. 2., 7. VII. 1912.; dtto: *Tar Pista, mrzák*, in: Samostatnost 1913, Nr. 252, Beilage Naše Neděle, Nr. 35, S. 1., 14. IX. 1913.; dtto: *Abd-El-Kader*, in: Samostatnost 1913, Nr. 259, Beilage Naše Neděle, S. 3—4, 21. IX. 1913.
6. Kozma Andor: *Panika*, Übersetzung G. N. Mayerhoffer, Vilímek Verlag, Prag (1911—12) Tisic nejkrásnějších novel (weiter nur TNN), Bd. 17.; Tömörkényi (sic) Štěpán: *Urovnání záležitostí*, Übersetzung Jan Hnátek, TNN (1911—12), Bd. 29; Ady Endre: *Mladší sestra Evy Eszterkuthyové*, Übersetzung K. Šarlih, TNN (1911—12), Bd. 34.; Mikszáth Kálmán: *Podsudí velký pes*, Übersetzung K. Šarlih, TNN (1911—12), Bd. 40.; Petöfi Sándor: *Uprchlíci*, Übersetzung K. Šarlih, TNN (1912), Bd. 49; Jókai Mór: *Hrdina národních písní*, Übersetzung K. Šarlih, TNN (1912—13), Bd. 52.; Faludi Ferenc: *Kazimír a Iréna*, Übersetzung K. Šarlih, TNN (1912—13), Bd. 56.; Somló-ová Erzs: *Cikánská čest*, Übersetzung K. Šarlih, TNN (1912—13), Bd. 57.; Bródy Sándor: *Varhanik*, Übersetzung K. Šarlih, TNN (1912—13), Bd.

60.; Kisfaludy Károly: *Sulyosdi Simon*, Übersetzung K. Šarliih, TNN (1912—13), Bd. 64.; Pekár Gyula: *Atalantin polibek*, Übersetzung K. Šarliih, TNN (1912—13), Bd. 66.; Csiky Gergely: *Estella*, Übersetzung K. Šarliih, TNN (1912—13), Bd. 71.; Biró Lajos: *Syn*, Übersetzung K. Šarliih, TNN (1912—13), Bd. 74.; Móricz Zsigmond: *Chyba*, Übersetzung K. Šarliih, TNN (1912—13), Bd. 76.; Kaffková Margit: *Cestou k městu*, Übersetzung K. Šarliih, TNN (1914—15), Bd. 80.; Hevesi József: *Skutečný úspěch*, Übersetzung Bohumil Kyselý, TNN (1915), Bd. 81.; Tabori (sic) Robert: *Dvě věže*, Übersetzung Bohumil Kyselý, TNN (1915), Bd. 83. Ágai Adolf: *Půjčený paprsek*, Übersetzung Bohumil Kyselý, TNN (1915?), Bd. 88.

7. Obwohl auf der Titelseite des Buches die Bemerkung steht, daß die Porträts von dem Redakteur František Sekanina geschrieben wurden, hat man im Šarliih's Nachlaß Hinweise gefunden, daß dies nicht allgemein der Fall war. Šarliih schrieb zu seinen Übersetzungen jedenfalls auch die Einleitungen selbst. Außer K. Šarliih beteiligten sich an dieser Edition noch andere tschechische Übersetzer des Ungarischen, wie G. N. Mayerhoffer, Jan Hnátek und Bohumil Kyselý.
8. Siehe Anmerkung Nr. 6.
9. Der Brief wurde im Przemysl am 27. Mai 1913 datiert. Befindet sich z.Z. in PNP zu Prag.
10. Siehe Anmerkung Nr. 6. Zitiert aus dem Porträt über M. Kaffka.

JAKÓCS DÁNIEL (*Szeged*)

A magyar kultúra recepciója Bulgáriában 1878—1914 között

Az 1878-tól 1914-ig tartó történelmi korszak a modern Bulgária kialakulásának ideje, ekkor kellett megteremteni az európai követelményeknek megfelelő államot, társadalmi, politikai és kulturális intézményeket, megszüntetni az évszázadok alatt felhalmozódott gazdasági, társadalmi és kulturális elmaradást. Bulgáriának a felszabadulás évében nem volt egyeteme, tíz év múlva hozták létre a pedagógiai főiskolát, amelyik aztán 1904-ben alakult át egyetemmé. 1883 és 1904 között jött létre a professzionális színház, 1908-ban alakult meg az operaszínház. Anton Mitov festőművész 1896-ban alapította meg a szófiai rajziskolát, amely a bolgár képzőművészeti főiskola alapja lett. Legrégebben a tudományos akadémia elődje, a Bolgár Irodalmi Társaság (Balgarsko Knizovno Druzestvo) alakult meg 1869-ben, Romániában, Brailában. A Bolgár Irodalmi Társaság még a felszabadulás évében átköltözött Szófiába, nevét csak 1911-ben változtatta tudományos akadémiára. Így Bulgáriának előbb volt tudományos akadémiája, mint egyeteme. A felsőoktatás hiánya nem jelenti azt, hogy Bulgáriának nem volt a felszabadulást követő években egyetemi végzettségű értelmisége. 1878 előtt valamint a nemzeti függetlenség első évtizedeiben az értelmiség jelentős része külföldi — leginkább orosz — egyetemeken és felsőfokú intézményekben szerezte meg képesítését. Így a felsőfokú végzettséggel rendelkező értelmiség magas szinten tudott legalább egy idegen nyelvet, és széles látóköre volt. A bolgár középiskolákban 1878 után magas színvonalon tanították az orosz nyelvet, 1896-ban a középiskola felső osztályos tanulói számára orosz nyelvű irodalmi szöveggyűjteményt adtak ki.¹ Akik tehát elvégezték a középiskolát és jól tanultak, képesek voltak orosz nyelven szépirodalmat olvasni. Ezért a magyar irodalom bulgáriai elterjedésének vizsgálatakor számításba kell venni az orosz nyelvű fordításokat is. A bolgár olvasók ismerhették mindazt a magyar irodalomból, ami orosz nyelvre le volt fordítva. A fenti tény természetesen nemcsak a magyar irodalomra, hanem az egész európai irodalomra érvényes.

Az olvasók világirodalmi tájékozódásának lehetőségei ezért sokkal szélesebbek voltak, mint amit a bolgár nyelvű fordítások alapján feltételezni lehetne. (Bulgáriai könyvtárakban több magyar regény múlt században készült orosz nyelvű fordítását találtam meg.) Ezenkívül — amint már említettem — nagyon sokan Németország, Svájc, Ausztria és Franciaország egyetemein tanultak, és az így megszerzett nyelvtudást világirodalmi ismereteik gazdagítására is felhasználták. 1878 után nagyon gyors ütemű kulturális fejlődés indult meg. Az új irodalmi folyóiratok már az első években széleskörű információt nyújtottak a kora-

beli világirodalomról, és irodalmi tájékozottságuk elérte az általános európai színvonalat. Maupassant, Zola, Anatole France, Ibsen, Tolsztoj, Csehov, Hauptmann művei sűrűn jelentek meg a folyóiratok lapjain. Csak a legnagyobb elismeréssel lehet szólni arról a munkáról, amit a bolgár értelmiség végzett azért, hogy az évszázadok alatt felgyülemlett elmaradást megszüntessék. Kettős feladatot kellett megoldaniuk, saját koruk európai irodalmával párhuzamosan bolgár nyelvre kellett fordítani és publikálni a világirodalom klasszikusait, az antik íróktól kezdve a XIX. századig. Ezt a munkát is nagy lendülettel végezték. Ivan Bogdanov a bolgár irodalmi folyóiratokat leíró munkájában az 1878 és 1918 közötti korból 108 folyóiratot ismertet.² Ezt a hatalmas anyagot a rendelkezésemre álló időben nem tudtam teljesen átnézni. Ezért csak azokra a folyóiratokra szorítkoztam, amelyeknek volt valamilyen körülhatárolható társadalmi és művészi irányvonala. A folyóiratok többségének azonban meghatározható irányvonala nem volt, csak közművelődési és irodalmi feladatokat látott el. Munkám konkrétan a következő folyóiratok anyagára épült fel: Dennica, Novo Vreme, Den, Trud, Naš Život, Misál, Bălgarski Pregled, Bălgarska Sbirka.

Társadalmi-politikai és esztétikai irányvonalról függetlenül az összes folyóiratban a magyar irodalomról, kultúráról és társadalmi életről összehasonlíthatatlanul kevesebb anyag van, mint a legtöbb európai ország kultúrájáról.

A különböző irányvonallú folyóiratok világirodalmi orientációjában nem látható lényeges eltérés. Az átlagtól csak két folyóirat tér el, a Bălgarski Pregled és a Bălgarska Sbirka. Az elsőt professzori folyóiratnak is szokták nevezni, mert irányítása a Pedagógiai Főiskola tanárainak a kezében volt. Ez a folyóirat nem vett részt korának irodalmi vitáiban, és inkább irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozott, világirodalmi szempontból a klasszikusok megismertetésére törekedett. Ennek a folyóiratnak is vannak magyar vonatkozásai. Kétrészes cikkben írt a bánáti bolgárokról³ és két magyar vonatkozású munkát ismertetett.⁴ Ezen kívül röviden tájékoztatta olvasóit a millenniumi ünnepségek előkészületeiről⁵ és figyelemmel kísérte a magyarországi néprajzi kutatásokat is, de csak német nyelven publikált cikkekkel foglalkozott.

A második folyóirat, a Bălgarska Sbirka szlavofil irányvonalat követett, és ezért a többi folyóirattól eltérően nagyobb figyelmet szentelt a kisebb szláv népek irodalmának és kultúrájának. Ez a folyóirat rendszeresen bírálta az osztrák és a magyar kormányt a kisebb szláv népekkel szemben alkalmazott nemzetiségi politikájáért. Ez a bírálat utólag az esetek többségében megalapozottnak látszik, különösen a szlovákok esetében. A folyóirat szerkesztői hajlamosak voltak a politikai kérdéseket egyoldalúan nemzetiségi szempontból vizsgálni, szociális kérdésekkel keveset foglalkoztak. A kortárs orosz irodalmat rendszeresen publikálták (Tolsztojt, Csehovot, Gorkijt stb.), de ezzel nemcsak a többi bolgár folyóirattól, hanem az általános európai gyakorlattól sem tértek el. Szlavofil álláspontjuk sem jelentett sem magyar- sem osztrák-ellenességet. Az összes átnézett folyóiratban csak két átfogó cikket találtam a magyar irodalomról, mindkettőt ez a szlavofil folyóirat publikálta. Magyar írótól csak egy fordítást közölték, Szabó Endre egyik versét.⁶ A magyar irodalomról a legtöbb információt közölte,

ezen kívül Kossuth temetése kapcsán nagy elismeréssel és ünnepélyes stílusban emlékezett meg tevékenységéről.⁷

A folyóirat szerkesztői becsülték a magyar kultúrát és irodalmat, megismerését szükségesnek tartották. A magyar kormány nemzetiségi politikájának bírálata mellett a Bálgarska Sbirka közölte egy bánáti bolgár levelét is, amelyben a következő sorokat olvashatjuk: "Hálát adunk a magyar földnek, ahol nagy szabadságot kaptunk, és anyanyelvünket, a bolgár nyelvet megőrizhettük."⁸ A magyar nép toleranciájáról írt a magyar—bolgár kapcsolatok mai kutatója, Sztóján Radev is.⁹

Az a tény, hogy más irodalmakkal összehasonlítva a bolgár folyóiratok jóval kevesebb magyar irodalmi művet publikáltak, és kevés ismertetés jelent meg a magyar irodalomról, nem jelenti azt, hogy rossz véleményük lett volna a magyar irodalomról. Az első bolgár lexikonban a következő általános értékelést olvashatjuk a magyar irodalomról: "Magyarországnak napjainkban mennyiségileg is és minőségileg is olyan irodalma van, amelyik kibírná az összehasonlítást ha nem is mindegyik, de a legtöbb művelt európai nép irodalmával. Különösen a költészet..."¹⁰ A lexikoncikk szerzője Toldy Ferenc németül is megjelent magyar irodalomtörténetére és egy 1870-ben publikált oroszországi magyar irodalomtörténetre hivatkozik. A fenti értékelést, azt hiszem, ma is nyugodtan elfogadhatjuk.

Még két folyóirat szerepével szeretnék foglalkozni. Az egyik a *Misál*, a másik a szociáldemokrata *Novo Vreme*. A *Misált* bizonyos megszorításokkal nyugati irányzatú folyóiratnak nevezhetjük, ami nem jelenti azt, hogy az átlagosnál kisebb helyet adott volna az orosz irodalomnak. A magyar irodalommal, Magyarországgal és kultúrájával azonban szinte semmit sem törődött. A *Misálnak* ma is nagyon nagy tekintélye van a bolgár irodalomtörténészek körében.

Amennyiben egyoldalúan a *Misál* alapján ítéljük meg a magyar irodalom bulgáriai elterjedtségét, akkor tényleg arra a következtetésre kell jutni, amire Sipos István. "A múlt század vége felé a magyar irodalom még nem tört be a bolgár nyelvterületre, Petőfitől is csak elvéve jelent meg egy-két vers a lapokban, gyűjteményekben."¹¹

A *Misál* összesen egy tanulmányt közölt Petőfiről Penčo Slavejkovtól. A szociáldemokrata *Novo Vreme* már több cikkében érinti a magyarországi gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat, és a korszak végén, 1913-ban egy rövid cikkben rendkívül pontos, tárgyilagos és átfogó képet nyújt a korabeli Magyarország társadalmi és politikai viszonyairól, az egyes osztályok helyzetéről és a legfontosabb társadalmi problémákról.¹² A korabeli bolgár olvasó reális képet kapott a cikkből a gyors ipari fejlődésről és arról is, hogy a kivándorlók száma évente 200 000, a tbc halálos áldozatainak száma pedig 65 700 ember volt. A cikket olvasva Ady szintén 1913-ban írt klasszikus sorai jutnak eszünkbe:

*"A Föld nem tud futni,
Csak a Földnek népe
S ezer Kinizsi sem
Térülhet élébe."*

(Ülj törvényt, Werbőczy)

A mai magyar történettudomány fényében a cikknek egyetlen egy megállapítását sem kell helyesbíteni. A *Novo Vreme* Magyarország nemzetiségi kérdéseivel nem foglalkozott. Annak ellenére, hogy ebben a folyóiratban igen jelentős volt az európai irodalom aránya, a magyar irodalmat csak egyetlen Petőfi-vers képviseli Stilijan Čilingirov elég szabad, de lényegében hű fordításában.¹³ A vers kiválasztását azonban nagyon sikeresnek tarthatjuk a folyóirat koncepciója szempontjából. Ez Petőfinak az "Igazság! alszol? vagy meg is halál?" kezdetű rövid költeménye. Ez a pársoros mű nagyon pontosan fejezte ki a *Novo Vreme* szerkesztőinek általános véleményét, konkrétan a korabeli bolgár és általában az európai társadalmi viszonyokról, a társadalmi igazságtalanságról.

A legismertebb magyar költő ebben a korban Bulgáriában is, mint Európában általában, Petőfi Sándor volt. Az, hogy Petőfi Sándor költészete Bulgáriában már ebben az időben népszerű volt, közismert tény. Különösen elterjedt hagyomány Petőfi és Botev életének és költészetének összehasonlítása.¹⁴

Penčo Slavejkovnak Petőfi-tanulmányával és fordításával az utóbbi években két tanulmány is foglalkozott.¹⁵ Az alapvető kérdéseket a tanulmányok szerzői jól oldották meg, a részletek megvitatása pedig külön tanulmányt igényelne. Petőfi bulgáriai recepciójának teljes feldolgozása még várta magára. A már megjelent tanulmányokat kiegészítve, a teljes recepcióhoz szeretnék néhány adalékkal szolgálni. Ebben a korban elsősorban három író népszerűsítette Petőfit: Penčo Slavejkov, Anton Strašimirov és Stilijan Čilingirov.

Mindhárom író német nyelvterületen tanult, Penčo Slavejkov és Stilijan Čilingirov Németországban, Anton Strašimirov Svájcban. Anton Strašimirov hazatérése után 1898-ban cikket írt Petőfiről.¹⁶ Mint írása is tanúsítja, Svájcban tartózkodó magyaroktól szerzett tudomást Petőfi költészetéről. A cikk első és nagyobb felében Petőfi életét ismerteti állandóan párhuzamba állítva Botev sorával. A kisebb életrajzi hibákra most nem szükséges kitérni. A cikk második, rövidebb részében Petőfi költészetéről ír. Amit ír, nem eredeti, nyiltan Toldy Ferencet követi. Itt az az érdekes, hogy mit ragad ki Toldy Ferenc Petőfi-jellemzéséből. Petőfi műveinek sajátosságaiából a népiességet emeli ki. Az elvont haza- és szabadságszeretet, valamint a népiesség hangsúlyozása volt a jellemző ennek a kornak Petőfi-értékelésére. Petőfi történelemszemlélete, filozófiája, a szociális igazságtalanság követelése mind kimaradt ebből a jellemzésből. Ennek több oka volt, most csak az irodalmira szeretnék utalni. A bolgár írók előtt ebben a korban az a feladat állt, hogy egy korszerű, európai szinten lévő nemzeti irodalmat teremtsenek. Ez Magyarországon Petőfinak sikerült, a népköltészetre támaszkodva eredeti nemzeti és egyben világirodalmi színvonalú műveket alkotott. Így Petőfi költészete modellként szolgált a korszerű és egyben nemzeti irodalom megteremtésére, legalábbis azoknak, akik ismerték költészetét. Anton Strašimirov számára pedig még saját törekvéseinek igazolása is lehetett, mert ő is népi jellegű művészetet akart teremteni.¹⁷

A népiességnek ez az egyoldalú hangsúlyozása jellemezte azonban a századfordulón, illetve már 1867 után a magyarországi irodalomtudományt is. Petőfi radikalizmusát, minden társadalmi igazságtalanság iránti érzékenységét vagy hibának tartották, vagy egyszerűen elhallgatták. Jonka Najdenovának

igaza van, hogy Bulgáriában Petőfinek más verseit ismerték és szerették, mint Magyarországon, de Petőfi művészetének általános értékelése összhangban volt az 1867 utáni magyar irodalomtudomány uralkodó törekvéseivel, és részben Toldy Ferencen keresztül kapcsolódott is ahhoz.

A másik jól ismert író Bulgáriában Jókai volt, róla a Bálgarska Sbirka két alkalommal írt: 1904-ben név nélkül egy rövid nekrológot, és korábban, 1894-ben szintén név nélkül egy kétoldalas cikket, Jókai 50 éves írói jubileuma alkalmából.¹⁸ A nekrológ és a cikk között csak egy ellentmondás van. Az 1894-ben írt cikk szerint bolgárra csak néhány novelláját fordították le, míg a nekrológ azt állítja, hogy több művét közölték bolgárul, és sok novellája jelent meg bolgár folyóiratokban. A szerző pontosan tudta, hogy milyen hatalmas életművet hagyott az utókorra Jókai. Ezért feltételezhetjük, hogy ebben a korban több műve jelent meg bolgárul, mint amennyiről tudásunk van, és 1894 után nőtt a népszerűsége. A cikk szerzője tájékoztatta olvasóit arról, hogy Jókait egész Európában ismerik, és legtöbb művét németre és oroszra lefordították. A bolgár értékelés szerint Jókai sokat tanult Victor Hugótól, de a francia realistáktól is. Jellemző művészi sajátosságai közül kiemelték nyelvének költőiségét, sajátosan mély humorát, erős fantáziáját és könnyed játékosságát. Külön dicsérték humanizmusát, csak azt kifogásolták, hogy időnként hajlamos a hatáskeltésre. Jókai külföldi népszerűségét művészi érdemeivel magyarázza a cikk szerzője. Ugyanakkor magyarországi népszerűségét szerinte fokozta az is, hogy Petőfi barátja volt, és a nehéz történelmi időkben a népet vigasztalta és a reményt ébren tartotta. A fenti értékelés és a külföldi népszerűség ismerete tájékozott szerzőre vall. Ezek után kétségtelennek látszik, hogy Jókai bulgáriai népszerűségének előzménye az volt, hogy német és orosz nyelvterületen jól ismerték.

Végre 1894-ben, ugyancsak a Bálgarska Sbirka című folyóiratban megjelenik az első átfogó cikk a korabeli magyar irodalomról.¹⁹ A cikk egy jelentősebb tévedés ellenére jól tájékozott, vagy tájékoztatott szerzőre vall. A nevek a cirillbetűs átírás és az esetleges sajtóhibák miatt nem mindig ismerhetők fel pontosan. I. S. B. szerint a magyar irodalmat Európában is rosszul ismerik, de ott legalább a nagy neveket ismerik, Bulgáriában a helyzet rosszabb, mint Európában, pedig a magyar irodalom megérdemelné, hogy ismerjék. Jókai után a legnagyobb magyar írónak Mikszáth Kálmánt tartja, szerinte Mikszáth művészi ereje leginkább novelláiban nyilvánul meg és a németek nem tévednek, amikor elismerik Mikszáth mesterségbeli tudását. A fenti megjegyzés a korabeli német sajtó ismeretére utal. A legjelentősebb lírikusok Vajda János és Kiss József, az utóbbiról még azt is megjegyzi, hogy nehéz fordítani. Itt arra is lehet gondolni, hogy megpróbálták Kiss Józsefet bolgárra fordítani. Ezután a következő korabeli írók nevét sorolja fel rövid jellemzés kíséretében, akik közül sokan akkor fiatalok, vagy viszonylag fiatalok voltak: Heltai Jenő, Makai Emil, Bartók Lajos, Barna Izidor, Palágyi Lajos (?), Czóbel Minka (?), Herczeg Ferenc, Bródy Sándor, Ambrus Zoltán, Tóth Béla, Kóbor Tamás, Ignó, Rákosi Viktor. Sok írónak az akkori legújabb művéről is tudott. Néha érdemen felül is dicsér. Ugyanakkor az általános dicséret mögött finom kritika is meghúzódik. Elismeri ugyan Herczeg Ferenc tehetségét, műveit plasztikusnak tartja, de azt is megírja, hogy

sikerét elsősorban annak köszönheti, hogy kiszolgálja a közönség ízlését. Pedig ez még a "megrontó siker" előtt volt. Bródy Sándor tehetsége alapján megérdemelné ugyanazt a sikert, amit Herczeg Ferenc elért, de őt kevésbé szeretik, azért, mert realista, a realizmus pedig nem felel meg a magyar olvasók ízlésének. Itt a szerző nagyon sikeresen tapintott rá a korabeli magyar irodalom gyenge pontjára. A felsorolt írók többsége valamilyen kapcsolatban volt a Hét című folyóirattal, a cikkíró informáltsága ebből a körből is származhatott.

Amikor a drámára tért át, csak annyit írt, hogy a termékeny Csiky Gergely meghalt, Magyarország pedig szegény drámaírókban. A sors sajátos ironiája, hogy ezután a bolgár köztudatba elsősorban magyar drámaírók jutottak be, annak ellenére, hogy I. S. B.-nek lényegében igaza volt. Mielőtt azonban a drámairodalomra rátérnék, pár szót kell szólni egy másik átfogó cikkről. Ezt szintén a Bálgarska Sbirka közölte 1901-ben.²⁰ A cikk szerzője nem bolgár, hanem Gaston Boissier az Académie Française tagja, a Magyar Tudományos Akadémia kültagja. A rövid cikk, amely egy francia nyelvű magyar irodalomtörténet előszava volt, áttekintést nyújt a magyar irodalom történetéről. Sok részletében már elavult, de legfontosabb tételét elfogadhatjuk ma is. Szerinte a magyarok sokat tanultak a többi európai irodalomtól, de a tanultakat át is tudták alakítani, és a saját igényeiknek megfelelően eredeti irodalmat hoztak létre. Ez az eredeti irodalom az 1848-hoz vezető forradalmi mozgalomnak és magának a forradalomnak a hatására világirodalmi szintet ért el. Ezután azt fejt ki, hogy minden népnek tanulnia kell a másiktól, mert az a fejlődés záloga, és a magyarok éppen azért tudtak fejlődni, mert nem zárkóztak el attól, hogy más népektől tanuljanak. A Bálgarska Sbirka érdeme, hogy saját szakember híján egy jóindulatú és tárgyilagos francia akadémikus cikkének a segítségével informálta olvasóit a magyar irodalom történetéről.

Most visszatérünk a magyar drámához. Az első információt a Bálgarski Pregled nyújtotta korabeli magyar drámaíróról, Berczik Árpádról.²¹ A cikk ismerteti Berczik életét és írói munkásságát, ír magas hivatalos elismeréséről, de azt sem rejti véka alá, hogy felszínesnek tartja. Kritikai véleményét azonban nagyon diplomatikusan egy magyar írónak és színházi tudósítónak, Hevesi Lajosnak a véleményét idézve mondja el.²² Ez a cikk azonban nem nyitotta meg az utat Bulgáriában a magyar drámának. Ezt a nemzetközi sikerek tették meg.

1910-ben, európai sikerei után a bolgár Nemzeti Színház (Naroden Teatăr) bemutatta Molnár Ferenc *Az ördög* című drámáját. A drámát a színház társulata Pejo Javorov elemzése alapján játszotta. A drámaelemzés fennmaradt.²³

Javorov jól látta Molnár Ferenc gyengeségét, a jellemelek elnagyolt kidolgozását, de az ezzel járó előnyt is, azt, hogy ez tág teret nyit a színészi kezdeményezésnek. Javorov utasítása szerint a drámát mint az eltitkolt emberi szenvedélyek és az egoizmus komédiáját kell játszani. A társulat feltehetően így is játszotta a darabot. Erre enged következtetni a Novo Vreme korabeli színikritikája. A kritikus nagyon dicsérte a drámát az emberi szenvedélyek rajzáért. Nem vette észre Molnár Ferencnél a drámai mélység hiányát, feltehetően megtévesztette a darab eléggé felszínes társadalombírálata.²⁴ A másik dráma sikere valószínű, hogy csak könyvsiker volt. Nem tudtam ellenőrizni, játszották-e bolgár

sínpadon. A Bálgarska Sbirka újévi ajándékként küldte meg Lengyel Menyhért *Taifun* című drámáját bolgár fordításban minden előfizetőjének.²⁵ A folyóirat a dráma elemzése helyett annak a franciaországi sikerét ismerteti, utal arra, hogy az akkor Európa-szerte híres francia színésznő, Sarah Bernhardt színházában is játszották és ezzel ajánlja olvasóinak. Így az 1910-es évek elején a századforduló magyar drámája elindult bulgáriai hódító útjára.

Összefoglalva a fentieket, a következőket mondhatjuk el. A környező népek irodalmából Bulgáriában a magyar irodalmat ismerték a legkevésbé. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar irodalomról semmit sem tudtak, hogy nem volt véleményük róla. Ez a vélemény a következőképpen összegezhető: a magyar nép jelentős, európai színvonalú irodalmat hozott létre, ezt az irodalmat azonban méltánytalanul hiányosan ismerik Európában, Bulgáriában pedig különösképpen keveset tudnak róla.

A magyar irodalom a lírai költészetben érte el a legmagasabb szintet. Ezen kívül Magyarország jelentős regény- és novellairodalmat tudhat magáénak. Nagy drámában szegény a magyar irodalom. A kor népszerű drámaíróiról (Csiky Gergely, Berczik Árpád, Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc) tudtak. Viszonylag jól ismerték és szerették Petőfit és Jókait, látták Mikszáth jelentőségét.

Azokból a folyóiratokból, amelyeket átnéztem, összesen 23 magyar író nevét ismerhette meg a bolgár olvasó. Az összképből kimaradt — csak a legnagyobbakat véve figyelembe — Arany János és Madách, saját korukból pedig Ady Endre. A hiányosságok valószínű azzal magyarázhatók, hogy nem volt magyarul tudó írójuk és irodalomtörténészüik.

A korabeli bolgár értelmiség a magyar irodalomról valószínűleg többet tudott, mint amennyire a bolgár fordítások alapján következtetni lehet. Viszonyukat a magyar irodalomhoz a megismerési szándék, a jóindulat és a tárgyilagosság jellemezte.

Jegyzetek

1. V. I. Zlydnev: *Russko—bolgarskije literaturuyje svyazi XX veka*. Moskva, 1964. 18.
2. Vála Dekalo: *Knižovnata dejnost na Dimităr Blagoev v Plovdiv*. Plovdiv, 1975. 5—13.
3. Ivan Bogdanov: *Bálgarska literturna periodika*. Sofia, 1972.
4. L. Miletić: *Na gosti u banatskite bálgari*. Bálgarski Pregled. 1896, kn. I., 40—57., kn. II., 63—88.
5. Dr. P. Matković: *Putovanje Jakova Bongarsa od Beča u Čarigradu, god 1585*. Bálgarski Pregled, 1897, kn. IX., 108—116. U.i. *Rerum hungaricarum scriptores varii historici i reografici. 1600*, Frankfurt am Main.
6. A. T.: *Tárzestvo za hiljadogodišnjinata na Madžarsko*. Bálgarski Pregled, 1895, kn. XII., 157—158.
7. Andrej Sabo: *Tri skārbi*. Bálgarska Sbirka, 1901, kn. I., 5.
8. S. S. Bobčev: *Ljudovik Košut*, Bálgarska Sbirka, 1894, kn., IV, 325—328.
9. K. J. Mirski: *Malák madžarsko—bálgarski rečnik ot Velčev*. Bálgarska Sbirka, 1897, kn. 2, 220.
10. Sztoján Radev: *Bolgárok és magyarok*. Bp., 1977. 33.
11. L. Kasurov: *Enciklopedičeski Recnik*. Plovdiv, 1899. Az Ungarija című szócikk.

11. Juhász Péter—Sipos István: *A bolgár irodalom története*. Bp., 1966. 212.
12. D. H.-ov: *Obštestvenno-ekonomičeskiye uslovija v Ungarija*. Novo Vreme, 1913, septembri (N 1), 5—11.
13. Iz Pet'ofi. Prevod na S. Čilingirov. Novo Vreme, 1903, No. 4—5. 331.
14. Petár Sylavinszki: *Kossuth Lajos és a forradalmi magyar emigráció Bulgáriában*. In: *Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből*. Bp., 1983. 431—432.
15. Ivan Popivanov: *Bolgár írók Petőfi Sándorról és a magyarokról*. In: *Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből*. Bp., 1983. 481—496.; Jonka Najdenova: *Osnovni momenti ot pronikvaneto na poezijata na Pet'ofi u nac prez perioda 1877—1844.*; Literaturna Misál, 1885 kn. 2. 143—160.
16. K. Kánčev (A. Strasimirov): *Aleksandr Pet'ofi*. Prag, 1898, kn. 1. 89—92.
17. Ivan Bogdanov: *Kratka istorija na bálgarskata literatura, cast II*. Sofia, 1970. 166—167.
18. *Jokaj*. Bálgarska Sbirka, 1894, kn. II. 159—160.; *Mavr Jokaj*. U.o. 1904, kn. V. 332.
19. I. S. B.: *Sávremenata ungarska literatura*. Bálgarska Sbirka, 1894, kn. IV. 324—325.
20. Gaston Boissier: *Pogled várhu ungarskata literatura*. Bálgarska Sbirka, 1901, kn. 1. 45—50.
21. D. Hr. Protič: *Arpad von Berczik*. Bálgarski Pregled, 1896, kn. VI. 149—150.
22. Hevesi Lajos: *Mutter und Töchter*. Lustspiel in 3 Aufzügen von Árpád Berczik, nach dem Ungarischen für das deutsche Volkstheater in Wien, bearbeitet und mit einer biogr. Skizze versehen. 1894.
23. P. K. Javorov: *Djavalăt, piesa ot Franc Molnar*. Săbrani săčinenija, tom 4. Sofia, 1979. 134—137.
24. Infelice: *Teatralni Beležki*. Novo Vreme, 1910. N. 8—9. 536—537.
25. Bálgarska Sbirka, 1911, kn. IX. 640.

MÁRIA KAJTÁR (*Budapest*)

**Die Wiener und die Budapester Publizistik
an der Jahrhundertwende**

Das Thema meines Vortrages ist, wie durch den Titel bereits angedeutet, recht umfangreich: weder in 20 Minuten, noch auf 20 oder mehr Seiten ist es zu erschöpfen. Es hat aber vielerlei Gründe, warum ich es doch gewagt habe, über diese Thema zu sprechen. Zunächst einen praktischen Grund: nämlich die Idee, eine sogenannte Textsammlung, eine Anthologie der österreichischen und ungarischen, der Wiener und Budapester Publizistik zusammenzustellen. Bei einer Arbeit von solcher Art werden selbstverständlich eine Menge theoretischer und prinzipieller Fragen aufgeworfen. Ich möchte mich also nur ganz skizzenhaft damit beschäftigen und lieber Fragen stellen, anstatt sie zu beantworten.

Das Ziel meines Vortrages ist nicht das bibliographische und philologische Aufzählen des Materials, das als Grundstock dienen kann und soll, sondern ich möchte den Begriff der Publizistik ein bißchen näher und hauptsächlich vom Gesichtspunkt einer solchen Anthologie aus erklären. In eine Anthologie kann nämlich aus Platzgründen nicht alles aufgenommen werden, was im allgemeinen unter dem Stichwort "Publizistik" steht. Außerdem möchte ich einiges dazu sagen, warum ich für solch eine Anthologie ganz genau den Zeitabschnitt von 1890 bis 1914 wählen würde. Und das Wichtigste: warum wir heutzutage solch eine Anthologie für interessant und nützlich halten und ob und wie sie zu unserer besseren Selbstkenntnis und der Erschließung der (gar nicht) so entfernten Vergangenheit beitragen kann.

Das ungarische Wortdeutungswörterbuch schreibt folgendes: "Publizistik ist der Zweig der Journalistik, der sich mit politischen und sozialen Fragen auf theoretischem und literarischem Niveau beschäftigt". Die deutschen Sprachwörterbücher bestimmen sie viel lakonischer: "Publizistik: Schriftstellerei für Presse, Rundfunk und Fernsehen." Beide Definitionen sind neueren Datums. Ich vermute, daß die Publizistik vor und nach der Jahrhundertwende sowohl in Ungarn als auch in Österreich eine etwas andere Bedeutung hatte als heute. Bis heute trennten sich die sogenannte Belletristik und die Publizistik bzw. Journalistik — abgesehen von einigen Ausnahmen — ziemlich scharf voneinander. Diese Erscheinung hängt natürlich auch von den Personen ab, die Publizistik betreiben. An der Jahrhundertwende und zwischen den beiden Weltkriegen kam es nicht oft vor daß sich derselbe Autor sowohl mit der sogenannten schönggeistigen Literatur als auch mit der Publizistik befaßte, ja sogar Herausgeber, Redakteure einer Zeitschrift, Tageszeitung oder Wochenschrift war. Heute sind die Schranken zwischen der Publizistik bzw. Journalistik und der Belletristik fast unüber-

windbar — und das hängt mit persönlichen Voraussetzungen zusammen. Das Niveau der Publizistik und Journalistik ist seit der Jahrhundertwende stark gesunken, und das ist kein Wunder, denn die Zeitungen werden nicht von den besten Vertretern des literarischen Lebens geschrieben. Diese Erscheinung ist natürlich nicht nur für Ungarn und Österreich charakteristisch, sondern ein internationales Phänomen. Warum sich die Schriftsteller von der Tagespresse und der Publizistik im allgemeinen abwenden, kann teils damit erklärt werden, daß keiner von ihnen von der Journalistik lebt, teils damit, daß die Zeitschriften und andere Pressemedien schon lange nicht mehr jene bedeutende Rolle im literarischen und kulturellen Leben spielen, wie noch zu Anfang des Jahrhunderts.

Zur Zeit der Jahrhundertwende ging nämlich ein Teil der "Journalisten" aus den größten Literaten hervor. Bei uns in Ungarn schrieb Bródy, Kosztolányi, Csáth, Justh, Móricz, Ady usw. und Schriftsteller zweiten und dritten Ranges, die jedoch gute Autoren waren, oft, fast jeden Tag für die Zeitungen. So konnten sie durch das wirksamste Manipulations- und Kommunikationsmittel der Epoche: durch die Presse das Antlitz ihres Zeitalters mitformen und prägen.

Die Lage in Wien war ähnlich: die Mitarbeiter der traditionsreichen *Wiener Zeitung* und der *Presse* waren auch ausgezeichnete Schriftsteller-, und sie arbeiteten nicht nur für die Wiener Zeitungen, sondern auch für die Blätter des gesamten deutschen Sprachgebietes. In den 90-Jahren des vorigen Jahrhunderts schrieben für die Wiener Zeitschriften große Vertreter der österreichischen Literatur wie Schnitzler, Hofmannsthal, Beer-Hofmann, Felix Salten usw. — und nicht zuletzt der als Romancier ungerechterweise vergessene, aber als Publizist und Essayist um so mehr bekannte Hermann Bahr — von Karl Kraus gar nicht zu reden. Zum Teil hing es von diesen Persönlichkeiten ab, daß das Niveau der Publizistik in einigen Fällen in Budapest und Wien so hoch war.

Aber nur ein Teil der Publizistik stand auf diesem hohen Niveau. Der größte Teil, für die breiten Volksschichten bestimmt, präsentierte sich ausgesprochen billig und minderwertig. In Wien war diese Art der Presse noch viel ausgeprägter als in Budapest, weil ihr Leserpublikum, das Klein- und Spießbürgertum hier viel entwickelter war als in Ungarn, in Budapest. Letzten Endes ist es jedoch dieser gesellschaftlichen Schicht zu verdanken gewesen, daß die ungarische und österreichische Presse nach 1867, also nach dem Ausgleich, eine schnelle Entwicklung erfuhr. Sowohl in Ungarn als auch in Österreich gelangten die verschiedenen Schichten des Stadtbürgertums zu einem verhältnismäßig großen materiellen Wohlstand. Und durch die Erleichterung des Lebensverhältnisse, die immer größer werdende Freizeit — mit einem Wort: durch die Veränderung der Lebensqualität — gewann ein gewisser Begriff immer mehr an Bedeutung: die Unterhaltung. Der Bereich der Unterhaltung blickt natürlich in Wien, in der Reichs- und Residenzstadt, auf größere Traditionen zurück als in Budapest, wo die sozialen, politischen und historischen Probleme immer ausgeprägter und auch von anderer Natur waren. Darauf ist es vielleicht zurückzuführen, daß die sogenannte Unterhaltungspublizistik in Budapest insgesamt viel politischer war als in Wien. Oder genauer gesagt: Die Politik läßt

sich in der ungarischen Publizistik leichter wahrnehmen, weil sie sich mehr an der Oberfläche bewegt als in der österreichischen Publizistik.

Die quantitative Veränderung der Presse ist also schon seit den 70-er Jahren des vorigen Jahrhunderts sowohl in Wien als auch in Budapest zu beobachten. Eine qualitative Veränderung in Wien trat erst in den 90-er Jahren, in Budapest von 1900 an ein. Z. B.: zu jener Zeit startete in Budapest das Blatt *Új Magyar Szemle*, das zwar nur ein Jahr existierte, doch ein Vorläufer des *Nyugat* war, ebenso wie die früher, im Jahre 1890, begründete Zeitschrift *A Hét*.

Meiner Meinung nach sind diese Zeitschriften von hohem Niveau und mit einigen anderen dieser Art jene, die das kulturelle Gesicht des Zeitalters prägten. Und bei der Untersuchung dieser Zeitschriften muß auch zur Kenntnis genommen werden, daß sie sich nur an eine bestimmte gesellschaftliche Schicht wandten. Denn wie der angesehene Presseforscher Harry Pross schrieb: "Die politisch-literarischen Journale mit ihrem begrenzten Leserkreis wenden sich nicht alle, sie erheben keinen gesamtgesellschaftlichen Anspruch, deswegen brauchen sie auch nicht 'auf alle' achten. Sie wenden sich an die Intelligenz. Das ist ihre Stärke und Schwäche zugleich. Wenn sie von der Humaner-Intelligenz nicht gelesen werden, dann haben sie keinen Widerhall."

Aus der Art dieser Zeitschrift folgt, daß darin die gattungsmäßigen Grenzen der sog. "publizistischen Schriften", so z.B. des Feuilletons, der Glosse und der kürzeren Artikel, überschritten werden. Diese publizistischen Gattungen stehen meist an der Grenze zwischen Belletristik und den mit wissenschaftlichem Anspruch geschriebenen Schriften: dem Essay, dem Aufsatz, usw. Diese Schriften sind meistens Mischformen: novellistische Notizen, essayistische Novellen, feuilletonhafte Kritiken.

Diese große Wandlung und das Ineinanderfließen der Gattungen zur Zeit der Jahrhundertwende werfen nun die Frage nach den Beziehungen zwischen schöngeistiger Literatur und Publizistik auf. Daß dies schon damals eine zentrale Frage war, davon zeugt, daß sie viele beschäftigte. Unter anderem Lajos Hatvany im Jahre 1909 im *Nyugat*. Er schrieb über diese Frage sowohl auf deutschen Sprachgebiet als auch in Ungarn. Dabei stellte er fest, daß die literarische Erziehung eine Aufgabe der literarischen Zeitschriften sei, weil: "Für unsere Zeitschriften sind Bilder charakteristisch, die den Geschmack des Landes gefährden, und Texte, die die Empfindsamkeit des Lesers verderben. Und was am meisten zum Verzweifeln ist: unsere Besten sind zur Erzeugung dieser Texte gezwungen."

Deshalb wollten diejenigen, die jene angesehenen Zeitschriften machten, eine Veränderung in der Literatur, der Publizistik und in der Kunst und Kultur bewirken. Und damit sind wir bei unserer zweiten wichtigen Frage angelangt: in welchen genau umrissenen Zeitabschnitten lohnt es, sich mit der Publizistik der Jahrhundertwende zu beschäftigen.

Nur so am Rande möchte ich bemerken, daß die Periodisierung immer eine schwierige Frage ist und zudem eigentlich nur methodologische Bedeutung hat, weil es fast sinnlos ist, einem literarisch-kulturellen Prozeß feste Grenzen zu setzen. Der Zeitabschnitt eines Prozesses kann ohnehin nur verhältnismäßig

ungenau bestimmt werden, und auch erst dann, wenn dieser Prozeß seinen Höhepunkt bereits erreicht hat - anders gesagt: wenn schon eine qualitative Veränderung eingetreten ist. Hinsichtlich der österreichischen und ungarischen bzw. Wiener und Budapester Publizistik der Jahrhundertwende sind wir in einer relativ glücklichen Situation, weil sich diese wesentliche Veränderung hier wie dort an das Erscheinen bestimmter Zeitschriften knüpfte. In Wien erschien im Jahre 1890 die Zeitschrift *Moderne Dichtung* (später *Moderne Rundschau*), das Organ der Gruppe Junges Wien. Zehn Jahre nach Gründung der Zeitschrift schrieb einer der Begründer, Hermann Bahr, daß sie seinerzeit keine Schule, keine Partei und keine Gruppe bilden wollten: "Jeder, der dichtet, soll dabei sein, das ist das einzige Programm. Eine Literatur, endlich eine Literatur in Österreich! das ist der ewige Refrain!" Und weiter stellte er fest, daß "zu dem Begriff einer Literatur mehr gehört, als Besitz von Dichtern, wie groß und rein sie auch seien, sondern daß die Literatur etwas über einzelnen Dichtern schwebendes, in sich selbst und aus sich selbst Fortwirkendes, eine für sich lebende Macht ist, von der der einzelne Dichter nur ein Teil ist."

Auch in Ungarn, und zwar schon im Jahre 1890 erscheint eine bedeutende Zeitschrift, *A Hét* und später auch noch andere, aber eine wirkliche Veränderung trat erst nach fast zwanzig Jahren, mit dem Erscheinen des *Nyugat* ein. Im Jahre 1909 schreibt Ignóty folgendes: "Auch jetzt stehen und Genies nicht in Fülle zur Verfügung und auch von der Menge großartiger Werke bleibt einem nicht die Luft weg. Was die einzelnen Menschen und Werke anbelangt, sind wir den früheren Zeiten auch nicht voraus, zuweilen bleiben wir vielleicht hinter so großen Phänomenen, wie z.B. János Arany, sogar zurück. Was jedoch jetzt besser als die Literatur und Kunst — sei noch hinzugefügt: die Wissenschaft jener Tage war, ist, daß die Atmosphäre künstlerischer, literarischer und wissenschaftlicher — um es mit einem weltweit akzeptierten Wort auszudrücken — intellektueller ist als zu jener Zeit zuvor." Und der hält die Industrialisierung für den wichtigsten Grund dieses Aufschwungs.

Diese Zitate, die noch beliebig fortzusetzen wären, können vielleicht ein bißchen klären, was für ein Unterschied und was für eine Übereinstimmung zwischen beiden Kulturen besteht. Die größte Frage für Österreicher ist die Frage nach ihrer Identität und ob es eine österreichische Literatur gibt. Für Ungarn existiert die Frage der Nationalliteratur schon lange nicht mehr. Damals war es für alle eine Tatsache, daß es eine ungarische Literatur mit sehr charakteristischen Zügen gibt. In Ungarn war das Hauptproblem die moderne Verbürgerlichung, auch in der Literatur. Aber das Gemeinsame war hier wie dort die Absicht, die Literatur und das kulturelle und literarische Leben zu organisieren.

Deswegen lohnt es sich also, außer diesen wichtigen Zeitschriften des Zeitalters auch die weniger bedeutenden zu untersuchen, und zwar von dem Gesichtspunkt aus, welche Themen sie behandelten. In Wien hatten die *Freie Bühne*, die *Wiener Literaturzeitung*, *Wiener Bücher*, *Neue Revue*, *Die Zeit*, *Wiener Rundschau* hauptsächlich die Kultur, Literatur, Musik, bildende Kunst und die Psychologie zum Thema. Eine Ausnahme bildete *Die Fackel* von Karl Kraus,

nicht in der Themenwahl, sondern im Ton — aber das ist eine andere Frage, weil *Die Fackel* eigentlich keine Zeitschrift, sondern eher eine Institution war.

Die wichtigsten literarischen Zeitungen und Zeitschriften in Budapest (*Aurora*, *Budapesti Szemle*, *Vásárhelyi Újság*, *Képes Hét*, *Új Magyar Szemle*, *Magyar Szalon*, *A Hét*, *Huszadik Század*) waren vielseitiger. Die Einleitung aus dem Jahre 1900 zu *Új Magyar Szemle* kann auch gleichzeitig als ihr Programm aufgefaßt werden: "Wir starten die ÚMSz, damit die neue ungarische Kultur ein periodisches Organ hat, das als seine Berufung hält, Gedanken über Gemeinsachen, über die großen Fragen der Gesellschaft, der Wissenschaft, der Literatur und der Künste mit der dem Thema angemessenen Ernsthaftigkeit und Ausführlichkeit und zugleich in einer Form anzustellen, die nicht dem Politiker, dem Wissenschaftler, dem Dichter oder Künstler, sondern dem ganzen kultivierten ungarischen Lesepublikum dient."

Die Themen der Zeitschriften sind sehr interessant und viele von ihnen auch heute noch aktuell. Als Beispiele seien der Artikel von Ármín Vámbéry in *Új Magyar Szemle* über Afghanistan oder die Schriften von Dániel Papp unter dem Titel *Moral und Vermögen* genannt. Es wurde über die Emanzipation, den Nationalpreis — Jókai — über den Journalisten-Kongreß in Budapest im Jahre 1896 und über all das geschrieben, was wichtig und interessant schien. Fast alle diese Schriften, auch jene, die nicht von den Besten verfaßt wurden, sind in ausgezeichnetem Stil, anspruchsvoll und in gründlichster Kenntnis des gewählten Themas verfaßt. Abgesehen davon, daß diese Schriften auch an und für sich eine sehr amüsante Lektüre darstellen, können weiterführende und allgemeinere Folgerungen bezüglich dieses Zeitalters auf Grund einer Auswahl dieser Artikel gezogen werden.

Und damit sind wir bei unserem dritten Punkt angelangt: spiegelt die Publizistik das Bild dieses Zeitalters wider und wenn ja, wird das Zeitalter dadurch heute verständlicher? Die Frage ist positiv zu beantworten.

Es wäre nämlich sehr zweckmäßig, die Artikel dieser Zeitschriften nach Themenkreisen bzw. nach Begriffen nebeneinander zu stellen. Hier wollen wir zunächst das Problem und den Begriff des Nationalen erwähnen.

Die Mitarbeiter der Budapester Zeitschriften und Zeitungen kamen aus allen Gegenden und Winkeln der Monarchie. Aber ihre gemeinsame Zielsetzung war, eine nationale Kultur aufzubauen und zwar im Sinne des neu interpretierten Nationalen. Für diese Leute, die zum Teil jüdischer, kroatischer oder tschechischer usw. Herkunft waren, mag der Begriff des "Nationalen" in Budapest viel eindeutiger gewesen sein — ob sie dafür oder dagegen waren — als für die Juden, Slovenen, Kroaten, Tschechen usw. in Wien. Dort arbeiteten sie in einem homogenen Milieu als die Kollegen in Wien. Wie bereits erwähnt, war die Frage in Wien nicht nur, ob es eine österreichische Literatur gibt, sondern was es überhaupt heißt, ein Österreicher zu sein — ob ein solcher Status überhaupt existiert. Die Integration oder Assimilation der Intelligenz unterschiedlicher Herkunft war in beiden Städten eine sehr wichtige Frage, weil die jüdische Intelligenz in der Kultur hier wie dort zur Zeit der Jahrhundertwende und auch später ein bestimm-

mendes Element war, was sich in erster Linie und am direktesten, außerhalb der Wirtschaft, in der Publizistik zeigte.

Ein anderes Beispiel wären die Begriffe "Westeuropa" und "westeuropäische Kultur". Wir müssen hier erwähnen, daß man sowohl in Wien als auch in Budapest an Westeuropa orientiert war. Was jedoch "Westeuropa" für Wien bzw. für Budapest bedeutete, ist eine andere Frage.

Es wäre bestimmt auch sehr interessant, den Fragenkomplex "Modernität" und "Sezession" und nicht zuletzt das ambivalente Gefühl der Kunstschaffenden ihrer Stadt, ihrer Heimat gegenüber und den Unterschied zwischen diesem Gefühl in Ungarn und in Österreich und dem was dahinter steckte, komparativ zu untersuchen.

Wenn wir also nur die Texte selbst untersuchen, wird es ganz klar, daß hinter den großen Gemeinsamkeiten sehr tiefe und wesentliche Unterschiede und zwar nationalen, gesinnungs- und mentalitätsmäßigen Ursprungs stecken. Diese Kleinodien vermitteln uns vielleicht ein detaillierteres Bild des Zeitalters, in dem sich die Kastanienbäume auf allen Bahnstationen der Monarchie im gleichen Rhythmus wiegten. Jedoch der Wind, der sie bewegte, wehte aus einer jeweils anderen Richtung.

PAUL KÁRPÁTI (*Berlin*)

Kapcsolat, kölcsönösség, hatás Jókai 1870 és 1875 közötti németországi fogadtatásában

1.

Sietek kijelenteni: kapcsolatokról szólva nem hatásokra, forrásokra, párhuzamokra, vagyis "a műalkotások közötti legnyilvánvalóbb viszonyokra" (Wellek—Warren: *Az irodalom elmélete*, Bp. 1972. 392.) gondolok, már csak azért sem, mert azok rendszerint nem is kölcsönösek. Kölcsönösség az irodalmi kapcsolatokban is feltételezi a — legalább — kétoldalúságot és — itt most eltekintve a művek, dolgok, jelenségek bizonyos függőségi viszonyától — általában feltételezi a tevőlegességet, tehát kortárs személyek cselekvését akkor is, ha és amikor tőlük elvonatkoztatva nemzeti irodalmak kapcsolatainak kölcsönösségéről, azok egymásrahatásáról beszélünk. Ebből a megfogalmazásból, amit nem elméleti meghatározásnak szántam, úgy gondolom, kitetszik a kölcsönösség kérdésének időszerűsége. Éppen mert örömdetesen sokat és legtöbbször kölcsönösen őszintén hangoztatott jogos kíváncsi, rá kell kérdeznie még az irodalom-elméletnek is, vagy újólapon rá kell kérdeznie a dokumentált irodalomtörténeti tapasztalatok, az alkotás és befogadás lezajlott és mai folyamatainak vizsgálatával.

A "kapcsolat", a "hatás" elé, ha kategóriának vesszük, főleg a németben nagyon hamar odailleszkedik a cserét, a kölcsönösséget jelentő "Wechsel-". Ez azonban sajnos nem pontosítást, hanem bonyolódást szül, mert vagy pleonazmus, vagy — a konvenciót elfogadva — eleve csak nemzeti irodalmak, mint tovább nem bontható képződmények közötti érintkezések összességére használható akkor is, ha a kölcsönösség kimutatására akár tételesen soroljuk az adatokat. Ebben a nagy kölcsönösségben az egyedi műalkotásnak vagy életműnek aligha lehet bármiféle cserejellegű ellentételezése.

A következőkben próbát tennék egy olyan szakaszra figyelve csupán a magyar—német irodalmi érintkezések történetéből, amely időben szűkre, és egyetlen író, Jókai munkáinak e két irodalom közti mozgására határolható.

2.

A pozitivisták irodalomtörténetírás eredményeit megbecsülni volt és van okunk, ha módszerét nem követjük is. A felkutatott és közzétett adatok sokasága áll rendelkezésünkre, részben összegyűjtve és rendszerezve, részben sajnos elszórtan. Az irodalmi érintkezések dokumentálása főképpen a régi és a mai pozitivisták kutatásoknak köszönhető; az egy-egy életműre, sőt alkotásra vonatko-

zóna felgyűlt anyagot szerencsés esetben összesítve is megtaláljuk a kritikai kiadásokban. Ahhoz tehát, hogy múltbeli kapcsolatokra és azoknak esetleges kölcsönösségére rákérdezzünk, a vizsgálódást nem kell okvetlenül forráskutatással kezdenünk. A kölcsönösség lehetőségét és megvalósulásának módját ilyen alapokon ott vizsgálhatjuk, ahol a kapcsolatok már bizonyítottak, és a hagyományos hatáskutatások is megnyugodtak, vagy többé-kevésbé le is zárultak.

Mindezeket az éppen csak jelzett feltételeket kínálja a Jókai-filológia. Nem szükséges itt könyvészeti adatokkal bizonyítani ennek gazdag eredményeit, a kritikai kiadás előrehaladottságának megfelelően a részletek is jól ismertek. Levelezést és följegyzéseket is beleértve mindenesetre érvényes ez Jókainál a német irodalommal — pontosabban talán: irodalmi élettel — való érintkezésének legintenzívebb és következményeiben legfontosabb fázisára, az 1874-es Bécs — Prága — Berlin útjára és az azt megelőző időszakra.

3.

A Jókai elbeszélőművészetének tartós németországi sikerét megalapozó áttörésre ebben az 1870 és 1874 közötti időszakban került sor. Az ennél korábbi, bár szép számban megjelent német fordításoknak mind a közönségikere, mind a visszhangja még messze a várakozáson is, meg a későbbiekben is alulmaradt. Az akkor Berlinben élő Kertbeny Károly levélbeli felajánlkozására, hogy miután "Petőfit meghonosította a világirodalomban (Petőfi in die Weltliteratur einbürgerte)", életének második felét Jókainak óhajtja szentelni (JMÖM, Levelezés II, 1975, 309), válaszeveleében Jókai a következőképpen reagál: "Lieb wäre es mir allerdings, wenn ich für meine Werke beim deutschen Publicum das Bürgerrecht erringen könnte. Übersetzt sind wohl meine Werke ins deutsche Idiom fast alle, aber wie, und aber wo? ... erschienen in Journalfeuilletons, die dann den Weg allen Papiers gehen, eines in Wien, das andere in Graz, das dritte in Pesth usw.", majd a *Szerelem bolondjai* szerinte sikerült fordítására utalva: "Außer dem oben-erwähnten Roman gingen aber alle hier ausgegebenen Übersetzungen von meinen Werken ziemlich flau ... Ich brauchte einen wohlcreditierten Verleger in Deutschland, der den Teufelsmuth hätte, gleich eine Sammlung meiner auserwählten Werke zu verlegen." (JMÖM, Levelezés II, 1975, 315). Tudjuk: igen befolyásos emberekre és nem elsősorban Kertbenyre hallgatva, Otto Janke lett ez a kiadó, és nem fizetett rá. A válogatást Jókai elvben Kertbenyre bízta, de azért tételesen felsorolja a maga részéről legalkalmasabbnak tartott regényeket és novellákat. Levele hátralévő részében és egy terjedelmes utóiratban a politikus Jókai nyilatkozik pártjának, a Tisza Kálmán vezette balközépnek az akkor már javában tartó porosz-francia háborúval kapcsolatos álláspontjáról, utalva saját Hon-beli vezércikkére, amelyben elutasítja a politikai szélsőbaloldálnak a franciák mellett beavatkozást követelő, kilátástalan parlamenti indítványát. Ehhez még külön hozzászól: "Dies können Sie jedem versichern, der darüber nachfragt" (JMÖM, Levelezés II, 1975, 316—317). Ugyanis volt, aki egy hónappal korábbi, 1870. szeptember 8-i berlini keltezésű levélben nem tudakozódott, de diplomáciai hangvételével együtt igen kemény szavakkal intette óvatosságra és tartózkodásra az addig igencsak liberális, a balközéptől

balra helyezkedő, franciabarát nézeteknek is teret adó lapszerkesztő Jókait. A Kertbeny följegyzéseiben szintén szereplő, a levelet bármiféle üdvözlés nélkül, pusztán Siewart névvel aláíróról még könnyen kiderülhet, hogy az eddig feltételezett újságírónál minden tekintetben jóval magasabb rangú személy. A levél teljes szövegét itt persze nem idézhetem, de néhány mondatból is érzékelhető: ennyire körületekintően, egyenesen és határozottan abban az időben kevesen és a legkevésbé hírlapírók fogalmaztak: "Gestern bin ich davon überzeugt worden, daß man sich auf spezifischer Seite im Besitze der Mittel befindet, um Ungarn eines großen Theils seiner norddeutschen Sympathien zu berauben. Wann sich daraus für die gegenwärtige Krisis die Mahnung für die ungarischen Staatsmänner und Schriftsteller zu äußerster Vorsicht und Zurückhaltung von selbst ergibt, so hätte ich dem eigentlich nichts weiter hinzuzufügen. Persönlich will ich jedoch bemerken: Wir haben nicht allein Sympathien für Ungarn; wir sehen sogar in der Existenz Ungarns, wie in der Existenz selbständiger Staaten im Osten, eine politische Nothwendigkeit, eine Nothwendigkeit, die dauerhafter ist, als wechselnde Sympathien und Antipathien ... Bedauern würden wir alle, wenn Ungarn, anstatt auf seine politische Nothwendigkeit gestützt und seine deutschen Sympathien bewahrend, sich zu Übereilungen fortzureißen ließe, die es zu einem Werkzeuge politischer Charlatanerie degradieren, nicht aber seine politische Selbständigkeit vermehren würden. Bedauern würden wir noch mehr, wenn Ungarn durch die alte, diesmal nicht militärische, sondern diplomatische Zwickmühle niedergeworfen werden sollte." (JMÖM, Levelezés II, 1975, 297—298). Ezt a szöveget lehet, hogy újságíró írta, de több mint valószínű, hogy nagyobb látókörből és magasabb érdekből diktálták. A dolognak súlya volt, hiszen majdnem egybeesően, másnapi, szeptember 9-i dátummal Gesztről Tisza Kálmán írt Jókainak ugyanerről a témáról hasonló elvi tartalmú, bizalmas, barátilag eligazító levelet. A balközép-párt népszerű író-politikusának tehát volt oka, Kertbeny révén megnyugtató üzenetet juttatni esetleges érdeklődők tudomására. Szögezzük le: nem először és nem utolszor kerültek végül is szinte csodálatosképpen magasszintű összhangba az írói érdekek a politikaiakkal.

4.

Ilyenformán az 1870-es évben a magyar—német irodalmi és nem irodalmi kapcsolatoknak további részleteikben itt mégcsak nem is vázolható szövevénye keletkezett egyetlen író, Jókai körül. A politikus Jókainak ez a csekélyke kilengése, amelyre a nagypolitika azonnal érzékenyen és határozottan reagált, úgyszólván csak egy pillanatra akasztotta meg a művek berlini kiadásának előkészületeit. A terep, a piac módszeres megmunkálása már alapvetően a mai stratégiákra emlékeztető propagandával zajlott. Október 20-i levelében Kertbeny ezt részletesen fölvezet, hiszen, írja ő: "es muß dabei systematisch zu Werke gegangen werden ... mit sporadischem Wirken läßt sich nichts ausrichten" (JMÖM, Levelezés II, 1975, 309). Julius Rodenberg "Salon" c. lapja éppen úgy kért és kapott eredeti novellát, mint Paul Lindau szintén tekintélyes "Gegenwart"-ja; Kertbeny a napilapoknak szállította a Jókai-portrékat és

előzeteseket. "Sie sehen", írja Jókainak 1871 júliusában, "wie Sie zünden, nun schicken Sie aber einen Haufen Porträte, damit wir die Gier noch befriedigen". (JMÖM, Levelezés II, 1975, 376) A siker méretei szinte megdöbbentették Jókait: "Ich wiederhole Ihnen", írja Kertbenynek, "daß ich mit all dem Erfolg, den Sie mit meinem Geschreibsel in Deutschland erwirkt haben, bis zum Erschrecken werden zufrieden bin. Man darf nicht zuviel Erfolg haben, denn das bringt Feinde". (JMÖM, Levelezés II, 1975, 374)

A művek terjesztése, propagálása lendületesen, a személyes kapcsolatok kiépülése töretlenül folytatódik. Egyik ismerőse, Karl von Braun birodalmi képviselő, Bismarck szócsövének, a Spenersche Zeitungnak a szerkesztője 1873-ban *Tokaj und Jókai* címmel könyvet jelentet meg. Ő is, meg Franz Wallner színigazgató is hívja, várja Jókait Berlinbe, akinek az idejét azonban egyelőre teljesen lekötik az 1872-es választások. Erre az útra csak 1874 február végén került sor. A világirodalmi meghonosítás eme négyéves áttörési szakaszának betetőzése lett az egyhetes berlini tartózkodás: bankettek, szónoklatok, ünneplések egyetlen sorozata. A Jókai Nemzeti Kiadás 97., az *Életemből* című gyűjtemény 2. kötetében olvasható Jókainak az élmények közvetlen hatása alatt írt útibeszámolója, pl. az, hogy "a bécsi szerkesztők és pályatársak hűs (Kühl bis ins Herz hinab) fogadása után úgy jött nekem a berlini írók baráti rokonszenve, mint valami tündérmese" (NK, XCVII, 434). Az érdekes megfigyeléseket, tanulságos nézeteket itt mellőzhetjük. Az útinapló 7. fejezetének címe: "Bismarcknál". Jókainak erről az említett Karl von Braun révén február 27-én létrejött audienciáról a Hon március 3-i számában megjelent cikkét átvette a világsajtó egy része. Tudjuk (kifejti ezt Takáts Sándor Jókainak 1930-ban kiadott politikai beszédeire készült bevezető tanulmányában): ebből diplomáciai bonyodalmak keletkeztek. A szívélyesen, de nem céltalanul beszélgető Bismarck Jókai és a Hon közvetítésével intést juttatott Pétervárra: Oroszország ne háborgassa Délkelet-Európát, ne nyugtalanítsa terjeszkedési elképzelésekkel a monarchiát, azon belül külön is Magyarországot. Pétervárott ezt azonnal felfogták, és tiltakoztak. Bismarck herceg erre Jókai memóriáját és hozzáértését lekicsinyelve nyugtatta meg a Pétervárott illetékes Gorcsakov herceget (L. Takáts Sándor in: *Jókai Mór politikai beszédei*, 1930, C—CI). Jókai ily módon egy történelmi villanásnyira — a fényes fogadtatásnak, igaz, ismét inkább háttérben és eszközként — az európai nagypolitika porondján is megfordult.

Az áttörésnek, a kapcsolatok intenzív szakaszának ezzel tulajdonképpen vége. A fennmaradt levelezés a kapcsolatok gyérüléséről, baráti és kiadói irányultságú normalizálódásáról tanúskodik. Jókai segítségével 1875-ben Kertbeny is Pesten jutott munkához, megélhetéshez. A Jókai-művek fordításait a berlini Otto Janke és a lipcsei Reclam most már egymással és másokkal versengve juttatták el az olvasók egyre szélesedő táborához.

5.

Egy-egy írói életmű vagy egyedi műalkotások befogadása, befogadtatása a kapcsolatoknak nem mindig ennyire szövevényes, illetve nem mindig dokumentálhatóan ilyen alakulásában történik. Szorosan az irodalmon belül maradvá, a

vázolt négyéves folyamatnak — ha a nyelvváltás, a fordítás objektív és szubjektív feltételeitől eltekintünk — nem volt feltétele a kölcsönösség. Ahhoz, hogy ugyanabban az időszakban Magyarországon olvastak és fordítottak német műveket, ennek nincs semmi közvetlen köze. Ha az egyik nem függ a másiktól, akkor a "Wechsel-": a kölcsönösség valóban csupán felülnézeti elvonatkoztatás a mindkét irányú reális mozgásokból. A hatásnak viszont okvetlen feltétele a kapcsolat, az érintkezés: a mű és az olvasó találkozásának előkészítésében és megvalósulásában. Úgy tűnik, a (kölcsön)hatásokat kutató pozitivista irodalomtörténész inkább az olvasó író írásaiból kiolvasható hatásra figyel. Ilyen (kölcsön)hatásnak ebben a persze rövid, de intenzív kapcsolatokkal telt négyéves időszakban, sőt, azóta Jókait bizonyítottan vagy esetleg olvasó német írók műveiben érdemi nyomait nem mutatták ki. Jókaira pedig, ha volt, hasonló visszahatása lehetett a sokféle kapcsolattal lehetővé vált befogadás utáni népszerűségének, mint a hazainak: igazolásul szolgálhatott és ösztönzésül — *Az arany emberrel* maga mögött már nem a továbblépésre — a folytatásra.

Egyetlen tanulságát emelném ki még a négyéves áttörési hadjáratnak: a befogadói érdekeltség és kezdeményezés volt az eredményesség lényeges tényezője.

Magyar sztereotípiák az 1867—1918 közötti szlovák irodalomban

A történelem során kölcsönös sztereotípiák alakultak ki a különböző népek között. A "barbár" magyar, az "a sagittis Hungarorum libera nos Domine" óta ezredéven át végigkíséri népünket. A gulyással, a paprikával, a pusztaival és csikóssal, s időnként a szilaj rebellis, esetleg "vad kuruc", valamint a keleti fényűzésű magyar főúr képzelete egészítette ki a barbárság fő sztereotípiáját, jobb esetben némi elismeréssel a folytonosan ismétlődő felkelések és szabadságharcok tragikus áldozataiért. A magyarság körében is ismert a hűvös-gúnyoros angol, az udvariasan ravasz francia, a gyáván ravasz cseh, a jámbor vagy éppen pánszláv, sőt buta tót, az alattomos bocskoros oláh vagy a kegyetlen balkáni rác. Vannak azonban belső, önsztereotípiák is. A magyarság körében például a "nyakas kálvinista", a szlovákoknál a "záhorák" vagy a "východniar", az erdélyi románoknak az "oltyán", sőt nemegyszer egész sztereotípiá-halmazt jelöl a "budai" a "pestivel", akár az "alvégi" a "felvéigivel" szemben egyazon faluban. Vannak szociális sztereotípiák is az úrról és a parasztról, vagy éppen a begyöpösödött kispolgárról, vannak faji sztereotípiák a zsidókról vagy a feketékről — és folytathatnánk a sort bármelyik sztereotípiacsoport bővítésével vagy újak felsorolásával a végtelenségig. Ezek a sztereotípiák, köztük a nemzetiek is, rendszerint ártalmatlanok, nagyobb részük a folklór körébe sorolható általánosítás mindaddig, amíg nem váltak, nem válnak politikai célok eszközeivé. Kelet-Közép-Európa kölcsönös nép-nemzeti sztereotípiái vagy szociális és más imagológiai vonásai is akkor lettek az előítéletek, az elidegenedés, sőt ellenségeskedés eszközeivé, amikor politikai válsághelyzet alakult ki, de annak megszűntével a negatív nemzet- vagy népcsoportkép elhomályosult. A "török" és a "német" XVI—XIX. századi sztereotípiáit ma már senki nem érzi időszerűnek a mai törökökkel, németekkel, osztrákokkal kapcsolatban. Ján Kollár vagy Jósika Miklós "magyar", illetve "cseh" sztereotípiái viszont nem saját korukban, hanem inkább a századforduló táján kialakuló nemzeti antagonizmus időszakában váltak olyan tudattartalom hordozóivá, ami távol állt a művek alkotóitól.

Az Osztrák—Magyar Monarchia helyén létrejött nemzeti államok népei saját rendjük építése közben egyre távolabb kerültek egymástól, és különösen a második világháborút követő évtizedekben az állami szuverenitás, a belügyekbe való be nem avatkozás elvének merev alkalmazása nem csupán nemzeti kisebbségi és nemzetek közötti, hanem kifejezetten interetnikus problémákat okozott éppen a nemzeti önismeret etnikumközi kapcsolatainak, egykori közösségének

mellőzésével. Az etnopszichológia etnocentrikussá vált, ami jelentős eltérést okoz nemcsak a múltban keletkezett sztereotípiák mai értelmezésében és felülésében, hanem még inkább egyazon történelmi személy vagy esemény homlok-egyenest ellenkező értékelésében. Ilyen például Hunyadi János és a török elleni harcok kora. Csehszlovákiai vélekedés szerint Jiškra felföldi—szlovák terminológia szerint szlovákiai — jelenléte a cseh—szlovák nemzeti egység kialakulását segítette elő, a végvári harcokban pedig a cseh királyság anyagi és katonai támogatása Szlovákia határainak védelmében a szlovák—cseh államközi kapcsolatok történetének fontos fejezete. Ilyen körülmények között válik egyre időszerűbbé az imagológia, vagyis a népek önmagukról és más népekről alkotott képének tanulmányozása, elsősorban az e képeket kialakító sztereotípiák előítéletként való érvényesülésének objektív elemzése. Ebben az igen rövid beszámolóban csupán arra van módunk, hogy jelzésszerűen felvessük a századforduló szlovák irodalmában kialakult magyarság-kép egy-egy vonásának vázlatát.

*

Az egész szlovák művelődéstörténet gordiuszi csomója a szlovákságnak a magyar államban töltött évezrede. Nemessége, értelmisége, írástudói Ľudovít Štúr, sőt sok esetben Pavol Országh Hviezdoslav, Štefan Krčmériig az "uhorský", "hungarus" tudatot vallották, és klasszikusaik természetesnek vették a szlovák etnikum beilleszkedését a közönsnek tartott hazába. Ennek egyik legjellemzőbb példája Andrej Sládkovič *Detvan* című művének nemzeti képsora, amelyben a szlovák hegyi legény bátran néz szembe Mátyás királlyal, minden magyarhoniak uralkodójával, akinek népe a szalattai vásáron Rozgonyi és Jiškra harcát, a török elleni csatákat emlegeti. A szlovák ifjút egy talpnyaló német feddi meg, amiért szerinte tiszteletlenül viselkedett királyával. Mátyás hungarus sztereotípiája nem az egyetlen a *Detvan*-ban. Megtalálhatjuk Szent Istvánt, aki Esztergomnál magasra emelte a keresztet és a pogány rettegett tőle. Hungarus sztereotípiák sorjáznak megannyi szlovák alkotásban a Hunyadiakról, Zrínyi Miklósról, Rákóczi Ferencről és másokról. De ilyen hungarus, magyarhoni sztereotípiának fogható fel például Ján Kalinčiak *Reštavrácia* című elbeszélése, amelynek kortesképei, szóhasználatja és mondat-szerkesztése a hazai latinság Uhorsko—Magyarhon hírhedt választási világát idézi. Hungarus sztereotípiák sora Ľudovít Kubáni *Walgatha* című regénytorzója, amelyben cseh—magyar—szlovák szövetséget igyekszik létrehozni az ország függetlenségének kivívására. Ez a közös hungarus-kép jelenik meg Jozef Miloslav Hurban békülő versében, amelyben a szlovák—magyar viszályt nem a magyaroknak, hanem az úgynevezett "maďarón", az elfajzott szlovák érdek-magyaroknak tulajdonítja, akik egyébként a századforduló szlovák irodalmának tipikus figurái. A hungarus nemzetkép egyik késői, ám annál érdekesebb és sokat vitatott megjelenése Hviezdoslav egész életműve. Nem a legnagyobbnak tartott szlovák költő magyar nyelvű zsenéire és műfordításaira gondolunk itt, hanem patriotizmusának és szlovákságának öntudatos vállalására. Például arra, amikor Csernova után is tudott írni Petőfit idéző ódai lelkesedéssel hazája,

Magyarhon szépségeiről, és sohasem mulasztotta el az alkalmat a megbékélés hirdetésére a magyarokkal közös pátriában.

Jonáš Záborský, Ján Palárik és Viliam Pauliny-Tóth szlovákok és magyart békíteni akaró műveinek magyar-sztereotípiái rövid életűek és hatásúak voltak. Különösen érdekes Záborský *Faustiáda* című szatírája, amelyben helyet kapott a múlt század hatvanas éveinek teljes magyar képsorozata szlovák hangszerelésben. Igaz, hasonlóan torz tükör elé állította a szlovákokat is, amiért műve és a szerző maga is máig nemzeti indexre került. Hordoznak hungarus sztereotípiákat Svetozár Hurban-Vajanský nemesi figurái is, tükrözve a szerzőnek azt az igyekezetét, hogy megnyerje a szlovák nemzeti ügynek a közömbös, nem is mindig magyarkodó és nem is csak hétszilvafás nemeseket.

A *Kotlín* című regény Krapinája jellemző példa erre. Az öreg nemes csutoráján is piros—fehér—zöld szalagok csüngtek, és szakadatlanul 48-ról, az igazi Kossuth-időkről álmodozott. Akkor voltak jó hazafiak, a mai — értsd századfordulás — idők frázisai már ellenszenvesek számára. Szomorúan állapítja meg, hogy az őseiket Béla királytól számító szlovák nemesek birtokai zsidó kézre kerülnek, és az öregúr tehetetlenségében csak a régi szép időkön tud merengeni. Az író magyar nyelven kiált fel vele: "Éljen a haza!" ... de ez az éljen egészen más, mint a mai — ugyancsak magyarul írt — "hazafiúcskák" éljene. Az öregben benne volt a régi, lelkes szellem, s ha nem a szlovák nemzetért lelkesedett is, legalább igazi hazafiként élt, nem úgy, mint a mai idők szájhősei.

★

Andrej Sládkovič már 1848 március 15-ét köszöntő, magyar testvéreihez szóló versében írta, hogy tűnjön el a góg, az úrhatnámság. Ugyanő a kiegyezés után már korántsem testvéreinek címezte a gögöt, hanem az Elbát, a Baltikumot, a Dunát és a Moldvát magába foglaló szláv haza szétdúlóinak. A századforduló szlovák irodalmának magyar sztereotípiái közül ez az úri gögösség a legáltalánosabb. A szociális sztereotípiák nemzetivé általánosult, és számos esetben az úr, a csendőr, a hatalom képviselője a "magyar" sztereotípiája lett. Samo Tomášik egyik kisregényében, amikor a nincstelen parasztság Dózsa-jelszavakkal a kastélyokra rontott, a magyarnak és arisztokratának ábrázolt Bercsényi Miklós fordult ellenük a leghevesebben. A magyar—úr, elnyomó sztereotípiák általánosítására azonban ügyelni kell. Jozef Škultéty 1904-ben közzétett esszéje szerint a magyarhoni függetlenségi mozgalmak nem jelentettek igazi osztrák—magyar ellentétet, hiszen vezető erejük nem a magyar arisztokrácia, hanem inkább a szabadságért harcoló szlávság volt. Ugyancsak a századfordulón született meg az a szlovák elképzelés, miszerint ezekben a függetlenségi harcokban a magyar nemesség mindenekelőtt saját előjogait akarta biztosítani. Mennyivel haladóbb volt a császár, aki a nemesség adóztatásával a nép terhein kívánt könnyíteni. Ugyanakkor Július Botto éppen a plebejus—forradalmár Esze Tamást tartotta a felkelés bemocskolójának, amiért talpasaival rátört a nemesi kúriákra. Ez a szlovák történész-esszéíró szerint kizárólag a lázadó magyar elemek túlkapása volt. A magyar—úr sztereotípiák különösen élesen jelentkezett az idősebb Ján

Čajak *Rodina Rovesných* című regényében, amelyben a magyarságot jelentő urak képe az erkölcsi fertőnek ábrázolt Budapest sztereotípiával, a nyomortól oda menekülő becsületes szlovákok pusztulásának színhelyével bővült. Innen már egyenes út vezetett a zsidó-bolsevista Budapest elrettentő sztereotípiáinak kialakulásához. Ez a szemléletmód jellemezte többek között Janko Jesenský légiós könyvét a *Cestou k slobode*-t. Írója már a század első éveiben a díszes uniformisok, a gögös kitüntetések, úrhatnám dámák hamis világának magyarrá vált Budapestjéről menekült a kristálytisztá levegőjű, természetes felföldi tájakra.

A magyar irodalomban is ismert Pest-sztereotípiák szlovák megfogalmazásban a magyar nemzetre általánosítanak: Pest ateista, nincsenek régi templomai, az újabbak pedig eltűnnek a profán, építészetiileg jelentéktelen modern házrengetegben, ahol "judeo-magyar" nyelven hangzanak a hazafiaskodó frázisok — írja Vajanský a *Kotlín*ban. A világvárossá növekedő Budapest negatív sztereotípiái mellett azonban a vidékre kényszerült szlovák nemzeti réteg magyarságképében másfajta erővonalak is felbukkannak: Vajanský megfogalmazásában a magyarok nem széles gatyáikkal, pörköltjükkel, ostorukkal, sőt még nem is Lehel kürtjével érték el voltaképpen irigyelt helyzetüket, hanem arisztokráciájukkal, amelyet Széchenyinek, Kossuthnak, Jókainak sikerült megnyernie a nemzet ügyének, és ezt az utat sugallja a szlovákoknak is. A történelmet ugyanis nem ekével és pásztorsípval, hanem fegyverrel írták. A magyarságra világszerte használt "puszta"-kép is sértette a szlovák írókat, hiszen a nyugati világ Alföld-azonosításába nem fért bele a szlovák hegyvidék.

A századfordulóra kialakult a magyar zsidó sztereotípiája is. A Keletről bevándorolt zsidó hamar magyarosodik, alig tudja még új hazája immár egyedüli hivatalos nyelvét, de hazafias szólamai is hozzásegítik, hogy a tönkremenő dzsentrí megtűrje, elfogadja szolgálatait. Felmerült az a kérdés is, hogy a jövevények nem csupán a szlovák nemzeti fejlődés akadályozói, hanem a magyarság egységes nemzettestének megrontói is. A Beigelesekből lett Bükyk, a Kohnokból lett Kardossok és társaik könnyen Pest és a magyarság bukásához vezethetnek. Annál is inkább, mivel a magyar nemzeti értékek legnagyobb része nem a magyar nemzet produktuma, hanem idegen nyelvekből összeállított tákolmány, még az agyonkoptatott "haza" szó is, ami nem egyéb, mint a német "Haus" eltorzított változata.

Pest-Buda Szodoma-képe rányomja bélyegét a ráadásul kisszerű vidékre is. A szlovák faluból a magyarosodó kisvárosba kerülő szlovák gyermekek kegyetlen világgal találkoznak. Nincsenek szlovák iskolák, és a magyar tanítók, hivatalnokok, szállásadók, aszfaltbetyárok ezernyi veszélyt jelentenek az ártatlanokra, nem szólva a magyarosító-telepítő akciók véres jeleneteiről. A szlovák írók természetesen magyar szavakkal, kifejezésekkel, névhasználatlaltal, szólások, közmondások alkalmazásával hozták létre magyar-sztereotípiáikat. E nyelvi elemek feltérképezéséhez vaskos szótárkötetekre lenne szükség: kiászonka, nad'sága, tekintetes úr, hazafiság, honvéd, azapád, kutyaházi, eb ura fakó, ebadta, Ferencjóška, Kossuth apánk, éljen a haza stb., stb.

Nem állíthatjuk, hogy a szlovák irodalom magyar-képe általában a fajiságon alapulna. Ez csak a zsidóság esetében van így. Svetozár Hurban-Vajanský 1908-ban Moszkvában megjelent tudósításaiban ilyen megfogalmazást találunk: "Magyarországon egyetlen nagy hatalmasság van manapság a sovinsztákon kívül: a zsidóság ... már a büntetőtörvénykönyv is őket kényezteti. Csekély büntetéseket szab a speciálisan zsidó üzelmekre, mint például a hazugság, a váltómanipulációk, az uzsorakamat ... ez azzal magyarázható, hogy a magyar büntetőtörvénykönyvet egy Csemegi (olim Silberstein?) nevű zsidó állította össze." A regényeivel és főleg publicisztikájával központi szerepet játszó Vajanský azonban számos helyen elérkezik a totális fajisághoz. Egy másik moszkvai közleményében így ír: "Ha egy magasabb kultúra elnyom egy alacsonyabbat (mint például a német a lengyelt, az angol az indiait) az brutalitás, sérelem, igazságtalanság, de amikor az alacsonyabb török, ázsiai faj nyomja el a magasabb indoeurópai, az már az isteni törvények égbekiáltó megsértése — és gaztett a civilizáció ellen."

Štefan Krčmery, a két háború közötti modern szlovák irodalmi élet szervező egyénisége az államfordulat idején született *Elválás* című versében ezt írta: Hej, magyarok, csalódtunk bennetek, amikor 1000 évvel ezelőtt házunkba fogadtunk. Észre sem vettük és alaposan rászedtetek. Hiába könyörögtünk, sírtunk, azt mondtátok, ti vagytok az urak, mi pedig a szolgák ... Amit odaadtunk nektek, az alföldi rónákat, tartsátok meg, de itt mi vagyunk az urak.

★

Ez a kétségtelenül sötét magyar-kép megannyi sztereotípiájával az ismert nemzetiségpolitikai helyzet következtében nem véletlenül alakult ki a századforduló szlovák, román, horvát és más hazai vagy szomszéd népek irodalmában. Erre is érvényes Vladimír Mináč nemrégiben fogalmazott mondása, miszerint a magyarok a szlovák politika végzete, hiszen éppen a századforduló szlovák művelődése önmaga gyarapítása helyett védekezésre kényszerült. Az ilyen hadakozás pedig mindvégig az esztétikai értékek és mérce háttérébe szorulását eredményezte. Sajátos kelet-közép-európai sors ez, régióink törvényszerűségei közé tartozik. Miként az is, hogy még e vázlatnak is alig tekinthető magyar sztereotípiákról az egykorú szlovák olvasóközönség alig-alig tudott valamit, hiszen az egyáltalán olvasó tömegek nem a fent említett írók műveit vették kézbe. Ugyancsak szlovák megállapítás szerint századunk húszas—harmincas éveiben még sokan magyar ponyvát kerestek, sőt a hatvanas—hetvenes évek könyvtári forgalmi statisztikája szerint Jókai és Mikszáth Kálmán műveit többen olvasták szlovákul, mint saját klasszikusaikat.

Semmiképpen sem mindegy, miként kerül az etnopszichológia és az imagológia napjaink sajtójába és tankönyveibe. Ez a felelősség, amiért a kérdéssel foglalkozni kell, és a nemzeti sztereotípiáknak megfelelő helyre kell kerülniük a nemzetpszichológiában. Ez persze már nem az irodalom művészi vagy tudományos feladata. A korábban nem közkézen forgó művek mai újrakiadása megfelelő imagológiai elemzés nélkül nem a népek közötti megértést segíti elő.

A szlovák népről is élnek sztereotíp vonások a magyar irodalomban, pl. a századfordulón Eötvös József és Gárdonyi Géza egy-egy szépmivű — ismeretlen — elbeszélésében. Sokkal több volt az értéktelen, de tömegsikerű népszínművek otrombaságaiban, bulvárlapokban, vagy ostoba, rossz ízű sajtóközleményekben. Nálunk összehasonlíthatatlanul kevesebb a szlovák-sztereotípiá, annál több viszont a német. Tartozunk ennek a feltárásával is. Fontos, közös feladat ez, hogy a különböző korokban kialakult előítéletek ne zavarhassák egyetlen nép nemzetpszichológiáját sem. A másokról őrzött és érvényben lévő előítéletek ugyanis elsősorban annak a közösségnek ártanak, amely őrzi azokat, ezért gátolják egészséges önismeretének kialakulását.

Irodalom

- Gáll Ernő: *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség*. Bp. 1978.
 Csukás István: *Svetozár Hurban Vajanský*. Szeged, 1976.
 Köpeczi Béla: *Mindennapi tudat, mindennapi kultúra, ifjúság*. - Köznevelés, 1980/2.
 Dobossy László: *A csehek Magyarországon — három változatban*. - Irodalomtörténet 1980/3.
 Hanák Péter: *A dualizmus koráról kutatás közben*. - Somogy 1981/5.
 Schroubek, Georg R.: *Negatív etnikai sztereotípiák a szépirodalomban*. In: *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Bp.—Békéscsaba, 1981.
 Záborský, Jonáš: *Faustiáda*. Bratislava, 1984.
 Vajanský, Svetozár Hurban: *Kotlin*. Turč. Sv. Martin, 1901.
 Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962.
 Mináč, Vladimír: *Összefüggések*. Bratislava, 1980.
 Rúfus, Milan: *A költő hangja*. Bratislava, 1981.
 Vajanský, Svetozár Hurban: *Listy z Uhorska*. Martin, 1977.
 Käfer István: *A kuruc mozgalmak néhány egykorú mozzanata és utóélete a szlovák művelődésben*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Bp. 1980.

Die Idee des "Europa im Kleinen" in der ungarischen Ethnographie

1. Die Geschichte der ungarischen Ethnographie als Wissenschaft ist, wie die der meisten Disziplinen, von mehreren Aspekten aus zu untersuchen. In diesem Sinne kann auch die Hervorhebung jenes Grundgedankens, den ich zum Thema meines Vortrags gewählt habe, in Bezug auf den ganzen Problemkreis ebenso als willkürlich betrachtet werden wie jede andere zentrale Frage, mit der man ähnlich vorgehe. Trotz allem wird dadurch, wenn auch aus dem Prozeß des ethnographischen Denkvorgangs herausgerissen und aus Zeitmangel bloß zwei, Knotenpunkte aus dem 19. Jahrhundert hervorgehoben, auf die bald entgegengesetzten, bald miteinander verflochtenen Grundideen hingewiesen, charakteristische und wichtige Ansichten beleuchtet.

2. Die ungarische Ethnographie gehört unter den europäischen ethnographischen Tendenzen zu jenem, das eigene Volk erforschenden Typ, den man nach seiner frühesten und grundlegenden deutschen Variante "Volkskunde" zu nennen pflegt. Wie bekannt, schließt sich die Volkskunde, verwurzelt in der vielfältigen Ideenwelt der Aufklärung und der Romantik, vorwiegend jenen Ideenrichtungen an, die die besonderen Eigentümlichkeiten der Völker, Nationen, Sprachen, die Bedeutung der Kultur der lokalen Einheiten betont haben. Darin waren sich die Forscher jedoch einig, daß sie ihr zentrales Vorhaben, die Rekonstruktion der Frühgeschichte des jeweiligen Volkes, die durch Schriftdenkmäler kaum oder nur wenig belegt ist, aufgrund der Erforschung der zeitgenössischen bäuerlichen Kultur zu erreichen gedachten und ihr Gesichtspunkt demzufolge von Grund auf ethnozentrisch war.

Der andere grundlegende Typ dieser Disziplin ist die Ethnologie mit angelsächsischen und französischen Schwerpunkten, die die Völker außerhalb Europa untersucht und auch mehrere Varianten entwickelt hat, die aufgrund der Erforschung der allgemeinen Formen des menschlichen Benehmens, der Moral, der Bräuche, des Verhaltens Schlußfolgerungen über die Urgeschichte der Menschheit, über die frühesten gesellschaftlichen Formationen gezogen hat.

Eine Frage am Rande: wie und wann entfalteten sich jene Bestrebungen innerhalb der vorwiegend das eigene Volk untersuchenden ungarischen Volkskunde, die mehr oder weniger berechtigt in den Bereich der Ethnologie gehören oder zumindest in deren Richtung weisen? In diesem Rahmen ist das Problem nicht zu erörtern. Trotzdem habe ich darauf hinzuweisen, denn es gibt auch Auffassungen, die den zentralen Gedanken meines Vortrags aus der Entstehungszeit der ungarischen Ethnographie (die Jahre 1810—20) als Keime der

beiden europäischen Tendenzen betrachten, obwohl diese — wie das nachstehend erörtert wird — voneinander abweichende Vorgänge innerhalb der Volkskunde darstellen, eine besondere Vorstellung innerhalb des Allgemeinen.

3. Anfang des vorigen Jahrhunderts versuchte János Csaplovics als erster die steigende Zahl der ungarländischen Volksbeschreibungen in zusammenfassenden Studien und Büchern zu bearbeiten. Unseren heutigen Kenntnissen nach verwendete er zuerst in Ungarn das Wort Ethnographie auf die Landes- und Volkskunde, zugleich wich er von der Statistik ab, die man früher gebrauchte, die in dieser Zeit aber andere Bedeutungen erhielt, da sie neben Angaben auch Zahlen bearbeitete.

Es ist zu bedauern, daß über die Tätigkeit des fruchtbaren Publizisten Csaplovics, der ein hohes Alter erreichte, weder eine ethnographische noch aus einem anderen Gesichtspunkt verfaßte Monographie entstanden ist. Da er den größten Teil seines Lebens in Wien verbrachte, können in den dortigen Archiven und in der zeitgenössischen Presse noch viele solche Angaben verborgen sein, die das Bild über ihn bestimmt nicht nur nuancieren, sondern es mit wichtigen neuen Zügen bereichern würden. Ohne Zweifel ist er eine wichtige Gestalt in der Geschichte der ungarischen Ethnographie, wenn auch nicht frei von Widersprüchen. Daher ist seine historische Einschätzung sehr verschieden. Lajos Bartucz, der Ende der 20-er Jahre unseres Jahrhunderts die Vorgänger der geistesgeschichtlich beeinflussten komplexen Völkerkunde suchte, schätzte ihn hoch: als einen der Begründer der modernen Nationalkunde. Mit sicherem Gefühl entdeckte er in ihm eine der Hauptquellen der romantischen Nationalcharakterologie. Bartucz folgend ehrte István Tálasi ihn als den Begründer der modernen ungarischen Ethnographie, Gyula Ortutay hingegen erwähnte in seinen disziplinhistorischen Studien bloß seinen Namen. Michael Sozan, der als erster die Geschichte der ungarischen Volkskunde in Buchumfang bearbeitete, hält ihn für einen Vorgänger der Ethnologie, ja sogar der Anthropologie und behauptet, aus seiner Tätigkeit hätte sich die ungarländische "Menschenkunde" entfalten können. Der Historiker für Statistik, Róbert Horváth, fand bei ihm methodologische und inhaltliche Ungenauigkeiten und beschuldigte ihn des Eklektizismus. Die slowakische Volkskunde ehrt ihn auch als ihren Vorgänger. Mit Recht und nicht nur wegen seiner kroatisch—slowakischen Abstammung, sondern auch hinsichtlich der Tatsache, daß er der erste Ethnograph aller Völker und Nationalitäten des damaligen Ungarn war.

Zu unserem Thema gehören — nach heutigen Kenntnissen — vier Arbeiten von ihm. Als erste die Einführung zum Album von Joseph Heimbucher von Bikessy, einem geschickt zeichnenden österreichischen Offizier: *Pannoniens Bewohner in ihren volkstümlichen Trachten* (Wien, 1816—1820). Er erörtert nicht nur die Trachten, er bringt auch kurze Länderbeschreibungen und charakterisiert bündig zusammengefaßt die Volksgruppen des damaligen Landes nach Bräuchen, Konfession und Sprache. Die hier verfaßten Kenntnisse und Gedanken tauchen in den nächsten drei Arbeiten wieder auf, nunmehr ergänzt und ausführlich bearbeitet. In den beiden Bänden des Werkes *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn* (Wien, 1821) wirkte er nur zum Teil als

Verfasser mit, war aber Redakteur und Übersetzer (vorwiegend aus dem Ungarischen). Diese heterogene Sammlung aus den Studien zum Teil ausgezeichneten, aber auch weniger bedeutender Verfasser ist doch wichtig, denn sie lieferte den Stoff für beide nächsten, nunmehr gründlich systematisierten Werke. In der zeitgenössischen zentralen ungarischen Zeitschrift, in Tudományos Gyűjtemény (Wissenschaftliche Sammlung) erschien die *Ethnographische Abhandlung über Ungarn* (*Ethnographiai Értekezés Magyarországról*, 1822), die Vorarbeiten zum zweibändigen Werk *Gemälde von Ungern* (Pest, 1829) enthält.

Die Titel der Werke widerspiegeln, wie bereits gesagt, die Trennung von Ethnographie und Statistik und zugleich die Unsicherheit bei der Zuordnung zu einer Disziplin, was jedoch eine natürliche Begleiterscheinung des Emanzipationsvorgangs ist. Zahlenmäßige Daten gibt er noch verhältnismäßig selten und inkonsequent an. Die Ethnographie bestimmt der Verfasser als Statistik, obwohl es sich klar herausstellt, daß bei ihm die beiden nicht gleichbedeutend sind: "die Völker in ihrer jetzigen wirklichen Lage in aller Hinsicht darzustellen" — schreibt er. Er interessiert sich für die physische Geographie des Landes, für ihre Völker, Nationalitäten, Sprachen, Konfessionen, für die Berufe, die Verwaltung, die Gesetzgebung, das Heerwesen, die Steuern, die Bildung, die Wirtschaft, die Bräuche, den Bau, die Ernährung, die Kleidung, die Moral, die Mentalität, das physische Äußere der Bevölkerung, die Volkskrankheiten, ja sogar für die Kuriositäten. Für die Vergangenheit hatte er wenig Interesse, obwohl er historische Daten angibt.

Was interessiert uns zunächst aus diesem Konglomerat? Als Bahnbrecher wandte sich Csaplovics den ethnischen Tendenzen zu. Er beobachtete, wenn auch ohne zu analysieren, die regionalen und sozialen Unterschiede innerhalb des Bauerntums. Die Bedeutung des Werkes liegt nicht in seinem Material, auch nicht in dessen Systematisierung, sondern im Leitmotiv der Deutung, das er — nach meinen bisherigen Kenntnissen — im Jahre 1820, im ersten Satz seiner Arbeit folgendermaßen formulierte: "Das Königreich Ungern ist Europa im Kleinen!"

Zunächst führte er geographische Vergleiche durch: für Ungarns Klima und Oberfläche bieten sich Analogien in vielen Gebieten unseres Erdteils. Die vorgeführten Ähnlichkeiten regen den heutigen Leser zum Lächeln an, sie könnten sogar als Ausdruck dummen Nationalstolzes angesehen werden (z.B. Pest—London, Zips—Schweiz, Pußta um Kecskemét—Lüneburger Heide usw.), wüßte man nicht, daß dies dem Verfasser grundsätzlich fremd war. Doch machte Csaplovics einen Schritt weiter: "Nicht nur in seinen natürlichen Begebenheiten und was die Geschenke der Natur betrifft — auch in seiner Bevölkerung ist Ungarn Europa im Kleinen; — denn fast alle europäischen Stämme, Sprachen, Konfessionen, Berufe, kulturelle Stufen, letztlich auch Lebensweisen, Moral und Bräuche sind in diesem Lande vertreten" (1822, Bd. III., S. 11). Der Grundgedanke wirkt dadurch befruchtend. Leider kann aber die These nicht voll zur Geltung kommen, denn es fehlt ihm sowohl an Material als auch an der nötigen Affinität. Es ginge hier um die Möglichkeit des vielfältigen und gleichrangigen Vergleichs der verschiedenen Völker. In Ungarn ist auf einem

verhältnismäßig kleinen Gebiet verdichtet die ethnische Komplexität Europas zu untersuchen, dadurch erhebt sich Ungarns Ethnographie auf die Stufe einer europäischen wissenschaftlichen Problematik.

In der Redaktion der Zeitschrift *Tudományos Gyűjtemény* traf nach der Erscheinung der Studie ein halbes Dutzend von datenmäßigen Ergänzungen und Berichtigungen ein, sowie eine Streitschrift von Bazil Dóhóvits. Die vergleichende Methode von Csaplovics bestand nämlich inhaltlich darin, die Völker und Ethnika größtenteils durch die auf Vorurteilen des Zeitalters fundierten extremen Nationalcharakterologien darzustellen. Aus der Diskussionsanalyse von István Tálasi ist uns bekannt, daß gerade diese Auffassung die Gegenmeinung von Dóhóvits hervorgerufen hat. Er wies Csaplovics auf dessen subjektive Einstellungen und falsche Verallgemeinerungen hin, damit nicht "aus der Ethnographie — die anfangs Mathesis war — letzten Endes Poesie wird". Ganz im Geiste seiner Zeit stellte er sich auch nicht gegen die Charakterologie, forderte jedoch systematische Untersuchungen und zuverlässige Angaben, "damit sich der nationale Charakter, die Begabung und Vollkommenheit aus einem geordneten System entfalte, wie bei der Pflanze die Blume erblüht aus den sich ergänzenden Teilen des erwachsenen Ganzen. So erhöhe sich die Ethnographie in den Rang einer Wissenschaft, böte Stoff zum Philosophieren, nicht nur zum Arithmetisieren" (1824, Bd. XI, S. 10—11.). Seine Ideen hat er jedoch, zum Nachteil der ungarischen ethnographischen Disziplin, nicht ausführlich bearbeitet, und Csaplovics hat seine Bemerkungen im *Gemälde von Ungern* bloß in einer zurückweisenden Fußnote erwähnt. Auch die anderen Teile, die seine Kritiker beanstandeten, ließ er fast ohne Veränderungen erscheinen. So kam es in der angehenden ungarischen Ethnographie nicht "zum Philosophieren", auch die erste Diskussion flaute bald ab.

War nur die Beleidigung, die ungünstige Aufnahme Schuld daran, daß Csaplovics neue Wege betrat, wie manche seiner Würdigen meinen? Hätte er deshalb den auch selbst als schwer eingeschätzten Auftrag, nämlich die ausführliche Beschreibung der ungarländischen Volksgruppen nicht ausgeführt? Das ist kaum anzunehmen. Zwar kennen wir seinen Lebenslauf nicht ausführlich genug, um darüber Gewißheit zu haben, es scheint aber wahrscheinlich zu sein, daß die Gründe anderswo liegen.

Csaplovics konnte die ethnische Pluralität auch deshalb nicht bearbeiten, weil die ungarischen nationalen Bestrebungen und parallel damit die Erstarkung des Hungarozentrismus in der Wissenschaft sowohl in Ungarn als auch bei den meisten Völkern in seiner breiteren Umgebung ähnliche ethnozentrische Gedankenkreise entfalteten. Deshalb konnte es unter anderem nicht zum Ausgangspunkt einer ethnologisch-antropologischen Richtung werden. Im Gegensatz zu seinen meisten Zeitgenossen wurde er vom Strom des Reformzeitalters in Ungarn nicht mitgerissen. Anstatt mit der Assimilierung identifizierte er sich auch national mit dem Slowakentum, das er von Anfang an — nicht nur wegen seiner Abstammung — mit natürlicher Sympathie verfolgte und allmählich positiver betrachtete. Das ging Hand in Hand damit, daß ersich bewußt der ungarischen nationalen Ideologie entgensetzte, aber nicht auf der

schwachen Josephinischen Grundlage, sondern von dem sich entfaltenden slawischen Nationalismus und der erstarrten Dynastietreue unterstützt. Der betagte Csaplovics wies die Reformbestrebungen des liberalen Adels (Befreiung der Leibeigenen, Entwicklung der Industrie) und die sich erstarkende sprachliche Intoleranz gleichermaßen zurück. Wahrscheinlich hat ihn auch dieser Konflikt gehindert, sein großangelegtes Grundvorhaben zu verwirklichen.

Csaplovics, der Ungarn als organischen Teil Europas betrachtete und seine besondere ethnische Zusammensetzung betonte, stand am Gegenpol des erstarkenden volkskundlichen Hungarozentrismus. Aber er, als einer der ursprünglichen Vertreter des alten Hungarus-Patriotismus des mehrsprachigen Landes, gestaltete mit der Idee — nennen wir es von nun ab so — "Europa im Kleinen" auch die Meinung jener, die ausschließlich ungarische nationale Merkmale zu erforschen gedachten. Greifen wir auf unsere frühere Frage zurück: hätten seine Ideen als Ausgangspunkt einer ethnologisch-antropologische Tendenz dienen können? Die Antwort lautet wiederholt: nein. Seine Tätigkeit führte anhand der romantischen Volkscharakteristik zur Entstehung des Disziplintyps Volkskunde in Ungarn.

4. Unser weiteres Beispiel, das an das letzte Viertel und das Ende des vorigen Jahrhunderts anknüpft, veranschaulicht das weitere Schicksal der Idee "Europa im Kleinen". In diesem Rahmen ist es und weder möglich, diesen Prozeß zu verfolgen, noch die während dessen entstehende, mit der Literatur stark verknüpfte ungarische Folkloristik zu charakterisieren. Es sein nur soviel bemerkt, daß die ungarische Ethnographie als selbständige Disziplin nicht durch die ausgezeichnete Ergebnisse aufweisende Folkloristik entstand, sondern aus der beschreibenden und historischen Ethnographie, die vom Positivismus stark gefördert wurde, und die auch die Folkloristik in sich verschmolz.

Pál Hunfalvy, der den größten Anteil daran hatte, hinterließ ein von vielseitigem Interesse zeugendes Lebenswerk. Die einzelnen Perioden sind darin deutlich zu trennen. In seinen letzten Jahrzehnten zeigte er reges Interesse für die Ethnohistorie, die die Ergebnisse der Linguistik, der Philosophie, der Ethnologie, der allgemeinen Geschichte vereint. Das Hungarus-Bewußtsein, das dem modernen Nationalgefühl voranging und nicht an die Sprache (oder Sprachen), sondern an Ungarn als Staat anknüpfte, die liberale Einstellung und die Auffassung der Nation als ethnisch zusammengesetztes Gebilde ließen bei ihm die von Csaplovics formulierte Idee "Europa im Kleinen" neu erwachen. Zwar ist mit Gewißheit zu behaupten, daß er in seiner Jugend die Werke von Csaplovics gelesen hatte, doch sollte man sich nicht darüber wundern, daß er sich nicht auf ihn beruft. Nach fünfzig Jahren sah man in Csaplovics eher einen naiven und romantischen Verfasser und ehrte vor allem den Publizisten (und dies mit vollem Recht), aber nicht den Wissenschaftler. Es fehlte noch am nötigen Zeitabstand, um sich der Kontinuität der Ideen bewußt zu werden; letzten Endes konnte Hunfalvy, ohne Rücksicht auf die Vorgänger, auf die obigen Voraussetzungen gestützt, sein hervorragendes Buch *Ethnographie von Ungarn* (Budapest, 1877), mit folgendem Satz beginnen: "Ethnographie von Ungarn behandelt der Natur der Sache gemäß sämtliche Volksstämme, welche auf dem Gebiete der ungari-

schen St. Stefanskronen wohnen." (Das Buch erschien ein Jahr früher ebenfalls ungarisch.) Dem griechischen Wort *ethnos* entsprechen nach Hunfalvy in der ungarischen und der deutschen Sprache zwei Wörter, nämlich das Volk und die Nation. "Der Begriff des ‚Volkes‘ ist umfassender als der der ‚Nation‘. Das deutsche ‚Volk‘ begreift alle Menschen deutscher Abstammung in sich, mögen diese auch sonst (in politischer Hinsicht) den verschiedensten Nationen angehören ... Die ‚Nation‘ ist ein sozialer Begriff; er bezeichnet die Menschen, welche in politischer Gemeinsamkeit, innerhalb der Grenzen eines bestimmten Staates denselben bürgerlichen Gesetzen unterworfen sind." (S. 33.) Neben der doppelten Verbundenheit betonte er auch die sprachliche Sonderstellung und die "Ethnizität", d.h. die abweichenden kollektiven Eigenschaften innerhalb des Landes. Daher befaßte er sich getrennt, aufgrund der historischen, archäologischen, linguistischen und ethnographischen Angaben, mit der Ethnogenese und Ethnohistorie aller Völker und Nationalitäten des zeitgenössischen und des historischen Ungarn.

Der Titel des zitierten Buches ist für den heutigen Leser irreführend, denn es beinhaltet nicht Volkskunde, beschreibende und historische Ethnographie oder Ethnologie im heutigen Sinne, sondern Ethnohistorie. Seinerzeit war man jedoch der Meinung, die entstehende, selbständige ungarische Volkskunde sei eine Disziplin der Ethnogenese, und dieses Buch, dessen Angaben und Ansichten mit der Zeit natürlich veraltet sind, strahlte eine derartige Wirkung aus, daß man fast anderthalb Jahrzehnte nach seinem Erscheinen der Zeitschrift der sich eben konstituierenden Ungarländischen Ethnographischen Gesellschaft den Namen *Ethnographia* verlieh.

Die selbständige Wege betretende ungarische Ethnographie wählte sich den greisen Pál Hunfalvy zum Vorbild, er wurde der erste Vorsitzende der Ungarländischen Ethnographischen Gesellschaft. Bevor wir diese Benennung näher betrachten, sollten wir kurz Antal Herrmann erwähnen, der den größten Anteil an der Organisation hatte. Er war kein bedeutender Wissenschaftler. Zwar stammten aus seiner Feder mehrere Dutzend kleinere Artikel und Studien, hauptsächlich über die Glaubenswelt der nicht-ungarischen Völker Siebenbürgens, seine Mitteilungen formten sich jedoch, nicht zu Büchern, und er zeigte auch wenig Affinität zur theoretischen Arbeit. Er vertrat jedoch konsequent die auf dem *Hungarus*-Bewußtsein fundierte Idee "Europa im Kleinen". Er baute sogar die Organisation der Gesellschaft darauf auf. In den Grundstatuten stand — wie es Hunfalvy in seiner Eröffnungsrede als Vorsitzender zitierte —, daß die Gesellschaft "sich zum Ziele setzt: die heutigen und früheren Völker des ungarischen Staats und des historischen Ungarns zu studieren; ihre Gegenstände: der Ursprung, die Entwicklung und der heutige Zustand der heutigen und früheren Völker des Landes; ihre ethnischen Eigenschaften und anthropologischen Charakteristika; die Äußerungen der Volksseele und des Volkslebens, die sehr vielfältig sind". Dieses Programm vertrat auch der erste Schirmherr, der Gesellschaft, der berühmte Schriftsteller Mór Jókai und natürlich auch der erste Sekretär, Antal Herrmann. Die Konzeption verwirklichte sich sowohl in der Benennung als auch in der

Organisation. Von den acht Sektionen hob man die erste, die "nach den Volksgruppen", hervor. Sie wurde in 22 weitere Sektionen aufgeteilt. Jede davon vertrat je ein Volk oder eine Volksgruppe des damaligen Ungarn. Die Aufteilung war zum Teil inkonsequent. Nicht, daß man einige wichtige Volksgruppen vergessen hätte; sogar eine italienischen Sektion wurde gegründet. Zu vermissen wären nur die Juden, obwohl bekannt ist, daß sie im damaligen Ungarn nicht mehr als Nationalität, sondern als Kultusgemeinde betrachtet wurden. Dagegen wurden den Ungarn und den Deutschen je vier Sektionen zugeteilt (Ungarn, Sekler, Tschango, Paloczen bzw. Südungarn, Transdanubier, Zipser und Siebenbürgen Sachsen). Dies erklärt sich aus den damaligen politischen und kulturellen Kräfteverhältnissen. Um das gesellschaftliche Prestige zu heben, wählte man ins Präsidium auch bekannte Gesellschafts- und Naturwissenschaftler sowie Aristokraten. Die Liste der Sektionsvorsitzenden sah recht bunt aus: neben den Fachleuten waren auch Schriftsteller, Künstler, Amateur-Wissenschaftler, hochgesehene Intelligenz und kirchliche Würdenträger, von denen manche weder früher noch später etwas mit der Volkskunde zu tun hatten. Die anderen Hauptsektionen stellten auch Konglomerate dar und zeugten von den Vielfalt der an sie gerichteten Ansprüche, verräterische Zeichen der Interdisziplinären Stellung der Anfangszeit: Folklore, gegenständliche Volkskunde, Musik, Tanz, Anthropologie, Demographie, Paläoethnologie usw.

Ein außerordentlich breiter Rahmen war also gegeben, und die Redakteure der *Ethnographia*, der Zeitschrift der Gesellschaft, waren auch bestrebt, die deklarierten Prinzipien zu verfolgen. So erschienen regelmäßig Arbeiten über die Volkskunde der Nationalitäten; die meisten von ihnen waren Sektionsvorträge. Von den Mitteilungen des ersten Jahrgangs (1890) beschäftigen sich 16 mit den ungarländischen Nationalitäten, 20 mit ausschließlich ungarischem Material. Probleme außerhalb Ungarns greifen 11 Studien auf. Gemischten Inhalts sind 5, mit rein theoretischen Fragen befaßt sich eine.

Da aber der Organisation keine realen Überlegungen vorangegangen waren auch die Sektionen waren überdimensional angelegt, obwohl wir sie heute als wertvolle Tradition hochschätzen, geriet die Gesellschaft bald in eine materielle und organisatorische Krise. Die Erneuerung erfolgte, verbunden mit einer völligen organisatorischen Umwandlung, in den Jahren 1893—94. Inzwischen war Hunfalvy verstorben, auch Antal Herrmann entfernte sich von der Leitung; die Statuten wurden zwar nicht grundlegend geändert, aber anstelle der Vielfalt der Nationalitäten trat die Aufteilung in Fachsektionen. Anreger dieser Umwandlung war der Naturwissenschaftler und Ethnograph Otto Herman. Aus seinem bewegten Leben und seiner geistigen Orientierung sollen nun — als Erklärung — bloß die folgenden Momente erwähnt werden.

Neben seiner liberalen politischen Überzeugung und seiner umfangreichen ethnologischen Belesenheit vertrat er, besonders in diesen seinen späten Jahren, in der nationalen Frage weniger Toleranz und einen anders ausgerichteten Standpunkt als Hunfalvy und Antal Herrmann, die ebenfalls Ungardeutsche waren. Aufgrund seines starken Hungarozentrismus hielt er die Ethnographie in Ungarn vor allem für eine Disziplin der ungarischen Urgeschichte. Das ent-

sprach genau den herrschenden politischen und wissenschaftlichen Anschauungen des damaligen Ungarn. Die Volkskunde erhielt auch ihren erwünschten Platz — unter anderem auf Initiative und unter aktiver Mitwirkung von Otto Herman — auf der Weltausstellung in Budapest, zu Ehren des Tausendjährigen Ungarn veranstaltet (1896). Dank János Jankó jun. vertrat zwar mehr als die Hälfte der Gebäudegruppen im ethnographischen Dorf der Ausstellung die Kultur der nicht-ungarischen Volksgruppen und damit die Idee "Europa im Kleinen", trotzdem machte aber die ungarische Volkskunde eben damals den ersten bedeutenden Versuch, sich als nationale Disziplin der Öffentlichkeit darzustellen. Da diese Frage nicht zum Thema meines Vortrags gehört, möchte ich die Ergebnisse nur kurz zusammenfassen. Diese Disziplin, die erst einen kurzen Weg zurückgelegt hatte, blieb im gesellschaftlichen Prestige hinter den anderen Gesellschaftswissenschaften zurück. Sie konnte die ungarische nationale Ideologie der Zeit nur unterstützen, nicht aber mit neuen Elementen bereichern.

5. Wer meint, nach all dem sei die Idee "Europa im Kleinen" verdrängt worden oder sogar aus der ungarischen Ethnographie verschwunden, der irrt. In der Einführung des ersten und bis heute einzigen ungarischen ethnographischen Handbuches *A magyarság néprajza* (De Ethnographie des Ungarntums, 1933) steht der folgende Satz des Univesitätsprofessors Károly Viski: "Der ethnographische Bildungsbestand des Ungarntums muß vor allem mit dem der heute mit ihm zusammenlebenden und der benachbarten Völker verglichen werden, weiterhin mit der Volkskunde jener Völker und deren Nachfolger, mit denen es während der Geschichte in Berührung kam" (2. Ausgabe, Bd. 1, S. 15.). Die bis heute letzte ständige, ungarische ethnographische Ausstellung in Budapest im Museum für Volkskunde und Völkerkunde, die bereits 1943 aufgelöst wurde, zeigte das ungarische Material zusammen mit dem der anderen Nationalitäten. Die Beispiele könnte man weiterführen, obwohl man heute erst durch eine eingehende disziplinhistorische Analyse die geistigen Vorgänger oder Nachfolger nachzuweisen vermochte. Die europäischen ethnographischen Forschungen des 20. Jahrhunderts warfen offensichtlich neue Gesichtspunkte in Bezug auf die des 19. Jahrhunderts auf. Die Notwendigkeit des gleichgestellten Vergleichs, wie dies Csaplovics mit der Idee "Europa im Kleinen" schon sehr früh als erster in Ungarn aufgeworfen hatte, steht außer Zweifel. Natürlich gibt es auch Gegenbeispiele. Die ethnozentrische Volkskunde, die nach wie vor kein ungarisches Charakteristikum ist, ist nicht verschwunden. Die besten Vorsätze können an der früher vorherrschenden nationalen Zersplitterung scheitern, wie auch in der Ethnographie des Ungarntums das Prinzip des Vergleichs mit den benachbarten Völkern und Nationalitäten nicht zur Geltung kam, da es am nötigen Material und den nötigen Kenntnissen mangelte. Die oben erwähnte Museumsausstellung konnte dessen besichtigt werden, das man bloß das Bild des Landes vor 1918 mit unverheimlichter politischer Tendenz darstellen, wollte obwohl ihre Veranstalter tatsächlich nur eine ungebrochene Tradition weiterführten. Alle ähnlichen früheren Unternehmungen zeigten die eigenen Sammlungen des Museums den Besuchern in dieser Zusammenstellung — als einmaliges europäisches Beispiel mit mehreren Nationalitäten.

6. Abschließend werfen wir noch einen Blick auf den Anfang unseres Jahrhunderts, als die beiden hervorragenden Gestalten der ungarischen Kultur, so auch der ethnographischen Forschung, Béla Bartók und Zoltán Kodály ihre Laufbahn als Volksmusikforscher begannen. Als sie die ungarischen Volkslieder kennenlernten, wurden sie sich dessen bewußt, daß sie deren Originalität erst dann authentisch bezeugen können, wenn sie dem gleichgestellten Vergleich mit den Nachbarn unterzogen wurden. Wie bekannt hat Kodály die ihm gestellten Aufgaben aus diesen Jugendplänen nicht erfüllt. Bediente er sich in seinen späteren Studien zur Musikgeschichte und Volksmusikforschung der Methode des Vergleichs, so war es doch er der dem ethnozentrischen Pol zuneigte. Bartók begann sich jedoch neben den rumänischen, slowakischen, südslawischen Sammlungen und Studien bald auch mit der türkischen und arabischen Volksmusik zu beschäftigen, was ohne Zweifel davon zeugt, das in der Welt der Volksweisen nur wenig oder gar nicht mehr die originelle nationale Musik von Interesse war, sondern eher das Exotische in der Musik und immer mehr die entdeckte Varietät.

Stellt man sich vor — als Spiel mit der unberechenbaren Laune der Geschichte —, daß Béla Bartók in einer ethnisch gemischten Gegend in der westlichen Hälfte Europas zur Welt gekommen wäre, z.B. in Schleswig oder im Elsaß, wo man die Unterschiede in der Sprache, der Kultur und der Volksmusik wahrzunehmen hat, so wäre es unwahrscheinlich, daß er solche Kontraste und solch antithetisches Musikmaterial entdeckt hätte wie in der Nachbarschaft der ungarischen Volksmusik die rumänische Volksmusik von Máramaros und Hunyad, wo sich die Möglichkeit bot, die homogene, doch fast unendlich variable Melodienwelt einer einzigen Gemeinschaft zu analysieren oder aber Dialektuntersuchungen durchzuführen. Wenn solche Vorstellungen auch ahistorisch sind, kann man nicht leugnen, daß — die Kontinuität vor Augen — ohne die schriftliche oder auch unverfaßte Tradition der Idee "Europa im Kleinen" und der Erkenntnis, welche Möglichkeiten in den Nationalitätenverhältnissen des zeitgenössischen Ungarn verborgen waren, sich auch das Interesse eines Bartók nicht auf die bekannte Weise gestaltet hätte.

BÉLA LENGYEL (*Budapest*)

Karl Kraus und Ungarn

Die "letzten Tage" der Monarchie waren Sternstunden der Wiener Kultur. Denker und Dichter, Komponisten und bildende Künstler traten auf, die auch jetzt, am Jahrhundertende Anreger der Weltkultur sind. Es war insgesamt ein faszinierendes Orchester, das vom unverwechselbaren Ton eines Karl Kraus angeführt wurde.

Seit einem halben Jahrhundert ist Kraus nun bereits tot. Kaum könnte jedoch jemand heute ein aktuelleres Werk nennen als *Die letzten Tage der Menschheit*. Die Zerstörung der Erde rückte durch die Wissenschaft in Wirklichkeitsnähe. Und könnte jemand einen moralisch verantwortlicheren Schaffenden benennen, der an das größte Unglück der Menschheit, nämlich an die Vergeßlichkeit erinnert, einen Schaffenden, der die schicksalsschwere Manipulation der Presse enthüllt hat?

Ich wage festzustellen, daß es kein spannenderes Kapitel der österreichisch—ungarischen kulturellen Beziehungen gibt, als das im Titel angeführte Thema. Es beansprucht eine doppelte Beleuchtung — einerseits soll die Rezeption Kraus' in Ungarn dargestellt werden, andererseits der Eindruck, den Kraus von Ungarn gehabt hat.

Was hier in großen Zügen dargelegt werden soll, beruht außer auf der sorgsamsten Untersuchung Der Fackel und sonstiger Werke von Kraus auch auf Forschungen in österreichischen und ungarischen Archiven, vor allem im Karl Kraus Archiv in Wien.

Überraschend wirkt das vielseitige und rege Interesse von Kraus für Ungarn — für Politik, gesellschaftliches Leben, Kunst; nicht minder aber auch seine rätselhafte unvollständige ungarische Sprachkenntnis. In den Dialogen des Dramas *Die Unüberwindlichen* kommen ganze ungarische Sätze vor, die die satirische Wirkung würzen und verschärfen. Im Kreis um ihn verkehrten oft Ungarn. Nach dem Zeugnis Der Fackel zu schließen bekam Kraus viele Briefe von Ungarn, die ihn informiert, ihm Zeitungsausschnitte gesendet, sogar Teile von Artikeln für ihn übersetzt haben.

Der Forscher ist genötigt zu periodisieren, obwohl er weiß, daß Leben und Werk eines Schaffenden einen einzigen Prozeß darstellen. Trotz oft überraschender Wendungen darf man nicht die einzelnen Abschnitte eines Lebens strikt voneinander abgrenzen. Im Falle von Kraus bieten seine Illusionen und seine Illusionsverluste verläßliche Anhaltspunkte für eine Periodisierung. Die einzelnen,

aufeinanderfolgenden Perioden sollen in Bezug auf Kraus' Eindruck von Ungarn und seine Rezeption in Ungarn untersucht werden.

Es ist erstaunlich, in welchem Maße Kraus vor dem ersten Weltkrieg über die Ereignisse in Ungarn informiert war. Seine Diagnose der Krankheit der ungarischen Gesellschaft stimmte völlig mit der Kritik des um drei Jahre jüngeren Publizisten in Nagyvárad, Endre Ady, des späteren größten ungarischen Dichters des 20. Jahrhunderts überein. Beide registrierten dieselben Symptome: den Provinzialismus, das Ausgeliefertsein der kleinen Leute, Korruption, Chauvinismus und Antisemitismus, die geschmacklose Sensationshascherei, die grenzenlose Amoral der Presse.

Kraus sieht die verhehlten Spannungen zwischen den österreichischen und ungarischen Politikern klar. Als sinnlose Gewalt verurteilt er das Beharren auf die deutsche Kommandosprache in der Armee (Armeebefehl von Chlopy). Obwohl er den Prozeß des Zerfalls der Monarchie voraussieht, ist sein Denken noch monarchiegebunden. Nur damit kann man erklären, daß dieser hyperkritische Intellekt Ministerpräsidenten István Tisza, diesen von den ungarischen Fortschrittlichen meistgehaßten, im übrigen mittelmäßigen Politiker, den "starken Mann" der ungarischen Politik als eine Art Heros verehrt, von dem die Zukunft der Monarchie abhängt.

Wohl bekannt ist Kraus' Maximalismus auf dem Gebiet der Literatur und Kunst. Daher rührt sein lebenslanger, erbitterter Kampf gegen die Unterhaltungsliteratur und -musik, gegen die in aller Welt bekannten "ungarisch-österreichischen" Schriftsteller wie Molnár, besonders aber gegen die Könige der Operette, Lehár und Kálmán.

Was hat Kraus aber nun in der zeitgenössischen ungarischen Literatur als echten Wert betrachtet? Mit einem Wortspiel im Sinne von Kraus: die "Tisza-Gegend". Es handelt sich um Ferenc Herczeg, dem Vertrauten und literarischen Sprachrohr von Tisza, den erbitterten Feind Ady's und seiner größten Dichtergenossen, jener Autoren, die sich um die Zeitschrift Nyugat (Westen) zusammenscharten. Herczeg hat seinen Rang als Schriftstellerfürst auch nach dem Zerfall der Monarchie bewahrt. Er war talentiert, aber viel mehr noch vom Glück begünstigt. Aufgrund seiner Weltgewandtheit wurde er als Schriftsteller weit überwertet.

Von der freundschaftlichen Beziehung zwischen Kraus und Herczeg im ersten Dezennium des Jahrhunderts berichtet dieser in seinen Erinnerungen. Die in der Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek aufbewahrten fünf Briefe von Kraus an Herczeg zeugen ebenso von einer bei Kraus ungewohnten Ehrerweisung einem zeitgenössischen Schriftsteller gegenüber, wie von seiner Anerkennung in Der Fackel, wo Kraus eine kleine Erzählung und eine publizistische Schrift von Herczeg veröffentlicht hat. Es war dies ein unglücklicher Mißgriff, daß Kraus Herczeg als den vielleicht einzigen wahren nationalen Schriftsteller Ungarns apostrophiert hat zu einer Zeit, als bereits ein Mikszáth, ein Bródy und ein Móricz schufen! Kraus war zweifelsohne schlecht orientiert; er ließ sich durch die fesselnde Persönlichkeit Herczegs und dessen hervorragendes Deutsch beeinflussen. (Herczeg wurde in einer schwäbischen Familie in

Südungarn geboren, erst in der Mittelschule erlernte er die ungarische Sprache.) Dieser bedauerlichen Fehleinschätzung ist es zuzuschreiben, daß Kraus, der Verfolgte und Totgeschwiegene, in einem sich anpassenden Glückskind seinen Weggefährten zu erkennen glaubte, zu einer Zeit, da er die wesentlich talentierteren Schriftsteller der österreichischen Literaturszene schonungslos und oft ungerecht behandelte. Für Herczeg hingegen war Kraus nur ein interessanter Kauz, der ihn amüsierte. Es ist daher umso bedauerlicher, daß Kraus seine wahren Freunde in Ungarn nicht erkannte. Die Zeit sollte aber bald kommen, in der sich Kraus von Tisza und Herczeg distanzierte.

Die chinesische Mauer lenkte die Aufmerksamkeit der ungarischen Kritik auf Kraus, der die Kunde von seiner hohen Moral und seinem künstlerischen Talent wiederum mit berechtigter persönlicher Genugtuung in *Der Fackel* zierte.

Ein hervorragendes Ereignis war sein erster Vortragsabend in Budapest am 10. Dezember 1913. Vor seiner Ankunft hat Ady ihn als seinen geistigen Bruder, seinen Kampfgenossen begrüßt. In denselben Tagen war auch Thomas Mann in Budapest. Zufälligerweise wurden ihre Lesungen auf denselben Tag festgesetzt. Rechtzeitig jedoch wurde der Zeitpunkt geändert — Mann hielt seine Lesung vier Tage früher. "Wenn mein Gesundheitszustand es erlauben würde" — schrieb Ady —, "würde ich Karl Kraus anhören. (...) Seine Tapferkeit, seine herrliche Stilkunst — ich könnte Namen dafür anführen — haben bei uns einen starken Einfluß ausgeübt, belehrt und ermutigt." Kraus' Erfolg war außerordentlich, so daß er nach einigen Wochen einen neuerlichen Abend bestreiten mußte. Leider gibt es weder im Kraus-Archiv in Wien noch in den Budapester Archiven Spuren davon, wem er während seiner Budapester Aufenthalte begegnete. So können wir nur annehmen, daß er vor allem mit Schriftstellern aus dem Kreis der Zeitschrift *Nyugat* (Ignotus, Karinthy, Kosztolányi u.a.) und Bródy rege Gespräche geführt hat. Es ist gar nicht ausgeschlossen, daß auch Ady anwesend war. Mit Herczeg traf er wahrscheinlich nicht zusammen, da dieser mehr an Thomas Mann interessiert war und diesen in der Gesellschaft des Kultusministers ins Parlament begleitete.

Man kann selten eine so wahre Freude bei Kraus spüren, wie er sie in *Der Fackel*, von der "stürmischen Herzlichkeit" seines Budapester Auditoriums berichtend zeigt.

Der erste Weltkrieg war eine Periode des Illusionsverlustes. Vom ersten Augenblick an war sich Kraus über die Verantwortlichkeit von Deutschland und der Monarchie im klaren.

"In der Monarchie" — schreibt Kosztolányi während des Krieges — "gibt es nur zwei bedeutsame Chronisten der Zeit: der eine ist der Budapester Ignotus, der andere der Wiener Karl Kraus."

Die Herausgabe des *Nachrufs* in ungarischer Sprache folgte unmittelbar dem Erscheinen des Originaltextes. Wie schon in ihrer Vorkriegspublizistik, begegnen Kraus und Ady einander wieder — die immer wiederkehrende Verfluchung der Monarchie ist an ihrem Höhepunkt angelangt, die Kraus'schen Wen

dungen mit den Gedichten von Ady verwandt, in denen dieser den Zusammenbruch voraussieht und erwartet.

Nach dem Krieg hat Kraus die sozialdemokratische Regierung in Österreich begeistert begrüßt, in ihr sah er die einzige Möglichkeit einer Entwicklung. Große Hoffnungen, eine neue Illusion, erwachten in ihm. Er war aber gegen alle Arten des Terrors — deshalb verurteilte er die gewaltsamen Handlungen der ungarischen Räterepublik, der er eine kurze Zukunft prophezeite. "Mit der bangen Sorge um die unschuldigen Opfer einer blutigeren Zukunft" sah er dem Herannahen der Konterrevolution entgegen. Er verehrte das Individuum über alles, hörte nie auf, sich gegen jegliche Formen der Gewalt, der Demütigung des Menschen, der Machtgier zu verwahren. Nicht minder heftig war auch seine Sehnsucht nach einer Solidarität der Menschheit. Er mußte doch wissen, daß ohne die Sklaven- und Bauernaufstände die feudale, bzw. die bürgerliche Gesellschaft nicht zustande gekommen wäre. In der Huldigung der ermordeten Rosa Luxemburg läßt er rahnen, daß die Angst vor dem Kommunismus tiefgehende soziale Wandlungen innerhalb der bürgerlichen Gesellschaft hervorrufen würde. Was die Beurteilung Lenins betrifft, hielt Kraus die Gewalt für ein vorübergehendes, unvermeidliches Übel, dem Sozialismus insgesamt wesensfremd (Gespräche mit Gorki).

Was Kraus voraussah, ist geschehen. Er enthüllte die blutigen Massensterbe der Offizierkommandos von Horthy. In seinen Lesungen trug er das Gedicht *Orgovány* von Andor Gábor über die Bestialität dieser Kommandos vor. Horthy stand immer wieder auf der Tagesordnung Der Fackel. In satirischen "Inschriften" stellte Kraus die Zustände in Ungarn dar.

Nebenbei sei bemerkt: Anfang der 20-er Jahre wurde Kraus von einem der bedeutendsten ungarischen Dichter, Kosztolányi, als "der hervorragendste Satiriker der neuen deutschen Literatur" vorgestellt, der "als Künstler und Dichter neben den größten Meistern der deutschen Sprache Platz nimmt. (...) Er ist auch ein unvergleichlicher Schauspieler, der dem Gedicht ein zauberhaftes Licht schenkt und den Text durch eine Modulation so tiefdringend analysiert, daß man fast die Wurzel der Worte fühlt". Kosztolányi's Wahl fiel auf Gedichte, die den Chauvinismus und das Kriegsgewinnlertum geißeln.

Viele Mitteilungen Der Fackel zeugen davon, daß Kraus auch während der 20-er und 30-er Jahre in den gesellschaftlichen und kulturellen Ereignissen Ungarns wohl orientiert war. Es ist nicht verwunderlich, daß Die Fackel auf die schwarze Liste des Horthy-Regimes gesetzt wurde. Der Nichtkommunist Kraus forderte die Enthaltung des in Wien eingekerkerten ungarischen Kommunisten Sándor Weisz; er protestierte dagegen, daß die Bitte des mit Béla Kun eingekerkerten Dr. Székely, *Die letzten Tage der Menschheit* durch die österreichische Rote Hilfe zum Lesen zu bekommen, abgeschlagen wurde. Im Juli 1932 sandte Kraus — gemeinsam mit den hervorragendsten Persönlichkeiten der Welt — ein Protesttelegramm an den ungarischen Ministerpräsidenten Gyula Károlyi gegen das standrechtliche Verfahren im Prozeß gegen den Kommunisten Sallai und seiner Genossen. Kraus war ein unvergleichlicher Meister des Zitierens, wie auch der Konfrontation von Presseberichten, die durch ihre Kontrastwirkung seine

Leser zum Nachdenken anregen sollte. Ein Meisterstück dieses Verfahrens ist die Mitteilung des Berichtes über die letzte Gerichtsverhandlung vor der Hinrichtung von Sallai und Fürst. Parallel bringt Kraus einen anderen Bericht über die Geburtstagsfeier des Filmstars Emil Jannings. Jannings spricht von der Unbarmherzigkeit des Publikums, das seine Lieblinge von einem Tag auf den anderen fallen läßt. Kraus gibt ihm recht und bemerkt: "Das Andenken von Sallai und Fürst wird weiterleben."

Die Mitte der 20-er Jahre ist die Periode eines neuerlichen Illusionsverlustes. Kraus wird durch die opportunistische Leitung der Sozialdemokraten, durch deren Kulturpolitik, die Lehár als den Musiker des Volkes feiert, enttäuscht.

Er verfällt jedoch nicht der Apathie — im Gegenteil. In diesen Jahren führte er einsam seinen unerhört tapferen Feldzug gegen den Wiener Pressekönig ungarischer Herkunft, Imre Békessy (1886—1951), den Eigentümer dreier Skandalblätter (*Die Stunde, Die Börse, Die Bühne*), hinter denen die Kriegsmillionäre Bosel und Castiglioni standen. Békessy hatte alles getan, um Kraus für sich zu gewinnen. Da dies mißlang, versuchte er, Kraus unmöglich zu machen. Der jahrelange Kampf endete mit Kraus' moralischem Sieg — Békessy mußte aus Wien flüchten. Er war ein hemmungsloser Haifisch, der mit Menschen umzugehen wußte, freigiebig und charmant sein konnte. Es ist bedauerlich, daß der große Humorist und Gesellschaftskritiker Karinthy, offenbar einem Druck nachgebend, für Békessy Partei nahm, ebenso wie der liberale Publizist Béla Zsolt. Mit diesen schändlichen Stellungnahmen soll die Ehrerbietung von Sándor Márai konfrontiert werden: Kraus ist "eine absolut isolierte Erscheinung in Europa", in ihm "brennt ein unauslöschliches Fegefeuer des menschlichen und moralischen Verantwortungsgefühls, das einen jeden Menschen, der Verantwortung fühlt und sich des Namens Mensch für würdig hält, auf seine Seite stellt."

Kraus war sich seiner Isoliertheit, seiner Ohnmacht bewußt. Dennoch blieb er nicht allein — davon zeugen mehrere aus Ungarn stammende Dokumente des Kraus Archivs. László Faragó enthüllte das Vorleben Békessy's und gab die Namen derer an, die seine Angaben bestätigen und weitere Auskünfte geben konnten (16. August 1925). Die Redaktion der Zeitschrift Új Föld (Neue Erde) sandte Kraus als Zeichen der Verehrung die Gedichtssammlung des anarchistisch-revolutionären Dichters Ödön Palasovszky in einer deutschen Übersetzung (10. Mai 1927). Besondere Aufmerksamkeit verdient der Brief Oszkár Jászi's (16. April 1934), des Verfassers der in den Vereinigten Staaten herausgegebenen Monographie *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, über die Kraus sich in Der Fackel anerkennend geäußert hatte. Jászi trachtete, die Entwicklungstendenzen der Nachfolgestaaten der Monarchie zu untersuchen, verbrachte einige Tage in Wien und wollte manche Fragen mit Kraus besprechen. Er schrieb ihm: "Ich lege großes Gewicht darauf, Ihre Meinung über gewisse Probleme zu hören, denn ich bewunderte immer Ihre geistige Unabhängigkeit." Leider verfügen wir über keinen Anhaltspunkt, ob die Begegnung wirklich zustande kam.

Das Archiv bewahrt mehrere Dokumente, die von der Beziehung Kraus' zu Ungarn (zu Ferenc Herczeg, zum Übersetzer Henrik Horvát, zum Publizisten

Jenő Lázár) zeugen. Es gibt keine Spur davon, ob Kraus und Béla Bartók einander persönlich kannten, doch findet man im Briefwechsel von Kraus mit Sidonie Nadherny die Bemerkung, daß Schönberg 1916 "u.a. auf Grund eines Gesuches von Béla Bartók, auf unbestimmte Zeit vom Militärdienst enthoben" wurde.

Kraus hatte — außer seinen Künstlerfreunden — einen engen Freundeskreis, der sich aus seinen Verehrern bildete. Unter all diesen Beziehungen ist das freundschaftliche Verhältnis von Kraus zu Mary Dobržensky (geb. Gräfin von Wenckheim, 1889—1970) am wichtigsten. Diese halbungarische Aristokratin (ihre Mutter war eine ungarische Baronin) war in geistiger und moralischer Hinsicht eine außerordentliche Erscheinung. Sidonie Nadherny behauptet, daß sie die schon verwitwete Mary Dobržensky 1917 gleichzeitig mit Rilke und mit Kraus bekannt gemacht hatte. Mary Dobržensky verstand sich als Ungarin. Sie haßte den Faschismus unversöhnlich. Während des Krieges verbarg sie eine große Anzahl von Antifaschisten und Flüchtlingen auf ihrem Familiengut, obwohl sie selbst von der Gestapo verfolgt wurde. Den glücklichsten Moment ihres Lebens nannte sie den Zusammenbruch des Faschismus. Sie kümmerte sich gar nicht um den Verlust ihres Großgrundbesitzes. Die junge ungarische Demokratie hat ihre hohen Verdienste anerkannt. Ihre im Kraus Archiv aufbewahrten Briefe an Kraus stellen sie als eine wirkliche Heldin dar. Während meiner Forschungen im Kraus Archiv hat man mich informiert, daß eine große Anzahl von Briefen, die Kraus an Mary Dobržensky gerichtet hat, verschollen, vermutlich in London versteigert worden ist. Zu meiner besonderen Freude habe ich höchstwahrscheinlich eben diese Briefe (zusammen mit Briefen Kraus', die an andere gerichtet sind) in der Handschriftensammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gefunden. Ich hoffe, sie mit Genehmigung der Handschriftensammlung dem Kraus Archiv zur Verfügung stellen zu können. Ich möchte vorschlagen, den gesamten Briefwechsel von Kraus und Mary Dobržensky herauszugeben.

Was die letzten Jahre von Kraus betrifft, kann man von einem absoluten Illusionsverlust sprechen. Es ist wohlbekannt, daß Kraus vielleicht am frühesten die Gefährlichkeit von Hitlers Persönlichkeit, die Geburt des Faschismus wahrgenommen hat und am tapfersten dagegen kämpfte. Es ist dabei als eine irrationale Illusion eines Verzweifelten, der sich wie ein Ertrinkender an den letzten Strohalm klammert zu bezeichnen, daß Kraus seine Hoffnungen in Dollfuß setzte. Die Tragödie wird zur Tragikomödie. Er ist damit und mit seinem sogenannten "Schweigen", als Hitler die Macht ergriff, den meisten seiner Verehrer als Verräter seiner Ideen erschienen. Man wußte damals nichts von *Der dritten Walpurgisnacht*.

Die Tragikomödie zeigt sich auch in den Ansichten der ungarischen Nekrologen. Einige verurteilen seinen extremen Subjektivismus, seine unermeßliche Eitelkeit, seine Diktatornatur. Viele vergessen dabei seinen heldenhaften Kampf, den er in den zwanziger Jahren gegen die korrupte Presse und den Opportunismus der österreichischen Sozialdemokratie führte. Eine Reihe der Kritiker nannte ihn doch einen großen Humanisten, Denker und Dichter, das Gewissen der Zeit. "Man wußte" — schrieb Márai —, "daß ein Mensch in Wien lebt, der (...) alle die Schanden und Lügen vor Augen hatte, die die Ausgehaltenen, Kre-

tins und Prostituierten der Schrift angestellt haben". Eine schöne spätere Ehrerbietung ist die des größten Publizisten der Zeit, György Bálint, der selbst, wie Brecht, viel von Kraus gelernt hat.

Nach einer längeren Pause begegnen wir von den 60-er Jahren an in den Schriften von Literaturhistorikern, Historikern, Philosophen und Publizisten oft dem Namen Kraus.

Ein hervorragendes Ereignis war die Herausgabe *Der letzten Tage der Menschheit* 1979 in ungarischer Sprache in der virtuoson Übersetzung von Dezső Tandori.

Zuletzt lohnt es sich darüber nachzudenken, ob es eine Kraus verwandte Erscheinung innerhalb der ungarischen Literatur gibt. Mit Vorliebe vergleicht man Kraus mit Karinthy. Das ist nicht ganz unberechtigt. Es wäre aber viel überzeugender, Kraus mit Lajos Nagy in Parallele zu stellen. Karinthy hat seine Gesellschaftskritik in Humor gekleidet, er erweckt meistens Lachen auch durch das Schauderliche, Absurde. Lajos Nagy hingegen erweckt — wie Kraus — nicht einmal Lächeln, nur Empören. Karinthy war beliebt, Nagy — wie Kraus — ein Alleinstehender. Er war vor und während der Periode des ersten Weltkrieges, wie auch während des Horthy-Regimes der tapferste, unerschrockenste Satiriker der ungarischen Literatur. Seine Skizzen über den Terror nach 1919, sein Protest im Interesse der kleinen, ausgelieferten Leute, zu denen er selbst gehörte, sind unübertroffen. Nicht nur ihre Ansichten, sondern auch in ihren blutig ernsten Wortspielen stehen Kraus und Nagy einander nahe. Schon die Titel der Skizzen Nagy's erinnern an Kraus, wie *Wer den Galgen gern hat, kann kein böser Mensch sein*; *Die Orgien der Moral*; *Gib acht, wenn du Zeitung liest* usw. Es scheint, als meinte sein Biograph, Pál Kardos Kraus, wenn er von Nagy schreibt; "Er fand ein besonderes Vergnügen daran, die in den Nachrichten, Berichten verborgenen Widersprüche zu enthüllen und dadurch die unehrliche Propaganda der Presse bei der Tat zu erwischen. (...) Diese Leidenschaft der Logik paart sich mit einer mächtigen moralischen Leidenschaft: mit dem Haß auf die Lüge." Kardos sieht die Verwandtschaft, aber auch den wesentlichen Unterschied zwischen Karinthy und Nagy klar. "Ich war krankhaft stolz" — schreibt Nagy von sich — "(...) ich habe gefühlt, ich kämpfe allein gegen alle. (...) Ich wollte nicht nur Künstler sein, sondern gegen die Ungerechtigkeiten der Gesellschaft kämpfen."

Kraus' Persönlichkeit ist bis heute umstritten. Manche meinen, er sei paranoid gewesen. Doch bleiben die großen Satiriker die besten (wenn auch leider erfolglosen) Lehrmeister der Menschheit.

JONKA NAJDENOVA (*Szófia*)

**A bolgár—magyar kapcsolatok jellegének és korszakolásának kérdéséhez
(különös tekintettel a XIX—XX. századi bolgár—magyar irodalmi kapcsolatokra)**

A bolgár és a magyar nép közötti kapcsolatok jelentős szerepet játszottak a két nép történelmi fejlődésében és társadalmi szükségleteiben, és kitűnnek az irodalmi folyamat olyan közös törvényszerűségeivel, mint a tendenciák, a törekvések, a korszakok mozgóerői, az írói típusok, az irodalmi műfajok és irányzatok. Ma már a tudomány rendelkezésére áll a bolgár—magyar történelmi és kulturális kapcsolatok egy sor részterületének a vizsgálata, de a fő kérdések eredményes megoldása, valamint a kétoldalú kapcsolatok történelmében az alapvető tartalmi mag körülhatárolása csak azután lehetséges, ha megvilágítjuk az egymás közötti viszony fejlődését. Így válik szükségessé e kapcsolatok korszakolása, a heterogén jellegű tények fokozottabb konkretizálása és meghatározása, s az egyes adottságok elhatárolása a mai összehasonlító irodalomtudomány kritériumaitól, avagy ellenkezőleg, összekapcsolása azokkal.

Jelenlegi munkámban (amely egy nagyobb vállalkozás része) nem áll módomban az egyes korszakokat külön-külön jellemezni. Itt csak a kapcsolatok jellegét és irányát szeretném megjelölni és — először az eddigi kutatásokban — megpróbálni ezeket rendszerbe foglalni.

A bolgár—magyar kapcsolatok jellegének és irányának tisztázását illetően meghatározó értékű az a tény, hogy az irodalmi kapcsolatok viszonylag későn, csupán a XVIII. század végén, a XIX. század elején kerülnek előtérbe (és csupán a XIX. század második felében mutatnak nagyobb fellendülést), azt megelőzően azonban a bolgár—magyar kapcsolatok területén elsőrendű jelentőségűek az etnikai, a kulturális, a nyelvészeti, az etnográfiai, a politikai, a társadalmi-történelmi és egyéb kapcsolatok. Figyelembe véve e kapcsolatok sajátosságait, főként történeti síkon és a XIX. és XX. századi bolgár—magyar irodalmi kapcsolatokra kitekintve — a bolgár, azaz a befogadó közeg alapján — a következő korszakokra oszthatjuk fel a bolgár—magyar (ezen belül irodalmi) kapcsolatok történetét:

I. Bolgár—magyar kapcsolatok, mielőtt Bulgária a XIV. század végén oszmán uralom alá került.

II. Kapcsolatok az oszmán uralom idején.

III. Kapcsolatok Bulgária oszmán rabság alóli felszabadulása után (1878—1944).

IV. Kapcsolatok a szocializmus korában.

Dolgozatomban a második és a harmadik korszakról lesz szó (az utóbbi már hangsúlyozottan irodalmi megnyilvánulások kiindulópontja).

A bolgár—magyar kapcsolatoknak ezt a korszakát, amelyik 1393-tól, Bulgária oszmán uralom alá kerülésétől 1878-ban történt felszabadulásáig tart, úgy gondoljuk, két szakasz alkotja, amelyek határvonala 1762, a bolgár újjászületés kezdete. Az első szakasz a néptömegek szintjén, a második pedig a kolostori kultúra szintjén jellemezhető.

Fontos, hogy végetértek a küzdelmek a balkáni hatalomért, a befolyásért, amelyek a középkori megnyilvánulásokat meghatározták, s a bolgárok és a magyarok összefogtak a közös ellenség ellen. Magyarország hadjáratokat is indított Bulgária felszabadításáért, gondoljunk például Hunyadi ún. hosszú hadjáratára 1443—1444 telén.

A közös sorscsapás, a legtöbb délszláv nép leigázása, majd azután a harc a rájuk kényszerített uralom ellen, mindez a bolgár irodalomban mély nyomokat hagyott. Így a magyar történelmi hősöket (a hadvezér Hunyadi Jánost, Székely Jánost, Hunyadi unokaöccsét, Magyar Fülöpöt, Izabella királynét) olyan folklórhősöknek látjuk, akikben testet ölt a bolgár ember hősi szelleme, hazafiúi érzése; a magyar tematikájú bolgár dalok pedig kifejezik népünk érzéseit a rab-ság korának bizonyos eseményei iránt, illetve sorstársaik, a magyarok iránt. A folklór területén ez a különleges hatás, amikor nemcsak új témák és motívumok születnek, hanem új alakok is — a leigázott nép védelmezőinek alakjai — jellemzi a kapcsolatokat az elnyomás korai időszakában.

Ez határozza meg a korszak első szakaszát, amely, mint mondtunk, a néptömegek szintjén nyilvánul meg (névtelen irodalmi anyag; folklorisztikus—népi tudat).

E korábbi szakaszban a kapcsolatok leginkább külsők. Nem hatnak érezhetőbben az irodalmi folyamatra, és abban nyilvánulnak meg, hogy Magyarország területén (a Bánátban, Erdélyben és a Budához közel eső Szentendrei-szigeten) létrejönnek az első — mind protestáns, mind katolikus — emigráns központok, valamint abban, hogy több magyar szerző a XVI—XVIII. század folyamán útleírásban ad tanúbizonyságot konkrét és jelentősen megnövekedett érdeklődéséről Bulgária és népe iránt. Különösen fontos az útleírások osztályozása (a XVI—XVIII. századból származó és a XIX. századból való útleírások), amelyek a bolgár—magyar kapcsolatok e fejlődési szakaszában kialakuló viszony jellegéről tanúskodnak, vagyis azoknak elsődlegesen néprajzi és kultúrtörténeti irányultságáról.

A bolgár újjászületés szakasza Bulgária és Magyarország viszonyának fejlődésében a második periódus, amikor a kapcsolatok a kolostori kultúra szintjén nyilvánulnak meg: az irodalmi élet központjai a templomok és a kolostorok, s az Ausztriával és Magyarországgal kapcsolatot tartó írók főleg egyházi írók.

Hrisztofor Zsefarovics, a *Stematografia* szerzője például életének nagy részét magyar földön föltötte. Maga Paiszj is járt "német földön", vagyis a szerémségi magyar városban, Karlócán, és *Szláv-bolgár történelem* című, kulcsfontosságú munkájának megírásához Jovan Raictól kapott "ösztönzést", aki az ismert magyar történetíró, Istvánffy Miklós hatása alatt dolgozott.

Magyarország társadalmi és kulturális életével a katolikus bolgárok is szoros érintkezésbe kerültek. Bulgáriában a katolicizmus terjesztésének jellem-

zöje, hogy olyan neves katolikusok, mint Petâr Bogdán, Petâr Parcsevis, Krasztju Pejics, Jakov Pejácsevis, Franciscus Xavier Pejácsevis tevékenységéhez fűződik, amelyet Ausztria és Magyarország területén élő hittársaik környezetében fejtettek ki. Politikai és irodalmi munkásságuk jelentősége szolgált alapul ahhoz, hogy úgy határozzák meg tevékenységüket, mint a bolgár nép korai újjászületésének feltételét.

Az újjászületés korában Magyarországnak mint környezetnek és mint alapnak a szerepe megkülönböztető két balkáni irodalom, a szerb és a bolgár fejlődésében. Ezért jelentős elsősorban a bolgárok és szerbek közös szellemi élete Ausztria és Magyarország területén, amely oka annak is, hogy a bolgárok közül sokan a bolgár és a szerb nép közös felvilágosodásáért dolgoznak. Így például a razlogi Teodorovics *Ábécéje*, amelyet 1792-ben adtak ki újra Bécsben, az ausztriai bolgár és szerb iskolák céljait szolgálta; a dojrani Hrisztofor Zsefarovics bolgár lelkész és ikonfestő 1740-ben festette meg a siklósi szerb templom freskóit, s *Stematographiájával* mind a bolgár, mind a szerb nép felvilágosodásán fáradozik; Atanasz Neszkovics 1801-ben, Budán kiadott *Történelme* jelentős szerepet játszik a szerbek és a bolgárok öntudatra ébresztésében.

Ebbe a folyamatba kapcsolódik be szervesen a cirillbetűs könyvnyomtatás a Habsburg-birodalom területén — az 1770-ben Bécsben, "a szerbek szükségleteire" megnyitott nyomda cirill betűkészlettel, amely később a budai egyetem tulajdona lett. A bolgár szellemi élet számára valamennyi nyomda közül a budai Egyetemi Nyomda szerepe a legjelentősebb, de Zimonyban, Újvidéken, Brassóban, Zágrábban, Aradon, Temesváron és másutt is nyomtattak bolgár könyveket, amelyek olyan kiemelkedő szerzők nevéhez fűződnek, mint Joakim Kár-csovszki, Kiril Pejcsinovics, Anasztasz Kipilovszki, Rajno Popovics, Hrisztaki Pavlovics, vagy az 1806-ban kiadott *Az imádság lilioma*, illetve Petâr Beron híres *Halas ábécéje* stb.

Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy ezek az első Magyarországon nyomtatott bolgár könyvek. A magyarországi bolgár könyvnyomtatás történetéhez kell sorolnunk véleményem szerint azoknak a bolgároknak a műveit is (pl. Krásztju Pejics 1717-ben Nagyszombatban megjelent műve), akik latin nyelven írtak, valamint a bánáti bolgárok könyveit.

A könyvnyomtatás azok közé a témák közé tartozik, amelyekkel elég gyakran találkozunk a bolgár—magyar kapcsolatok területén. Azonban nemcsak tényanyagként érdekes, hanem összehasonlító vonatkozásban is, valamint népünk kultúrtörténeti és irodalmi szükségleteinek szempontjából, s azzal kapcsolatosan is, hogy miként keletkezhetett cirillbetűs könyvnyomtatás Ausztria és Magyarország területén. Úgy látjuk — a hasonló nyelvű s hasonló felekezethez tartozó telepések nagy tömege miatt —, hogy ez a bolgár és a szerb felvilágosodás igényeinek kielégítése, s a magyar felvilágosodással való érintkezés érdekében történhetett. A magyar felvilágosodás egyesítő központja annak a közös szellemi életnek, amelyet a bolgár telepések éltek új hazájukban. A bolgár kultúra e fontos külföldi szellemi központjának formálódásában ezért jelentős a magyar felvilágosodás (1772—1820) néhány jellemző vonása. Bessenyei György, a magyar felvilágosodás egyik vezető személyisége például kijelentette, hogy minden nemzet

saját nyelvén, és sohasem idegen nyelven lett tudós, s hogy az urak mindaddig nem felejtik el a magyar nyelvet, amíg a parasztok magyarul beszélnek. Paiszij, a bolgár újjászületés első nagy apostola szinte vele egy időben írja *Szláv-bolgár történelmének* előszavában: "Ugyan miért szégyellitek bolgárnak nevezni magatokat, s miért nem olvastok és nem beszéltek a magatok nyelvén? Vagy talán a bolgároknak nem volt országuk és hatalmuk? . . . Te, bolgár, ne csapd be önmagad, ismerd nemzetedet és nyelvedet." Ez, a lényegét tekintve hasonló felhívás áll tulajdonképpen a magyar felvilágosítók, s az újjászületéskori bolgárok művelődési programjának a középpontjában. Cél: a nemzeti tudat ébresztése, amely magában foglalja az irodalmi nyelv demokratizálását, az oktatásügy, a közművelődés és a sajtó alapjainak megteremtését, az irodalom gyarapítását korszerű műfajokkal, de egyszersmind a nemzeti egység megteremtését is.

Magyarországon, ahol az irodalmi folyamat a miénkhez hasonló társadalmi funkciókat töltött be, s ahol szintén érezhető igény jelentkezett ábécés könyvek, oktatási segédanyagok, műfordítások és történelmi művek iránt, ahol szükségessé vált a korszerű felvilágosult tanok terjesztése, ilyen értelemben a bolgár nemzeti felvilágosodás eszméi konkrétan realizálódtak. Ezt tanúsítja az 1806-tól 1876-ig, az Áprilisi felkelésig megjelent több kiadvány — egyedül a budai Egyetemi Nyomdában 41 könyvet nyomtattak. Mindez a nem kis számú tankönyv, műfordítás és más kiadvány elősegítette a bolgár értelmiség létrejöttét, segített az érthető nyelv kialakításában, szolgálta a bolgár nemzeti egyház- és oktatásügyet, s ezeknek köszönhető, hogy népünk körében terjedtek a nemzeti felvilágosodás eszméi. Egyben világosan mutatják az irodalmi kapcsolatok felélenkülését Bulgária és Magyarország között, s e kapcsolatok szoros összefüggését nemzetünk belső életével.

A többi balkáni irodalom vonatkozásában tehát a bolgár sem képez kivételt — szintén nemzeti irodalomként alakul ki, amelynek külföldi központjai is vannak, köztük Magyarországon, ahol megszületett a bolgár könyvnyomtatás. (Sokkal kisebb a jelentősége a bánáti irodalmi központnak, mivel a bánáti bolgárok viszonylag önálló fejlődési útra léptek, s emiatt művelődésük, irodalmi életük, nemzeti szellemet élesztő tevékenységük különbözik nemzeti kultúránk olyan külföldi tűzhelyeinek tevékenységétől, mint Brassó vagy Konstantinápoly, amelyek közvetlenül szolgálták a bolgár haladó gondolkodást, és sokkal szorosabban kapcsolódtak a bolgár nép kulturális és felvilágosodási mozgalmához az újjászületés korában.) A bolgár könyvnyomtatás megszületésével tehát fokozódik Magyarország szerepe mint irodalmunk fejlődésének közvetítője és bázisa, és ezzel Bulgária és Magyarország kapcsolata az irodalmi kölcsönhatás változatos új formáival gyarapszik, sőt a XVIII. és XIX. században közvetlen személyes kontaktusokkal is erősödik. A XIX. század közepén Bulgáriában a magyar társadalmi és szellemi gondolat közvetítője már a Kossuth-emigráció. Hatását ma sokszor eltúlozzák, mégis: a magyar emigráció segítette elő az olvasóköri köröknek (csitalista) mint a kulturális—közművelődési tevékenység új formájának a keletkezését, a színházművészet megjelenését, hatással volt a zenei kultúra fejlődésére, sajátos humoros lapot adtak ki, szabadságszerető eszméket terjesztettek.

Feltűnő továbbá, hogy az irodalmi fordítás mint a kölcsönhatás közvetítője egyik szakaszban sem játszik szerepet. Ezért korai még beszélni a magyar irodalom jelenlétéről Bulgáriában, a bolgáréról pedig Magyarországon. A magyar olvasóhoz azonban mégis eljutnak egyes híradások és tudósítások a bolgárok életmódjáról, szokásairól és kultúrájáról, a bolgár olvasó előtt azonban a magyar irodalom ismeretlen marad.

Az irodalmi kapcsolatok jellegének legfontosabb sajátossága 1878, Bulgária közvetlen felszabadulása előtt az, hogy az átvétel főként egy irányban halad, azaz Magyarországról Bulgáriába, vagyis e korszak irodalmi kölcsönhatásának jellemzője az, hogy népeink írásbeliség nélküli korszakához képest az ellenkező irányba fordul: most már nem a bolgár-törökök befolyásolják a magyarok szellemi fejlődését, hanem — kivált a XVIII. század végén — Magyarország lesz a bolgár irodalom és könyvnyomtatás közvetítője és bázisa. Így módon a bolgár és a magyar nép szellemi kapcsolatai hazai irodalmunk általános fejlődésének alkotórészei az újjászületés korában. Élénkítő hatással vannak, a haladóbb, főként a világi eszményeket közvetítik. Természetesen nem szabad abszolutizálni és eltúlozni a nemzeti újjászületésünkre gyakorolt magyar befolyást, de igen káros a fordítottja is, azaz annak lebecsülése. A tények meggyőzően bizonyítják, hogy Magyarország a bulgáriai művelődésügy támogatásával — mégpedig az ország számára súlyos időszakban, a rabság korában — a formálódó bolgár nemzet és irodalom számára jelentékeny közvetítőnek és bázisnak bizonyult.

Az 1877—78-as orosz—török felszabadító háború természetes határvonalat jelent a bolgár—magyar kapcsolatok korszakolásában. Egyszersmind azonban hangsúlyozottan kölcsönös irodalmi megnyilvánulások kiindulópontja is.

Az irodalmi kölcsönhatás jellegzetességei nagyjából az alábbiakban foglalhatók össze:

1. Erősödik azoknak az irodalmi kapcsolatoknak a szerepe, amelyek kifejezik a két nép társadalmi-történelmi fejlődésének közös törvényszerűségeit — mindkét országban ezen az alapon jelennek meg párhuzamosan a művészeti folyamatok és áramlatok, a kritikai realizmus, a népiség, a modernizmus, a proletár- és a szocialista irodalom.

2. Mindkét irodalom fejlődését jellemzi a műfaji színpad gazdagodása, a társadalmi és az egyéni problémák tükrözését szolgáló új formák keresése: ez tanúsítja az irodalmi fejlődés műfajon belüli dinamikáját.

3. Az alkotók közötti analógiák tipológiai természetűek. E tekintetben szemléletesek a Botev és Petőfi alkotói fejlődésében tapasztalható analógiák, amelyek ugyan a kölcsönhatás korábbi időszakában keletkeztek, de párhuzamosságok állapíthatók meg később Vazovnál és Jókainál, Adynál és Javorovnál (szélesebb értelemben a Nyugat és a Miszal irodalmi köreiben is), a XIX. század végén s a XX. század elején a magyar rövid próza mestereinek csoportjánál s Vazovnál, Elin Pelinnél, Jovkovnál, a bolgár elbeszélők legnagyobbjainál, valamint a proletár- és szocialista irodalom képviselőinél.

4. 1878 után korábban sohasem tapasztalt szoros személyes kapcsolatok alakulnak ki az írók között. Strausz Adolf levelet vált Ivan Sismanovval, s közve-

títésével a nagy bolgár íróval, Vazovval is. Vazov ír előszót a Budapesten 1893-ban kiadott *Bolgár nyelvtan*hoz. Ljubomir Miletics professzor külön azzal a céllal utazik a Bánátba, hogy megismerje a bánáti bolgárok irodalmát. Olyan ismert tudósok, mint Mihail Arnaudov, vagy Alekszandár Balabanov közölnek írásokat a magyar sajtóban. Georgi Bakalov a moszkvai emigrációban élő Illés Bélával áll kapcsolatban. A kontaktusok felvételében új mozzanatot jelent a kulturális személyiségek első csoportos látogatása, s az, hogy magyar irodalmárok Bulgáriában, bolgárok pedig Magyarországon tartanak felolvasásokat a nemzeti irodalmi élet folyamatairól. Ily módon fokozottabb lehetőség nyílik a szellemi értékek közvetlenebb cseréjére.

5. A korszak komplex vizsgálata magában foglalja a bolgár irodalomban jelentkező magyar téma kérdését is. Az irodalmi kölcsönhatásnak ez a formája nem újdonság irodalmunkban, de évszázadunk első felében átalakuláson megy keresztül, s a magyarországi forradalmi eseményekhez kapcsolódik, amelyeket a bolgár írók arra használnak fel, hogy bemutassák annak az igazi forradalmárnak az arcát, aki a szabadság nevében lemondott az egyéni boldogságról (Teodor Trajanov Petőfinek szentelt ódája, a *Kárpáti szél*), hogy megőrzésként a reakciót (Hriszto Szmirnenszki néhány írása), hogy az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság leverésekor kifejezzék a nép együttérzését (Aszen Razcvetnikov *Magyarország* című ciklusa). Új irodalmi alkotások születnek magyar befolyásra — az irodalmi kölcsönhatás kilép a szokványos szellemi csere köréből — s jelentősen kiszélesedik.

6. A kapcsolatokban új szakasz kezdődik: az irodalmi műfordítások, a másik művészeti kultúra teremtette alkotásoknak a kölcsönös meghonosítása. A fordítás mint a közvetítés különösen aktív formája, az irodalmi befogadás pedig a kölcsönhatás általános rendszerének nélkülözhetetlen és valós elemévé lesz.

Bulgáriában a magyar szépirodalom befogadása igen ellentmondásosan alakult — komolyak a hiányok, később kezdődött a fordítás, mennyiségileg kevés fordítás és időbelileg egyenlőtlen irodalmi visszhang. De amikor a magyar fordítások sajátosságait kutatjuk, kivált a bulgáriai társadalmi és szellemi légkör kontextusában, kitűnik, hogy a magyar irodalom bulgáriai befogadásának képe sokkal bonyolultabb, és a befogadási folyamat minőségi átalakulásával kapcsolatos.

A magyar szerzők lefordítása és befogadása Bulgáriában (ez kiderül a kapcsolatok eddigi nyomon követéséből is) nem minden előzmény nélkül való. Az évszázadok már előkészítették a talajt, amikor népünknek nem egy alkalommal kellett érintkezésbe kerülnie Magyarországgal témájával, de csak a XVIII. század végén, a XIX. század elején, az új irodalomtörténeti tudat megformálódásával és az érintkezési lehetőségek fokozódásával teremt kapcsolatokat irodalmunk a magyar könyvek világával.

A nemzeti önismeret fejlődésével, a bolgár irodalom horizontjának tágulásával, témájának és problémáinak bővülésével mind szilárdabbakká válnak ezek a kapcsolatok. Ugyanakkor gyarapodnak azok a körülmények is, amelyek megkönnyítik a magyar művészeti alkotások fordítás útján történő elterjedését az oszmán uralom alóli felszabadulással kezdődő korszakban.

Ezek a körülmények a következők: 1. A nemzeti irodalmi tudat kiérlelődése a nemzeti felszabadító küzdelmek eredményeképpen (irodalmunk fellendülése a XIX. század 70-es éveiben, majd később); 2. Plovdiv és Szófia kulturális központtá alakulása a 80-as, illetve a 90-es években; 3. Az olvasók létszámának hirtelen megnövekedése.

E három tényező érvényesülésével kezdődik a magyar szépirodalom bulgáriai elterjedése, ami rövid idő alatt a formák és eszközök oly szélességét mutatja, hogy képes lesz közvetlenül válaszolni a bolgár népi önismeret és művészi érlelődés követelményeire. Elsősorban a közvetlen hatás miatt, amelyet a magyar fordítások gyakorolnak a befogadó környezet szellemi, esztétikai és ideológiai mozgásaira. E tekintetben szemléletes Petőfi példája. 1877 után Botev nevével egy sorban emlegetik, költészete pedig — kitűnő bolgár fordítók közvetítésével — szervesen beépül a bolgár nemzeti kultúra történetébe. Petőfi nemcsak művészi képeinek rendszerével hat. Olyan pillanatban bukkan fel, amikor az irodalmi szükségletek szorosan kapcsolódnak a társadalmi fejlődéshez, amikor az irodalom előtt is az a feladat áll, hogy népünk nemzeti-felszabadító céljait szolgálja. Ezért válik Bulgáriában Petőfi igazán népi és forradalmi költővé. Versei — olvasás és szavalás estélyeken és gyűléseken — tekintélyes antológiákban szerepelnek, meghatározott politikai eszméket hirdetnek. És ha ma Petőfiről úgy beszélnek, mint a világ egyik legolvasottabb költőjéről, akinek neve ott áll Heinée, Byroné, Hugoé, Mickiewiczé, Karel Hynek Macháé, Puskiné, Lermontové és Nyekraszové mellett, más szóval, ha ma Petőfi a világé, akkor a legnagyobb mértékben Bulgáriáé is. Mert még mielőtt költészetének egyetemességét, szavának egyszerűségét a bolgár olvasó szívébe zárta volna, sőt mielőtt irodalmunk némely romantikus-realista irányzatához közeledett volna — Botevvel együtt — a szabadságot sugallta a bolgár népnek. És ezzel írta be nevét örökre népünk tudatába, mint "a magyar Botev".

A magyar szépirodalom bulgáriai befogadásának bemutatására irányuló általános kitekintés is tanúsítja, hogy a magyar irodalomnak helye van a többi külföldi irodalom bulgáriai rendszerében, illetve nemzeti irodalmi folyamatunk és a társadalmi légkör forradalmasításával összefüggő jelentős eszmék közvetítőjeként jelenik meg. De amikor a magyar szépirodalom általánosabb demokratikus és humanisztikus célokat szolgál, akkor is határozottan jelen van kultúránk szociális vonatkozásait feltérképező irodalmunk inspirálójaként.

A példák folytathatók Illés Béla prózájával (s e próza és a bulgáriai proletár irodalmi front "szövetkezésével"), de Molnár, Herczeg vagy Zilahy szórakoztató-szentsimentális műveivel (az akkori hivatalos politikának, illetve a "szórakoztató" s a "látványos" művészet előnyben részesítésének megfelelően), valamint a drámairodalomban jelentkező nagy fordítási hullámmal, amely különböző művészeti színvonalú volt, de mindig a befogadás, az elsajátítás színvonalán állt — csupán a magyar szórakoztató színművek, az ún. exportdrámák közel 150 előadást értek meg bolgár színpadon: közülük összesen 9 darab 50 előadása jut Molnár Ferencre, de népszerűségnek örvend Herczeg Ferenc is, Lengyel Menyhért, Bus Fekete László, Fodor László és mások.

Ami a magyar irodalom befogadását illeti, a korszak nem egységes — néhány fő szakaszt kell kijelölnünk, amely szakaszok, véleményünk szerint, nagyjából egybeesnek az irodalmi kapcsolatok szakaszaival.

A befogadás kezdeti fázisaira — más külföldi irodalmak bulgáriai elterjedésével szemben — először az jellemző, hogy a magyar szerzők fordítása (itt a fordítások tömeges elterjedéséről van szó) nem gyenge és esetleges művekkel, főképpen nem másodrendű szerzőkkel kezdődik, hanem olyan alkotókkal és művekkel, akik, illetve amelyek a magyar irodalmi folyamat lényegi irányait reprezentálják — vagyis Petőfivel, *Az őrült, Ha férfi vagy, légy férfi...*, *Egy gondolat bánt engemet...*, *Sors, nyiss nekem tért...* stb. című verseivel, valamint Jókai Mór és Mikszáth elbeszéléseivel.

Másodszorban, ezek a fordítások szinte mindig más irodalom (leggyakrabban szláv vagy német irodalom) közvetítésével valósultak meg — s ez elősegítette egy sor egyéni momentum beépülését, de ugyanakkor hozzájárult a fordítói koncepció megnyilatkozásához is.

Harmadszorban, a magyar szépirodalom fordításán, népszerűsítésén a bolgár művészet vezető alkotói dolgoztak. Ez előfeltétele annak, hogy "az idegen" mű átváltozzon "hazai"-vá, hogy kulturális lényeggé váljon: a bolgár művészeti és nyelvi fejlődés szerves része, s a nemzeti irodalmi folyamat korabeli tendenciáinak tükrözése legyen.

Az a két kulcsfontosságú név, amely a befogadás kezdetén áll, és "átülteti" Petőfi költészetét, nem más, mint Iván Vazov és Pencso Szlavejkov neve, ami már önmagában is jelzi a befogadás jellegét, a művek szerves beletartozását az irodalmi folyamatba. Petőfi *Az őrült* című költeményének 1891-ben készült vazovi fordítása úgy is hatott, mint a fennálló rend megváltoztatására felhívó kiáltvány, mint az elégedetlenség és a lázadás ragyogó dokumentuma; ugyanakkor ez a kezdet, amikor Petőfi és a magyar szépirodalom betör a maga forradalmi-romantikus hangjával. Érdekes itt az a tény, amelyhez kutatásaink során eljutottunk: *Az őrült* Bulgáriában olyan népszerűségnek örvend, amilyennel hazájában sem dicsekedhet. S ha magyar olvasó számára elsősorban a költő 1846—48 közötti válságos időszakában alkotott jelentősebb vers minősége értékes, a bolgár befogadó számára *Az őrült* általában a legjelentősebb Petőfi-vers.

Ugyanezt elmondhatjuk *A hóhér kötele* című regényről (első ízben 1902-ben fordították le németből): a költő és forradalmár Petőfi iránt kierlelődött érzéssel közelítik meg, a regény pedig a magyar szépirodalom azon kevés műveinek egyike, amely saját hazájának határain kívül élvez oly széles körű népszerűséget.

A regényíró Jókait főként elbeszélései és két, nem is elsődleges jelentőségű regénye képviseli. De magának az átvételnek a folyamata — lévén szó a magyar és az európai romantika vezető alakjáról — tanúsítja a befogadási aktus szinkronitását, s az érdeklődést a művészeti jelenségek kortársi realiztikus-romantikus megközelítése iránt.

A kapcsolatok első szakaszának jellemzője tehát Petőfi, kevéssé Jókai és más író befogadása. Ugyanakkor szorosabb összefüggés alakult ki egyfelől a művészeti irányzatok és a történelmi fejlődés között, másfelől (mint Petőfi és

Botev esetében, akikkel az 1890-es évektől kezdve a bolgár kritika a legtöbbet foglalkozik) népeink ideológiai és forradalmi fellendülésének feltételei között.

Ha az irodalmi befogadás fejlődését az oszmán uralom alóli felszabadulással kezdődő korszakban vizsgáljuk, látjuk, hogy a kép lényegében nem változik. Úgy gondoljuk, hogy a 20-as évek eleje lesz a választóvonal, az 1923. Szeptemberi Felkelés eseményei következtében. E felosztáshoz szolgál alkalmul Petőfi művészetének, és ebből adódóan (mint láttuk, a befogadott szerzők között Petőfi foglalja el a vezető helyet!) a magyar irodalomnak az immár minőségileg új befogadása; 1923-ban jubileumi újság és az első gyűjtemény megjelenése a költő születésének 100. évfordulója alkalmából — és ezzel összefüggésben az irodalomkritikai értékelés változása. Vagyis — amíg a múlt század 80-as és 90-es éveiben, századunk első két évtizedében Petőfi elsődlegesen romantikus pátoszával zengett, addig a Szeptemberi Felkelés időszakában, majd azután, politikai realitás lett. A nagy magyar költő forradalmi költészete az egyszerű közkatónak harci fegyvere lett a küzdelemben. Így az új társadalmi-politikai viszonyok bizonyultak olyan tényezőnek, amely új irányt hozott Petőfi és általában a magyar irodalom elterjedésében.

A társadalom fejlődésével az 1930-as években törvényszerűen érvényesül a kapcsolatokban is az a haladó vonal, amelyet kifejez az emigrációban élő proletár írók (Illés Béla, Hidas Antal, Karikás Frigyes) műveinek elterjedése a bolgár kommunista és antifasiszta sajtóban, de az is, hogy egy olyan művésznek, mint Molnár Ferencnek a drámája — igaz, csak részben — a progresszív színház fegyvere lesz (a *Liliom* bemutatója 1932-ben, Bojan Danovszki rendezésében).

A kölcsönös irodalmi kapcsolatokban bizonyos változások állnak be a 40-es évek elején. A kulturális együttműködési egyezmény 1941-ben történt aláírásával jobb helyzetbe került Bulgária és Magyarország szellemi cseréje. E kulturális egyezmény megkötésének lehet az eredménye, hogy magyar darabot állítanak bolgár színpadra magyar vendégrendezők részvételével (Vörösmarty: *Csongor és Tünde*), hogy sor kerül magyar írók első csoportos bulgáriai látogatására, ekkor adják ki Szófiában a *Nova Ungaria* című folyóiratot, megkezdí működését Magyarországon a Bolgár—Magyar Bizottság, nyelvtanfolyamokat szerveznek stb. A befogadás fejlődése megnyilvánul a receptív anyagok növekedésében is, illetve a művészi érdeklődés körének szélesedésében, és ebből következőleg a fordítások számának gyarapodásában.

Végső soron a magyarból fordított művek — az újonnan, a magyar befolyásra teremtett művészi értékekkel egy sorban — bekerülnek az irodalmi körforgásba, és többnyire aktívan hatnak irodalmi folyamatunk fejlődésére. Kijelölik az utat a "szellemi érintkezés hidjához" Közép- és Kelet-Európa népei között, azét a hidét, amelynek felépítésére törekszenek Bulgáriában, Magyarországon is a haladó írók az évszázad első felében, de amelynek felépülése már a bolgár—magyar kapcsolatok történetének minőségileg új korára esik.

PIRET NORVIK (Tallinn)

**Zu den ungarisch—estnischen Literaturbeziehungen an der Wende
zum 20. Jahrhundert**

Das Hauptinteresse dieses Kongresses ist natürlich auf die Behandlung der kulturellen Beziehungen zwischen Ungarn und den anderen Donauländern gerichtet, doch mit dem folgenden Vortrag sei mir ein kleiner Exkurs erlaubt, in dem die ungarisch—estnischen Literaturbeziehungen zwischen 1869 und 1918 betrachtet werden. Genau gesagt geht es um ins Estnische übersetzte ungarische Literatur in diesem Zeitabschnitt.

Die ersten persönlichen Kontakte zwischen estnischen und ungarischen Kulturschaffenden kamen schon in der Zeit des Aufkommens der estnischen nationalen Bewegung zustande. Der herausragende ungarische Ethnograph und Sprachwissenschaftler Pál Hunfalvy besuchte 1869 Estland und nahm am 1. Estnischen Sängerfest teil. Seine Reiseeindrücke schrieb er im 1871 erschienenen Buch *Utazás a Balt-tenger vidékein I—II* nieder, das etwas später verkürzt auch in deutscher Sprache publiziert wurde. Nach S. v. Csekey "bildete dieses Werk die kulturgeschichtliche Entdeckung des estnischen Volkes sowohl vom sprachlichen als auch vom ethnographischen und geographischen Gesichtspunkt aus".¹ In Estland traf P. Hunfalvy mit Vertretern der einsetzenden estnischen nationalen Bewegung, wie J. V. Jannsen und J. Hurt, zusammen. Der letztgenannte wurde später ein bekannter Folklorist und Sprachwissenschaftler. Hunfalvy war Gast bei der Familie von J. V. Jannsen, dem ersten estnischen Berufsjournalisten und Schriftsteller, wo er mit der Tochter von Jannsen, der bedeutenden estnischen Dichterin Lydia Koidula, Bekanntschaft schloß. Im Anschluß an den Besuch begann zwischen Koidula und Hunfalvy ein Briefwechsel, der bisher als verschollen galt. Doch einige dieser Schriftstücke konnten 1985, mehr als hundert Jahre nach ihrer Versendung von Urmas Bereczki in der Handschriftenabteilung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften entdeckt werden.²

Die ersten Kontakte zu Ungarn knüpfte 1880 der estnische Sprachwissenschaftler, Journalist und Komponist K. A. Hermann, der an der Universität Leipzig vergleichende Sprachwissenschaft studierte und nach der Verteidigung seiner Doktorarbeit Ungarn besuchte.³ In Budapest traf K. A. Hermann mit P. Hunfalvy und József Budenz zusammen, die ihn über Ungarn und über die jüngsten Errungenschaften der ungarischen Sprachwissenschaft informierten. Während seines Aufenthaltes in Ungarn eignete sich Hermann in gewissem Maße auch die Sprache an, wodurch er in der Lage war, 1886 Jókais Roman *Szomorú napok* (Kurvad päevad),⁴ 1894 zwei Gedichte: J. Garays *Zwei Sänger* (Kaks lauljat)⁵, K. Kisfaludys *Trauender Mann* (Leinav mees)⁶ und M. Jókais

Erzählung *A koldusgyermek* (Vaene-laps)⁷ zu übersetzen. Hermann war einer der ersten, der versuchte, Übersetzungen ungarischer Literatur nach dem Original anzufertigen. Seinerzeit wurde diese meistens durch Vermittlung des Deutschen ins Estnische übertragen. Wesentlich länger und tiefgründiger gestaltete sich 1885 die Forschungsreise von Mihkel Veske, dem Lektor für Estnisch der Universität Tartu. Neben seiner sprachwissenschaftlichen Arbeit machte er sich auch mit der ungarischen Kultur bekannt. Veske lebte während seines Ungarnaufenthaltes bei der Familie von J. Budenz und hatte zahlreiche Begegnungen mit ungarischen Kulturschaffenden, u.a. mit dem Übersetzer estnischer Literatur und Folklore Béla Vikár, der ihm Stunden in Ungarisch erteilte und der durch ihn seine Estnischkenntnisse erweiterte. Daraufhin unternahm Veske seine ersten Versuche, ungarische Literatur zu übersetzen. Ein produktiver Übersetzer ist Veske nicht geworden. Von ihm stammen nur ein paar in der Zeitung *Valgus* erschienene Übersetzungen: z. B. 1885 die Erzählung *A koldusgyermek* (Kerrjaja-lapps)⁸ von M. Jókai (gleiches gab man 1894 in der Übersetzung von K. A. Hermann als *Vaene-laps* heraus) und das Gedicht *Lennék én folyóvíz* (Mina oleks jooksev jõgi)⁹ von S. Petőfi. Obwohl er dies anhand des Originals übersetzte, ist es ihm kaum gelungen, Rhythmik und Reim wiederzugeben. Gleichzeitig gingen die lyrische Stimmung und die Bildhaftigkeit der Gedanken dieses Gedichts verloren.¹⁰ Bisher hielt man M. Veske für den ersten Esten, der ungarische Literatur aus dem Original ins Estnische übersetzte.¹¹ Ich bin aber der Meinung, daß es vielmehr der Sohn von J. V. Jannsen, Harry Jannsen, war, von dem im Kalender für das Jahr 1879 des Eesti Postimees das Gedicht *Dichter* (Laulik) von Petőfi erschien.¹² Demzufolge muß man feststellen, daß dies 1878 gedruckte das erste direkt aus dem Ungarischen ins Estnische übersetzte Gedicht war und überhaupt die erste bekanntgewordene estnische Übersetzung ungarischer Literatur darstellt. H. Jannsen hielt sich 1893 längere Zeit in Ungarn auf, wo er wie M. Veske Gast von B. Vikár war. H. Jannsen war aktiv bei der Gründung und Bearbeitung der internationalen literatur-politischen Zeitschrift *Westöstliche Rundschau* tätig. Außerdem sah er gemeinsam mit B. Vikár mehrere durch seine Initiative und Mithilfe entstandene, von Vikár ins Ungarische übersetzte estnische Werke durch.¹³

Ende des 19. Jahrhunderts gelangte besonders durch Vermittlung der Periodika reichlich ungarische Literatur zu den estnischen Lesern. Den Anfang machte die Zeitung *Valgus*, in deren Beilage 1882 M. Jókais Erzählung *A dagöi torony* (Hiio saare tuletorn)¹⁴ veröffentlicht wurde. An zweiter Stelle machte sich die Zeitung *Postimees* um die Publizierung ungarischer Literatur, vorwiegend mit Gedichten von Petőfi, verdient. Doch auch *Olevik*, *Rahva Lõbuleht*, *Perekonnaleht* und andere estnischsprachige Zeitungen und Zeitschriften waren eifrige Verbreiter ungarischer Literatur. In großem Maße gab man Kurzprosa, aber auch Gedichte heraus; Romane erschienen etwa 20. Der beliebteste und meistübersetzte Prosaschriftsteller war M. Jókai (mit etwa 80 Übersetzungen). Dahinter rangiert K. Mikszáth, jedoch mit weit weniger übersetzten Werken. Mehrere Übersetzungen gibt es auch von F. Herczeg, F. Molnár und V. Rákosi. Nur einzelne Werke der Kurzprosa von J. Eötvös, Zs. Szöllös, S. Petőfi, Gy. Pe-

kár, J. Heltai u.a. wurden übersetzt, wobei die wirklichen Vornamen der ungarischen Schriftsteller den Lesern meistens verständlicher gemacht wurden, indem man oft auf die im Deutschen üblichen zurückgriff. So wurde aus Mór Jókai Maurus, manchmal auch Moorits Jókai. Übersetzungen der Werke von Kálmán Mikszáth erschienen unter dem Namen Koloman Mikszáth, die von Ferenc Molnár unter Franz Molnár. Sándor Petőfi wurde bei den Esten als Aleksander Petőfi bekannt.

Auch von den ungarischen Romanen konnte man vor allem die von M. Jókai lesen. In der betrachteten Periode erschienen 26 Übersetzungen: 21 in der Periodika, 5 als Bücher. Nur zwei Romane stammten von anderen Autoren: 1897 *A hohér kötele* (Timuka nõör) von S. Petőfi¹⁵ und 1906 *A beszélő köntös* (Nöiakub) von K. Mikszáth¹⁶ — beide kamen in den Spalten der Periodika zur Veröffentlichung. Der letztgenannte Roman war eine Übersetzung des bedeutenden estnischen Klassikers Anton Hansen Tammsaare. Ihrer Begeisterung für die ungarische Literatur gaben auch noch andere bekannte estnische Schriftsteller durch entsprechende Übersetzungen Ausdruck; zu ihnen gehörten E. Vilde (er übersetzte M. Jókais Erzählung "Feredsche", 1892), K. A. Hindrey (M. Jókais Roman *Fekete gyémántok* (Mustad teemandid), 1904), aber auch G. Suits, M. Metsanurk, V. Grünthal-Ridala, H. Pöögemann. Es sei darauf hingewiesen, daß die nach Motiven von Jókais Roman entstandene Operette *A cigánybáró* (Mustlasparun) um die Jahrhundertwende im Tartuer Theater "Vanemuine" eines der populärsten und beliebtesten Stücke war.¹⁷

Worin besteht nun das Geheimnis des Erfolges von M. Jókai? Auf diese Frage haben viele Autoren und Forscher versucht, eine Antwort zu finden. Der estnische Sprachwissenschaftler J. V. Veski hat das vielleicht am treffendsten begründet: "... zu Weltruhm ist M. Jókai durch eine äußerst erfinderische und unbegrenzte Phantasie in seinem schriftstellerischen Schaffen gelangt, wodurch der ständige Wechsel seiner Stoffauswahl und die Umsicht bei der Behandlung von Gegenwarts-, Vergangenheits- und Zukunftsproblemen, der spannende Handlungsablauf und der erfrischende, sprühende Humor bedingt sind".¹⁸ Jókais romantische Art fand bei den estnischen Lesern, die die nationale Bewegung mitgemacht hatten, großen Anklang. Die Romane und Erzählungen erschienen in Zeitungen und Zeitschriften in Fortsetzungen. Rückblickend ist wiederholt festgestellt worden, daß die Qualität der besonders Ende des 19. Jahrhunderts publizierten estnischen Übersetzungen ungarischer Literatur unbefriedigend war. Es gab Vorwürfe bezüglich des Fehlens künstlerisch-schriftstellerischer Werte. Den Grund dafür sah man darin, daß die Übersetzungen größtenteils von Anfängern oder wenig begabten Schriftstellern angefertigt wurden. Die Übersetzer konnten auch auf keine entsprechende schriftstellerische Vorbildung verweisen. Das geringe Niveau hinsichtlich der Qualität der Übersetzungen wurde auch wesentlich durch den Umstand verursacht, daß die ungarische Literatur bei uns in erster Linie mittels des Deutschen, seltener des Russischen zur Verbreitung gelangte, wobei sich diese indirekten Übersetzungen von den Originalwerken bereits sehr unterschieden. Auch die Ausdrucksmittel der estnischen Schriftsprache waren noch begrenzt. So klagt J. V. Veski, daß sowohl Jókai als

auch andere ungarische Schriftsteller nicht direkt aus dem Original übersetzt worden sind, weswegen die farbenfrohe Sprache von Jókai verloren ging und sogar inhaltliche Verdrehungen zustande gekommen sind. Dieser Mangel ergab sich teilweise dadurch, daß man es zur damaligen Zeit noch nicht vermochte, formelle Werte zu schätzen.¹⁹ Somit machten die früheren ungarischen Übersetzungen den damaligen estnischen Leser zwar mit dem Leben des verwandten Volkes bekannt, doch als Kunsterscheinungen sind diese heutzutage in Vergessenheit geraten.

Eine neue Etappe in der Übersetzung ungarischer Literatur setzt mit der 1914 erschienenen *Ungarischen Anthologie* (145 S.) von Julius Mark ein.²⁰ Diese beinhalten 13 von ihm direkt aus dem Ungarischen übersetzte Novellen von fünf verschiedenen Autoren. Diese waren M. Jókai, K. Mikszáth, I. Bársonyi, V. Rákosi und G. Gárdonyi. Die von Mark zusammengestellte Novellensammlung ist in ein gutes, durch die Sprachneuerungsperiode beeinflusstes Estnisch übersetzt worden.²¹ In der Einleitung der Anthologie wird ein Überblick über die Entwicklung der ungarischen Literatur von den Anfängen bis zum 20. Jahrhundert gegeben. In der kurzgefaßten Abhandlung werden neben der Biographie des Schriftstellers auch sein Schaffen charakterisiert und seine wesentlichen Werke genannt. Es ist interessant, daß J. Mark für die Zusammenstellung dieses Überblicks zusätzliche Informationen über ihr schriftstellerisches Wirken von G. Gárdonyi, I. Bársonyi und V. Rákosi persönlich erhalten hat. *Der Überblick zur ungarischen Literatur*²² wurde als selbständiges Buch kurz vor dem Erscheinen der Anthologie publiziert.

Der meistübersetzte ungarische Dichter Ende des 19. Jahrhunderts und zu Beginn des 20. Jahrhunderts war S. Petőfi. Die mehr als 60 ins Estnische übertragenen Gedichte kamen vorwiegend in Periodika zur Veröffentlichung, aber auch in Gedichtbänden verschiedener Autoren. So erschienen zwei Gedichte von Petőfi — *Ha az isten...* (Surma soovid) und *Esik, esik, esik* (Sadab) — schon im 1884 von M. J. Eisen (später ein bekannter Folklorist) publizierten Gedichtband *Helinad Emajõelt*. Darin findet sich auch ein Gedicht von M. Vörösmarty. Diese wurden als schwache Übersetzungen sowohl hinsichtlich der Wiedergabe der Motive des Originals als auch bezüglich der Verstechnik angesehen.²³ Etwas Besseres läßt sich auch nicht von anderen, mittels des Deutschen gemachten Übertragungen ungarischer Dichtkunst behaupten. Bedeutung kommt diesen nur in der Hinsicht zu, daß sie für den Leser eine Möglichkeit bildeten die Literatur des verwandten Volkes kennenzulernen.

Die erste Übersetzung eines Petőfi-Gedichts von künstlerischem Wert — zwar durch Vermittlung der deutschen Sprache — stammte vom Dichter G. Suits. Dabei handelt es sich um das 1903 in der Zeitschrift *Linda* erschienene Gedicht *Világosságot* (Valgus).²⁴ Das Gedicht findet sich auch in seinem 1905 veröffentlichten Erstlingsbuch *Elutuli*, das die zu Beginn des Jahrhunderts herrschenden kämpferischen Stimmungen widerspiegelt. In diesem Gedichtband kann man die Einflüsse des Schaffens von Petőfi beobachten.²⁵ Eine neue Qualität stellen die von K. E. Sööt ins Estnische übertragenen Petőfi-Gedichte dar, die sich besonders durch ihre ausgefeilte Bearbeitung auszeichnen. Oder wie F. Pet-

tai, der estnische Übersetzungen und die Übersetzer der Dichtung von Petöfi näher untersucht hat, bemerkt: "Die Übersetzungen von Sööt sind gut bearbeitet worden und ermöglichen einen tiefen Einblick in die erhabenen Ideale dieses ungarischen Dichtergenius, in den Abwechslungsreichtum der Themen, in den dramatischen Aufbau und die lyrische Leichtigkeit seiner Dichtung sowie in die wirklichen, aufrichtigen Gefühle ..." ²⁶ Die von K. E. Sööt in der betrachteten Periode angefertigten Übertragungen von Petöfi-Gedichten (insgesamt fünf) erschienen sowohl in Periodika als auch in seinem Gedichtband *Aasa öied I* (1890).

Bedeutend weniger als Petöfi wurden andere ungarische Dichter übersetzt. Einzelne Gedichtübertragungen gibt es von S. Kisfaludy, M. Vörösmarty, S. Vachott, J. Kis, J. Eötvös u.a.

Zusammenfassend sei gesagt, daß sich die persönlichen Kontakte zwischen estnischen und ungarischen Kulturschaffenden an der Wende zum 20. Jahrhundert vertieften. Vielerlei ungarische Literatur wurde übersetzt und herausgegeben — besonders Prosa von M. Jókai und Gedichte von S. Petöfi, die vorwiegend über die Periodika zu den estnischen Lesern gelangten. Zu der Zeit entstanden die ersten Direktübersetzungen aus dem Ungarischen. Infolge der zu geringen ungarischen Sprachkenntnisse dominierten doch indirekte Übersetzungen, deren Qualität teils unbefriedigend war, die dem estnischen Leser aber ermöglichten, das Leben und die Literatur des verwandten Volkes kennenzulernen sowie den estnischen Schriftstellern Impulse für ihr eigenes Schaffen zu verleihen.

Anmerkungen

1. S. v. Csekey: *Estnisch—ungarische Beziehungen und das Ungarische Wissenschaftliche Institut in Tartu (Dorpat)*. Tartu (Dorpat), 1930. S. 19.
2. U. Bereczki: *Lydia Koidula kaks kirja ungari teadlasele Pál Hunfalvyle*. Keel ja Kirjandus 1985. S. 738—744.
3. Die früheren estnisch—ungarischen Kulturbeziehungen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts hat H. Lindeberg erforscht: *Eesti—ungari varasemaid kultuurisuhteid*. Keel ja Kirjandus 1968. S. 285—289. Ihr Artikel ist im folgenden referiert worden.
4. *Kurvad Päevad*. Ungari kirjaniku Maurus Jokai roman. "Postimees" 8. III — 13. XII 1886, Nr. 11—51.
5. *Kaks lauljat*. Ungari keelest Garaj järele K. A. H(ermann). "Postimees" 9. XII 1894, Nr. 271.
6. *Leinav mees*. Ungari keelest Karoly Kisfaludy järele K. A. H(ermann). "Postimees" 15. XII 1894, Nr. 276.
7. *Vaene-laps*. Maurus Jókai jõulujutuke. Ungari keelest K. A. Hermann. "Postimees" 23. XII 1894, Nr. 283.
8. *Kerrjaja-lapps*. Jõulu jutt. Ungari keelest Moorits Jookai järele ümber pannud M. Veske. "Valgus" 18. XII 1885, Nr. 51.
9. *Mina oleks jooksev jõgi*. Ungari laul. Aleksander Petöfi järele Ungari keelest ümber pannud M. Veske. "Valgus" 17.I 1886, Nr. 3.
10. F. Pettai: *Petöfi luuletiste tõlkeid ja tõlkijaid eesti keeles*. Eesti Kirjandus 1928, S. 421.
11. H. Lindeberg: *Eesti—ungari varasemaid kultuurisuhteid*, S. 288—289.
12. *Laulik*. Ungari keelest (Petöfi järele) Harry Jannsen. "Eesti Postimehe" kalender ehk aasta-raamat 1879 aasta pääle. Tartu 1878, S. 105.
13. B. Vikár: *Harry Jannsen Ungaris*. Eesti Kirjandus 1930, S. 531—534.
14. *Hiiu saare tuletorn*. M. Jókai järele. "Valguse Lisaleht" 1882, Nr. 1—2.
15. *Timuka nõör*. Ungari kirjaniku Aleksander Petöfi romaan. "Virmalise lisa" 1897, Nr. 1—10.

16. *Nõiakuub. Koloman Mikszáthi roman. Eesti keelde A. H(ansen) T(ammsaare).* "Vaatileja" 1. V. — 25. V 1906, Nr. 1—18.
17. J. V. Veski: *Mõnda Eesti—Ungari vahekorra*. (*Maurus Jókai 100-aastase sünnipäeva mälestamise puhul*). Virgumissamud Eesti ja Ungari vahel. Eesti Kirjandus 1925. S. 132.
18. J. V. Veski: *Mõnda Eesti—Ungari vahekorra*, S. 131.
19. J. V. Veski: *Mõnda Eesti—Ungari vahekorra*, S. 132.
20. J. Mark: *Ungari antologia. Vihk autoriseeritud tõlkeid*. Osaühisus "Noor-Eesti Kirjastus" Tartus, 1914. J. Mark, Professor für uralische Sprachen der Universität Tartu hielt sich im Sommer 1912 und in Sommer 1924 in Ungarn auf.
21. S. auch J. Semper: (*Kirjanduse ülevaade*). "Vaba Sõna" 1915, Nr. 3/4. S. 126—127.
22. J. Mark: *Ungari kirjanduse ülevaade*. Osaühisus "Noor-Eesti Kirjastus" Tartus, 1914.
23. F. Pettai: *Petõfi luuletiste tõlkeid ja tõlkijaid eesti keeles*, S. 421.
24. Valgus. A. *Petõfi järele K. Vahur*. "Linda" 30. X 1903, Nr. 46. S. 811—812.
25. M. Mäger: *Väliseid valgushelke "Elu tules" (Sándor Petõfi — Gustav Suits)*. Keel ja Kirjandus 1975, S. 19.
26. F. Pettai: *Petõfi luuletiste tõlkeid ja tõlkijaid eesti keeles*. S. 425.

ANDRZEJ SIEROSZEWSKI (Warszawa)

Magyarország és Közép-Európa Németh László gondolati rendszerében

”Akár dunai, duna-kárpáti, közép-európai, kelet-közép-európai vagy kelet-európai népeknek tituláltuk magunkat szent összevisszaságban, abban meg egyeztünk, hogy annak, ami összeköt, erősebbnek kellene lenni, mint ami elválaszt.”¹ Ezekkel a — Németh László 1940-ben megjelent *Most, Punte, Silta* című esszéjéből vett — szavakkal kezdem, mert én is úgy vélem, hogy nem az elnevezés: Közép-, Kelet- vagy Közép-Kelet-Európa a legfontosabb, hanem az, ami összeköti vagy elválasztja az Európa e részében élő népeket, az, hogy melyek az okai és következményei ennek a ”szent összevisszaságnak”. (Tudatosan használok a jelen időt, mert ez a ”szent összevisszaság” a mai napig nem szűnt meg, sőt talán ma még nagyobb is.)

Maga Németh is sokféleképpen nevezte Európának ezt a régióját, ami egyébként érthető is, mivel az idők folyamán annak határai és összetétele többször változott. A sok elnevezés közül én most Közép-Európát választom, bár nem állítom, hogy éppen ez a leghelyesebb és legpontosabb. Megjegyzem csak, hogy a történettudomány sem tisztázta eddig e kérdés terminológiáját.²

*

A közép-európai problematikának Németh László gondolati rendszerében sokféle vonatkozása és háttere van. Ez a kérdéskör sohasem szerepelt nála önállóan, hanem mindig szélesebb, átfogóbb gondolati rendszer elemeként. Közép-Európa csak a magyarság sorsával kapcsolatban érdekelte Némethet, ezt a problematikát Magyarország múltjáról és jövőjéről szőtt gondolatainak rendelte alá.

A magyarságtudomány feladatai (1935) című esszéjében az író a következőket mondotta önmagáról: ember vagyok, de nemcsak az, hanem európai is. Minthogy pedig nincs egy Európa, szűkebb hazám az a Közép-Európa, amelyet az első világháború, ”mint »a kisépek övét« hagyta itt, a német, orosz, olasz őrjások közt rendezetlenül.”³ De nemcsak ember, nemcsak európai, nemcsak közép-európai vagyok, hanem magyar is és ez — magyarságom — ennek a rendszernek a magva.

Ez a gondolati rendszer egyszerre általános és konkrét. Németh az emberiség kategóriáiban gondolkodik, de sohasem felejt el, hogy az ember nem elvont lény, hanem egy konkrét közösség adott helyben és időben élő tagja.

A hely és az idő — ezt a két kategóriát szeretném különös nyomatékkal hangsúlyozni. A helyet már ismerjük: Közép-Európa és Magyarország, mint az

említett "kisépek övének" egyik része — az idő pedig a XX. század húszas, harmincas évei és a negyvenes éveinek első fele.

Mint tudjuk, az első világháború következtében új Európa született. A legnagyobb változások Közép-Európában mentek végbe, az orosz cárizmus, a Habsburg-birodalom és a német császárok államának romjain. Az Adriától a Balti tengerig, a Nyemen és Dnyeper, meg az Odera és Lajta közötti területen.

Azt is tudjuk, hogy a trianoni békeszerződés alapján a történelmi Magyarország területének kb. 70%-a és lakosságának mintegy 60%-a (ezen belül kb. 3 millió magyar) az új magyar állam határain kívül maradt.⁴ Közép-Európában a legnagyobb veszteséget a magyarság szenvedte, ami erősen hatott a nemzeti tudatra, közvéleményre és közgondolkodásra.

Megint újjáéledt a magyarság jövőjéről szóló herderi "jóslat" emléke, a nemzeti halálnak a német gondolkodó egyetlen mondatából⁵ született előérzete. Sokan azt vélték, hogy íme, rövidesen valóra válnak Ady Endre szavai:

*Minket korszakok tűz-dühe nem edzett
S fölolvast a világ kohója
S elveszünk, mert elvesztettük magunkat.*

(A szétszóródás előtt 1914)

1933-ban Németh is Ady e szavaival zárta be később "Debreceni káté"-nak nevezett előadását. "Az észérvek aránya a magyarság ellen szol" — mondta ott, de mindjárt hozzá is tette, hogy "Marathonnál a reménytelenség győzött", mert az életben van még valami, ami "számokkal megfoghatatlan: a heroizmus."⁶

A nemzeti és nemzetiségi problematika már a XIX. században fontos helyet foglalt el a magyar politikusok gondolkodásában, a politikai szerzők írásaiban. Elég, ha csak Széchenyi István, Kemény Zsigmond, Mocsáry Lajos, Eötvös József, Teleki László és Kossuth Lajos, a XX. században pedig Jászi Oszkár és Szabó Dezső nevére utalok. A trianoni békeszerződés ezt a kérdést még aktuálisabbá tette — következményei az egész Horthy korszak folyamán napirányban maradtak. Részletekbe nem bocsátkozva, mert erre nincs időm, úgy mondanám, hogy Magyarországon az első világháború után a politikai jobboldal a régi, történelmi határokon belüli birodalom újjáépítését vagy legalább a Duna-Európában való magyar többség megeremelését tűzte ki céljául, a baloldal viszont a társadalmi rendszer forradalmi változásának perspektívájában látta a megoldást.

Németh László programja lényegesen különbözött az előbb említett koncepcióktól. Bár a német Tat-kör hatására fogalmazta meg eszméit,⁷ a Mitteleuropa-tervvel ellentétben nem javasolta a németiség által dominált föderáció létrehozását. Azt hirdette, hogy bármelyik — akár nyugati, akár keleti — nagyhatalom szupremáciája veszélyezteti Közép-Európa kis népeinek létét. "Háromfelől három nagyhatalom: — írta 1935-ben — akármelyiknek a betörése ellen csak együtt lehet védekezni: ez a sorsérdek gyűrűje a Dunanépek körül."⁸

Kiss Gy. Csaba helyesen mutatott rá, hogy Németh a harmincas évek első felében megfogalmazott Közép-Európa-felfogása bizonyos tekintetben hasonlított az akkori német publicisztikában hangoztatott Zwischeneuropa fogalmához, de lényeges különbség is volt köztük: míg a német publicisztika e "kisnépek övének" rendezetlenségét emelte ki, Németh elsősorban arra akarta felhívni a figyelmet, ami ezeket a népeket összekötötte.⁹ Közösségüket kereste. Sőt, azt állította, hogy Közép-Európa tarkasága, sokfélesége erény is lehet a túlságos egyöntetűséggel szemben.¹⁰

A közép-európai kis népek közösségét keresve a IX. és X. századig nyúlt vissza, amikor ezek a népek a nyugat-európai, keresztény civilizáció befolyása alá kerültek. Az itt később létrejött erős, feudális királyságok (Csehország, Lengyelország, Magyarország) élénk politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat létesítettek egymás között. Azután a külső (török, német, orosz) hatalmak nyomása alatt előbb megszűntek ezek a királyságok, majd pedig "megsemmisültek azok a régi orosz—délsláv—magyar—lengyel, sőt cseh és román kapcsolatok, melyek mint egy keleti Golf-áram melegítették a kelet-európai kis népek életét."¹¹

Németh ezt a számos vonatkozásban hasonló történelmi fejlődést "hézagosságnak" nevezte. "Hézagosságnak", mert egyes elemek hiányoztak belőle. Itt "a nemzetet sem tagolta a történelem. Az udvar nem fejlesztett ki, mint nyugaton, nemzeti műveltséget, a polgárság csenevész, a nép magáramaradt (...)." ¹² Ennek a hasonló fejlődésnek fontos következménye volt a közép-európai társadalmak agrárszerkezete is.

A független közép-európai államok bukása, kapcsolataiknak megszakítása súlyos, hosszú ideig tartó konzekvenciákkal járt. "1600-ban, a török anarchia derekán — írta Németh — minden kelet-európai nép és államhatár könnyebben járható, mint 1700-ban vagy épp 1800-ban. Balassa Bálint s kortársai mint a maguk hazájában kószálnak Lengyelországban, Rákóczi Ferenc viszont csak szökése után ismerhette meg lengyel rokonait, mert a császári kormány eltiltotta az átjárkálást. (...) Nézzük meg viszont, mit tudnak egymásról a XVIII. század horvát, magyar és lengyel költői? Bécs tilalmaival és varázsával választotta el a népeket; maga felé terelt és elzárt egymástól."¹³

A kapcsolatok megszakadása elsősorban a politikai életre és a magas kultúrára vonatkozott. A jobbágyságnak, a "nemzet alatti" kultúrának a közössége megmaradt. Németh szerint az egyes nemzetek uralkodó elitjei "farkasszemet néznek" egymással, viszont "jobbágyságát a népi kultúra közlekedő csatornái egyesítik egy közös nedvkeringésbe, nyelvüket, népszokásaikat, népművészetüket éppoly kevésbé lehet megérteni egymás nélkül, mint történelmüket és mai helyzetüket."¹⁴ Ezt a tételt számos példával igazolta, többek között amikor a glembayzmusról, mint tipikus közép-európai jelenségről írt.¹⁵

Mindezen analógiák alapján Németh "tejtestvéreknek" nevezte a közép-európai népeket. Igaz, hogy "nem egy anyától lettünk, de egy sors tejét szittuk. Ez a közös tej üt ki történetünk, társadalmunk és politikai küzdelmeink

hasonlóságában.”¹⁶ De az író nemcsak a múltról beszélt, mert a sorsközösség a XX. században sem szűnt meg. Most a viszonylag fiatal és gyenge közép-európai államok független létének veszélyeztetettsége még szükségesebbé tette, hogy a "tejtestvérek" megismerjék egymást és fokozatosan közeledjenek egymáshoz.

A "Tanu" írója már a második számban elvi nyilatkozatot tett a magyarok és a szomszédos népek kölcsönös viszonyának ügyében. "Ideje, hogy szétnézzünk a házunk táján, patrióták legyünk. Cseh, szerb, román — és patriotizmus? (...) Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket (...)." ¹⁷ Ez a felfogás szembeszállt a magyarok tudatában beidegződött sztereotípiákkal, a trianoni Magyarországon nem volt, nem lehetett népszerű¹⁸, de Németh a nyugati és keleti nagyhatalmak erősödése miatt csak ilyen "közös vállalkozásban" látta a közép-európai kis népek önálló létének egyetlen lehetőségét. Konkrét lépéseket is javasolt, többek között egy folyóiratot szándékozott indítani, amely "egymás értékeinek a megbecsülésére nevelne"¹⁹, megszüntetné a tudatlanságot a "tejtestvérek" történelméről és jelenéről.

Mint már tudjuk, Németh diagnózisa szerint azok a szálak, amelyek valamikor összekötötték a közép-európai államokat, megszakadtak. Most "három tenger készül szétmosni egy szigetet"²⁰ — olvassuk a "Debreceni káté"-ban, s azért minden közép-európai nép érdekében áll a "közös vállalkozás". Mégis van köztük egy, amelynek a "közös haza" okvetlenül szükséges, mert nélküle valóban elveszhet. "E kis népek közt egyetlenegy sincs, amelynek olyan nagy érdeke volna, hogy ez a sziget erős gátakkal zárkózzék el a tenger elől, mint a magyar. Ausztriát Németország húzza, a szlávokat a szlávság, Romániát a latin nyugat — minekünk egy menedékünk van: ha e területen a széthúzó erők ellen új centripetális erő támad."²¹

Németh — bizonyos mértékig Szabó Dezső nyomán²² — szintén különös szerepet szánt saját nemzetének a közép-európai "közös haza" létrehozásában, de a nemzetiségekkel szemben nem hivatkozott semmiféle történelmi jogra, a régi magyar felsőbbiségre.

Trianon után a magyarság a szomszédos államokban kisebbségi helyzetbe került, szétszórtsága még nagyobb lett, mint addig. Ebben a helyzetben a magyarok előtt csak "egy választás van: meghalni vagy kovász népek lenni!" Csak akkor nem pusztulnak el, ha ebből a helyzetből "sorsot" tudnak csinálni, "a tengésből küldetést".²³

A magyar nép kicsi és szétszórta: "Mi (...) egész meztelenül csak magyarok vagyunk (...)". Igaz, a magyarságnak nincsenek rokonai, de nem "testvértelen ága nemének", ahogyan Vörösmarty Mihály mondta *Zrínyi* című versében, mert "tejtestvérei" vannak. Csak ezek a testvérek nem ismerik egymást, onnan ered a magárahagyatottság érzése. Ilyen népnek, hogy éljen, "példanépnek" kell lennie, egyetlen esélye erkölcsi fölényében rejlik. "A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni."²⁴ De — tegyük hozzá mindjárt — erkölcsi elit, nem pedig politikai, származási, vagyoni kiváltságokon alapuló.

Így a magyar apostola lesz a közép-európai kis népek jövő birodalmának — foglalja össze Németh ezt a gondolatmenetet. Így a magyarság példát tud adni az új Európának, a magyar út európai úttá válik. Ehhez "európai problémává" kell "duzzasztani a magunkét s szorultságunkból úgy verekedni ki magunkat, hogy a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk új megoldást."²⁵

Itt visszatérünk Németh László gondolati rendszerének az előadásom elején bemutatott vázlatához. A magyarság sorsa Közép-Európáéval függ össze, mert annak szerves része. Az eljövendő új Közép-Európa kísérleti laboratóriumma, egész Európa s ezen keresztül talán az emberiség példájává válhat. Így ez a kérdéskör összefonódik Németh László más eszméivel: a minőség forradalmával, új nemességgel, kertországgal — az új ember és új társadalom nagy eszméjével.

Jegyzetek

1. Németh László: *Most, Punte Silta*. In: *Európai utas*. Bp. 1973. 690.
2. Lásd többek között: *Helyünk Európában*. Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő beszélgetése. - Látóhatár, 1983. június. 178—187.
3. Németh László: *A magyarságtudomány feladatai*. In: *Kiadatlan tanulmányok. I.* Bp. 1968. 386.
4. Maciej Koźmiński: *O stosunkach politycznych polsko—węgierskich w okresie międzywojennym (1918—1939)*. In: *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918—1939*. Szerk. Janusz Żarnowski. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1977. 270—271. Lásd még: *Magyarország története 1918—1919, 1919—1945*. Szerk. Ránki György. Bp. 1976. 363.
5. Németül idézem: "Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen und anderen Völkern der geringere Teil der Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden." (Johann Gottfried Herder: *Zur Philosophie der Geschichte*. 2. Bd.: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (1782—1791)*. Berlin, 1952. 476. Magyarul: "Itt élnek most szlávok, németek, románok és más népek közt, a lakosság csekélyebb részeként, és századok múlva talán a nyelvük is alig lesz fellelhető." A herderi "jóslatról" lásd: Rathman János: *Herder eszméi — a historizmus útján*. Bp. 1983. 124—137. Németh is írt erről a Herder jóslata c. cikkében (*Megmentett gondolatok*. Bp. 1975. 464—468.)
6. Németh László: *Debreceni káté*. In: *A minőség forradalma*. IV. Bp. 1940. 10., 11., 13.
7. Lásd: Lackó Miklós: *Minőségszocializmus — modernség vagy korszerűség*. - Új Írás, 1982. 7. sz. 66—69. Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka (1938—1944)*. Bp. 1985. 81—82.
8. Németh László: *Magyarság és Európa*. Bp. 1935. 130.
9. Kiss Gy. Csaba: "Tejtestvérek". Németh László Kelet-Európa-felfogásának néhány összeváltója 1945 előtt. In: *A mindentudás igézete. (Tanulmányok Németh Lászlóról)*. Bp. 1985. 107.
10. Németh László: *Levél Duna-Európáról*. In: *A minőség forradalma*. III. 172.
11. Németh László: *Híd a Dráván*. In: *Európai utas*. 682.
12. Németh László: *Tejtestvérek*. - Tanu, 1932. 2. sz. 129.
13. Németh László: *Most, Punte, Silta*. In: *Európai utas*. 691.
14. Németh László: *A magyarságtudomány feladatai*. In: *Kiadatlan tanulmányok. I.* 386.
15. Lásd főleg: Németh László *Híd a Dráván* és *Most, Punte, Silta* című esszéit. In: *Európai utas*. 682—694.
16. Németh László: *Most, Punte, Silta*. In: *Európai utas*. 693.
17. Németh László: *Új nyelvtanokra* - Tanu, 1932, 2. sz. 127..

18. Maga Németh is keserűen írta *Az elszakított magyarság* című esszéjében, hogy "a környező országok viszonyainak a tanulmányozása pedig már-már hazaárulásnak számít (...)." In: *A minőség forradalma*. IV. 70.
19. Németh László: *Egy folyóirat terve*. - Tanu, 1933. 4. sz. 252.
20. Németh László: *Debreceni káté*. In: *A minőség forradalma*. IV. 12.
21. Uo.
22. Szabó Dezső Közép-Európa-felfogásáról lásd: Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Bp. 1979. 2. kiadás. 418—472.; Bátonyi Gábor: *A Duna-konföderáció gondolata a két világháború közti Magyarországon*. - Alföld, 1985. 8. sz. 36—38.
23. Németh László: *Kisebbségi sors*. In: *A minőség forradalma*. IV. 166., 170.
24. Uo. 166.
25. Németh László: *A felekezeti kérdés*. In: *A minőség forradalma*. IV. 79.

SZAKOLCZAY LAJOS (*Budapest*)

Sinkó Ervin bécsi folyóirata, a Testvér

A folyóirat szerkezete — Egy kis "statisztika"

Még a huszadik század első évtizedeiben is, legalábbis a magyar nyelvű újságok, folyóiratok nagy számát és élénkségét tekintve, Bécs egy kissé "magyar" város volt. Főképp a Tanácsköztársaság bukása után talált itt sok író, ki kevesebb, ki hosszabb időre, menedéket. A liberális légkör és szellem, feledtetvén a sanyarú anyagi körülményeket, egyfajta vonzerőt jelentett: akinek volt mondanivalója és meg akart szólalni, az bátran indíthatott lapot vagy folyóiratot. Arra is nyílt mód, hogy a sok jövevény egy orgánus arcát megváltoztassa, hiszen Németh Andor emlékezéseiből tudjuk, hogy a sokáig "fehér" Bécsi Magyar Újság miként ment át félvörösbe, illetve vörösbe. A legendás indulások és újraindulások közül most csak Kassák Lajos Ma című folyóiratának bécsi föltámadását említsük. A kitartó és következetesen konok szellemet, aki az új — igaz, ideiglenes — honba is átmentette művészetének értékeit, jelképezve agitatív mondanivalójának folyamatosságát. Ő a rákényszerített emigrációban csak félig rendült meg a "bujdoklás" miatt, és társai sem annyira, hogy gyökeresen szembefordultak volna korábbi énjükkel.

Sinkó Ervinnek, a "hívő hitetlen" forradalmárnak más az útja. Az ő Isten nélküli vallása egyfajta csodavárás volt, s mikor kiderült, hogy evvel nem lehet megmenteni a forradalmat, a budapesti (és kecskeméti) "kitárulkozást" — Sinkó az öléstől ugyan rettegve, de testben és lélekben követte a Tanácsköztársaság minden jelentősebb mozzanatát — a magabazárkózás követte. Szenvedő énje, mindenfajta terrort elvetvén, a lélek gazdagodásában akart megnyilvánulni. Első verseskötetében, noha a világfájdalmat mímelő póz az adyendrés beütésekkel is kissé megjátszott, a nietzscheiánus fiatalember szenved a háborútól, az úrtól, ám intellektuális lázadása akkor is látszik, ha ezt némileg elfedi a lelki szenvedések alapozta máz. Ki gondolta volna, hogy erről az alapról is harcba lehetett indulni, hogy a mélabú fölcseréltesse a cselekvéssel. És a cselekvésből visszazuhanni a senkiföldjére — mert a bukott Tanácsköztársaság, akárcsak a legmélyebben átélt bűn, belülről éget —, ez volt az a próba, amely az ifjú Sinkót mindennél jobban megrendítette. "...nyílnak az éjben szent fehér kapuk" — írta volt a *Fájdalmas Isten* című verseskötetének (1923) egyik darabjában, s látnokként megélte az élményt: mindenik kapun be akart lépni. Ez már — akarva-akaratlan — az ösztönös honkeresés jele, tájékozódás az ismeretlen felé. A bécsi évek, az 1920 utáni bő fél évtized, az elkövetetlen bűnért vezeklőt mutatja — gyakran megfeszített

pózban, de a szellem, az "etikus fantázia" kétségtelen jeleivel, a pokoljárás izgalmaiban. Joggal írhatta erről a korszakról Bosnyák István újvidéki irodalomtörténész, az életmű egyik legjobb értéke: "a krisztianizmus is absztrakt ethosz volt ugyan, de mégiscsak egyféle Haza, ahova a száműzöttségnek mint végzetnek, sorsnak kristálytisztá felrémléseikor meg lehetett húzódni, benne ideiglenesen oltalmat lehetett találni."

Sinkó Ervin bécsi folyóiratát, a Testvért ezért nevezhetjük póthazának, mely az önkeresés fázisai mellett is oltalmat nyújtott az arra rászorulónak. Az irodalmi folyóirat két évfolyama valójában egyetlen évet ölel magába, hiszen 1924 karácsonyát követően — ekkor jelent meg az első évfolyam első száma — pontosan egy év múlva a lap meg is szűnt. Tizenhárom megjelenés — közte két dupla szám —, 376 nyomtatott oldal — ennyi az egyetemes magyar irodalomban is unikumnak számító krisztianus folyóirat: élettörténete a számok nyelvén. Ami ebből is azonnal kiviláglik: a különféle rovatok publikációi megtöltenének egy vaskos kötetet. Sinkó, miként *Előljáró beszéde* tanúsítja, nem csinált titkot abból, hogy tulajdonképpen kiket kíván maga köré toborozni. Úgy véli, hogy "a speciálisan magyar szellemet, mely népköltészetében és költőiben a világirodalom legmagasabb mértékeit is megüti, a közvetlen, konkrét érzéki életben való korlátozottság, a földszerűség jellemzi, és a spekulatív, a spirituális képességeknek teljes hiánya." A magyar irodalomból valamiképp kimaradt az a "szellemként átélt szellem vagy ezoterikus vallásosság", melyet többek közt a németeknél Meister Eckehart, a fiatal Luther, Jakob Böhme, Angelus Silesius és Fichte neve fémjelez. A névsor azonnal bizonyítja, hogy a nemrég még a Vasárnap Társaság és a Kassák-kör eszméivel egyként kacérkodó fiatal író most melyik szellemi vonulatot érzi magához közelállónak. Miközben megállapítja, hogy Adyt nem a Léda-dalok, és nem a forradalmi versek emelik "messzi a magyar költészet fölé", hanem *A szamaras ember; A szenvedésnél többet; a Mégsem, mégsem, mégsem és az Emlékezés egy nyár-éjszakára*, a Nyugatból — szerinte — kimaradt azon új iránynak nyit kaput, melyet Balázs Béla, Lesznai Anna és nem utolsósorban Lukács György gondolkodása-életműve jelöl. Vagyis lapjában azoknak kínál "gyűlőhelyet", akiknek művészi útja "nem a politikán visz keresztül".

A Testvér számaiban tallózva jól látni, hogy — a *Te* című verset parafrázálva — a "holmi jelről egymásra ismerő lelkek" együtt vannak a folyóiratban, és "együtt tehetik meg Isten elé útjukat"; de azt még jobban, hogy Sinkó — krisztianus szeretetehség ide vagy oda — elsősorban saját maga számára hívta életre a lapot. A cselekvésből hirtelen a cselekvésnélküliségbe zuhanni, s ezt még az írással mint pótcselekvéssel sem föloldani — egyenlő a halállal. Ő, misztikusokat olvasván és szerkesztvén, a léten túliban, az ezoterikusban gyönyörködve is élni akar. Furcsán hangozhatnak a megállapítás, de igaz: testvért kereső krisztianizmusa, jóllehet egyként jelen van benne az emberiséget és a világot magához ölelni igyekvés vágya, agresszív értékgyűjtés-kutakodás, melyben a látva lászanak indulata munkál. E nélkül nehéz megérteni a Testvér egocentrizmusát, s azt a hallatlan közlésvágyat, mely Sinkót legkiútatlanabb pillanataiban is magával ragadja. Az általában 32 oldalt kitevő folyóiratszámok az ő nevétől "hangosak"; minden műfajban jelen van, s társ- és eszme kereső buzgalmaiban

alig figyel a másakra, énjét mint börtönfoglyot megannyi szólással ki akarja szabadítani. Honnan is? Ahová bezárattott. De hát ő maga kereste ezt a "zártágot", mikor annyi is elég, hogy ez a rejtőző én Istennel társalogjon, s végül — miként bécsi korszakának egyik kedvence, Eckehart mester mondja — az Istennel egyesült lény az egyház fölé kerekedjék, létében megtestesítve azt a felsőbbrendű különöt, aki ama világteremtést szavatolja: "Hogy Isten megszülessék a lélekben, s a lélek megszülessék Istenben." Nyíri Tamás írja Eckehartról: "Szavai remegnek a csodálattól és a hálától, hogy bár a voltaképpeni lét egészen más, mint a létezők, mégis a dolgok legbelső, igazi lényege. Ezt a csodálkozást akarja felkelteni másokban is, mert számára a metafizika nem múzeumi tárgy, nem papír, hanem élet, valóság és egzisztencia." Ne hangozzék istenkisértésnek, a föntiek — noha erre sohasem vágyott —, kis megszorítással majdnem elmondhatók Sinkó Ervinről is. Elmondhatók, és mégsem, hiszen szent, megszenvedett eszményei mögött — velük szemben! — ott volt "bonyolult" magánélete. Egyfelől Istennel társalogni, lelkünk üdvét mindennél fontosabbnak tudva, másfelől meghempereggni a porban — ez ám az igazi dráma. Sinkó álarc nélküli "álarca" ez a kettősség, mely végigkíséri az életművet.

De maradjunk a Testvérnél, pontosabban a rövidéletű folyóirat szerkezeténél. Ami a legjellemzőbb: a rovatok alig különülnek el egymástól, szinte egymásba folynak. Nincs folyóiratszám, melyben ne Sinkó Erviné lenne a vezéryanag, s ez többnyire tanulmány vagy esszé (*A gyűlölet könyvei, A halottak élén; Hit, vétő és tetemrehívás; A halál arcai; A modern kaland születése, élete és jelene* stb.), kivételt képez az 1925. évi 11-es szám, melynek kezdőanyaga a magyar lírában is megkülönböztetett helyet elfoglaló *Margináliák* című versciklus. A szerkesztői halmozásra — a jól fejlett éntudatra — példa az 1925-ös egyik összevont szám (7–8), melyben a nyitótanulmányon kívül bécsi krisztianus (és kierkegaardista) írónk két versén kívül közreadta *Mr. Black feljegyzései Árvay Ábris esetéről* című elbeszélésének befejező részét, valamint subotica *Naplóját*, s fordítóként Søren Kierkegaard *A házasság esztétikai joga* című tanulmánya alatt is szerepel a neve. A lírikus Sinkó mellett (11 vers + 2 versciklus) kiemelt helyen szerepel még a Vasárnap Társaság legbensőbb köréhez tartozó Lesznai Anna (9) — és nem véletlenül, hiszen líráját Fülep Lajos a lélek egy ősi állapotának, a bűnbe esés előtti világnak költészeteként értékelte, és Sinkó Ervinnek mindig is volt füle az "Édenkert" eme hangjaira. Két szlovenszko *i* magyar költő, az avantgarde-ként kezdő, majd megcsendesedő Mihályi Ödön (5) és a méltatlanul elfeledett Szenes Erzs (4) erősíti még a 'Testvér költészetét; s ma érthetetlennek tűnik Ösztreicher András hangsúlyos (4) szerepeltetése akkor, amikor például Németh Andor csupán egyetlen verssel volt jelen. Viszont Angelus Silesius 110 darab (!) aforisztikus erősségű, bölcselmi lírát közvetítő két- és négy sorosa Gáspár Endre kongeniális fordításában a költői rovat éke. E kis remekekben minden benne van, aminek — magának gondolva őket — Sinkó is áldoz: "Mindent az Egy teremt s minden az Egybe tér meg / Hol a Kettő s a Sok vitái véget érnek" (*Minden az Egybe tér meg*); Vagy: "Büntől a szent keresz meg

nem válthatja lelked, / Ha tenszívedben is magasra emelted” (*Külsőség nem segít*).

Jóllehet Sinkó *Margináliák* című tizenhárom versből álló ciklusát már a majd tíz év előtti válogatott verseskötve, a *Vándorbotom meg-megtorpan* is közreadta, de ezt tudván is jólesik nyugtázni: a Testvér nemcsak filológiai adalékok búvárlására alkalmas; valódi antológia-darabok is kínálják magukat benne, ha nyitott szemmel közelítünk a még nem mindenben föltárt hagyomány, az emigráció irodalmának értékeihez. *A fájdalmas Isten* ismeretében is — mely "páratlan, de a magyar irodalomban sem egyedülálló szándékot kifejező lírai teljességet szolgáltatott meg, a magányos és elszigetelt, a maga prófétai küldetésében krisztusi feladatokat vállalni akaró Én ezoteriává párolt bölcsellete alapjain" (Bori Imre) — figyelemre méltó a lírájában bekövetkezett változás; elsősorban a kristálytisztává váló hang miatt. "Éjjelek árkában piros források / Nyargalózva fúródnak füvek, nyögő rögök rostjai közé. / Ki tudja majd lemosni a fák gyökerét? / S a havak rontását ki gyógyítja meg? / Lehet-e még? Valaha lehet-e még? / Ne vigy minket a kísértetbe!" Az ilyesféle, már-már éteri részek olvasásakor érezhette Bosnyák István a *Margináliákat* a magyar irodalom ezoterikusan-vallásos ágába tartozó időálló remekműnek, melyben "már nem a Forradalom és Isten képezi az ellentétes Abszolútum-párt, melyek között a végzetes magáragyagtottságára rádöbbenő individuum hánykodik — mint *A fájdalmas Isten* nem egy, még a krisztianus platform meghódításáért küzdő versében —, hanem Isten és a Világ." Ezek a zsolozsmába oltott, az én fölszabadítását — pontosabban: az "egyetlen és végső Teljesség" utáni szomjúhozást — kinyilvánító "mesék" valódi költészetként értékelhetők; nem kevésbé azért, mert bennük a költő gyökeresen szembefordult korábbi, az 1916-os szabadkai naplóba bejegyzett kíváncsiával: "objektív, epikus lyrára van szükségünk". Akkor, egy "individuálista" verse miatt, épp Kassák ítéltetett el, és messze van még az az idő — teljességgel sohasem fog bekövetkezni —, amikor Sinkónál az "epikus líra" kerül előtérbe. (Persze ez az öregkori "objektív" tárgyilagosság is át- meg át van szöve a *confiteor* megrendültségével.)

A Testvér szépprózája ugyancsak Sinkó vonzalmain alapszik. Így kerülhetett a lapba Paul Ernst *Falusi története* (Kertész Klára, alias Rotbart Irma fordításában), Martin Buber *Zsidó legenda a földreszállt lélekről* című írása (fordította Sinkó Ervin), bizonyítva a szerkesztő krisztianizmusának összetettségét: a Dosztojevszkij-, Kierkegaard-, Ady-hatások mellett a chassidizmus jelenlétét is. A magyar írók közül, akárcsak a költészet rovatban, Lesznai Anna hangsúlyos — ma már nehezen érthető — jelenléte szúr szemet. Novelláinak (*Kis mese a szent néniről és a csodatevő cipőkenőcsről, Mese a piros "Holnap-tojásról"*) gyermeki naivitása még a némileg a szecesszióra ütő mesevázlat is megingatja, a túlcsoordult érzelm szinte egyetlen pillanatban sem tud összeállni költészetté. Ezt a világot, az érzelmek szimbolikus megjelenítését a Lesznaiénál magasabb szinten Balázs Bélától kapjuk (*Az álmok köntöse*), jóllehet az író egyszeri közlése — az általa képviselt műfaj, a kispróza (mese) rövidege miatt is — nem sokat lendít a Testvér szépprózáján. Mihályi Ödön és György Mátyás a testvérbarátság alapján kerülhetett ide, különösen György fantáziátlan "parasztnovellája", A

rend erőtlenségre; ami azért is meglepő, mert avantgarde irányultságú költészete, ha nem is a kassáki szinten, izgalmas. A *Megölő Istéfán* című székely népmese, melynek közzétételével a folyóirat Kriza János halálának ötvenedik évfordulójára emlékezett, üde színfolt, s némiképp mérték is a mesét írók előtt.

Sinkó Ervin elbeszélései, különösen a *Mr. Black feljegyzései Árvay Ábris esetéről*, jóval fölötte állnak a többi szépprózának. A megformálás itt-ott akadozhat, de az első sorokból már kiviláglik, hogy az író nem a cselekménybonyolítás érdekli, hanem a lélekrajz. A *Lang József bűnügye* és a fent említett írás is mintha csak "illusztrálná" a krisztianus gondolkodó eszményvilágát, természetesen művészetté oldva a *tételeket*. Az író a *bűn*, a *bűntudat* — az el nem követett bűnért is érzett bűntudat! — foglalkoztatja; Lang József, a szürke kis pénzbeszedő hivatalnok fölfokozott képzeletével egyre inkább elhiszi, hogy lakásadónőjének ő volt a gyilkosa, holott csupán (egy véletlen folytán) látta a valódi gyilkosokat. Csak akkor döbben rá képtelen tettére — tudniillik, hogy önmagát is följelentette —, amikor már a tárgyaláson senki sem fogadja el az ő büntelenségét. Hogy elmaradhassanak gyötrő lázálmai — az álom révületében többször látta saját kezén az áldozat zöldkőves gyűrűjét —, életével kell fizetnie. A *Mr. Black feljegyzései Árvay Ábris esetéről* című elbeszélést, melyet később, 1929-ben Sinkó kisregénnyé fog fejleszteni (*Az áruló*), Bori Imre "figyelemre méltó lelki portré"-ként értékeli, mondván, hogy "rokonaival ritkán lehet találkozni a magyar irodalomban. Árulókkal igen, de az árulás Árvay Ábris-féle változatával annál kevésbé!" Az író Mr. Black, "a bostoni egyetem pszichológusa" szájába adva a különös történetet, kissé túlbonyolítja a "külső szem" — az objektivitást sugalló, az író és főhőse közé álló harmadik — jelenlétét, de lehetetlen nem észlelni saját lelkifurdalását, melyet még az alakok maszkája sem főd el. Az elbeszélés befejező része mindennél jobban árulkodik a "senkiföldjén" tartózkodó író kiüttlalanságáról, kínzó sors-élményéről. "Árvay minden tévedésének oka épp az volt, hogy közösséget akart a szenvedőkkel, épp azt nem bírta elviselni, hogy a megkíméltek közé tartozzék. — — — "... segítség a földön nincs az ő számára, mert hiszen nyilvánvalóan nem tartozik egyik táborhoz sem. Talán — jegyzi meg végül Mr. Black — a hazátlanoknak ebből a típusából egyszer kifejlődik egy újfajta vallásos ember, aki a magánya elől nem fut, hanem ... talán épp ebből vérez, küzd ki egy új erődítést az emberi léleknek."

Tehát a jelzett újfajta vallásos embert, közösségi megnyilvánulásainak lehetőségeit kutatja a Testvér, s miként Bosnyák István — főképp az író krisztianus prózáját vizsgálván — megállapítja, Sinkót "a közösséggel való azonosulás erkölcsi kényszere és a kierkegaardi individualizmus túlhaladásának ösztönös vágya elvezette a gyakorlati konzekvencia-levonás szükségességének a felismeréséhez, a tett-vállalás gondolatához." Árvay Ábris, a forradalom idején fehér tisztként tevékenykedő katona, aki később a fehérterrort megutálván a szenvedőkhöz csatlakozott, hiába vállalta a cselekvő részvételt a város rendőrpáncsnokának likvidálásában, mivel nem sikerült az átállása jogosságát bizonyító merénylet, a közösség árulójának tartja magát, s bűnt érez, hogy — elsősorban saját hibája miatt — nem hajtatott végre a közösség ítélete a terror jelképét megtestesítő főhőhöz felett. Nem ide tartozik, csak jelezzük, miként azt már nem egy

Sinkó-értelmező megtette: a bécsi korszak krisztianus prózájában is jelen levő tett-motívum igazán majd az *Optimistákban* és a *Tizennégy napban* fog kiteljesedni.

Szemle-rovat; Az esszé hatékonysága; A Sinkó—Kassák vita

Noha Sinkó Ervin minden műfajbeli megszólalásában ott a gondolkodó, érdemes egy pillantást vetni a Testvér azon arculatára is, amelyet főképp az értekező próza (tanulmány, esszé, kritika, glossza) rajzol. Igaz, egy év kevés arra, hogy határozottan — mi több: színvonalas közleményekben — tükröződjék a folyóirat szerkesztőjének ez irányú tevékenysége, de a tanulmány kivételével egy kissé rendszertelenül megjelenő rovatok is (főképp a Szemle rovat "laza") megmutathatnak valamit az élményt habzsoló szerkesztő áttekintő képességéről. A Testvér irodalmi folyóiratnak mondta magát, de a társművészetek elől sem zárkózott el, ezt olyan érdekes tanulmányok-esszék bizonyítják, mint Manner E. Károly *Mi a marionett színház?* című elmélkedése vagy Schön Andor: *Zene és filmje*. Egyetlen publikáció erejéig a képzőművészet is bevonulhatott a lapba, Lesznai Anna adott hírt *Három magyar művész (bécsi) kiállításáról*. Aki meseprójában, főként túladaolt érzelmeivel el-eltévedt, az pontosan és meglepően világos értelmezéssel közelítette meg Derkovits Gyula ("az egyéni sors és a társadalmi adottság harca alatt ott nyugszik az örök ősparaszi metafizikum"), Gergely Tibor és Sinkó Boriska ("Szobrai néha majdnem félelmetesen hatnak, mint őskori bálványok, kik bölcsebbek, hatalmasabbak és sokkal gonoszabbak voltak megfaragóiknál") műveinek világát. Ez a kiállításkritika azért bravúros — bár tudjuk, hogy Lesznai az ecsetet is jól kezelte —, mert benne három külön világ, megtartván egyéni vonásait, válik egységgé, ami elsősorban Lesznai szintetikus látásának eredménye. Az ugyancsak tőle közölt szubjektív könyvkritika (*Levél Szenes Erzsikehez*) már nem ennyire találó, jöllehet abban is ábrázoltatik, hogy a "magánügyekből" fakadó líra a "magunkra-ébredés metafizikai fontosságát" hangsúlyozván miképp válik közösségi érvényűvé.

Ha a vers- és széppróza-közléseket tekintve letagadhatatlanul látszott Sinkónak a kisebbségi irodalom iránti fokozott érdeklődése, ez elmondható a folyóirat szemle-rovatáról is. Többnyire olyan írók könyveit választja ki bírálatra, akikkel még nem is olyan régen sorsközösségben élt (Tamás István, Debreczeni József), s ebből a létélményből indulva erőteljesebben átérezhető s ábrázolható a kisebbségi környezetben élők erőfeszítése is (Dienes László, Jarno József, s az aradi Periszkóp kapcsán Szántó György). Túlzásait is ez magyarázza — Tamás István *Fekete majálisának* egyik versciklusát már-már Kosztolányi-erejűnek érzi —, a hozzá hasonló "hontalanok" értékeinek beemelése a magyar irodalomba talán nem marad hatástalan, s ezzel a művészi toborzással remélhetően elősegítetik a sorsosai számára méltó élet "kialakítása" is. Viszont a kisebbségi helyzet nem szolgálhat mentségül; ha a művészi mondanivaló sekélyes vagy a költő világa még nem eléggé egyéni, a kritikus szigora sem marad el (Jarno-, illetve Debreczeni-kritika). Sinkó legérdekesebb szemle-cikke a *Könyvek és a születő eposz*, melyben négy orosz prózakötet — "ezekben a regényekben az

idő, a világháborút követő kor a hős” —: Pavel Dorohov: *Golgota*, Vszevolod Ivanov: *A 14-62. számú páncélvonat*, Jurij Lebegyenskij: *Egy hét és V. Veresza-jev: A zsákutca* című könyvét vizsgálva megállapítja: a regények az irodalomban megjelenő történelem okán valamiképp összetartoznak, vagyis egy ”világállapot dokumentumai”. Az általánosító befejezés mi más lehetne, mint az ifjú krisztianus liraian érzékeny vallomása: ”Annak, akit az idő mai órájában küldött élni sorsa — így vagy úgy — de meg kell tanulnia, hogy micsoda felelősség: ennek a készülő eposznak keretei között embernek lenni.” Noha az idősebb Sinkó egyik tanulmányában (*Töredékek nagy költője, Iszaak Jemanuilovics Babel*) korai szemle-cikkének gondolatmenetét itt-ott ”ifjasan elméletinek” nevezi, a Testvér-beli ”kitekintés” már érezhetően jelezte: léteznek olyan irodalmi művek, amelyek ”hiányos művészi kvalitásaik ellenére érdekeseek”, s témájuk már-már esztétikumhordozó.

Sinkó fiatalkori esszéi, tanulmányai, vitacikkei — amelyek nem szakíthatók el gondolkodásának olyan (más műfajban született) remekeitől, mint a *Margináliák* című versciklus, vagy a *Mr. Black feljegyzései Árvay Ábris esetéről* című elbeszélés — a folyóirat legnagyobb értékei közé sorolhatók. Minden írás valódi esszé, melyben a gondolkodó egyszerre akarja meghatározni a kort, melyben él, és saját magát. Az esszéista egyhelyütt Jean Pault idézi: ”a föld térképét csak égi térkép birtokában lehet megrajzolni”, s alighanem ő is birtokában van ennek a térképnek. ”A mai ember magától akar szabadulni, a rettenetes problémákkal megkínzott lelkétől” — mondja Sinkó *A gyűlölet könyveiben*, s közben — Balázs Bélát és Gábor Andort elemezvén — kivont karddal rohan a szerinte gyűlöletes, burzsoáziát leckéztető hang ellen. Kedvenc költőjében, Ady Endrében pedig azt ünnepli, hogy a szó visszatért a földre. ”A romantikusok az esztétikumba menekültek; Ady, az új ember, az élet elől az életbe, és felidézte minden gyönyörűségét és minden poklát” (*A halottak élen*).

Esszéiben, gondolatfutamaiban is költő; költő-filozófus, kinek már fiatal korában minden megszerezhető tudás a birtokában volt. Elég egyetlen esemény — a *Hit, vétő és tetemrehívást* például egy dortmundi bányász halála fölötti töprengés hívta életre —, hogy meginduljon fantáziája, s mert jól figyel, akarva-akarván meghallja ”a föld alól jött angyali üdvözetet”, melyet egy halálraitélt rótt krétával a bányafalra: ”Éljetek boldogan!” És Sinkó mérhetetlen szenvedései közt is az egyszemélyű boldog utókor; szinte örül, ha a múltból, a szellem sokszázéves tárnáiból hozhatja föl a példákat. *A halál arcai* című írásáról kezdetben azt gondolhatnánk, hogy csak esszébe oltott Hamlet-elemzés, holott a szövegben hangulatilag már előkészítődött az újabb monumentális stáció: Beethoven IX. szimfóniája, s aztán még Goethe és Dosztojevszkij (s alakjaik) halállal való küzdelme.

Mit számít, ha a briliáns eszmefuttatás némelykor pamfletszerű ”kirohanásba” hanyatlak — a *Don Quijote útjai* (1938) előzményének tekinthető *A modern kaland születése, élete és jelene* kivételével talán minden Testvér-beli esszéjében ott van ez a fullánkos hang (kivált *A legmodernebb irodalmi irányok vagy Miben különbözik ez az éjszaka minden más éjszakától* saját esztétikát hirdető programjában) —, mit számít, hogy egyszerre veti el a ”desillusionált leg-

modernebbeket" és a "proletárkultúrásokat", ha helyette egy tiszta világot ad — én-szeretethez burkolt költői filozófiát. Egyik pillanatában — Bosnyák figyelmeztet rá — Hegelt és Marxot parafrázálja, miközben Szokratésztől Oscar Wildeig átpásztázta a művelődéstörténetet (*A modern kaland születése...*), másik pillanatban a XVII. századi német misztikust, Angelius Silesiust citálván annak "lényeges törekvését" utánozva, mintha két karjával át akarná fogni a mindenséget. A húszas évek közepén keletkezett esszékből az is látszik, hogy a tiszta krisztianizmusa elején még Kierkegaard-tanítvány — a cselekvés bűn — miként veszti el hitét: "valamit elmulasztani nem kevésbé rossz, mint rosszul, de tenni valamit (*Hit, vétő és tetemrehívás*).

Az 1925/10-es számban Sinkó közreadja Kassák Lajos *Az új művészet él* című vitáirátát, a modern irodalomnak és művészetnek ezt a fontos dokumentumát. Válaszát a következő szám közli. Mivel Bosnyák István rendhagyó monográfiája, a *Vázlatok egy portréhoz* Kassák és Sinkó vitáját tüzetesen ismereti, ezúttal elégedjünk meg a polémia vázlatával. Tűz és víz — így jellemezhetnénk a szemben álló feleket, bár tudjuk, hogy Sinkó Ervin elég sokáig Kassák harcos hívének számított. Kassák lendületes, agitatív stílusával, akárcsak avantgárdista társai, mintha bálványt döntene; sziporkázik, hiszen tudja, hogy "a világ érett volt a megváltoztatásra". Ő a Tanácsköztársaság leverése utáni kábultságból hamarabb eszmélt, mint vitatársa, a krisztianizmusba menekülő Sinkó. Céltudatos és kemény, prófétikus hévvel szól az *új művészet* földatáról: "az építő eszme képviselője és első materializálója legyen". Cikkében a modern irányzatok (ideértve fórumaikat is) kiskatéját adja, többek közt Picasso és Archipenko művészetével érvel, a más-más körülmények közt létrejött holland (Mondrian) és orosz (Malevics) "négyyszöggel", mint "a kollektív világszemlélet formái megtestesítésével" teszi egyértelművé a konstruktivizmus igazságait. "A mi korunk pedig a konstrukció jegyében született, s így magától értetődik, hogy bennünket kifejező új művészet csakis a konstruktív művészet lehet."

Sinkó Ervin válaszában (*"Az új művészet él" és ami ebből Kassáknak és ami ebből másoknak következik*) a Kassákkal majdnem teljesen szembenálló művészeteszménye mellett tükröződik a világnézeti különbözőség is. Amíg Kassák a "naiv matériában" hisz, addig ő a Szent Ferenc-i "esztétikát" hangsúlyozza: "A társadalmi élet tökéletessége — Kassák ebben feltétlenül egyetért velem — attól függ, hogy az emberek között az erőszak mint társadalomalkotó erő, megszűnjön." Kassák proletár-messianizmusával tehát egy misztikába hajló, krisztianizmussal beoltott látásmód-életeszmény került szembe. Bosnyák István Kassák és Sinkó "világjobbító" javaslatairól a következőket mondja: "... a két gyógyír lényegileg tökéletesen azonos, ti. egyformán illuzórikus, mégpedig nem pusztán ajánlóik „téves szemléletéből" kifolyólag az, hanem egyszerűen azért, mert az igazi gyógyír — a világproletáriátus forradalmi ereje — egyelőre *szintén* illuzórikusnak bizonyult; végső soron ez az életérzésbeli háttérre Kassák Lajos és Sinkó Ervin vitájának."

Hogy Sinkó Testvér-beli pozícióját és hitét miként erősítették a Kertész Klára aláírásával megjelent glosszák, csak sejtjük, de egy bizonyos, e rövidke írások nem sorolhatók a publicisztika műfajába, mint ahogy Eminescu *Glosszája* is

jóval több a világegyetem s benne az ember dolgait megörökítő széljegyzetnél. *A nem talált karácsony*, *A gyengék ereje*, a *Vallomás Myskin hercegről*, a *Szeretők* és *Az idill dicsérete* valójában miniatűr esszé, egyiknek valódi esemény az alapja (a szabadkai "parasztkarácsony" összevetése a bécsi hideg ünneppel), a másiknak "csak" egy testet-lelket fölbolygató olvasmányélmény (Platon *Lakomája*, Dosztojevszkij *A félkegyelműje* stb.), mégis mindegyikben ott a saját, és a Sinkóéhoz hasonló érzés, mely végső soron a Testvér programjából is táplálkozik: "mégsem szabad szétszóródnunk a kozmoszban, melyben megszámíthatatlan az egyén, hanem egymást kézen kell fognunk és meg kell erősen jegyeznünk egymás arcát" (*Vallomás Myskin hercegről*).

Bretter György írja a *Sinkó Ervin, avagy a csodálatos illúzió története* című tanulmányában: "Don Quijoténak nincs küldetése — nincs közössége —, kitalált hát egyet, nemeset, szépet, erkölcsöset." A fentieket egy kissé a Testvérré is vonatkoztathatjuk, Sinkónak a senkiföldjén való lakozására, erre a krisztianizmussal kacérkodó, az életműben sem jelentéktelen szellemi kalandra.

Magyar irodalom Georgiában

Több mint másfél évtizeddel ezelőtt, amikor először vettem kezembe a magyar tankönyvet, és először ismerkedtem a számomra annyira ismeretlen nyelv ábécéjével, nem gondoltam arra, hogy valaha itt, önök között fogok ülni, és a magyar irodalom georgiai fordításairól beszélgetni. Hiszen akkoriban vajmi keveset tudtam Magyarországról, és annál kevesebbet a magyar irodalomról. Hála akkori magyar nyelvtanáromnak (aki megdicsérte kiejtésemet), komolyan kezdtem foglalkozni a magyar nyelvvel, valamelyest elsajátítottam, és a későbbiekben magam tanítottam ezt a számomra nagyon érdekes és szép nyelvet Tbiliszi tanárképző iskolájában, körülbelül tizenöt éven keresztül. A nyelvoktatás mellett az irodalmi intézetben kulturális és irodalmi kapcsolatokkal kezdtem foglalkozni, és akkor jöttem rá, mennyire érdeklődött és érdeklődik ez a két nép egymás iránt, egymás kultúrája és mindennapi élete iránt.

A magyar—georgiai történelmi kapcsolatok ahhoz vezettek, hogy Magyarországon Jókai kezdett érdeklődni a Kaukázus alatt és a Kaukázus hegyoldalain elterülő kis ország iránt, és Georgiában is szintén a tizenkilencedik század vége felé kezdtek foglalkozni a magyar kulturális élettel. A múlt században fordították le georgiai nyelvre Jókai több elbeszélését, később Móricz Zsigmond néhány novelláját. A magyar szabadságharc idején a georgiai sajtó egyik legfontosabb témája Petőfi Sándor volt, az ő élete, az ő harca a nép felszabadításáért.

Jókai műveit nem eredetiből ültették át, hanem közvetítő nyelv segítségével; ezt a szerepet akkoriban a francia nyelv játszotta. Azok a lefordított elbeszélések, amelyek különböző napilapokban jelentek meg, elsősorban a georgiai témájú novellák voltak. Ezeket a témákat Jókai Koch német útikönyveiből merítette. Jókai különben egy egész regényt szentelt a georgiai témának, amelyet kevesen ismernek és ezért szívesen ajánlom figyelmükbe: a *Görögtűz* című regénynek egyik könyvét, melynek *Riumin* a címe.

A tizenkilencedik század végétől hosszú szünet következett a magyar irodalommal való ismerkedésben. A harmincas évek közepéig szinte semmit sem fordítottak ebből az irodalomból, kivéve egy-két verset, amelyekről csak később állapítottuk meg, hogy magyar szerzők verseiről van szó. A harmincas években megjelent fordításokat is véletlenség jellemezte, és főleg azokat a szerzőket tolmácsolták, akik a Szovjetunióban éltek.

Különösen termékenyek voltak a magyar irodalom fordítása szempontjából az ötvenes évek, akkor láttak napvilágot Georgiában Mikszáth Kálmán,

Móricz Zsigmond, Tersánszky Józsi Jenő elbeszélései és Jókai Mór regényei, de addigra már nagy hagyománya volt Petőfi Sándor fordításának. Petőfi-fordításokat készített már 1948–49-ben az akkoriban még fiatal költő, Grigol Abasidze, akit a mai napig a legnagyobb és legjobb Petőfi-fordítónak ismernek nemcsak Georgiában, hanem Szovjetuniószerte. Mostanáig Petőfi verseinek hét kötete jelent meg georgiai nyelven és ezt a költőt úgy ismerik ebben a kis köztársaságban, mint saját nemzeti költőt. Emlékszem, egyszer Gink Károly fotóművésszel a georgiai hegyeket jártuk, és az egyik kis faluban a házigazda Petőfi *Fa leszek ha...* című versét olvasta fel nagy élvezettel, nem is tudván, hogy ez magyar vers.

A magyar költőket és prózaírókat orosz közvetítő nyelv segítségével fordították a georgiai műfordítók. Grigol Abasidze például Leonyid Martinov nyersfordításai alapján dolgozott, de miután Tbiliszi főiskoláján magyar nyelvet kezdtek oktatni, lehetőség adódott arra, hogy eredetiből is lehessen tolmácsolni a magyar szépirodalmat. Jókai Mór *Az arany emberét*, Petőfi Sándor több versét, Tardy Lajos történész néhány művét már eredetiből fordították a német–magyar szakot végzett fordítók. Ezek között a fordítók között legtermékenyebb Lili Majszuradze, aki rendszeresen fordítja a magyar irodalom kisebb és nagyobb alkotásait. Kénytelen vagyok egy-két szót saját magamról is ejteni, mivel az utolsó tíz évben én voltam a "minden lében kanál": tolmácsoltam, tanítottam, műfordításokat készítettem és mindez a magyar nyelvvel volt kapcsolatban.

Az, hogy magyar nyelvet kezdtem tanulni véletlen volt, és a műfordítással való kapcsolatom is a véletlentől függött, hiszen addig sosem foglalkoztam az irodalommal. 1978-ban Tbiliszi egyik szállodájában megismerkedtem az Európa könyvkiadó igazgatójával, aki azt ajánlotta, hogy válogassak egy terjedelmes georgiai prózai antológiát. Én szívesen teljesítettem Domokos János kérését, és 1980-ban az Európa ki is adta az általam válogatott kötetet, amelyben több fordításom is szerepelt; azokat én nyersfordításoknak szántam, de a szerkesztőnek annyira megtetszettek, hogy műfordításokként fogadta el. Az első sikereken felbátorodva tovább folytattam az együttműködést az Európával, néhány fordítást készítettem a Nagyvilágnak, az Életünk című folyóiratnak, amelynek szoros kapcsolatai vannak a Mnatobi című tbiliszi irodalmi folyóirattal. Ekkor már megérett az idő arra, hogy a magyar irodalomból az anyanyelvemre is fordítsak valamit. Első próbálkozásaim színdarabok voltak, melyek színreviteléhez magyar rendezőket hívtak Tbiliszibe. Eddig négy magyar színdarabot ültettem át georgiai nyelvre és azokat elő is adták a köztársaság különböző színpadain. Megjelentek Krúdy novella-fordításaim, melyekre különösen büszke vagyok, és 1986-ban Déry Tibor és Örkény István műveit is kiadták, amelyeknek szintén magam vagyok a fordítója. A jövő évben Georgiában napvilágot lát Molnár Ferenc *Pál utcai fiúk* című általam fordított gyermekkönyve. Az utolsó öt-hat év alatt nagyon sok nyersfordítást készítettem a magyar költészetből különböző georgiai költők részére, ezekből Tedo Bekisvili költő két kis kötetet adott ki: huszadik századi magyar költészetet és Ady Endre verseit. Sokat fordított a magyar költészetből Nodar Guresidze költő is, akinek a kiváló fordításában

jelent meg 1977-ben Madách *Az ember tragédiája* című műve. Nodar Guresidzének is sokat segitettem Babits Mihály versei fordításában, és akkor határoztam el, hogy magam is próbálkozom versek fordításával. Juhász Gyula évfordulójával kapcsolatban az ő "Anna verseit" választottam és óriási élvezettel dolgoztam rajtuk. Őszintén szólva, nem nagyon reménykedtem, hogy valami lesz belőlük, de legnagyobb csodálkozásomra a Mnatobi folyóirat szerkesztőjének megtetszettek a fordításaim, és közölte őket. Azóta több magyar versfordításom jelent meg, próbálkoztam Adyval, Csoórral, Nagy Lászlóval, József Attilával, Weöres Sándorral, Károlyi Amyval. József Attila egyik versének, a *Külvárosi éjnek* a fordítása — amely eddig a legnagyobb nehézségeket okozta számomra, de amelyre különösen büszke is vagyok — nemrég jelent meg.

SZÁVAI JÁNOS (*Budapest*)

Bécs a magyar emlékirás tükrében

Hogyan jelenik meg Bécs a magyar emlékirás tükrében — erről próbálok gyors, és szükségszerűen vázlatos áttekintést adni az itt következőkben. A téma-választás és a feldolgozás módja azonban mindenképpen magyarázatot kíván, hiszen a Bécs-image, amelynek (nem hangsúlyozzuk eleget) alapvetően fontos szerepe van a magyar történelemben, vagy legalábbis annak négy utolsó évszázadában (s a történelmet itt a lehető legtágabban értem, mint amely magába foglalja a mindennapok életét éppúgy, mint a gazdaságtörténetet vagy a mentalitástörténetet stb.), hiszen a Bécs-image körülírható volna számos más korpusz vizsgálata nyomán, akár az irodalom különböző műfajaiban, akár a nyelv bizonyos megnyilvánulási formáiban stb.

De miért éppen az önéletírás, vagyis a mai olvasó szemében irodalomként megjelenő emlékirás? Bizonyosan nemcsak azért, mert az emlékirás műfajának története nagyjából akkor kezdődik, amikor Bécs valóban fontos centrummá, döntési központtá válik, így feltöltődik a jövőendő fejlődés lehetőségeivel. Hanem inkább, mert az önéletírás, akarva-akaratlan, rendkívül őszinte műfaj, mely olyat is képes elmondani egy-egy jelenségről, egy-egy korszakról, amit más irodalmi művekből esetleg sohasem tudhatunk meg.

Őszinteségen persze nem a híres vallomástevők önfeltáró dühét értem, ez másuvá tartozik. Értem inkább a szabályoktól, előírásoktól, sémáktól, kész formáktól szabad szövegeknek azt a tulajdonságát, hogy a bevettől s megszokottól eltérően szólnak meg, hogy kimondják azt is, ami a kodifikált mű számára tabu, vagy éppen fordítva, nem mondják ki, amit a kodifikáció szellemében szükséges volna, amit illene kimondani. A szabálytalan tehát éppoly jelentőségteljesse válik itt, mint az elhallgatás.

Az önéletírásban, mint mindenfajta elbeszélő prózában, fontos funkciója van a topográfiának, a hely megjelölésének, leírásának, a vonzási pontok feltárásának, jellegük, sajátásaik érzékeltetésének. A hatáshálózatok megmutatása, az otthonmaradás és az elvagyódás ellentmondásos kettősségének jelölése alapvető jelentőségű minden effajta műben. Létezik tehát egyrészt az itthon s idegenben, a benn és künn kettőssége, de emellett dichotómia mutatkozik a legtöbb esetben az idegenben terrénunán belül is. Eme dichotómia egyik pólusa nyilvánvalóan csakis Bécs lehet, a másik olykor Németország, máskor Olaszország, de legtöbbször, mi más lehetne, Párizs.

Az ekként felvázolt séma, amelynek archimédeszi pontja mindvégig az "itt élned halnod kell" implicit parancsa, e séma többé-kevésbé állandónak tekint-

hető, bár az egyes pólusok közti viszony, egy-egy pólus vonzereje természetszerűleg változásokon megy át a történelmi szituáció, a mindenkori helyzet adottságainak megfelelően. Kétféle arca jelenik meg például Bécsnek korai emlékirásunk két nagy alakja, Kemény János és Bethlen Miklós önéletírásában, holott kevesebb, mint ötven esztendő választja el egymástól a kettőt. Kemény kétszer járt Bécsben, mindkétszer küldetésben. Előbb 1625-ben, tizennyolc éves korában, Bethlen Gábor leánykérő követeként Brandenburgba tartva állt meg itt, másodszor azért küldik Bécsbe, 1629-ben, hogy a nagy fejedelem halálhírért vigye meg II. Ferdinándnak. Első útjáról a szeretetteljes vendéglátás, vendéglátója szép leányainak s az "örömes mulatásnak" az emléke marad meg benne, mondhatnánk a "gemütlich" Bécs látványa s élménye.¹ Mintegy előképe ez egyes későbbi Bécs-ábrázolásoknak, mint ahogyan a második bécsi útjával kapcsolatosan előadott két anekdota is oly Bécs-képet sugall, mely máig él s újabb írásokban is fel-felbukkan — a parlagi viselkedésű, faragatlan magyart állítja szembe a világ dolgaival, az illendőséggel tökéletesen tisztában lévő, s egyúttal megértő, jó humorú osztrákkal.

Az egyik történet hőse secretarius Ferencfi, aki a piacon vásárolt élelmét levelestáskájában hordozza, így amikor a császárhoz megy referálni, hízott kappan ugrik ki az iratok közül, "császárnak, császárnénak volt nagy nevetségek a dolgon".² A másik történet Kemény útitársáról, Vay Péter Szabolcs megyei étekgógoról beszél, aki nem tudja hogyan illik viselkedni az udvarban. "Béjűvén Vay Péter, császár kezét nyúltá, de amaz többször nem forogván olyan dolgokban, confundáltatott vala: hanem ott én magam szólítám magyarul, hogy menne oda kezét fogni, az meglévén, supplicatióját hogy elékeresné és adná oda; mind magamnak kellett megtanítanom s beszéllenem néki, kívánt válasza is lőn az jámbor császártól."³

Bethlen Miklós Bécs-képe 1710-ben már mennyire más! Az egész roppant terjedelmű Bethlen-önéletírásban — emlékezzünk csak az oly derűs színekkel fölrajzolt nyugat-európai utazásra, Erdély hol komor, hol vidám képeire — maga Bécs legelsősorban kimondatlanságában van jelen, mint az a színhely, ahol ez a terjedelmes szöveg megíródik. Csak az utolsó fejezetben, mely ezt a címet viseli: *Bethlen Miklós tragoediája és az ország szomorú romlása anno 1704*, s annak is legutolsó lapján szól végre közvetlenül Bécsről az emlékező. "Die 1-ma maji indítának magam szekereimen, lovamon Bécsbe, Szent-Györgyi inas, Kis Mihály szakács, Hegeri Lőrinc kocsisal, magam költségemen, mindenütt őrizet alatt, haddal."⁴

A megtorlás kegyetlensége és kicsinyessége később sem változik. "Bécsben megengedték, hogy én fogadott szállásomon legyek, egy gefreiter, három soldat őrizzen, ténta, papíros, posta és minden írás, izenet, levél jövése, menése szabad legyen. A strázsa is csak künn a pitvarban vagy udvarban legyen. (...) Prédikátort, úrvacsorát sokszori kérésemre sem engedtek. Magamnak csak a pincébe is borom látni nem szabad mennem, de konyhára, pitvarba szabad. Végem Isten tudja, kinek éneklek gyakran Psal. 17., 26., 35., 43. etc. Reliqua vide in actis."⁵

Nem szabad, szabad, nem szabad — Bethlen Miklós Bécsének alapvető attribútuma a bezártság mértékének meghatározása, ugyanúgy, ahogyan majd Kazinczy Bécsének egy évszázaddal később. Kazinczy, aki ifjan már járt a Habsburg-fővárosban s ott, a reformkoriakhoz hasonlóan, főként a műgyűjteményeket, a Belvederet csodálta meg, utóbb ugyancsak őrizet alatt, de már a nagyúr Bethlennek kijárt kedvezmények nélkül kerül Ausztriába, de a városba magába ekkor be se jut, írásában nem jelenik meg az a hely, ahol sorsa felől döntenek. Holott a *Fogságom naplójának*, ha kimondva nincsen is, Bécs a főhőse, az a Bécs, amely Kazinczyt hét éves fogságra vetette, és amely még az álnapló írása közben, több mint harminc évvel letartóztatása után is annyira rettegésben tartja, hogy nyíltan nem meri kimondani, inkább szövege tónusába rejtje legmélyebb vallomását.

Bethlen és Kazinczy között, inkább Bethlenhez közelebb még, Bécs életformaalakító hatásán kesereg a *Metamorphosis Transylvaniae*ban Apor Péter. Hol gúnyolván, hol ostorozván a "náj módit", amely az étkezési szokásokat éppúgy megváltoztatta, mint az öltözködés és a viselkedés szabályait, vagy akár a beszédmódot. Apor akaratlanul is, kimondatlanul is azt kénytelen bevallani, hogy tehetetlen az egyszerre messzi és közeli város, Bécs vonzerejével és sugárzásával szemben.

Amit negatívumnak Apor, pozitívumnak látják a reformkorban eszmélő, de önéletírásukat már a kiegyezés után megfogalmazó emlékezők. Splény Béla, aki 1834-ben, tizenöt évesen jár először Bécsben, csupa olyat keres és olyat lát, amilyennel otthon nem találkozhat: "Régi városrészeket, régi félreeső templomokat, könyvtárak boltjait, természetrajzi gyűjteményeket"⁶ látogat, Goethét és Kotzebuet néz meg a Burgszínházban (s ismeri a belváros valamennyi cukrászt), vagyis a kultúra, a hazainál fejlettebbnek ítélt kultúra múltjával s jelenével ismerkedik — roppant lelkesen.

Vele szinte egy hangon szól Pulszky Ferenc. "Életemben először voltam nagy városban — mondja 1833-as útjáról —, s láttam nagyszerű műgyűjteményeket".⁷ S nem sajnálja azután a múzeumigazgató Steinbüchel társaságában tölteni, csakhogy tanulhasson-okulhasson, bécsi tartózkodásának egész idejét.

Akárcsak két évszázaddal korábban Kemény János, a reformkori látogatók is a szellemi fölényben lévő Bécsset mutatják, a követésre, utánzásra méltót őrzi meg emlékezetük. (Érdekes, a századfordulós Bécsre előretaláló mozzanat olvasható Splény Bélánál — "Nagy érdeklődéssel és hatással volt ránk a látogatás, mit a bécsi bolondokházában tettünk", írja beszámolójában.⁸)

Jól láthatók tehát már eddig is a Bécs-image fő alkotóelemei — a politikai hatalom negatívumával áll szemben az életmód kellemességét s a kulturális színvonalat hangoztató pozitívum. Nem változik lényegileg a kép a következő periódusban sem, a kiegyezés korának második felében, amelyről már egy másik történeti periódusban készült önéletírások adnak számot.

Szabó Dezső, aki az *Életem* első könyvében hosszasan beszámol gyermek-kora magyar társadalmának szenvedélyes, de pusztán verbális, és így következmények nélküli Bécs-ellenességéről, önéletírása ötödik könyvében, első külföldi útja felfedezésekor, az addigiakkal szinte egybevágó képet ad a birodalmi fővá-

rosról. "Csodálatos megtágulással kószáltam a derült és eleven utcákon. Szabad vagyok, enyém a világ. (...) Bécsben igazi nagy benyomásom csak a Szent István templom volt. De a város vidám, mondhatnám barátságos élete, olcsó bősége nagyon kedvessé tette az itteni napokat."⁹

A hazai állapotokat indulatos és gúnyos dühvel idéző Szabó Dezső végre levegőt vehet Bécsben, mégis, keveset időzik ott, s későbbi útjain sincs kedve megállni kedves Párizsa felé rohantában. Kassák Lajost még Szabónál is kevésbé érdekli Bécs, mely csak jelentéktelen állomás távolabbi céljai, Német- s Franciaország felé utaztában. Kassáknál s Szabónál jobban ismeri viszont Bécset Márai Sándor, aki gyakran járt rokonlátogatáson a szomszédos fővárosban. Két aspektusát villantja fel Márai az *Egy polgár vallomásaiban* Bécsnek, amely egyébként sokkal kevésbé fontos város neki, mint akár Pest, akár később Berlin és Párizs — a szociáldemokrácia térhódítását, s a város hangulatának kellemes könnyedségét. Mindkettőt a meglátogatott rokonok révén ismeri. Az elsőt a jogfilozófia professzor Mátyás bácsi révén, aki "előadásokat tart iparosoknak és munkásoknak a szocializmusról, Marxról és Lasalle-ról, s 10.000 forintot adott az első munkásjóléti egyesület céljára."¹⁰ Másik ablaka a századforduló Bécsére egy művészcsalád, festő apa s hat muzsikusi lánya. "Ami Bécsben könnyű és tejszínhabos, ami illatos és arányos, ami zene és mértéktartás ennek a városnak az ütemében, az élt bennünk, azt fejezték ki maradéktalanul életükkel, képeikkel, dallammal, szemlélettel és mozdulatokkal."¹¹

Az addigi Bécs-image-hoz új vonásként járult tehát Márainál a szociáldemokrácia fontossága. Mindamellett az így kialakult képre — most a teljes emlékirodalomra gondolok — az állandóság jellemző, s az állandóság mellett — a hiányok. A századforduló Bécsé, az irodalom, a zene, a képzőművészetek, a társadalomtudományok hallatlan gazdagságának Bécsé, melynek jelentőségét csak az utóbbi évtizedben kezdi felismerni a világ, teljességgel hiányzik a magyar tükörből. Kétszeresen is hiányzik, egyrészt tényszerűen, másrészt Bécs fontosságának megítélésében.

Az Ausztriát s Magyarországot egybefogó évszázados kötelékek elvágása után változik csak meg a magyar emlékirás kialakult Bécs-képe. Bécs fontosabbá válik, s olykor olyan varázslatos aurát kap, például Vas Istvánnál, amire eddig nem volt lehetőség. Vas István az *Elvesztett otthonokban* is, a *Nehéz szerelemben* is sokat beszél Bécsről. Részben hagyományosan, a megszokott összehasonlításokat használva. "Bécs felé utaztam, azzal a szokásos érzéssel, hogy a mi félféudális, félkapitalista — mert már akkor ezekkel a műszavakkal jelöltük hazánkat — 'Ugarországunkból' a 'művelt Nyugatra'. A 'művelt' szó nemcsak a modern művészet akadálytalanabb előretörésére vonatkozott, hanem a társadalmi állapotokra is, a szociáldemokrata Bécs ezen a téren is, úgy látszott, megelőzött minket."¹²

Megjelenik Vasnál a kedélyes Bécs képe is. "Szerettem őket [ti. a házigazdait] a kedvességükért, az életélvező kedélyességükért s a kispolgáriságnak és a gondtalan lazaságnak azért a jellegzetesen bécsi keverékéért, amely megmutatkozott az életvitelükben, ahogy a cseléddel vagy a pénzzel vagy egymással bántak, még a politikai nézeteikben is."¹³

Ez a művelt és kedélyes Bécs azonban legelsősorban egy nagy szerelem megszületésének színhelye Vasnál, az a bűvös, varázsos rengeteg, ahol a fiatal költő és Kassák Eti egymásra talál. Az immár idegen, negatív attribútumaitól megszabadult Bécs olyan tündöklő színekkel rajzolódik föl Vas emlékirataiban, ahogyan visszaemlékezésben addig még sohasem; ami Szabó Dezsőnek vagy Illyés Gyulának Párizs — a felszabadító, az lesz Bécs Vas Istvánnak.

De ideje, hogy megálljunk a felsorolással s összefoglaljuk vázlatunk tanulságait. *Kedélyes, művelt, elnyomó* — ezek Bécs fő attribútumai. A függés, a Bécs és a magyarok közti hierarchikus viszony (melynek láthattuk változatait) szükségyszerűen szűkíti a perspektívát, egyetlen nézőpontból láttat mindent. Bécs hol vonzó, hol taszító, de szeretni, csodálni, utánozni csak Párizst, Itáliát, Angliát lehet.

Osztrák sógor, mondja a népnyelv, s ez a rendkívül tömör és találó metafora mintha ugyanazt fejezné ki, mint amit az emlékirók éreztek, láttak és leírtak. A sógorhoz nem köt ugyanis vérségi kapcsolat, a sógort nem magunk választottuk, tehát vagy kedveljük vagy nem, hol kijövünk vele, hol nem ("Ahány sógor, annyi nyárs!") — "Ide sógor, oda sógor, le a cseresznyefáról!" de — "Sok sógora van a gazdagnak" hogy O. Nagy Gábor gyűjteményéből néhány példát, negatívát s pozitívát is idézzünk), kapcsolatunk tehát bizonytalan, ellentmondásos. Ugyanolyan, amilyenek emlékiróink, évszázadok óta a magyarok Béccsel való kapcsolatát megélik.

Jegyzetek

1. Kemény János önéletírása. In: Kemény J. és Bethlen M. művei. Bp. 1980. 54.
2. Uo. 116.
3. Uo. 117.
4. Bethlen Miklós önéletírása. In: Kemény J. és Bethlen M. művei. Bp. 1980. 980.
5. Uo. 981.
6. Splény Béla emlékiratai. Bp. 1984. 156.
7. Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Bp. 1884. 38.
8. Splény i. m. 158.
9. Szabó Dezső: *Életeim*. Bp. 1965. II. 7.
10. Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Bp. é. n. [1934] 137.
11. Uo. 141.
12. Vas István: *Nehéz szerelem*. Bp. 1972. 139.
13. Uo. 140.
14. O. Nagy Gábor: *Magyar szólások, közmondások*. Bp. 1976. 598.

SZŐKE GYÖRGY (Budapest)

**Bécs—Budapest: a pszichoanalízis kisugárzása a magyar szellemi életre
(1900—1918)**

1900-ban jelenik meg Freud korszakos *Álomfejtése*. A pszichoanalízis nem holmi deus ex machinaként tűnik fel századunk hajnalán: Freud, a természettudós alaposságával, a XIX. század pozitivista korrektségével (ekkor még nincsen pejorativ melléklengése a 'pozitivisták' fogalmának) részletesen sorolja az előzményeket, magában az *Álomfejtésben* is csaknem száz oldalon át. Ugyanígy a nem sokkal később publikált és azonnal a viktoriánus kor botránykövévé vált *Drei Abhandlungen von Sexualtheorie*ben is, ahol egyebek közt kiemelten hivatkozik Lindner magyar gyermekorvos 1879-ben megjelent tanulmányára. Majdan *Egy illúzió jövőjéről* szól Freud, nekünk egy illúzió szétosztatásával kell kezdenünk: ugyanis a jeles tanulmány szerzője, a berlini születésű Hermann Lindner, Freud feltételezésétől eltérően, nem volt magyar. S egy másik illúzió szétosztatásával folytatnunk: fogékony századunk kezdetén nyolc év alatt alig hatszáz példány kelt el az *Álomfejtésből*.

Ha azonosságot nem is, de szimptomatikus hasonlóságot megfigyelhetünk a tudományok (elsősorban a természettudományok) és a művészetek fejlődésében a századforduló korában. A fizika, a kémia és nem utolsósorban a pszichológia kutatóinak figyelme egyaránt az empirikusan nem érzékelhető, de mégis jelen lévő, létező jelenségek felé fordul: a manifeszt szférától a látens, rejtettebb rétegek, összefüggések irányába. Fokozatosan formálódik, teremődik meg ez idő tájt a relativitáselmélet, a kvantummechanika, a modern atomelmélet, a maghasadás, az entrópia — és a pszichoanalízis teóriája. Nem kis ellenállást leküzdve: az alakuló új világkép elleni berzenkedésnek a szkepszistől a pejorativ jelzőkkel egyáltalán nem fukarkodó deklaratív elvetésig, meg nem mértéig terjedő skálája még hosszú évtizedekig jelen van. Nagyjából egy időben, egymástól földrajzilag nem is olyan távol, s mégis, egymástól eléggé elszigetelten születnek ezek a századunk világképét alakító, látóhatárát szélesítő teóriák. Bécsben például csupán párszáz méter választja el egymástól azt a két laboratóriumot, ahol Freud az agy anatómiáját, Boltzmann pedig az entrópia jellemzőit tanulmányozza, anélkül, hogy bármit is tudnának egymásról.

A pszichoanalízis elméletének kialakulása pusztán annyiban tér el az említett teóriáktól, hogy az alakuló, formálódó elmélet a közvetlen gyakorlati terápia, a közvetlenül kontrollálható megfigyelések tényeire támaszkodhat: a hipnotikus katarzis jelensége vezeti el Freudot a lélekelemzés technikájának, s majdan elméletének megteremtéséhez, míg — például — a magfizikában előbb született

meg a maghasadás elmélete, s évtizedekkel később annak nem éppen öröndetes gyakorlati felhasználása, igazolása.

S nagyjából ugyanekkor a művészetekben, az irodalomban is létrejön, ugyancsak messze nem előzmények nélkül, a cselekményességtől, a közvetlen látvány megjelenítésétől az adott látszat mögött sejlő lényeg megjelenítő, a rejtett lelki jelenségeket kivetítő látásmód, az, amit némi egyszerűsítéssel modern művészetnek nevezhetünk.

A pszichoanalízis "hatása" a szellemi életre, az irodalomra sok tekintetben elmitizált, s eléggé amorf: nyilvánvaló alapvetően tipológiai kapcsolatok esetén is mindenáron kontakt kapcsolatokat feltételeznek. Szilágyi Géza, a századelő jeles magyar költője, aki egyben a hazai pszichoanalízis korai képviselői közé tartozik, két ízben is, előbb 1914-ben, majd 1921-ben összefoglaló értékelést ad a magyar pszichoanalitikus mozgalom fejlődéséről. Precíz összeállítása mindmáig érvényesnek tekinthető: a pszichoanalízis hatását látja például Kosztolányi *A szegény kisgyermek panasza*i ciklusában, Karinthy novelláiban, Babits *A gólyakalifa* című regényében. Mi is így gondoljuk, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy az említett művek pusztán a pszichoanalízis teóriájának termékei avagy illusztrációi: a lélek mélyeibe hatoló alkotó találkozik nemritkán Freud egyes — nem utolsósorban a régebbi szépirodalomból merített — meglátásaival. A felszín mögé, a mélyre hatolásnak a kor szellemében rejlő tendenciája az, ami mind Freudot, mind az írókat megihlette. Tételregények persze ebben az időben is születnek: ilyen például (ugyancsak Szilágyi Géza felsorolásából) Forró Pál regénye (*Egy diákkor története*), vagy Veér Imre *Imago, a kétnemű ember* című műve. S talán nem is egészen véletlen, hogy a két utóbbit aligha ismerik napjainkban. Az emberi lélek föltárására törekvő igyekezet az az alapvető közös mozzanat, ami — a kontakt kapcsolatokról függetlenül is — a pszichoanalízist és a kor irodalmát rokonítja.

Mindenesetre szimptomatikus a kisugárzás sokirányúsága, amit jól példáz az 1913-ban megalakult budapesti pszichoanalitikus egyesület összetétele is: Ferenczi Sándor, a már ekkor világhírű Freud-tanítvány lesz az elnöke, alelnöke Hollós István, ekkor a nagyszombati elmegyógyintézet főorvosa, később a *Búcsú a sárga háztól* című emlékezetes könyv szerzője, titkára Radó Sándor, aki később az amerikai pszichoanalitikusok egyik vezéralakjává válik, pénztárosa Lévy Lajos, akinek kulcsfontosságú szerepére mindjárt rátérünk, s mint Ferenczi szellemesen közölte E. Joneszal, Freud későbbi monográfusával, az ötödik alapító tagra, Ignotusra ruházhatják a közönség szerepét. (Ignotust három évtized múlva zárt osztályra viteti egy New York-i orvos, mert téveszmének tartja, amivel az öreg Ignotus eldicsekszik neki: nevezetesen, hogy Freud személyes ismerősei közé tartozott.)

Még tarkábbá válik a budapesti egyesület tagjairól és vonzóköréről alkotott kép, ha az 1918-as állapotra, vagyis a budapesti nemzetközi pszichoanalitikus kongresszus idejére vetünk egy pillantást. A 19 tag között találjuk Róheim Gézát, a későbbi világhírű etnográfust, aki egyébként analitikusnak nem kevésbé volt kiváló, s Varga Jenőt is, aki pár hónap múltán a Tanácsköztársaság népbiztosa, majd marxista közgazdászként válik világszerte ismertté. A kongresszus

meghívott résztvevői között találjuk Dénes Zsófiát, Heller Bernátot, Vámbéry Rusztemet, a később ismertté vált analitikusok közül Pfeiffer Zsigmondot, aki Ferenczi halála után elsőként összegezi annak jelentőségét, Rényi Editet (őt később Gyömrői Edit néven ismerjük), a nem sokkal később fiatalon elhunyt Révész Erzsébetet (hogy csak az irodalmi kapcsolatokat említsük: Rényi Edit József Attilát, Révész Erzsébet Nagy Lajost kezelte — egyik sem túl nagy sikerrel), Révész Gézát, a világhírű pszichológust, a képzőművészek közül Berény Róbertet. De jelen van az ekkor alig 18 éves Litván József, nem sokkal később, 1919 elején a Főiskolai Pszichoanalitikus Egyesület elnöke (jelenleg Bécsben él), s megemlíthetjük eme ifjúsági pszichoanalitikus egyesület titkárának irodalomtörténészek fülében nyilván nem ismeretlenül csengő nevét, Klopstock Robertét, aki később Franz Kafka bensőséges, közeli barátja volt.

Mindebbe persze az is belejátszott, hogy az analitikus mozgalom ekkor Budapesten egységes volt, Jungnak, illetve Adlernek Magyarországon ekkor nemigen akadtak még követői, s talán egyfajta panacea magnának is tekintették sokan a pszichoanalízist. A közös indíttatás a továbbiakban már különböző irányok felé tendál, ekkor azonban olyan biztatónak tűnik a budapesti helyzet, hogy Freud igen komolyan latolgatja a magyar főváros egyfajta pszichoanalitikus világcentrummá való alakítását.

Ennek jegyében nyílt meg 1918 szeptemberében Budapesten az V. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszus. A Világ című napilap arról tudósít, hogy "Nagyszámú magyar, osztrák, német, hollandus és svájci tagok, valamint meghívott vendégek érdeklődése közepette ma (szeptember 29-én) nyílt meg a Magyar Tudományos Akadémia üléstermében a (...) kongresszus." Kosztolányi szellemes tárcája, *Freud szivarfüstje* címmel, de még inkább Krúdy kis írása, a *Totem — tabu* megszólaltatja a háborútól szenvedő ember várakozásait, de székszisét is: "Az ötéves gyötrelmek, a kinszenvedések, éhségek, tisztátalanságok, mosatlan kezek és öntözetlen utcák (...) Hogyan lehetne engem meggyógyítani a Totem-tabuval, amikor csak egy rokonom van a világon, a fájdalom? A mai napon kezdődő kongresszus tán feleletet ad majd a szenvedők kérdéseire."

Ha feleletet nyilván nem is, egyfajta magyarázatot adott a kongresszus, mivel alapvetően a háborús neurózisok problémáival foglalkozott. (Nem egészen véletlen, hogy a pszichopatológia másik nagy ugrása a második világháború után, annak tapasztalatai nyomán következik be.) "Pszichoanalízisünknek is balszerencséje volt — írja ekkortájt Freud Ferenczinek —, csak mostanra figyel fel rá a világ a háborús neurózisok következtében (...) A balszerencse azonban az élet szabályos kísérő jelensége. A mi királyságunk nyilván nem evilági." Éppen ez után, a világháborút követően alakul ki a "nem evilági" freudi metapszichológia.

A Világ ugyanazon száma, amelyben tudósít a pszichoanalitikus kongresszusról, közli a galileisták perében hozott ítéletet, s ad hírt Szabó Ervin haláláról.

A hadak vége volt, s a kongresszus hivatalos elismerésben is bővelkedő sikere csak megerősítette azt a gondolatot, hogy a világon először a pszichoanalí-

zis katedrához jusson — Budapesten. Ennek érdekében is íródott Freudnak az a tanulmánya — *Kell-e az egyetemen a psychoanalysist tanítani?* címmel —, amely először magyarul jelent meg, a Gyógyászat című orvosi hetilapban. (A tanulságos Freud-írásról — melynek német eredetije eltűnt, illetve mindmáig kallódik — olyannyira elfeledkeztek, hogy a német nyelvű Freud-összkiadásban nem is szerepel: az 1950-es években készült angol nyelvű kritikai kiadás közli csupán, az angol nyelvű szöveget az egyedül hitelesnek számító magyarral a budapesti pszichoanalitikus iskola neves egyénisége, a Londonban élő Bálint Mihály vetette egybe. "A német nyelvű eredeti szöveget — közli lakonikusan az angol kiadás — nem sikerült föllelni." Így aztán csupán az 1960-as években fordította vissza angolból németre Freud leánya, Anna Freud.

E tanulmányában Freud mindmáig érvényesen fejt ki, hogy nem is annyira a pszichoanalízisnek van szüksége arra, hogy katedrához jusson, mint inkább fordítva: az orvostudomány, az orvostudomány, de a többi természettudomány, sőt, a társadalomtudományok is nyernének a pszichoanalitikus szemlélet megismerésével. A Gyógyászat ezen számának vezércikke is ezzel a gondolattal foglalkozik: "Miben is van a psychoanalysis lényege, mire használható fel mint kutató módszer?" Annyi félremagyarázás, téves értelmezés után ma nem kevésbé érdekes és tanulságos ez a kis munka, amely határozottan utal arra, amiről kezdetben szölkünk: a pszichoanalízis természettudományos alapjaira. A görög lambda betűvel jelzett vezércikk szerzőjét nem nehéz azonosítani. Lévy Lajosnak, a magyar egyesület egyik alapító tagjának tollából származott a cikk. Lévy — éppen 1900-ban, azaz az *Álomfejtés* megjelenésének évében — teszi közzé a Gyógyászatban *Bonctani hasonlatok a lelki élet vizsgálatában* című tanulmányát. Közeli barátja Freudnak, egy időben belgyógyász orvosa is. "A régi századokban lehettek — írja róla Krúdy a *Purgatóriumban* — ilyen megnyugtató külsejű orvosok, akik pontosan tudták az életnek-halálnak titkát." Lévy sógora volt Tószegi-Freund Antalnak, a bölcsészdoktori diplomával rendelkező kőbányai sörgyárosnak, aki jelentős összegű alapítvánnyal kívánta támogatni a pszichoanalízist. Az alapítványból jött létre az Internationale Psychoanalytische Verlag.

Rövidesen — nem utolsósorban Freud magyarul megjelent írásának hatására — létre is jött Budapesten a pszichoanalízis első egyetemi katedrája, amelyet a jogos várományos, Ferenczi Sándor foglalt el. Nem sokáig.

Bécs rövidesen nagyon is távol került Budapesttől, Budapest pedig attól a lehetőségtől, hogy nemzetközi centrumává váljék a pszichoanalízisnek. Az ideális elvárások a realitásokkal szembesültek. Ez azonban már a két nemzet és a pszichoanalízis történetének egy újabb fejezetéhez tartozik.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (Budapest)

Bécs szimbolikus szerepe Krúdy Gyula műveiben

1920-ban jelent meg Kosztolányi Dezső szerkesztésében a *Vérző Magyarország* című antológia.¹ Krúdy egy elbeszéléssel szerepel benne, melynek címe: *Az utolsó garabonciás*. Főhőse Siska, a rejtélyes postás, aki tíz éve járja az országot egy levéllel. Végül haldokolva, a megszállt országrészekből menekülők között, egy marhaszállító kocsi utasának adja át menyasszonya levelét. "A felső Tisza hullámaiban kékül a szeme; a vállá fehérsége szűz, mint a tátrai csúcsok hava; a kezének ujjai a szétváló magyar folyók, a Körösök; a fogainak sövénye a Királyhágó hegylánca; arca, haja barna, mint a bánáti föld; hangjában lágy furulyaszó, amelyet északon hallani a Szent János tüze mellett; érzelme mély, mint a Duna Drégely romjai alatt; reménysége a csillag, amelyet melázó pásztorok látnak messzi Magyarország felett tündökölni; szájának méze Érmellék és Szerednye borához hasonlatos; jókedve mint a pizstráng a Poprádban, és bújá, búbánata halkán jön, mint az este ereszkedik le a fénylő máramarosi havasokra. Az ország szépe ő, felruházva mindazon bájakkal, amelyekkel a költők valaha Magyarországot magasztalták. Szívének nemessége végtelen, mint a búzatermés, lelkének áhitata égbeemelkedő, mint Lomnic hegye, jósága oly áldott, mint a nyár a Duna völgyében. Ő írta neked a levelet, amelyben azt üzeni, hogy szakadatlanul, felejtés nélkül vár. Vár a Tisza mellett, vár a Kárpát alatt, jelen van Erdély ősi országutain, a Bánátban búzavirág kékségével virít, Pozsonyban a harangok hangjában maradt meg a szava, hogy nyomban ráismerni."²

Hamisítatlan, a barokk költészetből származó földrajzi misztikával személyesíti meg Hungáriát.³ Siska a végső találkozás előtt bejárta az egész országot, mindazokat a tájakat, amelyek később a levélben átlényegülnek. Azonban — egyetlen külföldi helyként — Bécsbe is eljutott. "Néha — amint Siskának kedve diktálta — egy igen nagy úr bízta meg a levéllel a bécsi piacon, amint ott bámészkodott volna a Magyarországból jött komondorokra, a kutyák ugattak és a nagyúr szeme nedvesedett a könnyektől. „Vidd el fiam ezt a levelet annak az asszonynak, aki a gyermekünket nevelgeti valahol Magyarországon”."⁴

Azért választottuk Krúdy Trianon utáni novellisztikájából éppen ezt a szöveget, mert — noha a fentihez rokon földrajzi misztikával előszeretettel élt máskor is publicisztikájában, pl. *Az égett emberhez; Apostolok útja; A peleskei jegyző útján* stb.⁵ — ez az a hely, ahol Bécs-et is elválaszthatatlanul rajzolja az imaginárius térképre. Azt a Bécs-et, amely kezdettől fogva kulcsszerepet játszik műveinek jelképrendszerében.

Fel lehetne sorolni azokat a motívumokat, amelyek magát a várost, a város egyes épületeit, helyszíneit jelenítik meg: a Szent István templom tornyát, amelyre hol vándorlegények, hol — mint Ferenc József temetésekor — tűzoltók tűzik ki a zászlókat,⁶ a külvárosi Matschaker-Hof vendéglőt, amelyben a gyanútlan és bizalmatlan magyarok megszállnak vagy foglyul esnek;⁷ a Ringet, amelyre Pesten az Andrássy út emlékeztet;⁸ a lóversenypályát, amelyre csak másodvonalbeli közönség megy ki, ha Ferenc József hanyagolja a futtatást Schratt Katalin kedvéért;⁹ vagy a kapucinusok sírboltját, ahol egy rémteli éjszakán üresnek tűnik Rudolf királyfi koporsója.¹⁰ Azonban önmagában nem értelmezhető ez a képzeletbeli topográfia, és annak sincs sok értelme, hogy összevegyük a valóságossal; hasznosabb lehet, ha arra figyelünk, hogy egy-egy látszólag ártalmatlan Bécs-anekdota hogyan illeszkedik a napi politika Bécsset érintő cikkeihez.¹¹ Krúdy egész történelemszemléletét és politikai állásfoglalásának historikumát kell ahhoz megvizsgálnunk, hogy értelmezhesük Béccsel, illetve a Habsburg-házzal kapcsolatos mítoszát, amely jónéhány művének áll tengelyében. Reméljük azt is, hogy vizsgálatunk a dzsungelszerű Krúdy-életműben valamelyest járható ösvényt vág, akkor is, ha a szórványos Krúdy-filológia nemigen segíti munkánkat.

„...barátom, pártfogóm, ideálom, mentorom”; így emlékezik Krúdy egy évvel halála előtt, 1932-ben Szemere Miklósról (egyébként éppen 1905-ös februári közös bécsi farsangolásukat fölidézve).¹² A nagyúr halála után pedig így írt róla: „Szemere megindultan, máskor elkeseredéssel, szinte kétségbeeséssel látta Magyarország rohanását sirja felé. Nem akartuk meghallgatni aggodalmait. Egymásután írta röpiratait — de ez a kor nem volt Széchenyi kora. Senki sem olvasta a röpiratokat. A sajtónak legfeljebb egy vigyori mosolya volt a próféciaakra. Az ifjúság, akihez Szemere fellebbezett, olyan romlott kezdett lenni, mint az öregek (...) tréfa, gúny, élc volt a jutalma a legromlottabb korszaktól, amely valaha volt Magyarországon, amely a háborút előidézi. Mint Ninive felé a végzet; úgy közeleg az öldöklésnek anygala az ország felé, már leszakadóban van az ötesztendő éjszaka, amelynek hajnalodása előtt a csecsemőket is meggyilkolják (...) mégsem eszmél senki. Csak egy öreg úr ül magányos fogadói szobájában és látogatói előtt úgy szidja az országot, mint a bokrot. „Kielégítetlen ambíciók”, gondoljuk magunkban mi is, akik szeretjük. Aztán felnyílt a lap a jóslatok könyvében és elkezdődött a csontok tördelése.”¹³

Azóta sem olvasta Szemerét senki. Pedig megéri, nemcsak Krúdy miatt. A konzervatív, liberális, sőt szocialista eszméknek e sajátos és független képviselője — főleg külpolitikai téren — tényleg prófétikus előrelátással rendelkezett. Híres, Krúdy által állandóan emlegetett Széchenyi-pohárköszöntőjében így riogatta a milleniumi ünnepek után nem sokkal, 1897. február 7-én hallgatóit a Nemzeti Kaszinó díszlakomáján: „Bizonyos társadalmi nihilizmus felé evezünk, amelynek nem távoli partján kéklenni látom a mottót, hogy »Magyarországon a tisztességes embernek túlnagy handicap teherrel kell lefutni az életpályát«, (...) Erre ürítem a kupát és egy jobb jövőre! mert nem boldog a magyar!”¹⁴ 1898-ban — mintegy Eötvösnek a *XIX. század uralkodó eszméi* című művét folytatva — így aggódik: „A szocialista régime a népeket rabigába hajtja: első sorban az álla-

méba, mely nálunk mindenható, és közvetve azoknak a nemzeteknek a jármába, a melyeknek »nem minden a jelen« és nem sietnek élni.”¹⁵ 1902-ben követeli, hogy a Jefferson-féle amerikai törvény, a "homestead" mintájára alkosson a magyar parlament is törvényt, amely elidegeníthetetlenül nyilvánítja a paraszti birtokot.¹⁶ 1903-ban félreérthetetlenül leszögezi, hogy az egységes magyar királyság csupán "uralkodónk világszerte ismert egyéni gavallér virtusán és személyes erényein" nyugszik, ez azonban nem állandó intézmény, hiszen Ferenc József életéhez van kötve. A Lajtán túl dúl a nemzetiségi harc és a fajgyűlölet; Magyarországon a sajtóban és a beszédekben jelentkező magyarosítás csak meggyűlölteti a magyar hegemoniát, nő a szegénység, a nyomor, "s vele karöltve lenn a magyar és a nemzetközi szocializmus, fenn a politikai nembánomság"; félreértések elkerülésére leszögezi, hogy nem általában kárhoztatja a szocializmust, mivel a Malon-féle tudományos szocializmus több tételét maga is vallja. (Benoît Malon, az egykori kommunár, svájci száműzetéséből visszatérve, a nagytekintélyű Revue Socialiste szerkesztőjeként szembeszállt a marxi történeti fatalizmussal: úgy vallotta — a romantikus francia szocialisták tanítványaként —, hogy minden történelmi szituációból több kiút létezik. Ő volt Jaurès mestere.)¹⁷ Szemere az egész romlás ellenszereként utópisztikusan a nemesség kiterjesztését ajánlja, és azt, hogy az ily módon újjáélesztett köznemesség kollektíve képezze a felsőházat, megdönthetetlen gárdát toborozva így a monarchikus állameszme köré. Krúdyra nyilván hatott az erotikus szimbolikával megfogalmazott zárókép: "*Hungaria* megnőtt, nem óhajt többé Bécsből rövid ruhát, megvannak érzelmei, szeszélyei. A leghívebb neje lesz a királynak, *nem kaczerkodik a koronás szomszéd urak* egyikével sem. Hát miért csinálni belőle apáczát?"¹⁸ 1909-ben keserűen állapítja meg, hogy a haza elavult fogalom, Jókainál találjuk utoljára. Ellenségeink ugrásra készek, de mi nem indítunk ellenük háborút, bevárjuk, amikor nekik lesz kedvező a pillanat. "A balsiker e szerint részünkre előre biztosítva van."¹⁹ Ugyanebben az évben a képviselőházban mondott beszédében sürgeti, hogy még azelőtt támadjunk mi, mielőtt Oroszország felkészül a háborúra.²⁰ 1910-ben régen ismeretesnek nevezi a jelszót Ausztria—Magyarország feldarabolására.²¹ Személyesen tárgyal Szófiában a királlyal és Konstantinápolyban a Sejh-ül-izlámmal, és cikkekben is sürgeti a Monarchia szövetségét a bulgárokkal és a törökökkel.²² Gúnyosan támadta Lueger bécsi antiszemitizmusát, amelynek csak kártékony hatása lehet Magyarországon is.²³ Röpiratok és cikkek sorában sürgette a hatékony katonapolitikát; svájci típusú nemzetőrséget, amely minden férfit fegyveres kiképzésben részesít, illetve a modern technika, így a léghajók és repülőgépek alkalmazását.²⁴ Úgy látszik, Jókai az *Ahol a pénz nem isten* című regényében Szemere egy beszédére reagál, amikor a magyar nemzet felfegyverzését követeli.²⁵ 1912-ben elítéli a Habsburgok azon gyakorlatát, hogy arisztokratikus címek adományozásával kenyerezték le a politikus magyarokat.²⁶ Ugyanebben az évben megvalósíthatatlan utópiának nevezi — Proudhonra hivatkozva — az örök béke gondolatát.²⁷ 1913-ban, a Balkán-háborúk után végzetes hibának tartja, hogy az osztrák—magyar külpolitika nem keres érintkezést az orosz elnyomás ellen lázongó ukránokkal.²⁸ Egyébként tudományos pályázatot írt ki a magyar—ukrán érint-

kezések köréből.²⁹ 1917-től, amikor megszaporodnak a békepróbálkozások, arra figyelmeztet, hogy a rossz béke rosszabb, mint a háború.³⁰ Végül 1918. március 12-én a különböző pártok összefogására hív fel a "Bolsevik-világáramlat" és az "orosz bacillus" ellen.³¹

Krúdy nemcsak utólag küszködött a Szemere-féle gondolatokkal. Egyértelműen Szemerére kell vonatkoztatnunk két cikkének tépelődését is. Az első 1915. november 14-én jelent meg: *A diákok éhsége Pesten*.³² Összehasonlít két diáktípust: a vagyonost, aki a bécsi Theresianumban és Oxfordban végzett (egyértelmű utalás Szemere pályájára) és azokat a szegény diákokat, akik a hazai iskolákban végezve életre-halálra hívei lettek a magyar függetlenségi hagyománynak. Az összehasonlításban egyiknek sem ad igazat és üdvösnek tartja, hogy újabban egyre többen teszik magukévá a nyugati műveltséget és nézőpontot. A másik "naplójegyzet" 1916-ból való: *Korunk hőse: Olivér*.³³ Ennek végén — noha elismeri az Olivér-fajta külföldön iskolázott hazaszeretetét — mégis úgy látja, hogy fölösleges az ő fáradozásuk, a magyarnak nincs rokona, csupán — az éppen győző magyar katonák révén — a "magyarok Istene". Ezt a belső vitát akkor értjük meg igazán, ha Krúdy műveiben végigkísérjük annak a Kossuth-párti, függetlenségi, mintegy családirag örökölt világnézetnek a küzdelmét a nemzeti dekadencia, sőt a nemzethalál gondolatával, amely sehogyan sem fért össze azzal az elképzeléssel, hogy a magyar függetlenség majdani kivívása egysapásra megoldja majd a nemzet bajait, tehát Bécs az ösellenség és nem lehet olyan helyzet, amikor bármilyen külpolitikai megfontolásból össze lehet fogni a Monarchia Lajrán túl felével.

A novellákból és publicisztikákból is bőségesen szemelgethetnénk, de a korlátozott terjedelemre való tekintettel maradjunk csak a regényeknél. *A podolini kísértet* (1906) duhaj hőse, Kavaczký haláláig húzatja a Rákóczi-indulót, hogy részeg álmában egy svadron huszár élén lovagoljon Bécs városa ellen.³⁴ Krúdy egy nekrológban Szemere halálát veti össze Ocskay híres csínyével.³⁵ Krúdy világnézeti tájékozódása kitágult, amikor megismerkedett a polgári radikalizmus eszméivel. Ennek legszebb tanúbizonysága 1910-ben írott regénye: *A magyar jakobinusok*. Forrásként ugyan a részletekre Fraknói Vilmos 1880-ban írott monográfiáját használta,³⁶ de a beállításban Várady Zsigmond (Jászi Oszkár sorozatában kiadott) Martinovics-könyvét hasznosította, amely nem kárhóztos politikai szélhámosként, hanem minden igaz magyar forradalmár ősképeként állította be Martinovicsot.³⁷ Semmit sem tudunk Krúdy és a szabadkőművesség kapcsolatáról, de a regény alapján feltételezhető, hogy ezidőtájt rokonszenvezett a szabadkőművességgel; azonban — a világháború kitörése után — maga Várady Zsigmond feltűnik Szemerének A Cél című lapjában és a szabadkőműves internacionalizmus ellenében a magyar nemzeti politika mellé áll.³⁸ A világháború első hónapjaiban veti papírra Krúdy *A 42-ös mozsarak* című regényét, amelyet — újabb kiadás híján — csak Karinthy paródiájából szokás ismerni. Feltűnő ebben a könyvben a Mária Terézia-kultusz, amely teljesen áthatja, jelképesíti a szerelmi cselekményszálát, valamint az, hogy Krúdy — élmények híján, emlékekből táplálkozva — háborús lelkesedésében a sokszor elmesélt szabadságharcos élményvilágot vetíti rá (még akár Krúdy Kálmán

csínytevéseit is) a merőben más típusú öldöklő harcra.³⁹ A fordulat, a katasztrófa előérzetében éppen olyan regényben ragadható meg, amely Alvinczi-Szemere alakját állítja a középpontba. Az *Őszi utazások a vörös postakocsin* a Rudolf-legendára épül. Éppen a regény írásának időpontjában jelent meg Hermann Antal tanulmánya a Rudolf-mondáról.⁴⁰ Ebből kiderül, hogy épp a királyfi máramarosi vadászatainak színhelyén, ahová Krúdy a regény cselekményét lokalizálja, valóban éltek olyan hiedelmek, amelyek feltámasztották a boldogtalan trónörököst. Alvinczi nem csupán Magyarország pusztulását jósolja meg, hanem Mr. H. (a feloldás ugyanúgy lehet "Halott", mint "Habsburg") eltűnése után ki is békül Ferenc Józseffel, mintegy példázva a Monarchia két felének kényszerű egymásrautaltságát. Az író tökéletes rezignációját a mottó és a zárlat buddhizmusa jelzi: megjegyzendő, hogy forrásként Lénard Jenő: *Dhammó* című könyvét használta, amelyet Felvinczi Takács Zoltán a Nyugatban úgy üdvözölt, mint a magyarság ázsiai lényegéhez vezető kalauzt.⁴¹

Nem tudjuk, mióta állott Krúdy kapcsolatban Szakács Andorral, aki 1918 legjelentősebb függetlenségi fórumát, a Virradatot alapította, és szerkesztette.⁴² Mindenesetre a szerkesztő írja le először Krúdyról, hogy a kor legnagyobb magyar prózaírója és Krúdy a lapban közölte a *Napraforgót*.⁴³ A regényben többször csap össze Diamant és Kálmán, illetve Kálmán és Pistoli párbeszédében a régi és az új Magyarország: s ebben nem csupán a sokszor emlegetett Grünwald Béla hatását kell látnunk, hanem előlegzi a Szemere Miklóssal kapcsolatban már idézett szkeptikus megjegyzést is, hogy az ó- és az új Magyarország egyaránt romlott.

A bukás utáni főmű, a sajnos befejezetlenül marad *Mit láttam Vak Béla szerelemben és bánatban* (1921) jut el először Bécs, illetve Ferenc József olyatén szimbolikus ábrázolásáig, amely immár maradéktalanul beilleszkedik Krúdy jelképvilágának szerelem-ihlette alapszövegébe. Mintha Szemere hajdani röpiratának erotikus célzását bontaná ki, amikor az egyre zsugorodó Ferenc Józsefet olyan kultikus királyként mutatja be, aki többé nem képes kielégíteni a nőiségében felnőtt Budapestet. (Egyébként Szemerét magát is tárgyalta Krúdy ebben a tónusban, a Zilahy Lajos által 1919 őszén szerkesztett *Kis Krónika* című lapban, amelynek főmunkatársa volt; itt Szemere hanyatlását azzal jelképezi, hogy már többé nem segíti őt a bálványként tisztelt indiai fallikus szobrocskája.⁴⁴ A ki nem elégített erosz pokoli orgiájaként bomlik ki a regényben a Monarchia szétesése.

Ebben a *Kis Krónikában* az első számhoz a vezércikket *Nemzeti ideál* címen Krúdy írta. E cikkben végképp leszámol a Tanácsköztársasággal kapcsolatos illúzióival. Legalábbis úgy látszik, hogy végleg, ám az *Asszonyok díjában*, illetve a *Fehérvári* könyvben megfogható újjászületés-mítosz még évekig érvényesül, csupán politikai jelzettjei cserélődnek ki. A vezércikkben reformkort hirdet, új Kölcseyk, Vörösmartyk, Kemény Zsigmondok megjelenését várja, ha többé már nem is hisz semmiféle szervezkedés vagy párt üdvözítő hatásában. A *templárius* (1925) a maga haláltáncával visszavétele mindannak, amit hajdan a Martinovics-regényben fűzött titkos társasághoz és összeesküvéshez. A nemzetköziségben már csupán a nemzetet elpusztító szörnyű hatalmat lát.⁴⁵ A király-regények Bécs-képe elválaszthatatlan attól a tapasztalattól, amelyet Hatvany

Lajos vendégeként 1925-ben és 1926-ban Bécsben szerzett. A császárváros elfelejtkezett hajdani urairól: mégis él, virul és tovább terjeszkedik. Az *első Habsburg* (1930) Ferdinándjának Bécs így lesz rendíthetetlen sziklává, amelyen minden magyar botor törekvés összezúzódik. (Szapolyai ősmagyar allűrjeinek Jászay Pálból merített adatai Krúdy jelképes átformálásában egyértelműen a "szegedi gondolat" Horthyjának vagy Zadraveczének handabandázására vonatkoznak.⁴⁷) Ennek a korszaknak az összegzése a *Boldogult úrfikoromban* (1930) című regény. Ez a korlátlan hazugság idejében játszódik, amikor megremevedett és egyúttal képlékennyé vált az idő: Ferenc József halála után. A magyarság talán folytathatja megszakadt életét, talán átveheti a Bécs városához címzett fogadót.⁴⁸ Rudolf királyfi ezelőtt már kétszer merült fel Krúdynál, itt azonban az elvárásolt sörházban csak hajdani vadászcimborájára és szerelmi vetélytársára, a braganzai hercegre emlékeztető alakmása tűnik fel.⁴⁹ A *Jockey Club* (1925) Bécs Rezső figurájával korcs magyar dublőrt teremt a királyfihoz; a Baltazzi fivérekről írott novella pedig már a szerelmi tragikumot is megtagadja Rudolftól.⁵⁰ Utolsó korszakában Krúdy két regényben számol le a Szemere-féle örökséggel: a *Valakit elvisz az ördög* (1928) Alvinczija idealizált, csak a nemzet hiányzik hozzá, mint eszméinek partnere, a *Kékszalag hőse* (1931) főszereplője pedig elveszti Magyarországot és megnyeri Bécsben a halált. Utolsó perceiben Rezedát akarja helyettes halottnak, és megígéri, hogy elintézi a temetését a vízivárosi katonai temetőben, ahol együtt nyugszanak Budavár császári védői és honvéd ostromlói. "Könnyebb engedélyt adni egy temetéshez, mint például lövetni a népre."⁵¹

A Habsburg-uralom első évtizedeibe megy vissza az a közmondás, hogy Magyarország a németek temetője.⁵² Krúdy életműve mintha a szentencia megfordítása lenne: Bécs Magyarország temetője.

Jegyzetek

1. *Vérző Magyarország*. Magyar írók Magyarország területéért. Ezt a könyvet Kosztolányi Dezső szerkesztette. Bp. Pallas, é.n. [1920] Vö. e sorok szerzőjétől: *Kosztolányi regényeinek motiváló tényezői*. Literatura, 1985. 1—2. sz. 87—101.
2. i.m. 113—118. Az idézet helye: 117. Gedényi Mihály Krúdy bibliográfiája (Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1978.) nem ismeri.
3. Vö. Kovács Sándor Iván: *Zrínyi kősziklái*. In: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979; érdekes későbbi adalék található a Losonczy István *Hármas Kis Tükrének*, e páratlanul népszerű tankönyvnek egyik forrásában. Szatmár-Németi Pap István: *Magyarország versekben való rövid leírása* (...) Nagy Károly, 1756. Az író pl. így írja le Európát, szűz formájában:
*Három ország ült fel térde kalácsára,
Dánia, Svécia és Norvég határa,
Muszkák szoknyájára ragadtak s lábára,
Ne tágíts e szűzön, jutsz Magyarországra.*
- Idézi Kiss Áron: *Losonczy István életrajza*. Bp. 1906. 28.
4. *Vérző Magyarország*. 114.
5. *Az égett emberhez*; In: *Magyar tükör* (1921). Bp. Athenaeum, 1921. 3—7.; *Pesti évkönyv*. Feljegyzések a magányban és a piarcon, sóhajrással és reménnyel az évekből, mikor mindenki rongyos volt Magyarországon Krúdy Gyula írásában. (Bp.), Székási Sacelláry Pál kiadása. 1921. 15—19.; *Apostolok útja*. In: *Pesti évkönyv* 57—61.; *A peleskei jegyző útján*: im.

- 121—125. és *Magyar tükör*, 13—16. Idevág, amit Márai Sándor ír: "Nép, nemzet, haza, aztán osztály, társadalom számára egységesen nyersanyag volt, amelyből elővarázsolt egy fenomént, a magyart. Mindig az egészet írta, azt a Magyarországot, amely több és más, mint nép, osztály és haza: mint az egyén életében a mindennapok vaskos-húsos testiensége és az álmok ködplazmája együtt." (*A százéves Krúdy*). Előszó az *Ál-Petőfi* című regényhez. München, Újváry-"Griff" Verlag, 1978.
6. Id. *Nemes szívű Artur* (1916). In: *Telihold. Elbeszélések 1916—1925*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. 11.; *Utazás egy Habsburgi temetés körül*. (1916). In: *Magyar tükör. Publicisztikai írások 1894—1919*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 342.
7. A "Vörös ökör" ugyanez a történet: *A bűvös szekrény*. (1908). In: *Régi szélkakasok közt. Kisregények*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 299. skk.; a Matschaker-Hof: *Őszi utazások a vörös postakocsin* (1917), in: *Utazások a vörös postakocsin I. Regények*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 159.
8. *Nagy kópé*. In: *Utazások a vörös postakocsin. II. Regények*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 317—318.
9. *Kékszalag hőse*. In: *Utazások a vörös postakocsin. II. id. kiad.*
10. *Őszi utazások a vörös postakocsin*. In: *Utazások a vörös postakocsin. I. Regények*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 161.
11. Pl. az *Éji út* című írás a Magyarország 1915. október 17-i számában jelent meg, ahol a vezércikk arról számol be; "Győzelmesen megyünk előre Szerbiába". 1915. szeptemberében a kormány és a székesfőváros hódoló küldöttséget vezetett Bécsbe, a királyhoz. Az *Utazás Bécsbe* mintegy gúnyos ellenpont az ugyanabban a lapszámban közvetlenül előtte közölt lojális beszédekhez. Tisza István pl. így szónokolt az osztrák—magyar testvériségről: "Ez a diadalmasan kiállott első próba tárja fel igazán ennek az új korszaknak egész horderejét. Erősek voltunk, mert egyik lehettünk." Weisskircher bécsi főpolgármester pedig így nyilatkozott: "(...) az ősi Habsburg-birodalomban volt egyszer egy férfinemzedék, amely sziklaszilárdan állott, mikor lángba borult a világ, amely nem habozott, nem ingadozott, s mikor a gyűlölettel szított háború hullámai tomboltak körülötte, szeretetben egyesülve munkálkodott, hogy a birodalom számára előkészítse a nagy, a biztos béke boldog jövőjét (...) egységes és testvéri közösség." *A hódoló küldöttség Bécsben*. (Magyarország, 1915. szeptember 3. 3—4.) Az *Utazás Bécsbe* két nap múlva, szeptember 5-én jelent meg. Lovászy Márton máskor is mesterien szerkesztette lapját, Krúdyval ellenpontozva a hivatalos álláspontot. Pl. az 1917. november 24-én kiadott számban (ahol egyébként — egy svéd lap nyomán — a bolsevikokat "maximalistaként" magyaritják) a delegáció tagjainak jelöléséről van hír és itt jelenik meg a Pesti levelek sorozatában Krúdytól a szintén gúnyos *A bécsi kalap* című darab.
12. *Kossuth Ferenc első találkozása Ferenc Józseffel*. In: *Régi pesti históriák*. Színes iratok. Bp. Magvető Kiadó, 1967. 586.
13. *Szemere de genere Huba*. (1919). In: *Magyar Tükör* (1921). Id. kiadás 82—88. Az idézett hely: 87—88.; új kiadása: *Pest-budai séták*. Bp. Magyar Helikon, 1958. 119—124. Megcsonkítva, jelzés nélkül; az első bekezdés "augusztus havában" után az eredetiben így folytatódik: "néhány nappal a veresek uralkodásának bukása után." (*Magyar tükör*, 82.)
14. *Széchenyi (sic!) pohárköszöntő*. Mondotta Szemere Miklós de genere Huba. 1897. február 7-én a Nemzeti Casino diszlakomáján. Bp. Athenaeum 2—3.
15. *Ideal*, Bp. Athenaeum, 1898. 51.
16. Négy országgyűlési beszéd. *Homestead. Az ifjúság nevelése. Újságíró iskola. Honvédelmi nevelés*. Bp. Athenaeum, 1902. Idézet: 9—10.
17. A. Cardin: *Benoît Malon*. In: *Enciclopedia filosofica*. — Istituto per la collaborazione culturale. Venezia — Roma, 1957. III. k. 279—280. has.
18. *A fenséges uralkodóház figyelmébe ajánlja Szemere Miklós*. Tiszteletpéldány. Bp. Hornyánszky, 1903. Az idézetek: 3., 29.
19. *Modern argonauták*. Bp. Hornyánszky, 1909. 23.
20. *Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai 1903—1918*. "A Cél" kiadványa. Bp. Hornyánszky, 1918. 70. skk.
21. *Külgügyi politika*. A Cél, I. 4. sz. 1910. i. m. 87.
22. *Török testvérek, előzzük meg a szlávokat!* I. m. 95. és "Kelet" I. m.: 109. skk.

23. *Bécs, 1906. június 25.* I. m. 30. skk.
24. *Beszéd a delegációban, 1908 elején.* I. m. 50. skk.
25. Vö.: Jókai Mór: *Ahol a pénz nem isten.* — Jókai Mór Összes Művei. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte: Kókay György. Bp. Akadémiai Kiadó, 1971. 71. és 230. és *Honvédelmi nevelés* 1902. április 29. I. m. 49—50.
26. Gentry. Klny. "A Cél" III. évfolyamának szeptemberi számából. Bp. 1912, Élet, 7.
27. *Véreim!* (A Cél, III. évf. 7. sz. 1912.) Sz. M. külpolitikai nyilatkozatai. 99—102.
28. *Külpolitikánk.* (A Cél IV. évf. 3. sz. 1913.) I. m. 114—120.
29. I. m. 126.; A pályázat díjait még 1918-ban sem adták ki, noha érkeztek pályaművek; ld. Virradat, I. évf. 20. sz. 1918. március 31. *Mi van Szemere pályázataival?* Nyilván Szemere ösztönzésével függ össze Krúdy: "Havasi kürt — Ruszin-Krajna kis tükre című könyvének létrejötte, amely 1919-ben, a Közzoktatási Népbiztosság kiadásában jelent meg, mint a "Ruszin-Krajnai Könyvtár" I. kötete. Egyes részeit lenyomatta *Utazás Európa legszegényebb népei között* címmel: *Magyar tükrök* (1921) i. kiad. 25—41. részleges ukrán fordítása Ju. Kačijától: *Poloninska treblina. Napisi pro Rus'ku Kraine.* In: *Zabuta zemlja.* Zbirnik tvoriv zarubižnih pismennikov. Ungvár, Karpati, 1982. 12—34. Újabb magyar kiadása nincs. Rokon tartalmú írások Kárpátaljáról: *A nemzet lelke Északkeleten. Magyar tükrök* (1921) i. kiad. 17—21.: *Ábrándos városok*, i. m. 48—52.; első ruszin témájú írása igen korai: *A Paraszkiva-malom* (1898). in: "A fehér lábú Gaálné. I. k. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1959. 105—115. A későbbi Kárpátalján, vagyis az Északkeleti-Felvidéken tett utazásait Krúdynek feltétlenül kapcsolatba kell hoznunk Szemere vadász-, illetve politikai útjaival, vö. később a Rudolf királyfi-témáról mondottakat. Szemere egyébként 1913-as, idézett cikkében így szól a ruszinokról: "Felsőmagyarország gyérszámú ruthénjei között forognak az orosz ágensek, ők aktív politikát csinálnak kifelé. — Oroszországban benn elnyomnak, zsarnoki önkénnyel nyűgöznek le minden nemzeti eszmét és kultúrát, de idegenben forradalmárokodnak. Utánzásraméltó kedélyes rendszer a muszka." (Sz. M. külpolitikai nyilatkozatai. 116.)
30. *Tessék választani* (A Cél, VIII. 1917.) I. m. 134—136.
31. *Pohárköszöntő 1918. március 12-én* (A Cél, IX. évf. 4. sz. 1918.) 142—143.
32. *Magyar tükrök.* Publicisztikai írások. 1894—1919. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 201—204.
33. *Petit. Naplójegyzetek a szomorú napokból.* Békéscsaba, Tevan, 1916. 55—59.
34. *Régi szélkakasok között.* Kisregények. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 31—32.
35. "Huba vezér késői unokája, már eleven legendává lett, jó Szemere Miklós, hívője mindennek, ami szép és nemes az életben, barátság, paripának, asszony, most idegen földben nyugszik, a bécsi központi temetőben, amely oldalról egykor Ocskay lovasai rohanták meg Bécsen. Csendes éjfeleken tán látja is a nyergelő kurucokat mély sírjából. De egyébként minden idegen körülötte (...) Szemere Miklós és indiai istenkéje. In: *A Miatyánk évéből* (Pest 1918—1919-ben). Bp. Dr. Rác Vilmos, 1920. Idézet: 118.
36. *Martinovics és társainak összeesküvése.* Bp. Ráth Mór, 1880.; a regény forrására Rindó Klára és Szabados Tamás 1983-ban, Eötvös Kollégium-i speciális kollégiumomra készített dolgozata mutatott rá.
37. Várady Zsigmond: *Martinovics Ignác.* (Természet és Társadalom. Népszerű Tudományos Könyvtár. Kiadja a Huszadik Század Szerkesztősége. IX.) Bp. Deutsch Zsigmond és Tsa, 1909. 84.: "Sírjába szállt s onnan pusztán szelleme kiszállván, porrá zúzta, még most is zúzza a kiváltságoknak, előítéleteknek, egyenlőtlenségeknek és szolgaságoknak egész épületét. Életében Sámsonnál gyengébb: halála után annál sokkal erősebb lett. Valóban így van, amint már a nagy angol író is meglátta: A holtak inkább kormányoznak, mint az élők."; Fraknoi művének század eleji utóéletéről vö. Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai* I. Bp. Akadémiai Kiadó, 1957. (XCVI—XCVII.); A Martinovics-témát egyébként a regény előtt rövidebb formában is feldolgozta: *Ferenc császár éjszakája* (1910). Ld.: *A Százgalléros.* Elbeszélések. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1971. 39—47. Ebben Ferencet teljesen az öreg Ferenc József képére formálja, a "dummer Augustin"-dalok mintájára: "A Dunában abban az időben még Ferenc császár áztatgatta a lábát vasárnap délutánokon, mint ez a bécsi polgárok divatja volt, és a császári kertek alatt messziről virított az orgonabokrok közül az öreg

- Ferenc tarka napernyője, amelynek árnyékában a császár kolbászt evett, sört ivott, horgászott, és a lábát áztatta." (I. m. 39.)
38. Várady Zsigmond: *A szabadkőműves világszövetség és a világháború*. A Cél V. évf. 11. sz. (1914. nov.) 783—789. — Többek között így vitatkozik Szalay Károlyllyal: "(Sz. K.) ... elég naivul, azt a kérdést veti fel; nézhetné-e a világ szabadkőművessége, hogy egy ilyen folyamat egy ezeréves nemzet eltaposásával végződjék? Biztosíthatjuk Szalay urat: hogy teljes nyugalommal nézné, minthogy az oroszsal szerződött francia szabadkőművesség máris a pusztulás szélén szeretne látni bennünket." I. m. 788.
39. *A 42-ös mozsarak*. Bp. Singer és Wolfner, 1915. A "Vörösvári úr vadászterülete" című fejezetet (19—23.) vö. pl. *A kandúr* című tárcával (1928). In: *Régi pesti históriák*. Színes írások. Bp. Magvető Kiadó, 1967. 520—525. A párhuzamot elméletileg is alátámasztja: "Nem kell olyan messzire mennünk, hogy ezeknek a régi úrfiaknak a maradékait megtaláljuk ismét a történelem lapjain. A történelem ismétlődik Magyarországon; végzetünk, kedvünk, dalunk és szívdobbanásunk mindig a dicső múlt időké volt, de talán sohase volt annyira, mint az örvénylő sír e jelenében". I. m. 521.
40. Herrmann Antal: *Rudolf királyi a mondában*. Klny. az Ethnográfiából. (1916); vö. Emil Franzel: *Kronprinzen-Mythos und Mayerling-Legenden*. Zweite, erweiterte Auflage. Wien—München, Verlag Herold, 1973. 71. skk.; Jókai — aki a Krúdy-regény egyik főhőse — egyébként annakidején politikailag motiválta Rudolf öngyilkosságát. "Tudhatta jól, hogy ha a jelkiáltás elhangzik, feltarthatatlanul lángba borul egész Európa; a háború, mely akkor kitör, nem futó vihar lesz, mely végig zajlik és aztán elpihen; hanem vérözön, mely minden országot elborít, a heglánczokon, tengereken meg nem akad. És azt is tudta, hogy a nagy hatalmak fegyveres armadáin túl is van még egy tábor, mely beleavatkozhatik a világháborúba; a "nyomor tábora". Az a föld alatt haladó áramlat, az a tábor, melynek nemzete a "senki" és vallása a "semmi". Az apokalyptikus hadjárat nyomában hordja a népjólét pusztulását, a nemzetgazdasági kataklizmát. Miért ezt bevárni? Miért nem megelőzni?" Rudolf trónörököséről In: *Rudolf Emlék-Album*. A magyar írók és művészek szíves közreműködésével szerk.: Cziklay Lajos, Bp. 1897. 35—48.; idézet: 46.
41. Lénard Jenő: *Dhammó*. Bp. 1913. A regény végén idézett Buddha- (páliul Buddhó) mondás a Dhammapadamból van, i. m. 299. Az előszóban így szól a szerző Stein Aurél kapcsán: "De páratlan tudós és bátor honfitársunk, ki büszkén folytatja Kőrösi Csoma Sándor neves tradícióit, megérdemli, hogy nevét tisztelettel említse mindenki széles e hazában. — Ügylátszik (!) csodálatos vonzóerő lakik a régi magyarok ezen valószínű őshazájában, Kőrösi Csoma Sándort is ez a vágy vitte ki. — Van az egész buddhista-ind gondolatkörben is épen magyar ember lelkét megragadó valami különös varázs, melyet a sémi származású keresztény felfogás sokszor nem egészen elégít ki. Talán, mert bölcsőjében ind mesék, ind gondolatok ringatták az ősmagyart, valahol távol ismeretlen keleten, valahol Turkesztán vidékén (...) Talán ez a török nép, mely északon finn-ugor törzsekkel volt határos [ti. az ujjur, Sz. L.] valami vonatkozásban, talán rokonságban állott az ősmagyarokkal (...) " i. m. 10—11.; Vö. Felvinczi Takács Zoltán, Nyugat, 1915. 829. és e sorok írójától az utószót Stein Aurél: *Ázsia halott szívében* című kötetéhez, Bp. Helikon, 1986. 438—455.; Krúdy ezidőben a teozófia iránt is érdeklődött: "(...) de közben [Szindbád, Sz. L.] a teozófiát sem felejtette el, és olykor sikerült meggyőzni hiszékeny nőket arról, hogy Nagy Lajos budai palotájában egy lovagi tornán vagy a zsidó öldöklések alatt Moszkvában már egyszer találkoztak, látták egymást, sőt szerelmesek voltak egymásba, midőn más név alatt, más testi hüvelyben éltek a földön." *Margit nem jött el*. — *Szindbád: A feltámadás* (1915) In: *Szerenád*. Válogatott elbeszélések. 1912—1915. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 649.; A korabeli külföldi és magyar teozófiáról. vö.: Wolkenberg Alajos: *Teozófia és antropológia*. Bp. Szent István Társulat, 1923.
42. Szakács Andor viszonyára Károlyihoz, illetve a Függetlenségi Párthoz, valamint a lapalapításra vö.: Orbók Attila: *Ki árulta el a hazát?* Egy politikai riporter vallomásai. Bp. Hunnia, 1919. 13., 27., Szakács végig Krúdy legszűkebb baráti köréhez tartozott, vö.: P. Macht Ilona: *Egy album képei* (Ötven év ötven kép tükrében). In: *Valóság és varázslat*. Tanulmányok századunk magyar prózaírodmáról. Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulóján. Szerk.: Kabdebó Lóránt, Bp. 1979. 131—146.

43. "A háború a sajtóban is elvégezte a maga pusztítását: az újságokból a szépirodalom lassankint kivészett. (...) A Virradat a magyar szépirodalmat arra a polcra akarja helyezni, amely azt a sajtóban megilleti: vállalkozásunknak ez egyik célja és egyben létjogosultsága. A magyar regénynek újra arra a jelentőségre kell jutnia, amelyben Jósika, Jókai idejében volt része. — Kíváncsi nagy szerencsénk, hogy a Virradat indulásával egybeesik a magyar szépirodalomnak egy intim, de eredményében igen jelentős eseménye. Legnagyobb élő tehetségünknek, *Krúdy Gyulának* a művészet legmagasabb céljaiig való fölemelkedését értjük. Legutóbbi kárpáti útja alatt készült el arra a ragyogó feladatra, amelyre most — a következő tárcasorozatban olvasható mélységes, benső megnyilatkozása szerint — a *Virradatban* vállalkozik: megírja *élete főművét*, azt a nagy magyar regényt, amelyet ifjúságától kezdve hordott s amely őt kétségtelenül a magyar remekírók első sorába fogja emelni. — Nagy örömünk és büszkeségünk, hogy eszerint a *Virradat* regényrovatát a pálya fényes delelőjére feljutott nagy írónknak leghatalmasabb alkotásával nyithatjuk meg." Virradat, I. évf. Programszám. (Bp. 1918. I.) A lapban ezen felül "Mélaccai" néven könyvkritikákat is közölt az "Irodalmi Kalendárium" című rovatban Krúdy, ezeknek csak egy része jelent meg azóta kötetben. (Pl. *Régi pesti históriák*. Színes iratok. Bp. Magvető Kiadó, 1967. 77—110.) Többek között figyelemre méltó a 38. sz.-ban (1918. június 2.) a 7. lapon közölt kis feljegyzése: "Szemere György a legszebb magyar ember volt Pesten. (...) A familia, amelyből származik, néhány hónap előtt kapott engedélyt vezéri eredete dokumentálására, a tárt hercegi koronával. (...) A második Szemere Miklós, aki itt jár közöttünk, mint egy honfoglalaskori rejtély, tucatnyi könyvet, röpirvet írt a magyarság politikai céljairól. (...) Írunk pedig róla [ti. Szemere Györgyről, Sz. L.] abból a nevezetes alkalomból, hogy belépett a Virradat munkatársai közé."
44. *Szemere Miklós és indiai istenkéje*. In: *A Miatyánk évéből (Pest, 1918—1919-ben)*. Bp. Dr. Rácz Vilmos, 1920. 112—118.
45. "Hová fusson csaknem szívegyökeréig mélyedt nagy sebével a magyar? Hol hajthatja le idegen országbeli vándorlásoktól, kinszenvedésektől, veszteségeiktől verejtékező, véres fejét? Hol lelhet irt a halálosnak látszó dőfésre, amellyel az újkor rablói, a bolsevikiek leterítették? A gyermek az anyja ölébe fut az ellenség elől, a nemzet ősi isteneihez menekül, akik ezer esztendőn át védelmezték (...) A szenvedéseiben lerongyolódott, minden kálváriát megjárt, szinte a pokolból visszavándorolt nemzet hol találhatna reményt a jövőendő élet boldogságához, ha nem őseinnél! Folytassuk tán ott az életet, ahol 1914-ben abbahagytuk, amikor oly sivár és megalázó volt a magyar élete, hogy szinte menekülni vált a kiaszott, végleg elhervadt, üres jelenből, amikor gondolkodás nélkül belevetette magát a háború örvényébe? (...) Lehetünk még egyszer uzsorások, hamisítók, kufárok országa, miután szegény hőseinket elföldeltük idegen tartományokban? (...) Ferenc József hosszú uralkodása alatt apránként elaludt a mécses a nemzeti ideálok oltárán, a kemény, mindig öreg császár egyenkint behódoltatta a három nemzedéket, amely fölött örökké látszott uralkodni." *Nemzeti ideál*. Kis Krónika I. évf. 1. sz. 1919. szeptember 23. 1—3.; Krúdy tulajdonképpen azt a gondolatot pontosítja, amely a forradalmakkal kapcsolatos illúzióinak is alapja volt; a 67 utáni elaljasodásnak véget kellett érnie. "Ki hitte volna Magyarországon a proletárforradalmat? Pedig már a harmadik nemzedék tapossa itt a földet Kossuth szabadságharca óta, három nemzedék jött, amely bünt bűnre halmozott, trágyázta a földet, amelyben lassan izzani kezdett a láthatatlan tűz." *Fehérvári könyv*. Termelőségvetkezeti Fejér megyében. (A Közkutatásiügyi Népbiztosság kiadása). Bp. 1919. 12. Faksimile kiadás Tóth György István utószavával: Székesfehérvár, Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár, 1979.; a Tanácsköztársaság bukása után Krúdy mások is mintegy átírja, újabb tapasztalataihoz igazítja régebbi cikkeit. Pl. Az *Orosz hangok* című cikkét így fejezte be: "Vajon mit írnak most az orosz írók? Milyen kár, hogy a testvérnemzet irodalmát nem ismerjük napjainkban!" (Magyarország, 1919. március 30.), kötetben utoljára: *Magyar tükör*. Publicisztikai írások 1894—1919. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 659—661. A cikket *Orosz írók* címmel egy év múlva újra közzétették; egy mondatot változtatott meg a szövegben némileg és új véget írt hozzá: "Vajon mit írnak most az orosz írók? — Milyen a hangjuk ma, amikor elérték oda —, amiről eddig álmodni sem merészeltek? A Szabadság országába? A Borzalom Poklába?" (*A Miatyánk évéből*. id. kiad. 80—83.)
46. Roger, illetve a francia templáriusok és a mongolok szövetsége a regényben pontos megfelelője a Várady Zsigmond idézett cikkében fölvezetett francia szabadkőműves—orosz szövetség-

- nek. A magyar "nemzeti" érzelmű szabadkőművesek szembefordulására ezzel a "nemzetközi-séggel" pedig a regénybeli példa a veszprémi szíjjártómester lázadása. —"Elveszett Magyarország — mondá a veszprémi mester, amikor arcának volt ismét annyi ereje, hogy azt az utazó felé emelhesse, mintha halottaiból térne vissza (...) Ekkor pedig felugrott a padsorból egy veszprémi szíjjártómester, aki eszességénél fogva ugyancsak tagja volt a veszprémi templáriusok káptalanjának, és aki híres volt nagyerejűségéről is. Eltörte a tölgyfa padot, amelyen ült vala, és a vastag deszkadarabot feje fölött lóbálva kiáltotta: — Mit bánom én, hogy mit mond a Sirach könyvének XXIV. fejezete a káptalani ülés befejezéséről. Megyek szegény hazám védelmére." (*Az utolsó gavallér*. Regények. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 418—419.)
47. A Hatvany-féle vendégeskedésről ld. *Krúdy világa* id. kiadás 232. skk.; az "új" Bécsről ld.: *Bécsben már nem divat a császárszakáll* (1925). In: *Pesti album*. Publicisztikai írások. 1919—1933. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985. 286—290.; Szapolyai ősmagyar szerepjátásáról ld. Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*. Első kötet. Pest, 1846. 111. "Éjjeli szállással ez nap Jánost a szerencsi monostor, s ennek kövér apátja, musinai Gerván János, szegedi bírófi fogadta. És itt, hol 600 évvel elébb Árpád, az országalkotó táborozott, s fegyvere kedvező tükrétől áthatva vezérei közül Rettelt, Edet, Edöményt, és Tarczalt nagyterjedékű földekkel gazdagította, a romlásnak indult nemzet kormányára siető Szapolyay keble is kegyelemosztásra buzduzt fel."; Krúdy így beszélteti erről egyik zsidó szereplőjét Mária királyné előtt: "— Szerencsbe jöttünk, ahol a barátmonostor kapujában vajdánkat a szegedi bíró fia, a százötven kilós apát, musinai Gerván János fogadta, de miután a beszédet nem nagyon bírta, Szerémy káplán uram állott fel helyére a sarokköre. És a mi fürge káplánunk mondta el, hogy most 600 esztendeje Árpád vezér, a régi honalapító táborozott ezen a tájon, ahol most az új Magyarország megalapítója üti fel sátorát. Árpád is itt szerezte első honfoglaló híveit, Rettelt, Edét, Edöményt, és Tarczalt, a pogány vezéreket, akiket itt a szerencsi határban, nagyterjedelmű földbirtokokkal ajándékozott meg." (*Festett király*. In: *Három király*. II. k. Bp. Franklin Társulat, é. n. [1943.]. 117.); Krúdy regényeinek ősmagyar motívumairól vö. e sorok szerzőjétől: "*A szent hazának képe*" — *Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig*. Kortárs XXXVIII. 1984. 12. sz. 1958—1966.
48. A Ferenc József halála, sőt Trianon után játszódo regényben — Pestről nézve — Bécsben továbbra is áll a főudvarmesteri hivatal; az "egész világon" olyankor csapolnak, mikor a Szent István-toronyban delet harangoznak stb. A regénybeli fogadó életbeli mintája a Király utcai "Bécsi sörház" volt, ld. Gundel Imre — Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 151.
49. Erre látszik utalni a portugáliai Szent Antalról elnevezett rendjel, mely után a titokzatos látogatókat inkognitóban felvett nevükön "páduaiaknak" hívják.
50. *Baltazzi, a király ügynöke* (1927). In: *Régi pesti históriák*. Id. kiadás, 503—509.
51. *Utazások a vörös postakocsin*. II. Regények. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 468.
52. Mint Tarnai Andor baráti felvilágosításából megtudtam, Tobias Coberus, aki a XVII. század végén mint tábori orvos járt Magyarországon, a sententia atyja. Vö.: Apponyi Sándor: *Hungarica*. II. Bp. 1902. Nr. 687. 18—19.

ATTILA TAMÁS (Debrecen)

Dezső Kosztolányi und die österreichische Lyrik

Es ist bekannt, daß die Lyriker der "großen" Nyugat-Generation sich hauptsächlich der französischen und der englischen Literatur zuwandten.

Dezső Kosztolányi bildet in dieser Hinsicht eine Ausnahme. Dies hängt auch mit rein biographischen Umständen zusammen. 1904—5 studierte er in Wien monatelang. Die Kaiserstadt selbst begeisterte ihn nicht allzusehr, das geistige Leben übte aber einen großen Einfluß auf ihn aus. In dieser Hinsicht bedeutete für ihn Wien eine Stadt lyrischer Stimmungen: eine Stadt der Musikalität, der Sensibilität, der Poesie. "In Österreich verfeinerte sich am ehesten die Essenz der Gefühle" — äußerte er sich einmal darüber. Für die ganze Monarchie war seiner Meinung nach ein "fast tragischer" Seelezustand kennzeichnend, und diese leichte, in Musik auflösbare, etwas mystisch gefärbte Geistigkeit erweckte in ihm einen intensiven Widerhall.

"Österreich und Wien bedeuten heute schon mehr" — behauptete er —, "als Paris und London oder ganz Deutschland." Hier findet man ja Dichter, die "ihre betäubende Parfume aus den eigenartigsten Rosen filtern". Die Philosophie trachtet hier selbst ins Poetische überzugehen: die Wiener Lyrik enthält eine Andeutung auf etwas Höheres, "ist ein Wort, das ins mystisch Unbekannte schreit". In seiner Begeisterung unterliefen dem jungen Studenten sogar einige Unachtsamkeiten. So erwähnte er die Zeitschrift *Blätter für die Kunst*, als hätte man auch sie hier veröffentlicht, und neben Rilke und Hofmannsthal erscheint in seinen Berichten auch George als Repräsentant des "Wiener Dichterkreises". Er pries aber dabei am ehesten solche Eigenschaften der erwähnten Lyriker, die wirklich für das geistige Leben Wiens charakteristisch waren. Und obwohl er später in dicken Bänden seine Übersetzungen veröffentlichte, übertrug er von George nur wenig, und äußerte sich über ihn zurückhaltend. Seine Sympathie galt eher dem wirklichen Wiener: Hofmannsthal. Die Töne der Hofmannsthalschen Dichtkunst konnten eine natürliche und innige Resonanz bei ihm finden. Über eine auffallend unmittelbare Wirkung kann zwar auch hier nur wenig gesagt werden, wenngleich die Zeilen des Gedichtes, das Kosztolányi etwas später über Óbuda schrieb (*Budai idill*), wahrscheinlich Züge des Hofmannsthalschen Gedichtes *Alt-Wien* (das er auch übersetzte) durchschimmern lassen. Eine allgemeinere Ähnlichkeit ist aber wichtiger. Und zwar, daß sie beide eine bestimmte Fähigkeit besaßen: tragische Erlebnisse, sogar eine tragische Anschauungsweise in eine leichte, bezaubernde Musik aufzulösen. Auch silberne Herbstnebel erscheinen in

ähnlicher Weise in den Zeilen beider Lyriker, Todeserlebnis und Musikalität — eine "morbide Schönheitsreligion" —, eine hemmungslose und zugleich süße Verwirrung verschiedener Sinneseindrücke; wilde Düfte, geheimnisvolle Träume und bezaubernde Melodien kennzeichnen in verschiedenen Variationen beide Lebenswerke. Ein leidenschaftlicher, zugleich etwas leichter und farbenreicher, mit impressionistischen Elementen vermischter Symbolismus scheint beiden Dichterpersönlichkeiten gemeinsam zu sein, ihren eigensten Trieben zum Ausdruck zu verhelfen.

Manche Ähnlichkeiten — die man als Folge gewisser Einflüsse annehmen kann — erscheinen auch beim Vergleich der Lebenswerke von Altenberg und Kosztolányi — fast ausschließlich aber nur in der Prosa. Werfels sentimental-leidenschaftliche Begeisterung für den Menschen im allgemeinen blieb ebenfalls nicht ohne Wirkung auf Kosztolányi. Ihn kennzeichnend hebt Kosztolányi hervor: "Das Hauptmotiv seiner Lyrik ist das Mitleid. Mitleid mit einem jeden, der lebt". In seinem späten programmatischen Gedicht *Számadás* wird er mahnen: "Szemedben és fény legyen a részvét" ("Das Mitleid soll in deinen Augen der scharfe Lichtstrahl sein"). Er schreibt ja auch mit Sympathie — wenn auch nicht ganz ohne Ironie — über Werfel.

Die interessantesten Probleme bieten aber die Betrachtungen des Verhältnisses Kosztolányi—Rilke.

Persönliche Kontakte spielten auch hier keine bedeutende Rolle.

Daß aber Kosztolányi über seine Erschütterung beim Empfang der Nachricht vom Tode Rilkes berichtet, kann keinesfalls als leere Konventionalität gewertet werden. Seine Frau beschrieb später in ihrer Biographie die Bände, die ihr Gatte zu ihren häufigen Reisen mitzunehmen pflegte. Diese waren: Arany, Shakespeare und Rilke. Sie fuhren wiederholt nach Stockholm, wo sich der Dichter seines Gaumenkrebses wegen behandeln ließ; während der Bestrahlungen versuchte er, durch die betäubend-bezaubernde Wirkung der Kunst seine Qualen irgendwie erträglich zu machen. Er ließ sich Gedichte von Rilke, Arany, Reviczky und Teile aus dem *Hamlet* vorlesen. "Er verlangt immer diese Bücher" — erinnert sich die Witwe — "ebenso wie zu Hause".

In seinem Essayband *Lángelmék* behandelt Kosztolányi 32 Schriftsteller. Im Durchschnitt braucht er 5—10 Seiten, um verschiedene Persönlichkeiten zu skizzieren. Über Rilke sind es hingegen 23 Seiten. Er behauptet hier unter anderem: "Wer Rilke liest, begegnet am häufigsten dem Wort 'Ding', und mich würde stören, wenn jemand ihn deshalb mit den Parnassiens — mit diesen schroffen Positivisten — verwechseln würde." Rilke sei im Gegensatz zu ihnen kein Analytiker, sondern sein Synthetiker. Er sei ein Symbolist im Ergreifen der Dinge. In seinen Bänden "reicht der eine Gegenstand dem anderen die Hand", so entsteht allmählich "ein Welt-Reigen". Alles bedeutet "sich selbst. Alles und nichts"; "... jeder Gegenstand mit dem wir einmal in Verbindung standen oder stehen werden oder je stehen können, trägt leise an sich unsere Vergangenheit, Gegenwart oder Zukunft, und wenn wir sie anstarren, starren wir in ihnen uns selbst an ..."

Dieses Zitat muß nicht nur deshalb unsere Aufmerksamkeit beanspruchen, weil es auf jene Züge der Rilkeschen Dichtkunst hindeutet, die — zwar nicht geradewegs — vom Parnassismus durch den Symbolismus zur sogenannten objektiven Lyrik führen, sondern weil es teilweise auch für Kosztolányi selbst bemerkenswert ist. Gegenstände — scheinbar oft unbedeutende — sind Kosztolányis Worten nach "das Göttliche" für Rilke — "Nichtigkeiten . . . , anspruchslose Gegenstände und Ereignisse der Vergangenheit bilden mich, sie sind meine Götter" — schrieb er auch über sich selbst aus Wien.

Kein Zufall also, daß er sich als Übersetzer vor allem den Rilkeschen Gedichtbänden zuwandte. Von ihm übersetzte er fast hundert Gedichte. Davon stammen ungefähr 15% aus dem Band *Stunden-Buch*, aus dem *Buch der Bilder* ungefähr 10%, aus den *Neuen Gedichten* ungefähr 70%. Das Spätwerk inspirierte ihn weniger. Die *Duineser Elegien* übersetzte er nicht — obwohl er auch sie hochschätzte — von den *Sonetten an Orpheus* nur das XXI., übersetzte aber auch manche, die Rilke 1924—25 in französischer Sprache geschrieben hatte und im Band *Vergers* erscheinen ließ. Davon, daß Kosztolányi Rilkes Dichtung nicht ausschließlich aus Gedichtbänden kennengelernt hat, zeugen auch manche seiner Übersetzungen, deren Originale erst nach seinem Tode in Bänden gesammelt wurden.

Die Vermittlung fremdsprachiger Dichtung übten die Dichter der ersten Nyugat-Generation bekannterweise verhältnismäßig frei aus. Kosztolányi gehörte dabei unter ihnen zu den willkürlicheren. So muß man nicht darüber betroffen sein, daß die neuesten ungarischen Rilke-Bände mehrere Gedichte nicht in Kosztolányis Übertragung bringen, sondern in Übersetzungen von kleineren Dichtern. Mißdeutungen bei Kosztolányi bilden hier nur selten die Ursache, es kommt häufiger vor, daß er die Wiedergabe der Gedanken der Wiedergabe eines Eindrucks unterordnete. Dabei: wo der ungarische Text sonst weniger Silben enthalten hätte, gebrauchte Kosztolányi oft ihm gefällige Wörter als Füllstoff. Aber auch in anderen Fällen veränderte er den Text in derselben Richtung. Kennzeichnende Wörter, die bei Rilke nicht (bzw. seltener) zu finden sind, den Nachdichtungen entgegen, sind: titok (Geheimnis), vágy (Begierde), furcsa (seltsam, komisch), bús (betrübt), tűz (Feuer), vad (wild). Seltener erscheinen auch andere Worte aus ähnlichen Bedeutungskreisen: sir (weinen), riadt (erschrocken), beteg (krank) — andererseits: tipor (zertreten), láz (Fieber), rohan (rennen). Auch eine Tendenz zur Verkleinerung, zu Koseformen kann man manchmal bemerken, in Worten wie pici (winzig), apóka (Väterchen), selypitgetnek (lispeln), öbölke (Büchtlein). Es kommt also nicht ganz selten vor, daß die ungarischen Rilke-Gedichte einerseits etwas weicher, enervierter, verfeinerter, zugleich aber auch bunter, leidenschaftlicher, vielleicht etwas exaltierter sind als die deutschsprachigen. Die ruhigere Kraft und die — teils philosophische — Tiefe der Originalwerke gehen dabei zum Teil verloren. Kosztolányis Rilke ist der Hofmannsthalschen — und auch der Reviczkyschen — Dichtkunst verwandter als das Original selbst sein mag.

Doch kann es kein Zufall sein, daß sich Kosztolányi trotzdem viel mehr für Rilke interessierte und begeisterte, als für Hofmannsthal. Auch ein flüchtiger

Überblick seiner Nachdichtungen kann beweisen, daß seine Neigung zu Rilke verschiedene Komponenten hatte.

Teils entdeckte Kosztolányi für sich den Dichter, der das unruhige, wirbelnde, Elend ernährende, verfremdende großstädtische Leben von Gesichtspunkten älterer, traditionellerer geistiger Werte verurteilt: den klagenden, sich nach geistigen Gehalten sehnenden Künstler. Davon zeugen seine Übersetzungen aus dem *Stunden-Buch*: *Es wird nicht Ruhe...Denn Herr, die großen Städte..., Da leben Menschen..., Die Städte wollen...* — andererseits Kosztolányis Gedichte: *A nagyvárosban..., Óh, én szeretem...,* und ein Teil aus dem Spätwerk *Hajnali részegség*. Wahrscheinlich ist aber für ihn das andere Antlitz seiner Vorbildes wichtiger. Das Antlitz des Dichters, der in vielen Werken (häufig in Sonettform) Dinge oder Situationen, vielleicht dramatische Elemente des Lebens in Bildern unvergänglich zu machen versucht. Der Rodin-Nachfolger, der "Gegen-Impressionist", der vom Ethos des Benennens der Dinge durchdrungen ist. Der Verfasser von Gedichten wie *Archaischer Torso Apollos, Pont du Carrousel, Der Ball, Die Gruppe, Selbstbildnis aus dem Jahre 1906, Der Panther*; also derjenige, den er in seinen zitierten Zeilen gepriesen hat. Der zweifellos eine Fähigkeit besaß, die Kosztolányi selbst wahrscheinlich zum Teil entbehren mußte. Auch auf Nachdichtungen können wir uns hier beziehen, die größtenteils originalgetreu sind, auf einem ziemlich hohen Niveau stehen und mindestens am Rande des erwähnten Kreises sich befinden — auf die ungarische Variante der Gedichte *Selbstbildnis aus dem Jahre 1906, Spanische Tänzerin, Pietà, Ein Frauen-Schicksal, Der Ball, Spätherbst in Venedig, Adam — Leichen-Wäsche, Alkestis, Samuel erscheint Saul, Der König, Absalom, Begegnung in der Kastanienallee*. Wichtige Ähnlichkeiten kann man schon am Anfang der dichterischen Laufbahn von Kosztolányi bemerken. Das Gedicht *Néma vidéki ház* (1906) gehört gewiß zu seinen bedeutenden Werken, obwohl es kaum eine unmittelbare Fortsetzung hat — fast so vereinsamt in der ungarischen Dichtkunst steht, wie das dargestellte Haus in der unbekannten Landschaft. Gespenstische alte Gebäude als Symbole unerforschbarer Kräfte und geistiger Gehalte erscheinen zwar auch in Ady-Gedichten: sie gehören aber zu einer Welt des Symbolismus, der teils von romantischen Kontrasten gefärbt ist. Kosztolányis Haus entbehrt allen altertümlichen — vielleicht spezifisch ungarischen — Charakterzügen. Es erscheint mit seinen weißen Wänden in hellen Sonnenstrahlen brennend, enthält aber eine eiskalte, stumme Stille — sozusagen: die Stille selbst —, ist daher in seiner Dinglichkeit voller bedrückender Bedeutung. Manchen Kafkaschen oder Traklschen Gebäuden gleichend.

Unter den frühen Kosztolányi-Sonetten befinden sich viele, die gewiß nichts mit Rilke zu tun haben — die gehören größtenteils auch nicht zu den besten seines Lebenswerkes. Das Sonett über die Juden, die Ägypten verlassen (*A zsidók kivonulása*) läßt aber nicht nur seine Themenwahl nach Rilke denken. Auch der dramatische, zugleich fest abgeschlossene Aufbau, die verewigende Form machen es mit Rilke verwandt. (Die weniger bedeutenden frühen Sonetten *Agamemnon és Odüsszeusz, Dante a "Croce del Corvo"-ban, Szonett egy szoborra, mely az álló Dantét ábrázolja, Az alvó, Lankadt ibolya*, sowie das reifere *A lány a sötét szobába megy* kann man auch in diesem Zusammenhang erwähnen. Ande-

rerseits kann man sich auch auf Kosztolányis Rilke-Parodien berufen. Auch später, (1925) in dem andersgearteten — auch impressionistisch—expressionistische Züge enthaltenden — Gedicht *Francia lány* wird die Verewigung eines Dinges bzw. einer Situation in solcher Weise erscheinen, daß ein Bild einen Schnittpunkt verschiedener Kraftlinien darstellt als eine bewegungslose Verkörperung verschiedener Bewegungen. Auch das späte kleine Meisterwerk *Őszi reggeli* ist nicht von den erwähnten Eigenschaften zu trennen. Die Schilderung einer Glasschüssel — mit darin befindlichen juwelenartigen Früchten, perlenähnlichen Wassertropfen —, die blitzschnell erstarrende Bewegung: alle als Komponenten einer in-sich-gewendeten Vollendung. Als eine Gruppe von Gegenständen, die eine lebenswichtige Bedeutung für den Menschen haben. Dies hat kaum Vorläufer in der ungarischen Lyrik, steht aber in der deutschsprachigen Literatur durchaus nicht vereinzelt und findet seinesgleichen am ehesten bei Rilke. (Denken wir einerseits an seine allgemeine Darstellungsweise der Dinge, andererseits an Zeilen aus dem Zyklus *Sonette an Orpheus* wie "Voller Apfel, Birne und Banane. . . , All dieses spricht Tod und Leben in den Mund. . ." — XIII. —, oder an die letzte Strophe des Gedichtes *Die Frucht*.)

Das späte Kosztolányi-Gedicht *Februári óda* ist teilweise eine reifere Form zweier früherer Variationen desselben Grundthemas. Auch die ernste, leicht klassisierende Tendenz erscheint nicht unerwartet im Kosztolányi-Oeuvre. Das zurückhaltende Pathos aber, der gehobene Ton, mit dem der Dichter die Frau als Hilfe und Stütze in Nöten preist, der Ausdruck der Verwunderung über die einfache, Leiden-beherrschende Größe hat in auffällender Weise Gemeinsamkeiten mit Rilkes Gedicht *Gegen-Strophen*. Von einer Sekundärerscheinung kann hier natürlich keine Rede sein: das Kosztolányi-Gedicht hat sein eigenes Profil. Es ist jedoch vielleicht nicht zu kühn, eine tiefe Verwandtschaft festzustellen, die auch mit einem Einfluß im Zusammenhang stehen kann. Auch die starke, manchmal von Sinneseindrücken sich nährend Lebensbejahung beider Lebenswerke in ihrer Spätperiode kann miteinander in Verbindung stehen. (Bei Rilke im *O Leben, leben* und in manchen *Sonetten an Orpheus* — XIII, XV, XXII. —, bei Kosztolányi in manchen jubelnden Ausrufen und im *Szeptemberi áhítat*.)

Das Verhältnis ihrer "Armut-Gedichte" birgt keine komplizierteren Probleme. Man kann feststellen, daß eine gewiß nicht zufällige Ähnlichkeit zwischen manchen Gedichten der beiden Schriftsteller besteht. Ihre frühere Erscheinungsform finden wir in *Stunden-Buch* (*Sie sind es nicht. . . , Denn Armut. . . , Du bist der Arme. . . , Denn sieh. . . , Des Armen Haus. . . , Und deine Armen.*). Kosztolányi übersetzte alle Stücke dieser lockeren Gruppe und schrieb Gedichte wie *Áldott szegénység, Szegények, Budai szegények*, wo er sich mit einer leisen Andacht über das Leben der Armen äußerte.

Das Problem der Kindheit, der Kinderjahre scheint um die Jahrhundertwende bei vielen Schriftstellern auf, Rilkes und Kosztolányis Kindheits-Erlebnisse stehen aber in diesem breiteren Kreise einander verhältnismäßig nahe. Der Forscher kann sich einerseits auf solche aneinandergereihten Rilke-Gedichte berufen, wie *Kindheit, Aus einer Kindheit* und *Der Knabe*, andererseits auf

Kosztolányis Zyklus *A szegény kisgyermek panasza* (Klagen des armen kleinen Kindes). Angst, Einsamkeit, andererseits merkwürdige, bunte Eindrücke, das Motiv des Spiels, eine Nostalgie — mit tragischen Ahnungen verschmolzen — und eine, mit leichter Ironie behandelte naive Begeisterung erscheinen ja bei beiden.

In einem Gedicht unter dem Titel *Kindheit* schreibt Rilke: "Noch mahnt es uns — vielleicht in einem Regnen, aber wir wissen nicht mehr, was das soll; nie wieder war das Leben von Begegnen, von Wiedersehn und Weitergehen so voll — wie damals ...". Der Ausdruck dieser staunenden, die Fülle des Lebens wieder mit dem Blick des Kindes bewundernden Seelenzustandes wird zur zentralen Komponente des späteren Meisterwerkes *Szeptemberi áhítat*. Gedicht-Anfänge ähnlich wie "Mir war so weh" oder "Und du warst schön" — also ganz kurze, "in medias res" eintretende, als Themenangaben dienende Aussagen — erscheinen oft in dem erwähnten Band ("Én félek", "Oly jó ébredni" u.s.w.). Die Töne "Lánc, lánc, eszterlánc, eszterlánci cérna" klingen, als wären sie ein Wiederhall von Blühe, blühe, Blütenbaum / tief im trauten Garten"; die Zeile "és görbe vágyak mentek lomha mankón" kann die Zeilen "Und arme Wünsche knien in langer Reihe . . . und betteln an vermooster Schwelle" in Erinnerung rufen. Der volle Klang aufeinander folgender Reime oder die Einleitung mancher Kleinmonologe mit der Aussage "Der blasse Abelknabe spricht" oder "Ich denke an . . ." kann vielleicht mit ähnlichen Erscheinungen des *A szegény kisgyermek panasza* bzw. des *Őszi koncert* in Verbindung stehen.

Natürlich könnte eine vielseitige Forschung einen Teil der erwähnten Eigenschaften auch in anderen, nicht unbedingt österreichischen Lebenswerken entdecken, die Kosztolányi gleichfalls kennengelernt hat. In anderen Fällen kann man demgegenüber auch an früher erwähnte andere österreichische Dichter — z.B. an Trakl — oder ganz allgemein an deutsch-österreichische Einflüsse denken. Den Zufall darf man auch nicht außer Acht lassen. Trotz alledem zeugt die Zahl der Ähnlichkeiten von einer außerordentlichen Affinität des ungarischen Dichters zu Rilke, die wir noch stärker betonen und gründlicher untersuchen müssen als wir es bisher gemacht haben, wenn wir die ungarische Lyrik in ihren europäischen Zusammenhängen betrachten und bewerten wollen.

Irodalom

- Baránszky-Jób László: *Kosztolányi és a német irodalom*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1968. 3.
 Berta Erzsébet: *Georg Trakl — két tanulmány*. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen, 1985. (Kéziratban.)
 Fried István: *Kafka und Ungarn*. Arbeiten zur deutschen Philologie. Bd. VI. 1972.
 Hanák Péter: *A kert és a műhely*. Újhold évkönyv. 1986. 1.
 Keresztury Dezső: *Kosztolányi Dezső*. In: *Örökség*, 1970.
 Király István: *Vita és vallomás*. 1986.
 Király István: *Kosztolányi Dezső és az Osztrák—Magyar Monarchia*. Irodalomtörténet, 1985. 4.
 Kiss Endre: *A "k.u.k. világrend" halála Bécsben*. 1978.
 Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. 1979.

Kosztolányi Dezső: *Lángelmék*. 1941.

Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. 1938.

Nemes-Nagy Ágnes: *Rilke-almafa*. In: *Metszetek*. 1982.

Rába György: *A szép hűtlenek*. 1969.

Rónay László: *Kosztolányi Dezső*. 1977.

Szász Ferenc: *Az induló Nyugat és az osztrák irodalom*. Helikon, 1976. 2—3.

Szász Ferenc: *Rainer Maria Rilke in Ungarn*. Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. 1979.

Szász Ferenc: *Hugo von Hofmannsthal und Rainer Maria Rilke in Ungarn*. 1980.

Szauder József: *Előszó Kosztolányi Dezső összegyűjtött verseihez*. 1962.

A magyar irodalom fogadtatásának időszakai a 20. századi szlovák irodalomban

A szlovák—magyar irodalmi kapcsolatokat, és ezen belül a magyar irodalom fogadtatását a szlovák irodalmi kultúrában a múltban és a jelenben is jórészt irodalmon kívüli tényezők határozták és határozzák meg.

A századforduló óta eltelt időszakban a magyar irodalom szlovák recepcióját három fő időszakra bonthatjuk. A korszakhatárok nagyjából egybeesnek a lényeges történelmi eseményekkel. Az első időszak kezdete a 19. század második felébe nyúlik vissza, és az államfordulat évével, 1918-cal zárul le. Ennek az időszakasznak alapvető meghatározója az, hogy a szlovákok és a magyarok közös államalakulatban élnek, a szlovák és a magyar irodalom közös társadalmi, politikai, kulturális légkörben fejlődik. A magyar irodalom akkori fogadtatását még megközelítőleg sem lehet a fordítások és a szlovák sajtóban megjelenő visszhangok számával lemérni. A szlovák értelmiség és polgárság zöme ugyanis értette és beszélte a magyar nyelvet, és így nemcsak a magyar, hanem a világirodalom alkotásaival is részben a magyar fordítások révén ismerkedett meg. Bizonyítják ezt szlovák írók és értelmiségiek visszaemlékezései, irodalompublicisztikai megnyilvánulásai. Štefan Krčmery, Emil Boleslav Lukač vagy Valentin Beniak például többször is megemlézték, hogy középiskolai tanulmányaik alatt — de saját érdeklődésüktől is hajtva — kerültek kapcsolatba a kortárs és klasszikus magyar irodalommal. Az említett költők és sokan mások jelentős szerepet játszottak a magyar irodalom tolmácsolásában és irodalomtudományi feldolgozásában az elkövetkező évtizedekben.

A magyar irodalom fogadtatásának második fő periódusa 1918-tól 1948-ig tartott. Ezekben az évtizedekben a szlovák és a magyar irodalom két különböző államban, eltérő társadalompolitikai és kulturális körülmények által meghatározva, külön utakon járva fejlődött. A megváltozott, kedvezőbb feltételek között a szlovák irodalom gyors fejlődésnek indult, témái, stílusa, műfajai differenciálódtak, érdeklődési területe bővült. A magyar irodalom elveszítette addigi kiváltságos helyzetét, egyike lett a többi külföldi irodalomnak. A szlovák iskolák megnyitásával fokozatosan megcsappant a magyar költészetet és széprózárt eredetiben olvasók száma, ezzel arányosan növekedett a fordítások jelentősége.

A magyar irodalom recepciójának harmadik szakasza 1948-ban kezdődött, és lényegében máig tart. Társadalompolitikai alapja mindkét államban a szocialista rendszer, amely megszüntette a két nemzet közti antagonisztikus viszony gazdasági, politikai és világnézeti okait. A közös társadalmi célok, a kultúra növekvő szerepe és az új, kedvező kulturális légkör lehetővé tette a szlo-

vák—magyar irodalmi kapcsolatoknak az előző időszakokkal összehasonlítva példátlan méretű kiszélesítését és elmélyítését.

Az irodalmi értékek cseréje és fogadtatása szempontjából ugyanis fontos tényező volt a két nemzet kölcsönös viszonyának alakulása. A 19. században a kapitalista fejlődés útján haladva a nemzeti öntudat nacionalizmussá vált, az érdekellentétek pedig elidegenedéshez és nemegyszer ellenséges érzületek keletkezéséhez vezettek. Ennek az örökségnek az árnyéka rávetődött a 20. század első felére is.

A nemzetiségek helyzete a történelmi Magyarországon annyival volt súlyosabb, hogy a széles néprétegekre nehezedő szociális elnyomást a nemzetiségi elnyomás tetézte. Az uralkodó osztályok magyarosító törekvései a szlovákoknál programszerű idegenkedést, önvédelmi magatartást váltottak ki, s ez kihatott a magyar irodalom fogadtatására, lelassította, leszűkítette és belsőleg ellentmondásossá tette annak folyamatát.

A nemzetiségi ellentétek kiéleződése ellenére mind a két táborban akadtak írók és irodalmárok, akik tudatában voltak a fordítások jelentőségének a két nemzet közeledése szempontjából. Ezt bizonyítják a magyar költészet, próza- és drámai irodalom alkotásainak a múlt század 60-as éveitől kezdve mind gyakrabban megjelenő szlovák fordításai, amelyek száma a századfordulón érte el tetőpontját. Az érdeklődés eleinte főképp Petőfi Sándor, Arany János verseire, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán prózájára, Madách Imre *Az ember tragédiája* című művére irányult. A fordítások többnyire folyóiratokban, ritkábban könyvalakban is megjelentek Budapesten, Nagyszombatban, Rózsahegyen, Túrócszentmártonban, Eperjesen. Petőfi-, Arany- és Madách-fordításaival elsősorban Pavol Országh Hviezdoslav tűnt ki. Fordítói tevékenysége elismerésül a Kisfaludy Társaság 1912-ben levelező tagjává választotta. A gyakrabban fordított korabeli írók névsorát Gárdonyi Géza, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc és mások nevével egészíthetjük ki.

Amíg a fordítói tevékenység kezdeti szakaszában a magyar irodalom nagyjai álltak a figyelem homlokterében, a századforduló és a 20. század első évtizedében másod- és harmadrendű írók fordításai kerültek számbeli fölénybe a különböző folyóiratok hasábjain (pl. Abonyi Árpád, Jakab Ödön, Herczeg Ferenc).

A monarchia utolsó éveiben a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok egyik legékesebb fejezete Ady Endre és Hviezdoslav költői párbeszéde a humanizmus, társadalmi igazságosság, egyenjogúság, kölcsönös megértés és tiszteltettség jegyében. Ezek az eszmék Ady költeményében, *A magyar jakobinus dalában*, Hviezdoslavnál pedig az erre válaszként írt *Úgy van, te virradó idők Heroldja* című ódában nyertek kifejezést, előremutatva a jövő felé.

A szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok egyik legérzékenyebb mércéje a Petőfihez való viszony volt. Szlovák származása miatt a szlovák nacionalisták renegátnak tartották. Ennek ellenére költészete vonzotta a szlovákokat, és a múlt század utolsó harmadában gyakran közölték verseinek fordításait a folyóiratok. Nemcsak a kormánypárti újságok, amelyek a saját céljaikra használták fel műveit, hanem a magyarosító törekvések ellen küzdő Slovenské pohl'ady (Szlovák Szemle) című irodalmi folyóirat is, amely 1903 és 1905 között

Hviezdoslav tolmácsolásában negyvenkét versét jelentette meg. A 19. század utolsó évtizedében három, a 20. század első évtizedében pedig egy kötetnyi válogatást adtak ki verseiből négy különböző fordítótól, akik munkájának művészi értéke eltérő. A kötetek visszhangja is ellentmondásos volt aszerint, hogy szűkkeblű nacionalista, vagy Petőfi világirodalmi nagyságát és forradalmi demokratizmusának nemzetköziséget megértő szempontból írták-e.

A fordulat éve után lanyhult az érdeklődés Petőfi költészete iránt. A két világháború között mindössze néhány versének fordítása jelent meg. Csak irodalomtörténeti cikkek és sajtóviták jelezték, hogy neve nem merült feledésbe, és úgynevezett renegátsága tovább hevitette a nacionalista kedélyeket. Így például 1937-ben, amikor felmerült annak terve, hogy Bratislavában újból felállítsák a Petőfi-szobrot, ez nacionalista körökben éles tiltakozást váltott ki. Csupán a szocialista eszmék mellett elkötelezett szlovák írók támogatták az elképzelést.

Ady költészete annál inkább előtérbe került. Az iránta megnyilvánuló rokonszenvet a költőnek a szociális, és főleg a nemzetiségi elnyomás elleni állásfoglalásai váltották ki. Az első világháború éveiben és a háború után fellépő ifjú szlovák költőnemzedéket lenyűgözte Ady gondolatvilága és költészetének művészi ereje. Ady kultusza a két világháború között jelentős méreteket öltött, és heves irodalmi vitákat eredményezett hívei és ellenzői között. A Nyugat írói közül hosszú ideig csak tőle fordítottak költeményeket. A 30-as években ébred érdeklődés Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József és mások versei iránt. A magyar irodalom recepciójának magvát 1918 és 1945 között tehát a Nyugat íróinak versei és prózája képezte. A prózát Kosztolányi és Móricz Zsigmond egy-egy regénye képviselte. Az 1943-ban kiadott *Na brehu čiernych vod* (Sötét vizek partján) című versantológiában a Nyugat nagyjaival már együtt szerepel József Attila, Kassák Lajos, Berda József és a kortárs líra több más képviselője. Az antológia demokratikus és haladó szelleme, továbbá Emil Boleslav Lukáč előszava, melyben a szlovák—magyar együttműködés szükségességét hangoztatta, a szlovák állam fasiszta, sovíniszta, nacionalista köreinek felháborodását váltotta ki. Az antológia körül lezajlott sajtóvita a haladó és a visszahúzó erők harcának egyik szellemi csatája volt a kultúra területén a második világháború nehéz éveiben.

A két világháború közti évek mennyiségi szempontból nem jelentettek áttörést a magyar irodalom fordítása terén. A hangsúly az új irodalmi értékek közvetítésén volt, melyeket főleg a már ismert klasszikusok néhány újabb fordítása gazdagított. Fejlődés volt tapasztalható az irodalomtudományi hungarológiában, mely — főképp Pavel Bujnák, Alžbeta Göllnerová, Rudo Uhlár és Emil Boleslav Lukáč tevékenységével — hozzájárult néhány magyar író életművének megismertetéséhez és a kortárs magyar irodalom képének felvázolásához.

A második világháború utáni két-három év a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok mélypontját jelentette. Ennek több oka volt. Ezek közül kiemelhető a következő kettő: Csehszlovákia a győztes államok sorába került, Magyarország pedig a vesztesek közé; a magyar kisebbség megoldatlan helyzete.

Ebben az időben néhány jelentéktelen prózai mű és ponyvaregény fordításán kívül semmi sem jelent meg.

Csak miután a 40-es évek végén mind a két országban létrejött a szocialista társadalmi rendszer, nyílt meg az út az irodalmi kapcsolatok gyors fejlődése előtt. Azóta a kapcsolatok fejlesztése már nemcsak a szlovák—magyar közeledés lelkes híveinek személyes ügye, hanem a szocialista állam céltudatos kultúrpolitikájának szerves része.

A súlyponteltolódás a nacionalista szempontoktól a szociális szempontok és a szocialista eszmék felé a Petőfi halálának századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségekben és a haladó szlovák irodalomtudomány jeles képviselőinek cikkeiben, tanulmányaiban mutatkozott meg. Alaphangjukat a nagy magyar forradalmi költő iránti elismerés, műve világirodalmi jelentőségének tudata, valamint az a meggyőződés határozta meg, hogy munkássága az egész haladó emberiség közös kincse, tehát a szlovákoké is.

Az azóta eltelt csaknem négy évtized alatt a magyar irodalom fogadtatását a szépirodalom jellegéről és társadalmi funkciójáról, a kulturális örökségekről és haladó hagyományokról, továbbá a szlovák irodalom aktuális szükségleteiről alkotott elképzelések határozták meg. A nagyméretű fordítási programot néhány számadattal szeretném jellemezni.

Az említett időszakban több mint 370 magyar szépirodalmi mű jelent meg szlovák nyelven, melyek számát 150 sokszorosított színpadi mű egészíti ki. Összesen 520 bibliográfiai könyvegység ez, ami évi átlagban 13 könyvet tesz ki. A folyóiratokban közölt áttüzetések tovább bővítik a magyar szépirodalom jelenlétét a szlovák irodalmi köztudatban.

Persze az egyes műfajok és műnemek arányszáma különböző. Így a költészet csak öt százalékát teszi ki a könyveknek — ez egyrészt a költészet tolmácsolásának sajátosságaival, másrészt az iránta megnyilvánuló korlátozottabb olvasói érdeklődéssel függ össze. A próza a fordítások hatvanöt százalékát adja. Ebből tíz százalék a gyermek- és ifjúsági irodalom részaránya. A prózai művek összességéből azonban csak négy százaléknyi az elbeszélés- és novellaskötetek száma.

A lefordítandó művek kiválasztásánál a legfőbb követelmény a magas eszmei és művészi színvonal volt. Ez az igény legmaradéktalanabban a költői művek esetében valósult meg. Ján Smrek kiváló tolmácsolásában több kiadásban reprezentatív válogatások jelentek meg Petőfi, Ady és József Attila műveiből. Ady és Petőfi megismertetéséhez Emil Boleslav Lukáč is hozzájárult. Válogatások jelentek meg Babits, Juhász, Illyés, Kassák, Nagy László, Radnóti Miklós és Garai Gábor költeményeiből. Lukáč a *Spoved' Dunaja* (A Duna vallomása) című terjedelmes antológiában mutatta be a magyar líra öt évszázadát. Valentin Beniák *Večerná blýskavica* (Esti villámlás) címen nyújtott gazdag válogatást a 20. század első felének magyar költészetéből. Vojtech Kondrát a mai negyvenévesek verseiből adott közre ízelítőt *Doporučené listy* (Ajánlott levelek) című antológiájában.

A lefordított prózák és drámák színvonala már nem olyan egyöntetű. Kiváló művek mellett akadnak kevésbé színvonalasak. Az 50-es években a

magyar szocialista irodalom és a klasszikus realista örökség iránt mutatkozott meg a legnagyobb érdeklődés. Megjelentek Balázs Béla, Illés Béla, Gergely Sándor és mások jelentősebb regényei, melyek gyökeresen megváltoztatták a magyar irodalomról alkotott addigi elképzeléseket. A népi írók közül kiadták Veres Péter és Szabó Pál fő műveit. A klasszikusokat Eötvös József, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond képviselték.

A 60-as és 70-es években a középnemzedék írói kerültek előtérbe: Darvas József, Mesterházi Lajos, Dobozy Imre, Szabó Magda, Mátyás Iván és még sokan mások, akik regényeikben a jelenkori magyar társadalom szociális és erkölcsi problémáit elemezték. Sor került Déry Tibor és Lengyel József bemutatására. Fejes Endre *Rozsdatemetője* és Kertész Ákos *Makrája* szintén eljutott az olvasókhoz. Ezenkívül még sok új névvel gyarapodott a kortárs és a klasszikus magyar irodalom képe. Szót kapott a legfiatalabb prózaíró nemzedék realista irányzata is.

A magyar irodalom szlovák fogadtatásának három felvázolt időszaka arról tanúskodik, hogy a szépirodalmi művek recepciója minőségileg és mennyiségileg egyaránt felfelé ívelő pályán mozgott. Az utóbbi évtizedek gazdag és sokrétű fordítói hozadéka, a magyar irodalom irodalomtörténeti feldolgozása és kritikai visszhangja azoknak a múltbeli törekvéseknek a kiteljesedése, amelyek az irodalmi értékek cseréje útján a két nép közeledését, együttműködését, barátságát szorgalmazták. Ez a már haladó hagyománnyá vált irányvonal a jövőre nézve is teljes mértékben kötelezőnek tekinthető.

Németh Andor és Bécs

Talán lesz olyan hallgatóm, aki csalódással veszi tudomásul, hogy nem a programban bejelentett témáról, hanem irodalmunk egy, József Attilához mérten kevésbé jelentős alakjáról, Németh Andorról fogok beszélni. Ahhoz azonban, amit Szabolcsi Miklós alapos monográfiájában a költő bécsi éveiről leírt, nemigen van érdemi hozzátenni valóm, míg Németh Andorról hasonló vonatkozásban annál inkább van mit elmondanom. Ámde érdemes-e egyáltalán megállnunk az ő alakjánál, amikor két századforduló zsúfolt, mozgalmas kulturális élete nálánál sokkal közismertebb írók, költők, publicisták egész galériáját kínálja téma gyanánt? Szeretném, ha fejtegetéseim meggyőznék tisztelt hallgatóimat, hogy vele foglalkoznunk nem hasztalan időpocsékolás.

A hely, az időpont, az alkalom elsősorban arra kötelez, s arra ad lehetőséget, hogy Németh Andor portréjának egyik, az irodalmi köztudatban kissé elmosódott, elhanyagolt arcvonását rajzoljam ki élesebb, erőteljesebb tollvonásokkal. Nevének hallatára az olvasónak József Attila alakja és életműve jut az eszébe. Egyike volt a költő legjobb barátainak. Ő fedezte föl alkotói jelentőségét, műhelymunkájában méltó szellemi társa, emlékének egyik legfőbb és legszínvonalasabb ápolója: a József Attila-kultusz főpapja volt. Bécsben ismerkedtek meg és barátkoztak össze, s innen tértek haza Magyarországra 1926 augusztusában.

A másik személy, akinek neve Németh Andorról szólván szükségképpen eszünkbe jut, Kuncz Aladár, s a háttérben az Atlanti Óceán partmenti szigetei, Noirmoutier, Ile d'Yeu körvonalai rajzolódnak ki, az I. világháború magyar és német internáltjainak fogolytáborai, ahol Németh és Kuncz éveket töltöttek, s amelyeket utóbbi oly emlékezetesen örökölt meg a *Fekete kolostor* című regényében. A táborból szabadultak útja 1918—19 fordulóján Bécsen keresztül vezetett. Kunczé tovább, Budapest felé, Németh Andoré azonban évekre végetért a császárvárosban. Megidézett alakja még sok mindent, sok mindenkit magával hoz a múltból: Karinthy Frigyes, Déry Tibort és velük együtt a Hadik kávéház tarka közönségét, az *Egy foglalt páholy története* című regény hőseit. A francia irodalmat, amelynek Németh egyik fontos közvetítője volt. A Szép Szó folyóirat körét, a magyar avantgarde mozgalmát, amelynek történetében fontos hely illeti meg őt.

Ám Németh Andort nemcsak a felsorolt személyekkel, mozgalmakkal lehet és kell jellemeznünk. Legalább ennyi fontos élettartalom, szellemi teljesítmény zsúfolódik össze egy városnévbe is. Ezt a várost Bécsnek hívják. Az az életrajzi véletlen, hogy az író 1919 és 1926 között hét évet töltött itt, önmagában nem

indokolná, hogy a város és a személy kapcsolatának túlzott jelentőséget tulajdonítsunk. A városnév azonban Németh Andorral kapcsolatban kimondva ennél sokkal többet szimbolizál: a Habsburg-birodalmat, az Osztrák—Magyar monarchiát. A századforduló és a századelő osztrák—német irodalmát, kultúráját s Ausztriát, amilyennek ezt az országot 1918 óta ismeri a világ.

Bécs mindenekelőtt kilátópont volt Németh Andor számára, a Habsburg-birodalom, illetve a monarchia fővárosa, ahonnan az utolsó három évszázad európai történelmét és ennek kihatásait a magyarság mindenkori sorsára könnyedén át lehetett tekinteni. Ilyen irányú történelmi érdeklődése folytán a magyar monarchia-kutatás egyik előfutáraként kellene őt számon tartanunk, az írók, publicisták azon osztályából való szerzőt kellene látnunk benne, akik közül a nemzetközi hírnévre szert tett tudós, politikus, Jászi Oszkár is kiemelkedett.

Mire alapozom ezt a kijelentést? Elsősorban két művére: Mária Terézia-életrajzára és a Metternich életét feldolgozó könyvére. Továbbá *A kegyenc* című munkára, amelyet Horváth Zoltánnal közösen jelentetett meg és amely Teleki László tragikus politikai pályafutását kíséri végig. Jól illik a sorba kései könyve, az *Előhang negyvennyolchoz*, s a III. Napoleonról szóló *A császár — diktátor* című életrajz is sok ponton kapcsolódik a bécsi udvar politikai ténykedéséről alkotott képéhez. Végül kéziratos hagyatékában vázlatokra bukkanhatunk, amelyek arra vallanak, hogy az író a legutolsó századvég és századforduló történetét is könyvben akarta áttekinteni, s a Ferenc József császár személyére vonatkozó irodalom kigyűjtése azt sugallja, hogy figyelme a monarchiának ezúttal sem kizárólagosan a Lajtától keletre fekvő része felé fordult. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy Németh Andor mintegy a Pragmatica Sanctiotól az I. világháború befejezéséig folyamatosan és alkotó módon feldolgozta a Habsburg császárok uralma alatt élő népek életének kisebb-nagyobb fordulatait.

Legszerencsésebb kézzel talán, történetíróként és szépirói minőségben egyaránt, Mária Terézia korához nyúlt, ezért mutatóban a császárnő életéről írott könyvével foglalkozunk részletesebben. Mi a magyarázata annak, hogy a Habsburg-ház és a magyarság vezető rétegei közötti feszültségekkel teli érintkezés e viszonylag szélcsendes időszakát választotta könyve tárgyául? A választ megkapjuk, ha rápillantunk a kötet kiadását jelző dátumra: 1938. A II. világháború előestéje. Az európai erőegyensúly agresszív hatalmak, főként a hitleri Németország hibájából bomladozik. Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria léte közvetlen veszélyben forog, s a fenyegető katasztrófa hamar be is következik. A szövetségesek nem sietnek a fenyegetett, majd megtámadott államok segítségére. Akárcsak a Mária Terézia trónraléptét követő időkben, amikor a porosz király, Frigyes meglepetésszerűen megszállja Sziléziát, később betör Csehországba, s szövetségeseivel már Bécs ostromát tervezgeti: "Egy népszövetségi tag a népszövetség — egy szavatolt hatalom a többi szavatoló hatalom ellen — ez volt a helyzet. Anglia akkor is azonnal a megtámadott pártjára állt és szankciókat sürgetett. Franciaország, akárcsak a Laval-kormány, ingadozott. Ha a két nagyhatalom, a szárazföldi és a tengeri, közös megegyezés alapján felszólítja a porosz királyt, hogy haladéktalanul vonja ki Sziléziából csapatait,

talán el lehetett volna kerülni a további bonyodalmakat” stb. Kell ennél tisztább beszéd?

Félreérthetetlen ezért a császárnő magyar királlyá történt koronázásának, a híres „vitam et sanguinem” felbuzdulásnak, a rendek előtt a későbbi II. Józseffel a karján megjelenő királynőről szóló történetnek a mához szóló üzenete is: nem azt a lapos közhelyet akarja Németh Andor mindezzel felújítani, hogy lám, a Habsburg uralkodónő végülis a magyar nemzet jóindulatának köszönheti, hogy megmaradhatott a birodalom élén. Az olvasó azt a sokkal modernebb tanulságot szűrhet le, hogy az európai történelem válságos pillanataiban Közép-Európa népei: osztrákok és magyarok, horvátok és csehek a legmesszebbmenőkig egymásra voltak és vannak utalva.

Németh Andor persze nagyon jól tudta, hogy a történelem nem ismétli önmagát, s az ilyen direkt analógiákat nem feszítette túl. A történelem tanulmányozásából eredő következtetéseket egy másik, közvetettebb síkon is levonta, s ezek sok ponton egybehangzanak azokkal a konklúziókkal, amelyekre napjaink monarchia-kutatói jutnak. Így például a legendás törökverő Eugén herceg öregkori portréjának, elhunytának rajzában nagyon finoman érzékelteti, hogy a Habsburg-birodalom egyik küldetését, a török fékentartását immáron betöltötte. Kirajzolódik a könyv lapjain az a szerepkör, amelyet az európai hatalmak a kontinentális politikában a birodalomnak szánnak, s amelyet csak az I. világháború után vesznek el tőle, és osztanak szét a történelem színpadára fellépő újabb szereplők között. Mária Terézia kapcsán bőven nyílik alkalmunk Németh Andornak arra is, hogy bemutassa a sok nemzetű és nemzetiségű, tarka birodalom belső egyesítésére irányuló törekvéseket és azok végső sikertelenségét, az ebből eredő alkati gyengeségeket, a birodalom halálos betegségeinek első tüneteit.

Természetesen az „életünket és vérünket” és a „nem adózunk” szélsőségei között ingadozó magyar nemesség és az uralkodó körök közötti viszonyok a szerző érdeklődésének homlokterében állanak. A kikerülhetetlen történelmi csapda, a (nemesi) nemzeti függetlenség és a korral való lépéstartás nagy dilemmája szerinte már ekkor lefelkelte azokra a rétegekre, amelyek a magyar nemzet sorsát intézték. Németh Andor tehát Mária Terézia koráról beszél, de mindig úgy, hogy a Habsburgok kormányozta államalakulat egész további történetét, sorsát számításba veszi. A további fejleményeket fentebb említett könyveiben és egyéb kisebb írásaiban egészen a szomorúan groteszk királypuccsokig, illetve az utolsó Habsburg, Károly haláláig követi.

De Németh Andorban még a történetírói kíváncsiságnál is több volt az esztéta hajlandóság, a kultúra termékeiben való inyenc elmélyedés, s így nem csoda, hogy a monarchia utolsó évtizedeiben soha nem látott virágzásnak indult osztrák—német kultúra vonzaskörébe került. A világnagyságok közül, akiknek e nagy kulturális fellendülés köszönhető volt, Németh nevéhez legszorosabban a Franz Kafkaé kapcsolódik. Róla szóló könyvének megírásához 1940-ben kezdett hozzá, magyar nyelven. A mű csak 1947-ben, Párizsban látott napvilágot, franciául, *Kafka ou le mystère juif* címmel. Magyar kézírata elveszett vagy lap-pang, a hazai közönség ezért aligha tudja, hogy e könyv szerzőjében a Kafka-

irodalom egyik korai jelentős képviselőjét kell tisztelnie, akinek az író magyarországi recepciójában is alapvető szerepe volt.

A mű címe azonban azt sugallja, hogy Németh Andor Kafkában nem monarchikus jelenséget lát, novelláinak és regényeinek egy sor eszmei-művészi sajátosságát a szerző zsidó voltából származtatja. A könyv igazolja is azt, amit a cím sugall. De csak részben. Németh-től ugyanis mi sem áll távolabb, mint hogy az *Átváltozás* vagy a *Per* íróját egyetlen (nemzeti, vallási) közösség szócsöveként méltassa. Ellenkezőleg: üzenetének egyetemes jelentőségét, általános emberi érvényét hangsúlyozza, s ezt abban látja, hogy Kafka műveiben a létbe vetett embernek az egzisztencialista filozófiával rokon életérzése fogalmazódik meg magas művészi szinten. Világához Heidegger, Sartre, Kierkegaard, Joyce s a kései József Attila felől közelít.

Ebben a vonatkozásban azonban Németh Kafkát éppenséggel kiemeli a századforduló monarchiabeli kulturális közegéből. Nem jutunk közelebb az életmű osztrák—német vonatkozásaihoz akkor sem, amikor a szerző az egykorú világállapot reflexét keresi a nagy író műveiben, amikor a Kafka-hősök gyötrelmei a kései polgári társadalmak emberének problémáiként vetőnek föl, vagy amikor a szerzőt a Forradalommal, s amint ez szokásos, a Bürokrácia gépezetével szembesíti. S ha Németh konkrétabb összefüggéseket keres korunk történelme és a művek világa között, akkor is főként a század botrányát, a náci zsidóüldözéseket, a Gestapo emberfaló szörnnyetegét, nem pedig a Monarchia bürokratikus masinériáját, az I. világháborút stb. emlegeti.

Jobban érződik a monarchia-vég atmoszférája azokon a lapokon, amelyeken Németh az egyes művek couleur locale-járól értekezik. (*A kastély*ről írva például kimutatja, hogy az az író Zürau-i tartózkodásának nyomait viseli magán.) A könyvből természetesen nem hiányoznak a monarchiabeli állapotok és a Kafka-művek közötti viszony obligát megítélése sem. Szót ejtve e kérdéskörrel, nem állom meg, hogy a rendelkezésre álló szűk keretek között is, ne idézzem művéből *A kastély* világa és a Habsburg-birodalom igen mulatságos és meghökkentő megfeleltetését, amely nem a Kafka-esszéiben, hanem a vele egyidejűleg íródott *Előhang negyvennyolchoz* című, fentebb említett Németh-könyvben olvasható:

”Széchenyi közéleti viszontagságai kísértetiesen emlékeztetnek Kafka regényhősenek, K. földmérőnek küzdelmeire. . . . Ami nem véletlen: Kafkának az osztrák bürokrácia lebegett a szeme előtt, amikor a felsőbb hatalmaknak a földiekhez való viszonyát szimbolizálta. Széchenyinek ugyanaz a törekvése, mint K.-nak, elismertetni magát a kastéllyal.” — írja Németh, majd alább így folytatja: Széchenyi ”már közvetlen összeköttetésben áll a kastéllyal, anélkül, hogy tudná, ki a kastély ura. Metternichről, akivel a legbarátságosabb viszonyban van, kiderül, hogy semmi hatalma sincs. Ki irányítja a monarchiát? Az együgyű császár? Nem. A főhercegek? Nem. A miniszterek? Ők sem. Alárendelt hivatalnokok döntenek mindenről, anélkül, hogy vállalnák döntésükért a felelősséget.” S hogy az analógia még mulatságosabb legyen, a szöveg alább így folytatódik: ”De most olyan fordulat áll be, amely Kafka regényeiben nem fordul elő. Egy

második, 'földmérő' lép fel, ugyanazokkal az igényekkel és szándékokkal, mint az első. Ez a második, Kossuth Lajos."

Németh Andor Kafka-képére mégsem az ilyen, a történeti valóság és a fikció határát áthágó analogizálás a jellemző, hanem — mint láttuk — hősenek, a zseni jogán, az egyetemesbe emelése: "Annak ellenére, hogy Kafkát sok szál fűzi az expresszionista csoporthoz, ő sokkal több, mint egy irodalmi irányzat briliáns képviselője. Eschmied, Döblin és társai fellobbanása csak egy kis időre szólt, míg Kafka nagy novellái diadalmasan kiállják az idő próbáját." Csakhogy kiemelni valakit nem lehet anélkül, hogy lehorgonyoznánk a történelmi időben, hogy beágyazzunk a szellemi környezetbe, amelyből kiválik.

A környezetnek az az alakja, akihez Németh Kafkát a legnagyobb gonddal illeszti: Karl Kraus, a bécsi író személyét oly fontosnak itéli, hogy egész kis portrét kerekít róla, és ezt önálló betétként foglalja a könyv kompozíciójába. Megemlékezik szatirikus tolláról, nyelvkritikájáról, Kafkára gyakorolt hatásáról stb. A Kraus alakjára irányított fénycsóva aztán világot vet a körülötte állókra, a századelő jeles osztrák alkotó egyéniségeire is: "aux années 1900 les esprits indépendants et profonds ne manquaient certes pas dans les milieux dont nous parlons. Il nous suffira de citer les noms d'Otto Weininger, Popper-Linkeus, Herbert Silberer. Seulement leur activité se circonscrivait dans les domaines limités, alors que Kraus ne se faisait pas le porte-parole de ceci ou de cela, mais de l'esprit tout court." [az 1900—as évekre azokban a körökben, amelyekről beszélünk, nem hiányoztak az önálló és mély szellemek. Elegendő Otto Weininger, Popper-Linkeus, Herbert Silberer nevét említenünk. Csakhogy az ő munkásságuk egy behatárolt területre korlátozódott, míg Kraus nem ennek vagy annak szócsöve volt, hanem egész egyszerűen a szellemé.]

Lehetne mindez a filológus egyszeri szellemi erőfeszítésének eredménye is, aki kedvenc szerzője kedvéért alaposabban elmélyül a kor tanulmányozásába, melyben az tevékenységét kifejtette. A helyzet azonban nem ez. Először is a Kafka-élmény formába öntését húsz éves érlelődési folyamat előzte meg. Ez világlik ki abból az emlékezésből, amely a híres előadóművésznek, Hardtnak 1920 körüli egyik estjét, s annak sikerszámát, Kafka *Beszámoló az Akadémián* című írásának előadását eleveníti föl: "Most, amikor e novelláról írok, még mindig felrémlik bennem az, ahogyan ez az egykor oly nagyon ünnepelt művész interpretálta ezt a darabot." — kezdi élményének rekonstrukcióját, s hogy ez nem utólagos visszavetítés, hogy tehát Németh Andor nagyon korán, az elsők között fedezte föl Kafka jelentőségét, bizonyítja a Hardt előadóestjéről egyidejűleg, 1923. XII. 8-án a Bécsi Magyar Újságban beszámoló *A mesemondó ember* című cikke, amelyben egyebek között így dicséri a művész repertoárját: "s nem ijed meg Kafka merész expresszionizmusától sem."

Másképp az is kétségtelen, hogy nem Kafka kedvéért mélyült el az osztrák—német irodalom tanulmányozásában, hanem olvasásai, színházlátogatásai során, megismerkedve a századelő jeles íróival, költőivel, találkozott a prágai író műveivel. Csak néhány kiragadott példát említenek, amelyek tájékozódásának kiterjedt és alapos voltát szemléltetik: Freud műveire újságcikkeiben folytonosan visszatér. Kafka és Kraus mellett a pszichoanalízis atyja a harmadik legfőbb

tájékoztató pontja. Ismerteti és részleteiben lefordítja Kraus híres világtragédiáját. Nagy melegséggel méltatja Beer-Hoffmann *Charolais grófját*, Hermann Bahr életművéről ellenben kedvezőtlen mérleget készít stb. Mindez azt mutatja, hogy Kafka-könyve mögött a bécsi századforduló irodalmának, kultúrájának beható és rendszeres ismerete és érzékeny befogadása rejlik, mintegy aranytartalék gyanánt.

Az elmondottak alapján nem tekinthetjük pusztá életrajzi véletlennek azt a hét esztendő, amelyet Németh Andor 1919 és 1926 között az osztrák fővárosban töltött. Ellenkezőleg: komoly figyelmet érdemel az a szellemi fejlődési folyamat, amelynek eredményeként elmélyült érdeklődése a közös osztrák—magyar történelmi múlt és az osztrák századforduló kultúrája iránt. Remélem tehát, rövid előadásom eredményeként hallgatóim indokoltnak találják, ha Németh Andor nevéhez nemcsak József Attilát, Kuncz Aladárt, a francia irodalmat, hanem, az osztrák főváros nevét is társítjuk. S egy kicsit azt is remélem, hogy a jövőben, ha a Habsburg-birodalom történetének utóbbi századaira, az osztrák irodalom századfordulói felvirágzására, a monarchia-kutatásra gondolnak, olykor eszükbe ötlik majd a jeles magyar író neve, alakja és teljesítménye.

CHARLES WOJATSEK (*Lennoxville*)

Arany János hatása a szlovák irodalomra

A világhírű klasszikusok, akik az emberiség közkinccsei, mindig összekötteésben álltak egymással és országhatárokkal nem lehetett őket mesterségesen elválasztani. Goethe Itáliába ment ihletért, Dosztojevszkij Victor Hugótól tanult, de ez mégsem csökkenti értéküket. Mindegyik műnek megvan a maga forrása és értéke. Amint Tasso értékét nem kisebbíti az a tény, hogy kimutatták nála Vergilius hatását, úgy Arany költészete sem veszít semmit azzal, hogy Petőfitől, Byrontól, Mednyánszkytól vett át kifejezéseket és anyagot is. Shakespeare egyetlen egy drámájának sem maga találta ki meséjét, de azért mindörökké Shakespeare-é marad. Hasonlóan a magyar költészet is hatást gyakorolt a szlovák költőkre, akik ugyancsak megtartották eredetiségüket és önállóságukat.

A szlovák—magyar ezeréves együttélés nem maradhatott irodalmi hatás nélkül. A szlovák költők anyagot és motívumokat, képeket és kifejezéseket a lengyel, az orosz, a cseh, a német és az angol költők mellett legnagyobb részben a magyar költőktől merítettek. A közös haza, a közös történelem, a közösen feldolgozott tárgyak mind hozzájárultak a hatás növeléséhez. A XVI—XVII. századi szlovák históriás énekek Eger vára ostromáról, a szigeti várról, meg Érsekújvárról szólnak, vagy siratják a mohácsi csatatéren életét veszített királyt. A szlovák és magyar költők egyaránt énekbe foglalták Murány várát. A széphistóriák között is sok magyar vonatkozás található. Előfordul a szlovák költészetben Szilágyi és Hajmási története is. Lírai költeményeik a közös ellenség, a török és a német ellen szólnak. A szlovák költők ezekben a századokban Magyarországot, Hungáriát saját hazájuknak tartották. Azt mondták róla, hogy "Naša uhorská zem", a mi magyar földünk. A szlovák népnek az ősi magyar földhöz való ragaszkodása a költők alkotásain keresztül jutott kifejezésre.

"De a magyar irodalom igazi tekintélyét a XIX. századi nagy klasszikusok hozták létre: Petőfi, Arany elragadóan szép költeményei, Madách nagyszerű filozófiai drámája, Jókai érdekfeszítő regényei és Mikszáth bájos elbeszélései ragyogó nimbuszt teremtettek a magyar irodalom körül, amelyből a Szent István koronájához tartozó népek ezután állandó ihletet merítettek."¹ Petőfi, Arany és Mikszáth alapozzák meg az irodalom tekintélyét, ami művészi értékükön kívül annak tulajdonítható, hogy a romantika homályos mesevilága helyett, közérthető nyelven, a nép életét tanulmányozva írtak, s ezzel úttörői lettek az egészséges realizmusnak.

Valóban Arany János és Petőfi Sándor termékenyítette meg a leggyümölcsözőbben a szlovák költők képzeletét. Arany azért tetszett nekik, mert egyszerű paraszt szülők gyermeke. A családnak volt ugyan nemesi oklevele I. Rákóczi György erdélyi fejedelemtől, de hosszú és költséges pereskedés után sem tudott neki az Arany család érvényt szerezni az újabb időkre. Arany egyedül csak saját szorgalmának és tehetségének köszönhetette kiválóságát, és mindig megmaradt nemes szerénységben. Arany nyugodt, higgadt természete a szabadságharc politikailag túlfűtött hangulatú levegőjében is meg tudta őrizni a szenvedélyektől mentes hangot. Az ő hazafisága hazájának szeretetében nyilvánult meg. A negyvenes években mintha sokan érezték volna az elkövetkező évek komolyságát. A nemesi kiváltságok és a jobbágyosság sorsa foglalkoztatta a cikkek és tanulmányok íróit. Arany is megérezte ezt, és ez is hozzájárult a pályatétel mellett a *Toldi* megírásához. Aranyt különböző módon ismerhették meg a szlovákok. A középiskolás diákok az 1879-ben a gimnázium negyedik osztályára kötelező olvasmánnyá rendelt *Toldit* a késmárki líceumban például már 1856-ban olvasták, mert egyik tanáruk már akkor ismerte a művet. A Lipa, Orol és Sokol című szlovák folyóiratok közöltek fordításokat a magyar elbeszélések, költemények és vígjátékok közül. Gáspár Imre magyar költő személyesen ismertette meg Sládkovič András szlovák költőt Petőfi, Arany és Szász Károly műveivel.

A Pesten megjelent Dunaj című szórakoztató folyóirat különösen Arany költészetével foglalkozott. A 70–80-as években egy egész szlovák írógeneráció kezdte tanulmányozni a magyar irodalmat, főleg Arany költészetét.

Mind a magyar, mind a szlovák irodalomban sok egyező témát, sok közös hőst találunk. Bizonyos kort, bizonyos királyokat a szlovák költők is szeretettel és ragaszkodással vettek lantjukra. A *Toldi* és *Toldi szerelmének* ideje Nagy Lajos kora. Ebből az időből táplálkozik Vajanský *Ratmir* című történelmi elbeszélése, trencsényi Csák Mátéről Szász Károly *Csák Máté* címmel a magyar, Štúr Lajos pedig *Matus Trenčanský* cím alatt a szlovák irodalomban emlékezett meg. Az évszázadokig tartó török fenyegetés és uralom hatalmas nyomot hagyott a magyar irodalomban. Arany néhány költeménye ebből a korból vette tárgyát: *Mátyás anyja*, *V. László*, *Hunyadi csillaga*, *Kapisztrán*, *Rozgonyiné*, *Egri leány*, *Both bajnok özvegye*, *Török Bálint*, *Szondi két apródja*, *Losonczy István*.

Nagy számban találunk a szlovák irodalomban is hasonló tárgyú költeményeket. Mátyás király korában játszódik Sládkovič András *Detvan* és *Gróf Mikuláš Šubič Zrinský* című eposza és *Za tureckej vlády* (A török uralom alatt) című rövidebb költeménye. Samo Chalupka Turčin *Poničan* című költeményében elmondja, miként ismeri fel a fogságba hurcolt anya török kínzójában saját fiát, akit még kiskorában raboltak el tőle a törökök. Kubáni Lajos a legendás trencsényi kutat énekelte meg, amely tárgyat szintén a török háborúk idejéből veszi, *Trenčianska studňa* címmel. Ide sorolhatjuk még Tomasik Sámuel *Posledný janičár* (Utolsó janicsár) című költeményét is. (Az erről a korról szóló irodalmi termékek felsorolása több időbe kerülne.)

A nyolc évig (1703–1711) tartó kuruc háború és II. Rákóczi Ferenc legendás alakja a szlovák költőkre sem marad hatás nélkül. Különösen Murány vára és a hozzá fűződő történet talált sok feldolgozóra. Samo Tamášik a

következő címek alatt foglalkozott Murány várával: *Sečovci* (Szécsiek), *Obdaj Vešeliniov* (Wesselényi ellenállása), *Kuruci* (Kurucok). Beblavý Pál *Dedič Muráňa* (Murány örököse) mondájában, Godra Mihály: *Vešelini na Muráňi* (Wesselényi Murányban) kezdetű balladájában és Samo Chalupka: *Muráň* (Murány) című költői elbeszélésében emlékezett erről a híres várról.

A felsorolást lehetne folytatni. Az eddig említetteket Arany János is majdnem mind érintette.

A felvidékről az Alföldre került szlovák költőnél, Žello Lajosnál is fel lehet fedezni Arany hatását. Besztercebányáról Kiskőrösre ment tanítónak, ahol az egyházi szertartások után a temetéseknél búcsúbeszédet kellett mondania. Mint kiskőrösi tanító ismerte az ünnepelt költőt, Arany Jánost. Első epikus költeményében: *Pád Miliducha* (Miliduch eleste) sok hasonlóságot lehet észrevenni a Toldival. Ime egy-két hasonlat a két epikus költeményből:

Zpoza zelených chlumcov na východe
Riadi mesiačik práve nočné chmáry
Prizerajuc sa na jazernej vode
Vlastnej krvavo rozpálenej tvári (IX.)

Fordítása:

A zöld halmok mögül keleten
A holdacska éppen ritkítja a fekete felhőt
Megtekinti a tó vizén
Saját veresen égő arcát.

Aranynál:

Elfeküdt már a nap túl a nádas réten,
Nagy vörös palástját künn hagyá az égen,
De az éj erőt vett, csakhamar beronta,
Az eget, a földet bakacsinba vontá (Toldi, V.)

Vagy pedig:

Po štvrto zora ličená karminom
Nočným zo zeme zásteru zľahne.

Fordítása:

Négy óra után a kárminnal festett hajnalpír
Lehúzta a földről az éjjeli kötényt.

Aranynál:

Fölvevé a hajnal piros köpönyegét
S eltakarta vele az égboltnak felét. (Toldi XI.)

A természet leírása nagyon hasonló a két költőnél. Ebben Žello erősen Arany hatása alatt állt. Žello *Ratislav* című eposza hasonlatosságot árul el a *Buda*

halálával, különösen ami motiválását illeti. Žello először egy trilógia írására gondolt, de ez megerőltető lett volna számára. A *Ratislav* című eposz tizenkét énekből áll és Svatoplukot helyezi előtérbe. A velehradi ünnepélyen Rastislav nagymorva fejedelem és Svatopluk, az akkori nyitrai fejedelem az oltár elé lépnek, ahol Metód megáldja őket és megpecsételi szövetségüket. Utána lovagjatekok, tánc és lakoma van. Svatoplukot a rossz Isten meglepi álmában és irigységre ingerli nagybátyja ellen. Arany nál Detre kelti fel az irigységet a két testvér: Buda és Etele között. A féltékenység motívuma közös. Amint Arany nál megtaláljuk a csodaszarvas regéjét, úgy Žello eposzában is van egy intermezzo *Vodná panňa* (Víz szűz) címmel. Svatopluk azonban Karlman frank király kérésére és csábítására elárulja bátyját Ratislavot, és Karlman kezébe juttatja, aki középkori szokás szerint kiszúrattja Ratislav szemét, hogy az akkori felfogás szerint uralkodásra képtelenné tegye. Azonban az áruló unokaöccs is Karlman hatalmába kerül. Etele is, Karlman is egyeduralkodó lesz.

Žello nemcsak ismerte, hanem bizonyos mértékig utánozta is Arany költészetét. Bár önállóan dolgozott, az olvasottak erősen emlékezetébe vésődtek, aminek több hasonlóság lett eredménye.

A szlovák irodalomban alig emlegetett költő, Graichman Jakab különösen a 60-as évektől kezdve teljesen Arany hatása alatt állt. Életrajza azt mutatja, hogy életpályája is erősen hasonlított Aranyéhoz. Vonzódott a zenéhez, festészethez, tanító akart lenni, és végül jegyző lett. Az iskolában nem tanulhatta Arany *Toldiját*, mert majdnem egykorúak voltak. Ennek ellenére foglalkozott Arany költészetével, különösen népi mondái és főleg balladái ragadták meg figyelmét. Első költeménye a *Kostlivec* (A csontváz) *A hamis tanú* ismeretéről tesz bizonyosságot. A ballada tárgya Bürger *Lenórájához* is hasonlít. Éjjel a kandalló mellett szórakozó ifjak és leányok közül valaki egy történetet kezd mesélni. Egy szerelmes pár örök, hű szerelmet ígér egymásnak. A férfi el is átkozta magát, hogyha megszegné fogadalmát, ne legyen nyugta még a sírban sem, és a föld dobja ki csontjait. De mégis elhagyta kedvesét és világgá ment. A leány nem tudta ezt elviselni és meghalt, de a kriptában sem tudott megnyugodni, hanem gyertya mellett olvasott. A hűtlen fiút közben elérte végzete, meghalt. Az átok beteljesedett: nem tudták behantolni sírját. A jóslat szerint csak olyasmi szabadíthatta fel az átok alól, ami még sohasem történt meg a világban. Eddig tart a mese a kandalló mellett. Erre az egyik leány egy marék aranyat ígér annak, aki elhozza és vissza is viszi a csontvázat. Katka vállalkozik a veszélyes útra. Amikor a csontvázat visszavitte, akkor az a nyaka köré csavarodott, és kérte Katkát, hogy kérjen helyette bocsánatot a kriptában fekvő leánytól. A leány erre becsukja a könyvet és a szíve alatt fekvő gyermekre való tekintettel megbocsát hűtlen jegyesének. Amikor Katka visszanéz, a csontvázból már csak egy halmot lát.

Sok motívum emlékeztet Bürger *Lenórájára*: a hű szerelem, a világgá menés, az éjjeli temetőjelenet, a csontváz. De az eskü Arany mondáját juttatja eszünkbe:

Bodaj ma zem vyhodila!
 Bodaj nikdy moje kosti
 V hrobe spočinku nemaly.

Fordítása:

Bárcsak kidobna a föld,
 Bárcsak sohasem lenne csontjaimnak
 Nyugalmuk a sírban.

Márkus esküje:

Föld kidobja testem, ég kizárja lelkem.

A föld mindkettőjüket kivetette.

Graichman még egyszer visszatért a témához (1871-ben, 18 évvel később) a *Pokutník* (Bűnhődés) című költeményében. Mindkét költemény közös vonása a következő. Egy kapzsi, pénzsóvár ember idegen földet szerez meg, és a bíróság előtt megesküszik arra, hogy a föld az övé. Saját lelkiismeretét is be akarja csapni azáltal, hogy a csizmájába szórt földre, amelyen áll, teszi le az esküt hamisan. Márkus a hamis eskü után a tanácsos urakkal iszik, de nem ízlik neki az ital, mert bántja őt tette. Egy év múlva, éppen a hamis eskü évfordulóján hal meg és temetik el, mint gazdag embert szokás:

Négy harang siratja, két pap megdicséri.

Koporsója azonban nem marad meg a sírban, hanem kivetődve kinyílik, Márkus pedig ujját az ég felé emelve a víz felé fut és az örvénybe dobja magát. Azóta, különösen holdas éjeleken, gyakran látni Márkust a vízből kibukkanni. A kőrösi halászoknak azt tanácsolja, hogy ne kövessék az ő példáját, hanem mindig igazán esküdjenek, és gyorsan evezzenek át azon a helyen.

Arany ladányi földről beszél, Graichman pedig Bél Mátyás latin feljegyzései alapján Németlapcsa falujában megőrzött helyi mondát használt fel. Arany hosszú bevezetés helyett a vers alatt lábjegyzetben világosít fel a történetről. A tények hatását az érzelmvilágra, és azok tragikumát fejezi ki, és csupán annyit használ fel a tényekből, amennyi a tragédia megértéséhez okvetlenül szükséges. Graichman képzelet- és érzelmvilágának megfelelően nem elégszik meg a kísértetiességgel, hanem halottakat is szerepeltet. A balladai félhomály, a clair-obscur, nem elégti őt ki.

A szlovák költők leginkább Arany balladáit tanulmányozták. Ennek egyik okát a hegyek és erdők, állandó sejtelmek között élő hegyilakók fantáziájában lehet keresni. Minden csúcshoz, minden váromhoz fűződik valamilyen babona vagy monda, amely nemzedékről nemzedékre szállva egyre rejtelmesebb lesz.

Graichman több balladát írt erős Arany-hatás alatt. Az *Umrly* (A halott) című balladájának bevezető sorai Arany *V. Lászlójához* hasonlítanak.

A mennydörgő éjjel, amikor a rettenetes dörgés az egyik völgyből a másikba visszhangzik, mély benyomást gyakorolt Graichmanra. Több költeménye is az éjszaka sötétségében játszódik. *Šachovníci* (A sakkozók), *Zadumený*

putnik (A búskomor zarándok), *Vojín* (Katona), *Sankovnici* (A szánkázók), *Lúbost na cimiteri* (Szerellem a temetőben), *Zábava pri pekla* (Mulatság a pokol mellett), *Slnce oko božie* (A nap Isten szeme).

Graichman balladás elbeszélésének motívumát Aranytól vette. A révész, aki egy kereskedőt a vízbe taszított, gyilkos tettéért a bíróság elé került, ahol halálra ítélték. Előbb azonban éjjeleken át nem tudott aludni lelkiismeretfurdalás miatt. Az ihletet valószínűleg *A hamis tanúból* vette.

A szlovák költő megérezte Arany balladáinak klasszikus voltát, amelyet Császár Elemér a következőképpen jellemzett: "Van Arany balladáinak egy hatása az emberben. Arany balladáival megindítja a lelkeket és a legtisztább esztétikai érzelmeket kelti fel, ami minden költő és költemény végső célja. Arany a ballada természetének megfelelően bűnös vagy szerencsétlen embereket léptetett fel ... hősei mindkét esetben megrokkannak vagy elpusztulnak, ha haláluk a testi halál. De elég gyakori értelmük megzavarodása, az örülség. Hogy az örülség oly gyakori és oly nagy szerepet játszik Arany ballááiban, az részben Shakespeare hatása, de az örülség indítékainak alkalmazásában Arany még Shakespeare-nél is változatosabb. Shakespeare a tébolyt úgy fogja fel, mint a hős bűnhődésének előidéző okát, vagy kíséő jelenségét; Arany az örültséget mint bűnhődést fogja fel, mintegy azt akarván ezzel jelezni, hogy mivel a bűn a lélekben fogan meg, a bűnhődésnek is onnan kell kiindulnia... Arany lélekrajzoló művészete csak csiszolódott Shakespeare művészetén, de nem mélyült el — erre nem volt szükség."³

Graichmannál, és amint fejtegetéseink során látni fogjuk, az összes szlovák költőnél az örülség mint büntetés jelentkezik, és pedig aranyjánosi, nem shakespeare-i megfogalmazásban.

Kiinduló pontja, alapvonása egyezik Graichman *Divná dáma* (Csodálatos hölgy) és Arany *Kertben* című költeményének. Arany békésen dolgozgat a kertben, amikor a szomszédban meghal egy fiatalasszony:

Kertészkedem mélán, nyugottan,
Gyümölcsfáim közt bibelek

Magános gerle a szomszédban —
S ifjú nő, szemfedél alatt.
Kevés ember jó látogatni,
Az is csak elmegy hidegen.

Arany eltűnődik a gyászoló család bajáról, de van mindenkinek elég gondja e közönyös világban, ahol az emberek tehetetlenek, csak saját önző érdekeiket nézik. Ha egy újabb ivadék jön, nem lesz az sem jobb a réginél.

Graichman szintén kertészkedik a fák között, amikor meglátogatja őt a halálhölgy: ezt ő kocsmába vezeti, komikus jelenetet rögtönöz és bolonddá teszi:

A v zahrade pri dome
Odpilujem sucháre na strome
Služka prijde volá ma:
Prišla k nám jedna dáma!

Fordítása:
A ház mellett a kertben
Fűrészeltettem a fán a száraz ágat
A szolgáló jön és hív engem:
Egy nő jött hozzánk!

Az alap, az indító ok aranyjánosi motívum, csak másképp dolgozta fel.

Graichman *Kingston* című balladája egész felépítésében, tartalmában *A walesi bárdokat* juttatja eszünkbe. IV. Eduárd király kiadja a parancsot Kingstonnak, hogy a lázadókat fogassa el. Kingston elmegy Bodwin városba, de előbb megüzeni a polgármesternek, hogy nála fog lakni, és ott fog a törvény nevében intézkedni. A vendéglátó polgármester nagy lakomát rendez. A lakoma után, nagy meglepetésre, Kingston először a polgármestert küldi a felállított akasztófák egyike alá. A polgármester szó nélkül lép az akasztóházhoz.

Érdekes megfigyelést tehetünk, ha az egyező strófákat egymás mellett látva a költemény versszakait felcserélve hasonlítjuk össze a két balladát:

Král' Eduard štörty' riekne:
"Najsyšši rozkaz más,
Kingstone, mój bohatier
buričov mi zlapáš.

Negyedik Eduard király így szól:
"Az a legfőbb parancsod
Kingston, hősöm,
A lázadókat nekem összefogdosod.

Meštanostovi zkazujem,
nech ma očakáva,
ba uňho budem stolovať
vykonávať práva.

A polgármesternek megüzenem,
várjon engem, nála fogok étkezni,
jogot gyakorolni.

Meštanosta dá pristojit
Nádhernú hostinu

A polgármester mesés
lakomát készített.

Kingston vážným krokom prejde
sem tá cez svetlicu
Mešťanoste! dáš postaviť
jednu šibenica

Kingston komoly léptekkel megy
ide-oda a szobában:
Polgármester! felállíttatsz
egy akasztófát!

A zasadnú si k tabuli
pijú drahé vína

És leülnek az asztalhoz
drága bort isznak.

Zrazu Kingston obráti sa
Ku mešťanostovi:
"Nech sa lúbi! pro teba!"
chladne k nemu slovi.

Kingston egyszerre
a polgármesterhez fordul:
"Tessék parancsolni, ez
a te részedre van!"
hűvösen szól hozzá.

Mešťanoste odhodlane
pozre mu do oči
a nepovie ani slova
na šibera vykročí

A polgármester elszántan
néz a szemébe
és nem mond egy szót sem,
az akasztófa alá lép.

*A walesi bárdok egymás után következő versszakait a következőképp
cseréljük fel a hasonlatosság szemléltetésére:*

1. Edwárd király, angol király
Léptet fakó lován:
Hadd látom — úgymond — mennyit ér
A welszi tartomány.
7. Montgomery a vár neve,
Hol aznap este szállt;
Montgomery a vár ura,
Vendégli a királyt.
8. Vadat, halat s mi jó falat
Szem-szájnak ingere,
—————
24. Meglátom én — S parancsot ad
Király rettenettest:
Máglyára, ki ellenszegül,
Minden welsz énekest!
9. ... S mind, ami bor pezsegve forr
.....
Túl messzi tengeren.
18. ... Felköttetem a lord-majort,
Ha bosszant bármi neszt!
31. De túl zenén, túl síp-dobon
Riadó kürtön át:
Ötszáz énekli hangosan
A vértanúk dalát.

Graichman más milióbe teszi a történetet, ő IV. Eduard király kegyetlen elhatározásáról szól.

De nemcsak tartalomban, hanem a külső formában is észlelhetünk összefüggéseket Arany és Graichman között. A páratlan számú verssorok nyolc szótagúak, a párosak pedig hat szótagból állanak. Graichman rímelhelyezése, rímképlete is ugyanaz, mint Arany Jánosé: abcb. Graichman annyit foglalkozott Arany költészetével, hogy képei, hasonlatai állandóan fülében csengtek. Teljesen akaratlanul is Arany nyelvéhez közeledett. A szlovák költő átvette Arany költeményeinek külső formáját is. Verseinek leggyakoribb alakja a három és négy-ütemű trocheus, ritmusa is aranyjánosi. A kötött beszéd lényege nem a rím s mérték, hanem a ritmus.”⁴ Graichmannál szintén erős nyomokat hagyott a népköltészet beható tanulmányozásával — ezt egész bátran Arany hatásának a javára írhatjuk.

A korán elhallgatott Bachát Dániel, költői nevén Miloslav Dumný, pesti evangélikus szenior művein is érezhető Arany hatása. *Brdárova zvonica v Tatrách* (Brdár harangja a Tátrában) című balladáján kimutatható a *Bor vitéz* ismerete. Bachát foglalkozott orosz, lengyel és német irodalmakkal is. Talán a külföldi irodalmak tanulmányozása miatt nem tudott erőteljesebben elmélyedni a magyar irodalomban, de az Orol című folyóiratban megjelent magyar irodalmi fordításai alapján, a Kisfaludy Társaság érdemei elismeréséül, levelező tagjává választotta.

A középiskolát Késmárkon végző Fábry János, a későbbi eperjesi teológus már diákkorában ismerte Arany néhány költeményét. Arany *Ágnes asszony* című balladája több költemény megírására adott neki impulzust. Már címük is elárulja a közöttük lévő kapcsolatokat: *Práčka* (Mosólány), *U prameňa* (A forrásnál), *U potoka* (A patakánál). Bár egyes leírásokat Aranytól vesz át, fantáziája az átvett képeket más környezetbe teszi, ami egyéni kezdeményezést árul el. A *Fiamnak* című költemény Fábryt a *Modli sa* (Imádkozzál) megírására készítette. Vallásos és nemzeti hang szólal meg benne. Az Orol szerkesztője 1872-ben azt üzent Fábrynak, hogy csak szláv mintákból tanuljon.

Klein Béla, aki Tesnoskalský néven a Dunaj folyóirat szerkesztője volt, már iglói diák korában kezdett verselgetni, amikor Arany kötelező iskolai olvasmány volt. *Povesť* (Monda) című költeményén Arany két balladájának a hatása érezhető. *Az egri leány* és a *Bor vitéz* ez a két ballada. Az *Ágnes asszonyt* le is fordította szlovák nyelvre.

Osvald Adolf pesti hivatalnok, Turanský álnév alatt írt. Ő is, mint előző költő társai, több költeményének választott tárgyat Arany balladáinak nyomán. Lássunk egy-kettőt belőlük: a *Žofia Bosniak* az *V. Lászlót* juttatja eszünkbe, a *Strašný čin* (Rettenetes tett) írásakor mintha Arany *Bor vitézére* gondolt volna. Osvald balladája a *Potecha* (Vigas) összehasonlításra kínálkozik a *Both bajnok özvegyével*.

Sedi matka v kl'udnom háji
Pod stromom zeleným
Zabáva sa so synkáčkom
V lone učupsným.

Synák synák osiralý
Čože bude z teba?
Tvoja mati nemuž ti dať
Ani kúsok chleba.

Fordítása:
Nyugodt erdőben ül az anya
Zöld fa alatt
Ölében dédelgetett
Fiával játszik.

+

Fiam, árva fiam —
 Mi lesz belőled?
 Az anyád nem tud neked
 Egy darab kenyeret sem adni.

Arany:

Hunyad alatt, egy kis házban
 Űlt az özvegy talpig gyászban,
 Mint gyümölcs a fát, lehajtja
 Nehéz gondja, gondolatja:
 Neveletlen négy magzatja.
 Gyertek elő — monda — gyertek
 Négy apátlan árva gyermek;
 Hadd szelek most a kenyérből,
 Nem puhából, nem fehérből:
 Csak az árvai szegényből!

Arany az özvegy, magára hagyott asszony és gyermekei szomorú, bizonytalan helyzetével fejezi be a balladát. Osvald tovább viszi a történetet. Az özvegy kétségbeesésében arra határozza el magát, hogy a vízbe ugrik, de gyermeke ölelése eltéríti tervétől, sőt erősen felteszi magában, hogy élni, küzdeni fog, verje a sors, ahogyan akarja. Időrendi sorrendben ez Osvald utolsó költeménye.

A múlt század hetvenes éveinek fiatal költői közé tartozik még Podhradský Emil is. Nem nagyon termékeny és közismert egyéniség. Folyóiratokban kezdett verselni. Őt is Arany *Bor vitéz* balladája készítette *Rytír slávy* (A dicsőség lovagja) című ballada megírására.

Az említett szlovák költők java Budapesten élt mint pap, jogász vagy hivatalnok, és közelről figyelhették a pezsgő irodalmi életet.

A nyolcvanas évek végén Arany mély hatást gyakorolt a szlovákok egyik legnagyobb költőjére, Hviezdoslavra, családi nevén Országh Pálra. Az árvai nemes szülők gyermeke késmárki diákévei alatt ismerte meg Arany költészetét, megszerette és mintául választotta. A fiatal Hviezdoslav teljesen Arany hatása alatt állt, és Aranyt utánozva ő sem írt szerelmes verseket. Költészete teljes erejével nemzetét akarta hazafias öntudatra nevelni. Arany ódákat írt Széchenyiről és Kossuthról, Hviezdoslavnak annyira megtetszett a *Széchenyi emlékezete*, hogy ő a szlovák nemzet ébresztőjéről, Štúr Lajosról mondott dicsőítő sorokat a *Blahá pamiatka Štúra* (Stúr boldog emlékezete) című ódájában. *Lapaný orol* (Az elfogott sas) című költeményében sokan Arany *A rab gólyájának* mását látták, *Siroty* (Árvák) című balladája írásakor Arany *Árva fiújára* gondolhatott, de a szlovák költő más mesét talált ki az alapeszme megtartása mellett. Arany balladái is hatottak Hviezdoslavra, aki a hamis tanú esküszegését szintén balladában örököltette meg, amelynek a következő címet adta: *Krivoprisažník* (Hamisan esküvő). Arany hatását tükrözi az esküszegő büntetése, a lelkiismeretfurdalás és a lelki küzdelem bemutatása. Hviezdoslav lírájában ugyanazokat a hangokat fedezhetjük fel, mint Aranyéban. Hasonló származás, hasonló nevelés, hasonló élet-

pálya okolhatja ezt meg. Tiszta Arany-motívum Hviezdoslavnál a családi tűzhely, a békés szoba, a kert szeretete, és mély vallásossága. "Amint Arany a magyar irodalmi nyelvet, úgy Hviezdoslav a szlovákot gazdagította tőszyökeres népi kifejezésekkel."⁵

Hviezdoslav Arany több költeményét lefordította szlovák nyelvre, leginkább azokat, amelyek formailag, motívum vagy eszme szempontjából legközelebb álltak lelkéhez. A Slovenské Pohľady című folyóirat 1906-ban és 1907-ben közölte ezeket a fordításokat, összesen huszonkettőt, többek között *A tudós macskája*, *A méh románca*, *Fiamnak*, *V. László*, *Családi kör*, *Dante*, *Rozgonyiné*, *Reg és est*, *Mátyás anyja*, *Ágnes asszony*, *Árva fiú*, *Zách Klára*, *Szondi két apródja*, *A dalnok búja*, *Enyhülés*, *A szegény jobbágy*, *A rab golya*.

Szeretem a nemzeti költészetet — mondta Arany — a népiesség köntöseben még most, később majd pusztán. Ezek a rokon vonások tették szimpatikussá Aranyt Hviezdoslav előtt. Hviezdoslavot Kozma Andor és Pekár Gyula indítványára a Kisfaludy Társaság tagjai közé választotta.

Arany versmértékét használta fel a kitűnő zenei érzékkel rendelkező szlovák költő, Balla Péter, aki *Horál* álnéven ismert az irodalomban. *Materina dúška* (Anyai lelkecske) című legendájában átvette Arany *Zách Klárájának* mértékét és a versszak harmadik sorának ismétlődő szavait. Arany alexandrinusait is meghonosította a szlovák irodalomban, verselési fogásokat is tanult Aranytól.

Rázuš Mártonra leginkább Arany balladái tettek mély benyomást. Rázuš járt Skóciában is és közvetlenül tanulmányozta az Aranyra is nagy hatást gyakorolt skót balladákat. A *Sladká chvíľa* (Édes pillanat) balladája Arany *Ágnes asszonyának* motívumait idézi emlékezetünkbe. Az *Uprichlici* (A menekültek) című balladája a *Tetemrehívásból* kölcsönöz képeket. Nagyon hosszadalmas lenne a tartalomban és verstanilag egyező, vagy hasonló költeményeket egymással összemérni. Íme néhány szlovák ballada és ösztökélő mintája: *Udavač* (A feljelentő) — *Éjjeli párbaj*, *Človek z druheho sveta* (Ember a másvilágról) — *Ágnes asszony*.

Hviezdoslav és Rázuš voltak az elsők a szlovák irodalomban, akik eredeti balladákat írtak. Bujnák írja: "Rázuš valóban elmélyedt Arany lelkében és főleg költeményeinek szimbolizmusát hozza át belőle a szlovák irodalomba."⁶

Rázuš az *Aranyovi* (Aranyhoz) című szonettel fejezte ki tiszteletét, amelyet a költő születésének százéves évfordulójára írt a lélekben rokon szlovák költő.

A *Toldi* megjelenése után egy évvel írta meg Sládkovič, családi nevén Braxatoris András hasonló tárgyú, a nép hősi fiát megéneklő epikus költeményét *Detvan* (A gyetvai ember) címmel. Maga a történet jelentéktelen, drámai bukás nélküli. Márton, a deli gyetvai ifjú megölte az ott vadászó Mátyás király sólymát, mert az egy védtelen nyulacskára csapott le. Mikor a király a faluba érkezik, Márton bátran előáll, bevallja tettét és bocsánatot kér. A királynak megtetszik a becsületes ifjú és meghívja őt fekete seregébe. A verbuválaskor szomorúan búcsúzik kedvesétől, Ilonától, Gyetva legszebb rózsájától. Az egész eposzban egy tragikus motívum van, a szerelmesek búcsúja. Ezt azonban a költő békésen oldotta meg, mert Mártonnak megengedték, hogy kedvesét magával vigye. Az őt énekből álló költemény bemutatja Gyetvát, a pásztorok életét a szálláson, és a

verbuválást a fekete seregbe. Aranynál is, és Sládkovičnál is vitézsége és ereje miatt lesz híres a parasztfiú; a *Toldi* ismerete hatott a *Detvan* megírására.

A tizenegy szlovák költő munkáiból megállapítható Arany rájuk gyakorolt hatása. Arany valóban a balladában alkotott legkiválóbbat, ezért nem véletlen, hogy leginkább balladái találtak követőkre a szlovákoknál, akik ezt megérezték, és ezzel magyarázható a balladák iránt tanúsított nagy figyelmük. De ezek mellett Arany verseléséből is tanultak. Arany János eszmei kapcsolatot teremtett a szlovák költőkkel.

Irodalom

- Adamová, Z.—Rosenbaum, K.—Sziklay L.: *Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1965, Akadémiai K.
- Asztalos Miklós: *A nemzetiségek története Magyarországon — betelepülésüktől máig*. Bp. 1934.
- Bujnák Pavel: *Ján Arany v literatúre slovenskej*. Praha, 1924.
- Csanda Sándor: *Csehszlovák—magyar kulturális kapcsolatok*. Bratislava, 1963, Slov. Ped. Nakl.
- Császár Elemér: *Arany János*. Bp. 1938.
- Gulyás Pál: *A magyar szépirodalom idegen nyelven*. Bp. 1920.
- Kleinschnitzová Flora: *Andrej Sládkovič a jeho doba*. Praha, 1928.
- Kokus Endre: *Az 1880-as évek irodalmi élete*. Pannonhalma, 1930.
- Koreň Jozef: *Ilustrovan: dejiny slovenskej literatúry*. Presov, 1928.
- Pechány Adolf: *A tótokról*. Bp. 1913.
- Riedl Frigyes: *Arany János*. Bp. 1893.
- Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962, Akadémiai K.
- Szinnyei Ferenc: *Arany János*. Bp. 1909.
- Uhlár Rudo: *Vzťahy medzi slovensku literatúrou a literatúrami susednými*. T. Sv. Martin, 1932.
- Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. Bp. 1929.

Jegyzetek

1. Eckhardt Sándor: *Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában*. 97.
2. Ibid. 102.
3. Császár Elemér: *Arany János*. 120—122.
4. Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. 161.
5. Bujnák, Pavel: *Ján Arany v literatúre slovenskej*. 161.
6. Bujnák, i. m. 178.

Nemzeti kérdés, irodalom, irodalomtudomány

Nationale Frage, Literatur und Literaturwissenschaft

PÉTER BALASSA (*Budapest*)

Traditionsdeutungen in der jüngsten ungarischen Prosa

Gegenstand und Ziel meines Vortrages ist es, durch die Aufzählung einiger Tendenzen und die Analyse eines Beispiels nachzuweisen, wie stark die jüngsten Repräsentanten der ungarischen Prosa und Romanliteratur mit gewissen literarischen Traditionen verbunden sind. Zugleich möchte ich die Traditionswahl interpretieren und darauf hinweisen, wie das gewählte Beispiel diese Traditionen re-interpretiert und schließlich aus all dem einige Schlußfolgerungen ziehen.

Nun kurz zu den nachstehend gebrauchten Begriffen. Im Fall einer jeden literarischen Erscheinung, die die vorherrschenden Geschmacksnormen verändert, kommt die Frage des Verhältnisses zur Tradition in prägnanter Form aufs Tapet. Besonders trifft dies seit der Romantik zu, als zum erstenmal die Möglichkeit einer radikalen Loslösung von der Tradition, einer Trennung als befreiende Geste, auftauchte; diese Möglichkeit erschien dann abermals in der Ästhetik der Avantgarde. Ich bin allerdings überzeugt, daß die von mir untersuchten Werke nicht dieser Ästhetik folgen, sondern neue Methoden der Traditionsdeutung, der Traditionswahl suchen und in diesem Sinne die Erben des Traditionalismus der Jahrhundertwende — *Fin de siècle*, Jahrhundertbeginn — sind. Allein, der Ausdruck "Tradition" bezeichnet keinen einheitlichen Begriff, es funktioniert ja niemals eine einzige Tradition. In meinem Vortrag hat das Wort Tradition folgende Bedeutungen:

1) Tradition bedeutet a priori Historizität, die Wahrnehmung und Bewußtmachung der historischen Zeit. Demnach erscheint die Tradition als Teil eines Verständnis-Aktes, wie dies Hans-Georg Gadamer in *Wahrheit und Methode* darstellte.

2) Die Tradition ist zugleich das Objekt der Distanzierung von ihr, in dem Sinne, wie es von Sklowskij und Tinjanow, Repräsentanten der russischen formalen Schule, im Begriff der Loslösung zusammengefaßt wurde.

3) Schließlich ist die Tradition Konfrontierung und Akzeptierung zugleich, Umfunktionierung und Umdeutung, eine deformierende Restauration, ein Korrelat also der jeweiligen neuen literarischen Erscheinungen.

In der neueren ungarischen Prosa unterscheide ich drei Typen des Traditionsgebrauches, der Traditionsdeutung:

1) Wenn die Tradition als Darstellung des vergangenen, historischen Lebens, als konkreter thematischer Stoff erscheint; z.B. Werke von Tibor Cseres, *Legendarium* von Géza Bereményi, *Episodisten* von Péter Lengyel, *Az Ikszek* von György Spiró, mehrere Romane von Péter Dobai, *Der Eilbote* und *Der Nebelrei-*

ter von Iván Sándor. Hierher gehört auch die Verwendung der historischen Vergangenheit zur Erweckung der Erinnerung: z.B. der Roman von Péter Lengyel aus dem Zweiten Weltkrieg, die Sozioromane von Zsolt Csalog, Erzsébet Galgóczi und György Konrád, der *Familienroman* und das *Buch der Memoiren* von Péter Nádas, zum Teil auch das Buch *Film* von Miklós Mészöly, doch auch im *Produktionsroman* in der *Kleinen Ungarischen Pornographie* bzw. in *Die Hilfsverben des Herzens* (Esterházy) ist enthalten, was ich den Kampf gegen die Amnesie nenne. Dieser Typ ist die gewohnte, natürliche Variante des Traditionsgebrauches. Gerade deshalb werde ich ihn im weiteren ebenso wenig analysieren wie den 2. Typ, zu dem ich die Genres der fiktiven Erinnerung und der Memoiren zähle: z.B. Tibor Déry: *Kein Urteil*, und István Vas: *Warum kreischt der Geieradler?* 3) Mit diesem Typ nun möchte ich mich eingehender befassen. Bezeichnendes Merkmal: Die Tradition erscheint als versunkenes Archaikum mit einer konfrontierenden, revelativen, umformenden Kraft. Sie erscheint als Urmuster eines vergessenen oder tabuisiert-historischen, ethnischen Geschehnisses und wird zu einem konzentrierten symbolischen Ausdruck der Jetztzeit. Ich möchte hier drei verschiedene Fälle des archaischen Traditionsgebrauches erwähnen und davon den dritten ausführlicher analysieren. Diese drei verschiedenen Archaikum-Interpretationen können wir in den Werken von Mészöly, Esterházy und Nádas beobachten; ihre vorläufige Definition lautet wie folgt: Bei Mészöly findet sich das animalisch-natürliche Archaikum, bei Esterházy wirkt das Archaikum als ein Ritus, der entleerte, verlorene Werte heraufbeschwört, und schließlich erscheint bei Nádas der antike Mythos als gegenwärtige Reaktivierung eines archaischen Geschehnisses im *Buch der Memoiren* im Kapitel: Zu einem antiken Wandbild. Es ist wohl bemerkenswert, daß die Archaikum-Interpretation von Nádas in einem anderen Sinne bereits früher, in *Ende eines Familienromans*, erschienen ist: die jüdisch-christliche, biblische Tradition lieferte da den symbolischen Rahmen zu der Geschichte, in deren Mittelpunkt ein verwaister kleiner Junge im Ungarn der angehenden 50er Jahre steht, als die Blütezeit der Schauprozesse mit der jahrtausendealten Passionsgeschichte verbunden war. In seinem neuen Roman übernimmt hingegen die antike Mythologie die Rolle der biblischen Tradition, und dies ist um so merkwürdiger, als die Tradition der Antiquität an der Oberfläche unserer heutigen Kultur verblaßt oder gar unsichtbar ist. Bekanntlich führt Gadamer in seinem angeführten Werk gerade deshalb die Restitution humanistischer Tradition energisch durch, indem er sie mit der technisch-technologischen Kultur unserer Zeit konfrontiert. Die erwähnten Archaikum-Interpretationen haben nicht nur einen semantischen, sondern auch einen poetischen Aspekt. Aus dieser Sicht können wir drei poetische Verfahren erkennen: 1) gekennzeichnetes Zitat (z.B. bei Mészöly mehrere Bezugnahmen auf alte ungarische literarische Texte und Sprachdenkmäler); 2) ungekennzeichnetes Zitat, Leihtexte — besonders bei Esterházy —, wodurch das mit einigen weltliterarischen Erscheinungen des 20. Jahrhunderts parallele oder gar mittelalterliche dichterische Verhalten, der poeta eruditus, heraufbeschwört wird; 3) wenn die strukturellen und formalen Prinzipien des Textes auch selbst Hinweise oder Zitate aus früheren, als verwandt empfundenen Werken stammen, also die Struktur

selbst eine Imitation ist. Die Reihe der Beispiele beginnt mit dem sehr bedeutenden Roman von Géza Ottlik, *Schule an der Grenze*, erschienen 1959, der reich an Imitationen der Erzähltechnik Kosztolányis ist. Dem folgt die auf antike Strukturen hinweisenden Erzähltechnik von Nádas bzw. Agnes von Esterházy, dessen Modell der Bulgakow-Roman *Der Meister und Margarita* ist. Die Modellwahl ist auch semantisch stets wichtig: in diesem Fall handelt es sich um ein Buch, dessen Figuren im Grenzgebiet des geteilten Europas, in Mittel-Osteuropa leben, aber im Westen herumreisen. Dieses zweifelhafte Weltbild, dieses Doppelbewußtsein erinnert an die beiden Welten des Bulgakow-Romans, namentlich an die Dualität des vom Meister geschriebenen Textes und der gesellschaftlichen Realität. Hier sei auch der *Produktionsroman* von Esterházy erwähnt, der die sog. Gesetze eines minderwertigen, pseudo-literarischen Genres parodisierend imitiert und es solcherart entlarvt.

In den anderthalb Jahrzehnten, in denen unsere jüngste Prosa entstand, hängen die erneuerten Varianten der Traditionsdeutung auch mit einer langsamen Veränderung zusammen. In dieser Periode können wir wenigstens zwei Stadien unterscheiden. Im zweiten, das sich in unseren Tagen entfaltet, ist eine allmähliche Distanzierung von den Markmalen des ersten Stadiums zu beobachten, so etwa von der direkten Thematisierung der Position des Erzählers, von der Transformierung formeller Verfahren in ein Sujet usw. In diesem zweiten Stadium können wir von einer Restaurierung der Geschichte, der Story, sprechen. Es ist wichtig, daß zu dieser Zeit ein realistischer und dennoch visionärer, ausgeprägt geschichtszentrischer Schriftsteller auftritt: László Krasznahorkai, dessen Roman *Satanstango* aus der Sicht des archaischen Weltbildes eine eigene Analyse erfordern würde.

Im zweiten Teil meines Vortrages möchte ich ein Kapitel aus dem längeren Werk *Buch der Memoiren* von Péter Nádas analysieren: Zu einem antiken Wandbild — ein Sonderfall der Traditionsdeutung unserer neueren Prosa. Bei Nádas erscheint das Archaikum im antiken, mythischen Denkens. Thema ist die Beschreibung eines antiken Wandbildes, welches die Figur eines Knaben und/oder Mannes bzw. drei Nymphen darstellt. Alle vier Figuren richten ihre Blicke auf etwas: sie schauen "aus dem Bild heraus", doch jede sieht etwas anderes, ohne das sie einander wieder anblickten — "jeder liebt einen anderen": der Gegenstand ihrer Sehnsucht ist hoffnungslos verschieden. Das Bild zeigt auch einen Wald, mythisch-symbolisch eingekleidet, der die Lebensprobleme des Texterzählers ausdrückt, das Dante'sche Dickicht seiner eigenen Natur, seiner Sexualität, seines ganzen Lebens, Träger des Sinnes der Undurchsichtigkeit. Die im zweiten Teil des Textes erzählte, nunmehr gegenwärtige Szene, entspricht (korrespondiert) mit der archaischen Szene des antiken Bildes; diesen Zusammenhang bekräftigen und steigern auch die wortwörtlichen Übereinstimmungen zwischen den beiden verschiedenen und doch zusammengehörenden Teilen des Kapitels. Die gegenwärtige Szene zeigt einen Metzgergehilfen, der mit blutigen Stücken frischen Fleisches auf dem Rücken das Geschäft betritt, wo er von der Frau und den beiden Töchtern des Metzgermeisters empfangen wird (Analogie mit der Szene 1 Mann- 3 Frauen des antiken Wandbildes); sie verschwinden zu

viert in den Hinterräumen des Geschäftes. Der Erzähler betrachtet die Szene aus dem Fenster des gegenüberliegenden Hauses, empfindet inzwischen eine äußerst starke erotische Erregung, die ihn zur Selbstbefriedigung führt. Der Text, größtenteils in langen, an Proust und Thomas Mann erinnernden Sätzen, in langsamen Tempo, überaus zurückhaltend und zeremoniös gehalten, zerfällt von nun an in zersplitterte Sprüche und Stoßseufzer, die Grenzen der Sätze verschwimmen allmählich, es entsteht ein quasi-avantgardistischer Text.

In diesem Romanteil ist in Wirklichkeit keine Ereignisreihe, sondern die Exponierung eines Problems enthalten: Hermaphroditismus, bzw. die Sehnsucht nach Doppelgeschlechtigkeit, genauer: nach Geschlechtslosigkeit und die Befreiung von den Geschlechtern. Die Formulierung des Erreichens eines schneckenähnlichen Zustandes wird in der Beschreibung des Bildes, in einer Kunstanalyse, thematisiert — nichts anderes als der Gegenstand des erzählten Kunstwerkes. Die Beschreibung des Bildes ist die Sprache des Kunstwerkes über sich selbst als eine schöpferische Tätigkeit; das Kunstwerk ist zugleich eine *ars poetica*.

Die Bilderbeschreibung hat übrigens Tradition in der Literatur. Hier nur einige kurze Beispiele: im Dostojewski-Roman *Die Teufel* Stawrogin über ein Gemälde von Claude-Lorrain, die Novelle *Le chef-d'oeuvre inconnu* von Balzac, im Semprun-Roman *La deuxième mort de Ramón Mercader* eine Analyse des Bildes Anblick der Stadt Delft von Vermeer, das Buch von Michel Butor über St. Markus in Venedig, die Beschreibungen von Kupferstichen in den Werken *Film* und *Vergebung* von Mézöly, bei Bereményi die Rolle von Lichtbildern aus dem vergangenen Jahrhundert, ja sogar die als radikale Kunstanalyse anzusehende Geste von Esterházy, mit der er Ottlik auf ein einziges Blatt Papier kopiert und dadurch einen eigenartigen bildkünstlerischen Anblick, einen quasi-Gobelin schafft. Übrigens wurde die Kunstanalyse zum zentralen Thema von einigen Romanen des 20. Jahrhunderts erhoben (die poetische und theoretische Auslegung dessen liegt schon außerhalb der Grenze dieses Vortrages): z.B. in *Doktor Faustus* von Thomas Mann und im Roman *Der Name der Rose* von Umberto Eco.

Nun zurück zu Nádas: die Szene des antiken Bildes spielt sich in Arkadien ab, Überlieferungen zufolge die Au der Künste, doch über ihrem Eingang steht eine unheilverkündende Inschrift: Et in Arcadia ego — auch in Arkadien bin ich zugegen. Der solches behauptet, ist der Tod selbst. Am Anfang des Kapitels wird eine Dualität beschreiben und gedeutet, die auch den Sinn der Anspielung auf Arkadien erläutert: in diesem Text handelt es sich um letzte Fragen. Die Dualität bedeutet die Sehnsucht nach der Befreiung von ihr, das Streben nach dem Schneckenzustand: Eros als Morgengrauen gegenüber dem im Abendrot untergehenden Helios, Wachsein gegenüber Schlaf, Tag und Nacht, und — wie Nádas über die Temporalität schreibt — vor dem Nachher. Die Dualität deutet auf Tod und Geburt hin, auf Anfang und Ende, auf Bekleidet sein und Nacktheit, auf die tragisch wiederkehrenden paradoxen Koinzidenzen unseres Lebens. Die Lösung der Dualität wäre die Bisexualität, ausgedrückt durch die Metapher der androgynen Schnecke. Die Dualität verweist zugleich auf das, genau und eindeutig, nie

rekonstruierbare, aber doch stets wiederbelebbar mythische Weltbild, welches ab ovo nur Varianten hat; in den Mythen formulieren sie von verschiedenen Aspekten her den eidos desselben Geschehnisses: Thema mit Variation. Bei Nádas wird dieses Variationsprinzip durch die Gleichsetzung des Knaben und/oder Mannes verkörpert, aus der variablen Natur der Traditionsdeutung schafft also der Autor eine künstlerische Form.

Die Verknüpfung der Antike mit einem gegenwärtigen Lebensproblem ist eine künstlerische Geste, die als Stilimitation die geistige Welt der ganzen Neuzeit, die unmittelbare Humantradition durchwebt, ja durch diese Imitation ist sogar die Kunst und Kultur der Neuzeit definiert. Die Kunstgeschichte im engeren Sinne bzw. die geschichtliche Auffassung der Künste ist nichts anderes als eine Imitation, eine Interpretation, eine Revelation des Antiken. Dadurch entstand zugleich die Notwendigkeit jeder Art der Klassifizierung — ein typisch neuzeitlicher Wesenszug — die Bewußtmachung des Fehlens, des Verlustes irgendeiner Evidenz, einer naiven Vollkommenheit. (Wichtig ist aus dieser Sicht die Geschichte der Kategorie des *sensus communis* des Hl. Tomas von Aquin, Kant, Georg Lukács und der Theoretiker der Frankfurter Schule bis zu Gadamer, der diese Kategoriengeschichte zusammenfaßte.) Der Verlust des *sensus communis* schuf überhaupt das geschichtliche Bewußtsein und in diesem Zusammenhang das ästhetische Bewußtsein in Europa. Die Disziplin der Ästhetik kann ihr Entstehen überhaupt dem Verlust der gemeinschaftlichen Kultur verdanken. Die Ästhetik drückt das Geschichtsbewußtsein des Klassizismus aus, der uns jederzeit bewußt macht, daß er nicht organisch, sondern schattenmäßig ist, ebenso wie bei Nádas die unsichtbare Anwesenheit des Todes in der arkadischen Szene bzw. in der Beschreibung der Beschreibung, darin, daß der Erzähler die antike Szene an Hand einer Kopie beschreibt, der Leser also ein Schatten, die Kopie einer Kopie, erhält. Der Klassiker kann nie von sich selbst wissen, was er ist, eben deshalb ist er ein Klassiker, erst von der Nachwelt — vom Klassizismus also — wird er so genannt; erst durch das Vergangensein, das Alter, wird jemand oder etwas überhaupt klassisch. Klassisch — ein Bewertungswort des Klassizismus, ein trennender, hervorhebender, aristokratischer Begriff. Der normative Klassizismus deutet auch auf das Lebensproblem hin, welches in der Tiefe des Nádas-Textes steckt: es handelt sich um die Verknüpfung der Extreme, der unversöhnbaren Dualitäten, zugleich um eine *ars poetica*, eine Aussage über die Position des Künstlers und der Kunst. Ein Extrem stellt im Nádas-Werk die Natur dar, das Chaos der Sexualität, jener undurchsichtige Wald, das andere die äußerst steife, normgerechte, zeremoniell-sprachliche Stilisierung: die Utopie der Schnecke. Der steife Klassizismus, der eben der Stil von Nádas ist, verhüllt eine extreme Konfliktsituation und schafft Disziplin. Eines meiner Argumente für diese Behauptung ist das erwähnte Motiv der Substituierung im Sinne der Ahnung und des Bedingtseins zugleich eine strukturelle Imitation des mythischen Denkens: der Erzähler macht vier Vorschläge zur androgenen Figur auf dem Bild. Entweder Hermes oder Pan, Apollon oder Hermaphroditus. Es sind dies aber keine einander ausschließende Entitäten, sondern in Wirklichkeit die vier Varianten einer einzigen; vier Figuren, die durch ihre Herkunft und ihren

Lebenspfad an verschiedenen Punkten der griechischen Mythologie miteinander verbunden sind. Am längsten verweilt der Autor bei Pan. Pan bedeutet auf griechisch das Universum und ist zugleich ein Götterknaube mit Doppelgesicht: die Doppelgesichtigkeit des Universums. Außerdem ist Pan der Sohn des Hermes (Vater-Sohn Korrelation!). Es ist also kaum zu entscheiden, ob die Szene ante oder post ist. Ich verweise hier auf der Roman *Joseph und seine Brüder* von Thomas Mann, in dessen Eliezer-Geschichte ausführlich dargelegt wird, daß die einwandfreie Identifizierung des "wirklichen" Eliezer ab ovo unmöglich ist. Mutatis mutandis: Pans Figur ist nichts weiter als ein Zitat aus der Hermes-Mythologie, aus dem Leben und dem Wesen des Gottvaters, einer der Aspekte des Hermes. Pans Doppelgesichtigkeit unserer menschlichen Natur, auf den göttlichen und den diabolischen Aspekt. Dies drückt aber jenes Dilemma der Traditionsdeutung aus, das im Dilemma des Originals und der Fälschung, zwischen der klassischen und klassizistisch-organischen Periode und dem Spätstil besteht. Die Sprache des Werkes über ein anderes Werk — und mithin über sich selbst — ist deshalb eine *ars poetica*, weil es hier auch um die Frage der Originalität des Kunstwerkes, um das Verhältnis von Bild und Abbild geht.

Péter Nádas imitiert jenen Wesenszug mythologischen Denkens, wonach man einen Gott oder ein Ereignis aus mehreren Aspekten, variabel, oder gar durch Paradoxe kennenlernen kann. Dieses mythologische Denken geht der, von Aristoteles geerbten, diskursiven Logik — Grundlage unseres neuzeitlichen wissenschaftlichen Denkens — voraus und stellt sie in Abrede. Es steht dem künstlerischen Denken näher, für welches Paradox und Koinzidenz sinnvolle Begriffe sind. In diesem Kapitel bedient sich Nádas auch eines anderen zentralen Archetyps der antiken Tradition, nämlich des Ödipus-Problems, zu Beginn des Jahrhunderts durch Freud prägnant reaktiviert. Am Wandbild wird nämlich das Ödipus-Prinzip durch Dryopé, die Mutter, repräsentiert (in der modernen Metzgerei-Szene vereint der Autor die Mutter mit ihren Töchtern). Hierher gehört noch die Substituierung des Hermes durch seinen Sohn Pan und schließlich die Figur des Hermaphroditus. In Hermaphroditus begegnen wir einer Version des sexuellen Erlöschens als dem verborgenen Hauptziel sexuellen Begehrens (um dem Dämon der Sexualität ein Ende zu bereiten, muß er ausgelöscht werden, indem die einander anziehenden und abstoßenden Pole endgültig vereint werden). Andererseits begegnen wir dem Schneckenmotiv, der natürlichen Metapher des Hermaphroditus; es suggeriert ein originelles, unbewegliches und problemfreies Weltbild von Nádas, in Anlehnung an die Psychoanalyse auch die prä-ödipale Phase zu nennen. Letztere wäre die Befreiung von Selbstbetrug: "...aufbrechen und auflösen jede Schicht des Selbstbetruges" — schreibt Nádas an einer Stelle. Hier geht es um den Einsatz der ganzen Traditionsdeutung. Dieser Einsatz, die Befreiung vom Selbstbetrug, bestätigt den Wesenszug des Textes, daß der Autor eine strukturelle Analogie zu dem sucht, was der Sinn, die Bedeutung des Textes ausdrückt. Die Strukturelle Analogie des Lebensproblems, der Sehnsucht nach Hermaphroditismus, ist ein hermeneutischer Kreis. Thema und form wie Hermaphroditus und die Schnecke, analogisch gleichbedeutend. Obendrein ist Pan der Halbbruder des Hermaphroditus und beide sind Kinder jenes Hermes, der laut

griechischer Mythologie die Seelen in das Reich des Todes führt und zugleich der Gott der Kunst, der Übersetzung, der Vermittlung, des Verständnisses bzw. der Händler und der Dieb ist; jenes Hermes, der seinerseits der Halbbruder der Aphrodite war (wodurch eine Korrelation mit Hermaphroditus entsteht), und schließlich jenes Hermes, in der archaischen griechischen Bildhauerei als bloßer Phallus dargestellt wurde und von dessen Namen die Wissenschaft und der Begriff der Hermeneutik abgeleitet sind; bekanntlich ist die Grundfrage der hermeneutischen Wissenschaft kreisförmig und kann als Schneckenhaus dargestellt werden.

In der Wandbild-Beschreibung von Péter Nádas erscheint also die Hermeneutik als Daseinsverständnis und als ein Problem der Kunstanalyse, in mythischem Zusammenhang, als Thema und Form eines Kunstwerkes zugleich. Die Form des Textes ist also kreisförmig, kehrt in sich selbst zurück, wie dies auch in der mythischen Wiederholung und Zirkulation geschieht. Dieser analysierte Text weist eine erhebliche Übereinstimmung mit der archaisch-mythischen Tradition auf — gerade dadurch wird seine Struktur ödipal und hermeneutisch zugleich. Ödipal insofern, als die Traditionsdeutung — Thema auch dieses Vortrages — stets eine ödipale Geste an der konfliktträchtigen Grenze von Abhängigkeit und Befreiung ist und sofern Vater und Sohn als austauschbare Figuren, Gleichsetzung und Aufbegehren, gleichzeitig zugegen sind. Diese Koinzidenz entspricht dem hermeneutischen Zirkel, den Nádas mit der Utopie des Schneckenwerdens verbindet. Das Daseinsverständnis, das Lebensproblem und die Form des Werkes sind eins. In der Wiederbelebung der Tradition der Hermeneutik in Unserem Zeitalter ist also das Verständnis des Werkes nicht bloß eine wissenschaftliche Tätigkeit, nicht nur eine analytische Methode, sondern auch der Ausdruck eines Lebensproblems. Der Text von Nádas nähert sich der unberührten Einheit des Daseins, dieser künstlerischen Utopie, die er durch eine Schnecke, dem symbolischen Mittelpunkt seines Romans, verkörpert.

GIANPIERO CAVAGLIÀ (*Torino*)

**Hazafiság és irodalom.
Megjegyzések egy századeleji vitához
Ignotus körül**

A 19. század utolsó negyedében a magyar kultúrát — nemcsak irodalmat, hanem az ismeretelméletet, a szociológiát, a zenét és a képzőművészetet — két vonzerő hatja át: az egyik a nemzeti műveltség fogalmának újrafogalmazása, a másik pedig a nagyvárosi, nyugatias és túlnyomóan polgári műveltség jelentőségéről folyó vita.

A két pólus természetesen csak módszertani célból választható szét, a történész munkájának megkönnyítése végett. Valójában ezek gyakran keresztezik egymást, sőt egymásba fonódnak.

Az új század elején, a Nyugat alapításától számítva a nemzeti műveltség fogalmának modern és haladó értelemben való új meghatározása meglepő fejlődést mutat: mint Klaniczay Tibor mondta, a századeleji magyar művelődés legjobb képviselőiben utat tör az a gondolat, hogy annak, amit a múltban magyar műveltségnek tartottak, semmi köze sincs a nemzet jellemző történelmi hagyományaihoz. A legjobbak fölláznak a díszmagyart viselő, cigánydárídós úri nemzet ellen.¹

Mi figyelmünket mégis inkább a Nyugat születését közvetlenül megelőző évekre, a századforduló éveire szeretnénk összpontosítani.

A konzervatív ideológia súlya ekkor még igen erős. Hatásos és szerencsés összefoglalása Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kis-tükre* című munkája (1896). Az ő kritikai munkásságának köszönhető a "nemzeti" távlatának a "falusira" való leszűkítése, következésképp a nagyvárosi irodalom, mint "nem magyar" félreállítás a nemzeti művelődés közegeiben.

A Beöthy-féle kritikai kategóriák ily szűk volta nem hagyott teret a modern és polgári Magyarországot képviselő városi irodalom számára.

Beöthy szerint a kortárs irodalom legnagyobb költője az epigon, ma már elfelejtett, a népnemzeti iskolához tartozó Szabolcska Mihály, és nagy költő volt Lampérth Géza is. Verseihez 1897-ben lelkes előszót írt, s ez az egész urbánus irodalom ítéletének hangzott. Lampérth költészete valóban nem a népnemzeti hagyományokból merített, hanem lényegében inkább *falusi* volt, olyannyira, hogy Beöthy által a "nemzeti"-nek, a "falusi"-val való azonosítása még egy olyan kritikusnak is túlzottnak tűnt, mint Gyulai, aki pedig igazán nem volt híve a modern irányzatoknak: *"Beöthy szerint ifjú költőink táborában különböző jelszavak alatt, voltaképp a falu és a nagyváros világa állnak szemben egymással. Az egyik a magyar természet eredetiségéből, erejéből, egyszerű érzéseiből és*

képeiből meríti ihletét . . . Budapest ma nagyobb, gazdagabb és szebb, mint a régi volt, de élete még korántsem magyar nagyvárosi élet."²

Minden költészet forrása egyfajta művelődési érdekből ered és tarthatatlan Beöthy azon állítása, hogy minden nagy költészetnek falusinak kell lennie. Beöthy ezt azért mondja, folytatja Gyulai, mert a magyar nagyvárosokban nemcsak magyarok élnek, és a magyarság színe-java, úgy tűnik, vidéken, falun él. Mindazonáltal már legalább fél évszázad óta a főváros a magyar kulturális élet székhelye is.

Gyulai ellenvetései kétségtelenül megalapozottak, de talán nem jutott el addig, hogy a falusi—nagyvárosi ellentét lényegét megragadja. Igaz, hogy Budapest most már a magyar kulturális élet központja, és a 80-as évektől kezdve megindul túlnyomóan magyar várossá való alakulása. 1880-tól 1910-ig a német nyelvűek százalékos aránya 34-ről 9-re csökken, a magyar nyelvűeké pedig 57-ről 85 százalékra emelkedik. Viszont éppen ebben a jelenségben, Budapest félig német városból magyar nagyvárossá történt átalakulásában keresendők a konzervatívok és a modernek közti vita gyökerei: ezekben az években jelenik meg a magyar kulturális életben egy új és erős társadalmi réteg, az újabban asszimilálódott, a nemzeti műveltségről alkotott felfogásában az országban jelentős tekintélynek örvendő kisnemességgel gyakran szembenálló szabadelvű polgárság. Ez az új társadalmi réteg folytat vitát a nemzeti műveltségről, a Beöthy és köre féle felfogás ellen, mely magyarnak csak a nemességet és a parasztságot tekint. Célja az, hogy nemzetinek ismertesse el a városi kultúrát, és a nemzeti műveltség tág értelmű felfogására hivatkozik. Oly felfogásra, mely nem eleve adott jellegek katalógizálása, hanem a jellegek *mobilitásának* felismerése. Ez a vita, a magyar műveltség és nyelv által teljesen asszimilált zsidó származású költő, Kiss József által 1890-ben alapított budapesti lap, "A hét" hasábjain talál magának természetes teret. A nagyvárosi vitatkozók egyik legkiválóbb alakja Hugo Veigelsberg, írói nevén: Ignotus. Az apjától örökölt szabadelvűség szellemében Ignotus azt állítja, hogy a népnemzeti epigonizmus elleni harca nem *forradalom*, hanem szabadságharc akar lenni.³

A különbségtétel fontos, mert az első mozgalom az erőszakos szakítás a hagyományokkal, a *szabadságharc* pedig a hagyomány visszaállítására irányuló kísérlet, melyet az ellenfelek szakítottak meg. Fent említett tanulmányában Ignotus valójában a magyar irodalom *hagyományos*, nyugat felé nyílt jellegét követeli. Jósika Scott-tól merített, Jókai Dickenstől és Hugótól. Mégsem lehet azt mondani, hogy idegen szellemiséget honosítottak meg a magyar irodalomban. A *szabadságharc* célja tehát az, hogy ismét felvegye a kapcsolatot azzal a hagyománnyal, melyet egy bizonyos kritika elárult, és egy "nyitott" magyarság-felfogás eredeti jogainak visszahelyezésére irányul. A század elején ez a felfogás az egész demokratikus értelmiség felfogását képviseli. A történelem tanítása szerint a magyar nyelv maga is különböző elemek összeolvadásának az eredménye, és a külső hatások mindig jótékonyan hatottak rá.⁴

A *Hazafiság és irodalom* (1904) című vitáiratában fejti ki Ignotus a hagyományokhoz hű, nyitott nemzeti irodalomfelfogás lényegét. A népies műveltség és a régi irodalom, melyekre a heves nacionalisták és a konzervatívok hivatkoznak

a nemzeti műveltség eredetiségének védelmében, és a nyugati "fertőzéstől" való megóvása érdekében, maga is a magyar és a nyugati műveltség találkozásának a gyümölcse, állítja Ignotus. Ez utóbbi nélkül sem Heltai Gáspár, sem Pesti Gábor, sem pedig Szenci Molnár Albert munkássága nem képzelhető el. Berzeviczy Albert kijelentésére válaszolva, mely szerint csak akkor lehetséges a hazai irodalom újjászületése, ha az írók a múlt és a közelmúlt felé fordulnak, így ír Ignotus: *"Az irodalom a nemzetet akkor szolgálja, s a nemzeti politika számára akkor használható nemzeti irodalom, ha elsősorban irodalom, tekintetek és célszavak nélkül való művészet, mely nem azért az, mert népies vagy nemzeti, vagy hazafias, vagy a múltakon merengő, hanem mert ezeket a vonásokat vagy érzéseket művészi erővel testesíti meg..."*⁵

Ebben az idézetben összegződik Ignotus alapvető kritikai mondanivalója és kulturális álláspontja. Mindvégig kitart ezek mellett, bár sok vitát váltottak ki a korabeli Magyarországon, még akkor is, ha nem volt más, mint a már körülbelül egy évszázada a nyugati modern műveltségben meggyökeresedett elvnek az alkalmazása: a művészet autonómiája. A magyar századfordulón felháborítóan merésznek tűnt az az állítás, hogy egy irodalmi mű értékelését el kell választani tartalmának politikai megítélésétől, és pedig azért, mert a modern magyar irodalom a kezdetektől (a "felújulás" korától) része volt egy szélesebb társadalmi mozgalomnak, és így tehát gyakran politikai követelések hordozója. Viszont természetes, hogy a politikai követelések idővel változnak, és Ignotus korában a művészet autonómiájáról szóló tan sokkal nagyobb újdonság és a fejlődés szempontjából jelentősebb értékű volt, mint Beöthy tana, mely bizonyos, kimondottan magyarnak tartott tartalmakra és témákra kötelezte az írókat.

Maga Mikszáth Kálmán válaszolt Ignotusnak. Válaszában éles ellentét bontakozik ki a "hagyományörzők" és a "nagyvárosiak" táborra között. Mikszáth, a tőle megszokott nyájas iróniával veti szemére Ignotusnak, hogy: *"...budapesti ember, ahol nincsenek mezők. Óhajtanám, ha hosszú távollét után viszontlátná egyszer a faluját, a mezőt, az ismerős füveivel ... Mit érezne, szíve hogy dobogna?"*⁶

Egyszóval, Mikszáth régi elvét bizonygatja: a nagyváros már természeténél fogva "költészetellenes", mert hiányzik a természet bája, egyedül ez az, amiből az író ihletet meríthet. A *Galamb a kalitkában* novellák második darabja a korabeli, századvégi Budapesten játszódik és Mikszáth kötelességének érzi, hogy bocsánatot kérjen az olvasótól, amiért ilyen "próza" háttérrel választott elbeszélésében. A nagyvárosban *"... a poézis kellékes kosarából nagyon sok hiányzik: nincs virágillat, nincs harmat, nincs madárdal. Harmat helyett por van, virágillat helyett szappan- és petróleumszag, madárdal helyett verkli."*⁷

Mikszáthnak a nagyváros — ahogy Herczeg Ferenc helyesen mondta 1928-ban — sohasem volt igazi hazája: *"Neki a főváros szállása volt; ő ott csak tartózkodott, nem lakott; húszévi pesti lakos létére lelkében vidéki ember maradt. Az Ezeregyéből való varázslat, hogy a lármás pesti bérházban otthonát meg tudta tölteni a vidéki kúria idilli levegőjével."*⁸

Ha ebben áll Mikszáth nagysága, ebben van korlátja is. Úgy tűnik, hogy Ignotus is így gondolja Mikszáth cikkére írott utolsó válaszában. Ignotus illő

tisztelettel adózik Mikszáth nagy alkotásaiból áradó szülőföld illatának, de nem engedheti meg, mint mondja, hogy ez ürügyül szolgáljon arra, hogy a hazai művelődésből kizárják: "...a magyarság egyik legdicsőbb, legfényesebb ... alkotását ..." ti. a nagyvárost, Budapestet és műveltségét.

Még ha a moderneket, "nagyvárosiakat" és a "hagyományörzőket" szembeállító harc nem is volt forradalom, akkor is kifejezetten politikai tartalmú összeütközésekhez vezetett. Ignotus tudatában volt ennek, ugyanis 1908-ban így foglalja össze a hagyományhoz ragaszkodók állásfoglalásait, miközben felfedi a nagyvárosi műveltség elutasításának politikai ismertetőjegyeit: *"Nem magyar Budapest. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség ... Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus ... Nem magyar az általános választójog ... s főképp: nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink ..."*¹⁰

Ignotus itt arra a huszadik századi magyar művelődésre nagyon veszélyes folyamatra utal, mely arra törekedett, hogy minden mozgalmat és nyugatias, demokratikus, haladó törekvést, mint "nem magyart" kitöröljön a nemzet tudatából.¹¹ Ignotus, mikor szabadságharcról szól, részben még felépítendő, *ideális* hazára gondol. Ennek a felépítésében a századeleji Magyarországon különböző erők működtek közre: mindenekelőtt a polgári radikális mozgalom és a Huszadik Század című folyóirat élén álló szociológusok. De az idő sürgetett: alig néhány év alatt a magyar kultúrának fel kellett zárkóznia a nyugat-európai mellé: a művészetek és az irodalom terén sikerült is, de az átalakulás csak egy túlságosan szűkre korlátozott réteget érintett. Ma már elmondhatjuk, hogy Ignotus szabadságharca, mely egy évtizeden át folytatódott a Nyugat lapjain, nem volt végigvihető. Előbb a háború, később pedig a Monarchia bukása akadályozták meg a szabadságharc megvalósulását. A Trianon által a nemzet tudatára mért csapás következménye az ország önmagába zárkózása, mely végül a könnyű vigasztalások és magyarázatok hangjának adott teret. Ha igaz is, hogy a Nyugat költői a 20-as években jutnak el teljes érettségük tetőpontjára, akkor igaz az is, hogy a két háború közötti magyar közvéleményt nem Babits vagy Kosztolányi nemes lírája befolyásolta, hanem egy olyan regény, melyben az összes századvégi szenvedélyes nacionalista témák kiutat találnak: *Az elsodort falu*. Szabó Dezső tanításainak a 20-as és 30-as évek magyar művelődésében érezhető hatása Ignotus elveinek vereségéhez vezetett: a nagyváros újból kitöröltetett a nemzet tudatából, megint felüti fejét egy szűk nemzeti kultúra-felfogás, megerősítve Babits Mihály tézisét, aki 1913-ban felismeri, hogy a magyar kultúra hosszú fejlődését váltakozó nyugatosság és elszigetelődési folyamat ellentéte jellemzi.¹² A hét-tel és a Nyugat első nemzedékével Magyarország a nyugatosság szakaszát éli, *Az elsodort falu* sikerével pedig hosszú időre ismét szigetté válik.

Jegyzetek

1. Klaniczay Tibor: *A népies konzervativizmus nemzetfelfogásáról*. In: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964, Akadémiai Kiadó. 148.

2. Gyulai Pál: *Első könyvem*. Budapesti Szemle 1897. 250. szám és Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye (1850—1904). Bp., 1927, a MTA kiadása. 373.
3. Ignótus: *Hadi készülődések*. Nyugat, 1908. dec. 16, 449—454.
4. Ignótus: *Az új nyelvőrség*. A hét 1899.; *Ignótus válogatott írásai*. Bp. 1969, Szépirodalmi Könyvkiadó. 613.
5. Ignótus: *Hazafiság és irodalom*. A hét 1904. 1.; *A hét*. Szerk. Fábri Anna és Steinert Ágota. Bp. 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó. 2. k. 211.
6. Mikszáth Kálmán: "*A hét*". 1904.; In: *A hét*. 2. köt. 213.
7. Mikszáth Kálmán: *Összes művei*. Regények és nagyobb elbeszélések. 4. köt. (1891—1892.) Bp. 1956, Akadémiai Kiadó. 31.
8. Idézi: Fábri Anna: *Mikszáth Kálmán* című művében. Bp. 1983, Szépirodalmi Könyvkiadó. 8.
9. Ignótus: "*A hét*" 1904. In: *A hét*. 2. köt. 215.
10. Ignótus: *A magyar kultúra és a nemzetiségek* (1908). In: *Ignótus válogatott írásai*. 617—618.
11. Litván György: *Magyar gondolat — szabad gondolat*. Bp. 1978, Magvető.
12. Babits Mihály: *Magyar irodalom* (1917). In: *Esszék, tanulmányok*. Szerk. Belia György. Bp. 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1. köt. 359—420.

CSAPODY MIKLÓS (Budapest)

**Program és nemzedék a két világháború közötti Erdélyben.
Az Erdélyi Fiatalok 1930—1941
(vázlat)**

Program és nemzedék esélyeit az első kisebbségi korszak erdélyi magyar közéletében mindvégig meghatározta az a tény, hogy a politikai vezetés annak a generációnak a kezében volt, amelyiket Trianon már aktivitásának teljében ért. Ennek a nemzedéknek műveltsége, politikai eszmevilága és egész mentalitása a századvég régi Magyarországnak utolsó évtizedeiben gyökerezett, így az utána következő nemzedékekkel nemcsak eszme és program, hanem közéleti gyakorlat és politikai módszer is szembeállította. A konfliktus mélyén lényegében a hagyományos mentalitás értékeinek és a kisebbségi lét új követelményeinek az ütközése, a hagyomány jónéhány elemének alkalmazhatatlansága és a reális helyzet tudat égető szüksége húzódott meg, vagyis szembenállott egymással a csődtömeget produkáló régi magyar politika és mindaz, amit a korszak etikai gondolkodói közül többen is "a kisebbségi élet ajándékainak" neveztek. A helyzetet tovább nehezítette, hogy 1918 után jó ideig nem volt magyar egyetemi ifjúság Erdélyben — nagyrészt Budapestre és Szegedre mentek tanulni, többségük aztán Magyarországon is maradt. A kétszázéves, leginkább az értelmiségi középrétegeket érintő repatriálás és a háborús veszteség következtében tizenöt korosztály maradt ki a generációs láncból. Ebben az állapotban, a kisebbségi lét egyébként is nehéz körülményei között új program, új funkció bevitele a társadalmi tudatba rendkívül nehéznek bizonyult. Valóban ideológiatörténeti hatású fellépésre csak az a generáció volt képes, mely szilárd etikai-vallás erkölcsi alapról, erős szociális beállítottsággal hirdette a transzilvanizmust, Jancsó Béla megfogalmazásában "a találkozást az emberi értékek magaslatán". Legjobbjaik — Jancsó mellett László Dezső, Balázs Ferenc, Debreczeni László, majd Mikó Imre és mások — az Erdélyi Fiatalok mozgalmában és folyóiratában nagyhatású nemzedéki iskolát teremtettek az egész magyar ifjúságnak; generációjukat 1929 nemzedékeként tartja számon az eszmetörténet.

Az Erdélyi Fiatalok 1930-ban, tízéves kisebbségi lét után az eszmei vívódások és a szervezeti széttagoltság útjait járó ifjúsági munkának végre a betetőzését hozták, amikor teljes szellemi-anyagi függetlenséggel megteremtették lapjukat, és programjukat nemzedéki alapról fogalmazták meg. A mozgalom ideológiai, szervezeti és személyi viszonyainak bonyolultsága is e nemzedékiség jelentőségére mutat: a kategória itt szociológiai és mentalitásbeli újdonságot hozott. Ekkoriban ugyanis a kisebbség szellemi életében az ifjúkor pusztán életkorból jellegzetes kollektív cselekvési formává, mondhatni életformává lett, az ifjúsági közélet a társadalmi lét és a politikai élet előiskolájává vált.

A harmincas fellépés elemi erejű indítéka az volt, hogy "miképpen tud egy új, minden analógia nélküli kor ifjúsága a kisebbségi kérdéssel szemben olyan válaszra jutni — írta László Dezső —, amely (...) valóban az élet válasza lesz." "Valami egészen új életlátást és életgyakorlatot kell az ifjúságnak megtalálnia, hogy meg tudja őrizni az életnek azokat az értékeit és színeit, amelyeket apától örökölt." Ez a tudatosság azonban csak a legkorábban eszmélők, a nemzedéki erőre már öntudattal tekintő kevesek sajátja volt. Az egyetemre frissen érkezők többsége még csak tájékozódni sem volt képes, tanácstalanság és főképp nyomasztó válságtudat bizonytalanította el őket, s egy letűnt világ fölötti siránkozást, pesszimizmust vagy épp a rezisztencia keserűségét hozták magukkal a szülői házból. Kacsó Sándor *Vakvágányon* című munkája mellett, mely az első fecskék pionírnemzedékének kulcsregénye, Ignác Rózsa ...*anyanyelve magyar*... című korképe is hiteles rajzát adja a húszas évek második fele kolozsvári diákéletének, a magyar iskolaügy tragikus fordulatainak, a többségi fiatalság nacionalizmusának és antiszemitizmusának. A kolozsvári egyetem légkörét bár kezdetben a liberalizmus és a jó kollegiális viszonyok jellemezték, később mégis a zűrzavar állandósult, s a bukaresti, csernovici és iasi-i egyetemekhez hasonlóan Kolozsvárt is megerősödött a sovínisza-antiszemita "politicianismul", s a tanári karon túl a politizálás az ifjúságban is elhatalmasodott. A magyar fiatalságot zavartságának fölszámolásában ugyanakkor a társadalomtudományok minimális ismerete sem segítette; három egyház iskoláiból érkezve háromféle hatás alatt állt, melyek miatt sokszor nem tudta összeegyeztetni hitelveit a társadalmi tapasztalattal. Az eszmei útkeresésben nem segített a középiskola irodalomtanítása sem, melynek tankönyve a magyar irodalom történetét Arany halálával lezárta, az iskolák főhatóságai pedig a modern irodalomról nem vettek tudomást, Adyt meg egyenesen tiltották. Ebben a helyzetben az Erdélyi Fiatalok című romániai magyar főiskolás lap mint ideológiai közéleti-mozgalmi fórum, egy évtizeden át vállalkozott az ifjúsági közgondolkodás megváltoztatására, ezen keresztül az egész magyar nemzeti kisebbség mentalitásának átfőrtöklésére. Nem egyszerűen új mozgalom jelentkezett vagy újfajta csoportérdek talált magának kifejeződést egy új frakció kialakításával, hanem egy régóta formálódó, mégis egészen új szemléletmód, világlátás született meg és artikulálódott a csoport megszerveződésével. Nem az a legfontosabb, hogy az irodalomcentrikus művelődési szerkezet és kulturális tudat elé a társadalomtudatosítás eszményét állították, hanem az, hogy a pesszimizmus vagy magabizó heroizmus helyett már kivihető programot, etikailag is megalapozott nemzetnevelési és társadalompolitikai koncepciót alkottak meg. Bár a közéletet és a politikát természetesen mindennapi létük közvetlen tereként vették számba, nem a politika maga, hanem a jövő, a gondolkodásmód, az erkölcs és a kisebbség valódi létlehetőségei érdekelték őket. A kisebbségi helyzetűdát kialakítását összekötötték a magyar egység eszméjével és az erdélyi magyarság több mint 70%—át alkotó parasztságnak mint nemzeti bázisnak a védelmével, az Országos Magyar Párthoz pedig annak konstrukciós hibái és irányvonala miatt nem csatlakoztak. "Az új politika nem önmagáért való politika, hanem szélesvonalú és minden értéket magában foglaló, belső értékeket védő, alulról

szerves életként felnőtt érdekvédelmi front lesz. Ma az ifjúság úgy politizál, hogy életprogramot készít.” Ideológiájuknak fontos eleme volt a történeti-messianisztikus transzilvanizmus az Ady—Móricz—Szabó Dezső-féle ”triászideológia” értelmezései mellett, de nagy szerepet játszottak főként Kós Károly, Makkai Sándor és Tavasz Sándor, Varga Béla eszméi, erkölcsfilozófiai felfogásuk is. A mozgalom bonyolult eszme- és magatartásrendszere mint ideológiai komplexum két alrendszerből állt: egyfelől magából az említett elemeket egybefogó gondolatkörből (ideológia), másfelől a kialakítandó ”új ideológia” kidolgozásával és képviselésével kapcsolatos elvi álláspontokból (gyakorlat). Ez a két — tévesen sokszor az eszmeiség részeként felfogott elvi álláspont a világnézeti függetlenség és a politikamentesség kategóriája volt. Az első a mozgalom autonómiájából és toleranciájából következett, a politikamentesség történeti okait pedig maga a transzilvanizmus, a régi magyar politika említett csődje, a forradalmak bukása utáni teljes kiábrándultság hordozta a román belpolitika világával, annak militáns sovinizmusával, kisebbségellenességével, antiszemitizmusával és a Magyar Párt helytelenített működésével együtt. Elképzeléseik lényege nem a világnézetiségben, hanem a feladatközpontúságban ragadható meg; ellenzéki demokratizmusuk az adott viszonyok között az egyértelmű baloldaliságot jelentette, melynek jellegét azonban természetesen nem az októbrista, hanem a polgári-plebejus ellenzékiség adta meg. Eszmeiségüknek talán legjellemzőbb vonása a protestáns valláserkölc és intézményi hagyomány alkotmányossága, liberalizmusa és antidogmatizmusa volt, ami a közös álláspontokban és az egyszemélyi megnyilvánulásokban egyaránt a toleranciával párosult erkölcsi szigort és következetességet jelentette.

”... egyetlen életforma lehetséges számunkra: itthon maradni — írta a lap első számában László Dezső —, kisebbségi sorban, idegen nyelven készülni az erdélyi magyar sors öntudatos vállalására.” Alaptételük helyességét erősítette bennük a *Magunk revíziója* és annak fogadtatása is. ”Magunk felé mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy miért tartunk igényt arra, hogy megmaradjunk kisebbségi magyaroknak? Miért nem vagyunk hívei annak, hogy a magyarság asszimilálódjék a román fajba? Ezt a jogunkat mindenekelőtt békeszerződések és országunk alkotmánya adja meg és védelmezi. De fel kell tennünk a mélyebb kérdést, milyen célból akarjuk ezt a törvényileg biztosított jogunkat gyakorolni? A román politikai pártok jogaink érvényesíteni akarásában mindenekelőtt irredentizmust, az állam épsége elleni izgatást látnak. Pedig ez távol van tőlünk. Mi azért akarunk megmaradni abban a faji, vallási és kulturális közösségben, amelyben születtünk, mert az természetes meghatározója életünknek.” — írta ugyancsak László Dezső.

A változatos és mind súlyosabb világnézeti ellentéteket felszínre buktató, majd kiélezett nemzedéki küzdelmekben összezsapó erők a kezdetek dermedtsége után végigkísérték a korszak közéletét, ami azonban az Erdélyi Fiatalokban már megfogalmazódott, mind nagyobb erővel hatott, alapvetően meghatározva a továbbiakat. A mozgalom történetének kontextusában a generációs jelentkezések sora 1930 előtt és után a következő szakaszosságot mutatja:

1) Az 1918 utáni évektől 1929 nemzedékének felléptéig tart az első nagy szakasz, a társadalom önmagára találásának, a kultúra szervezeti megalapozódásának és a nemzedéki erőfelhalmozódásnak a korszaka. Ennek közepén kiemelkedő állomás volt 1923-ban a Tizenegyek antológiája (fontosabb szerzői Balázs Ferenc, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Kemény János és Tamási Áron voltak), majd ez évtől a magyar hallgatóság ugrásszerű megnövekedése a kolozsvári egyetemen. A Tizenegyek antológiája volt az eszméletörténeti előképe az évtizedvég új törekvéseinek s egyben az ideológiai-irodalmi elágazási pontja a művelődés kibontakozásának. Itt a küldetéstudat romantikus hangsúlyozásában és az önmeghatározás elméleti igényében még együtt volt a sajátosságra figyelő, népi orientációjú irodalmi és társadalmi eszmény; az egyik Kemény Jánossal az Erdélyi Helikonban, a másik Jancsó Bélával az Erdélyi Fiatalokban valósult meg.

2) A második nagy fejlődési szakasz 1929-től 1940-ig tartott, ez volt az Erdélyi Fiatalok évtizede. Pártpolitikai, világnézeti és közügyi viták, gazdasági krízis, felekezeti ellentétek, harcok a Magyar Párton belül és körülötte, neokatolicizmus és baloldal, "világáramlatok" és transzilvánizmus, az erdélyiség eszmekörének kifulladás és az alapítók egységének megbomlása az Erdélyi Fiatalok kebelében — mindezek a körülmények a mozgalom történetét két periódusra tagolják. Az első 1933 tavaszáig tartott, ez volt a felívelés lendületes ideje, melyet kizárások és kilépések rekesztettek be, a második pedig a lap megszűntével ért véget; ez utóbbi az ellentétek kieleződésének, a szellemi utódlásgondoknak az ideje volt azokkal a küzdelmekkel együtt, amelyekbe a mozgalom a maga függetlensége és politikamentessége védelmében belekényszerült. A csoport kifáradt, miután legfontosabb szerepét: az új funkciónak a társadalmi tudatba való tartós beépítését sikerrel betöltötte. Ekkoriban indult meg az együttműködés híján az Erdélyi Fiatalokkal kezdettől szembenálló Hitel az újabb nemzedék lapjaként, s ekkor jött létre a Vásárhelyi Találkozó is 1937-ben, mely csak fokozta az Erdélyi Fiatalok elszigeteltségét.

3) A zárószakasz 1940 és 1944 között, a második bécsi döntéstől a háború végéig már csak utóélete a mozgalomnak Észak- és Dél-Erdélyben egyaránt. Dél-Erdélyben 1943-ban jelent meg a *Romániai Magyar Írók Antológiája*, mely inkább csak tömörülési kísérlet maradt, Kolozsváron pedig 1942 és 1944 között a *Termés* antológiái jelentettek valóban újat; bennük a népiség, mint Böződi György írta, már nem lelki tartalom, hanem szociális kérdés volt. Ha e három nagy periódusban program és nemzedék irodalmi csomópontjait keressük, 1923-ból a *Tizenegyek*, 1931-ből az *Új Arcvonal*, 1937-ben az *Új Erdélyi Antológia* és 1942–44-ből a *Termés* negyedévi köteteire kell emlékeznünk.

Az 1940 utáni új típusú társadalmi-politikai megoldatlanságoktól terhes, egyszerre felszabadult és nyomasztó légkörű periódust, melyet a kutatás mind eddig nemigen bolygatott, az Erdélyi Fiatalok összefüggésében azért is számon kell tartanunk, mert nemzedékük és a Hitel-generáció politikai-közéleti színre lépése, a vezetés őrsgévváltása és a kulturális intézményrendszerbe való beépülés ekkor következett be a régi, első világháború előtti korosztály visszaszorulásával, illetve bizonyos területekről való végleges távozásával.

FARKAS JÓZSEF (*Budapest*)

Die nationale Frage in der ungarischen Literatur zur Zeit der Auflösung der Monarchie

Der militärische Zusammenbruch der Österreich—Ungarischen Monarchie im Herbst 1918, dessen Folge in Ungarn der Sieg der bürgerlichen demokratischen Revolution am 31. Oktober, später die Proklamierung der Unabhängigen Ungarischen Republik am 16. November war, stellte das Problem des Fortbestehens des Ungarntums sowie seines Platzes im sich umgestaltenden Europa mit äußerster Schärfe in den Vordergrund.

Die "verspätete" bürgerliche Revolution fand Ungarn in einer schweren Lage. An den Grenzen des Landes entstanden neue Nationalstaaten, was nicht nur die Beseitigung der früheren Grenzen Ungarns und den Abfall von nationalitätenbewohnten Gebieten zur Folge hatte. Auch von Ungarn bewohnte Territorien wurden besetzt. Die Ententemächte stellten sogar weitere Gebietsforderungen in einem solchen Maße, daß im Beschluß vom Februar 1919 die Pariser Friedenskonferenz die Grenzlinie der neutralen Zone zwischen Ungarn und Rumänien bereits westlich von Debrecen und Szeged bestimmte. Darüber hinaus wurde das ohnehin stark zerrüttete Wirtschaftsleben des Landes durch eine harte Blockade noch weiter gelähmt, da ja die Entente gleichgültig gegenüber der demokratischen Umgestaltung der inneren Ordnung des neuen Ungarns war. Zu alldem kam auch noch, daß ab Anfang 1919 die Entfesselung eines Bürgerkrieges zwischen den linksrevolutionären Kräften und der wieder aufkommenden, sich zu organisieren beginnenden Rechtsextremisten immer mehr möglich schien, was die Kräfte des im Krieg unangemessen großen Menschenverluste erlittenen Ungarntums völlig verbraucht hätte. Unter solchen Umständen wurde in Presse und Literatur die Meinung vom "tragischen Ungarntum", "Tod der nation", "Ungarn geht zugrunde" besonders in den Vordergrund gestellt. Die Auseinandersetzung zwischen Fortschritt und Reaktion, Revolution und Konservatismus, spitzte sich in dieser Lage zu.

Die konservativen Schriftsteller beeilten sich nach dem Sieg der bürgerlichen demokratischen Revolution, sich der führenden Kraft der revolutionären Umgestaltung, dem Nationalrat "anzuschließen". Sie begannen jedoch ab Ende 1918, als sie die Hilflosigkeit der Regierung erkannten und von der konterrevolutionären Organisationstätigkeit ermutigt wurden, mit ihren den Nationalismus fördernden, die demokratische bürgerliche Ideologie bekämpfenden Anschauungen immer offener aufzutreten. Eine ganze Reihe von Dichtern facten den

Haß zwischen den Ungarn und ihren Nachbarvölkern durch Gedichte an, die "die äußerste Gefahr" den "Untergang" betrauernten, die das Ungarntum bedrohten.

Die gemeinsame Anschauungsweise dieser Gedichte wurzelt darin — und dies versuchten zahlreiche publizistische Veröffentlichungen ebenfalls mit Argumenten zu unterstützen —, daß nicht die Teilnahme Ungarns am Krieg ein Verbrechen, die "Sünde" von István Tisza und der früheren politischen Führung war, sondern die "Sünde" darin bestand, daß Ungarn den Krieg verlor; nicht die — mit anderen Völkern gemeinsame — Verantwortung des Ungarntums für die fürchterlichen Verheerungen wird beschrieben, sondern seine Schwäche beweint. Von hier aus war es nur ein Schritt zu beteuern — was die Rechtspresse in vielen Fällen auch tat —, daß für die schwere Nachkriegslage nicht die frühere Kriegspolitik verantwortlich gewesen sei, sondern die "Unterminierungsarbeit der inneren Destruktion" und die bürgerliche demokratische Regierung. Derartige unmittelbar regierungsfeindliche oder gegen einzelne demokratische Maßnahmen gerichteten Angriffe erschienen auch in belletristischer Form. Jenő Gáspár besingt zum Beispiel in seinem Gedicht *Abschiedslied des Petronius* (Petronius búcsúdala) mit bitterem Schmerz den Untergang des einstigen römischen Reiches. Jedoch schon im ersten Moment ist die angestrebte Parallele zwischen dem einstigen Rom und dem damaligen revolutionären Budapest und Ungarn erkennbar, und daß hier in verhüllter Weise das Auftreten der Volksmassen angegriffen wird. Der Grund des "Untergangs von Rom" wird im ersten Teil des Gedichtes in der Tätigkeit des "inneren Wurmes", im Kampf zwischen den "Patriziern und dem Plebs" sowie darin erblickt, daß an Stelle des früheren Kämpfergeschlechtes "im Forum ein Volk mit Krämerseele" erschien... Im zweiten Teil des Gedichtes wird die Vision des vollkommenen Unterganges mit nationalistischer Voreingenommenheit durch düstere Bilder vorprojektiert.

Die demokratischen Schriftsteller und Künstler — vor allem die bedeutendsten unter ihnen — wandten sich gegen die nationalistische Hetze, gegen die falschen Einstellungen, nach denen die territoriale Verkleinerung des demokratischen Ungarns als "Tod der Nation" aufzufassen sei. Sie betrachteten die Festigung der revolutionären Errungenschaften als ihre wichtigste Aufgabe. Schon am ersten Tag der bürgerlichen demokratischen Revolution erließen sie in der Zeitung *Welt* (*Világ*) unter dem Titel *An die ungarische Intelligenz* (*A magyar intelligenciához*) einen Aufruf an die Nation, im Interesse eines konföderativen Staatenbundes mit den benachbarten Völkern. "Ungarn! auch wir halten uns für eine sich erneuerte Nation, für eine jetzt frei werdende Kraft, wie jene Brüder, die mit Glücksgefühl aus den Trümmern der Monarchie ein frisches Leben erlangen" — heißt es fast in den ersten Sekunden der Revolution im Manifest dieser Schriftsteller und Künstler. Der Aufruf wurde von nahezu hundert namhaften Schriftstellern und Künstlern unterzeichnet, unter ihnen Endre Ady, Mihály Babits, Béla Bartók, Ernő Dohnányi, Milán Füst, Andor Gábor, Lajos Kassák, Zoltán Kodály, Dezső Kosztolányi, György Lukács, Bertalan Pór, Aladár Schöpflin, Béla Uitz und Márk Vedres.

Ferenc Móra formulierte — ebenfalls schon in den ersten Tagen — in seiner eine Volksrepublik fordernden Rede die Essenz der sich gegen den Nationalismus wendenden Aktivitäten der progressiven Schriftsteller:

Nekünk, akiknek volt bátorságunk a háborús dicsőség leghejehujásabb napjaiban is azt vallani, hogy a legrohadtabb béke is istenibb és emberibb dolog a legdicsőségesebb háborúnál, ma is van bátorságunk kimondani azt, hogy bár ennek a vétkes és fájdalmas generációnak, amelyhez tartozunk, lehajtott fővel és keserűségtől fuldokló szívvel kell körülállnunk a történeti magyarság sirba tételét, be kell látnunk azt, hogy jobb volt azt a háborút elveszíteni, ha egy, bár megfogyatkozott, de szabad és modern magyar nemzet gyanánt kerülhetünk ki belőle, mint megnyerni úgy, hogy még eddigi álszabadságunkat is elveszítve, a porosz császárság halálos ölelésében, a feudalizmus fenntartói legyünk itthon és az emberi és nemzeti szabadság megátkozott pandúrai a világ szemében.

Selbstverständlich beschäftigte die moderne bürgerliche Literatur die Problematik der fremden Besatzung in den von Ungarn bewohnten Gebieten ebenfalls, und etliche Male können wir in den Äußerungen einzelner Schriftsteller auch nationalistische Nuancen entdecken. Es stimmt, daß auch in dieser Literatur nicht selten die Idee des "tragischen Ungarntums" die Oberhand gewinnt. Doch erblickt diese Anschauungsweise — im Gegenteil zur Vorstellungswelt der konservativen Literatur — die Tragödie des Ungarntums darin, daß sich ihre fortschrittlichen Kräfte als schwach erwiesen haben und die Teilnahme Ungarns am Krieg nicht verhindern konnten; nach den großen Versuchen, revolutionären Aufschwüngen, werden also das Fiasko und die Zerstrittenheit auf dem Lebensweg des Ungarntums für gesetzmäßig gehalten. Diese Erwägung steht dem Ungarn-Bild Adys nahe, der in den ersten Tagen der bürgerlichen demokratischen Revolution das ungarische Volk in seinem — die siegreichen Mächte begrüßenden — Gedicht *Gruß an den Sieger (Üdvözet a győzőnek)* folgendermaßen charakterisierte:

*Bal-jóslatú, bús nép a magyar
Forradalomban élt s ránk-hozták
Gyógyítónak a Háborút, a Rémet
Sírjukban is megátkozott gazok.*

Ady Endre: *Üdvözet a győzőnek*

Der Verlust der Nationalitätsengebiete war historisch gesehen unvermeidlich. Es ist kein Zufall, daß die verspäteten Versuche der Károlyi-Regierung im Interesse des Zustandebringens einer Donau-Konföderation ein Fiasko erlitten. Die Besetzung von Ungarn bewohnter Gebiete war gerade Folge der Politik der sich zu einer Intervention gegen Sowjet-Rußland vorbereitenden Entente und der Politik ihrer Verbündeten, der nationalistischen Bourgeoisie der Nachbarländer. Und daß es zu alledem genau dann kam, als die fortschrittlichen Kräfte Ungarns sich vom Joch der Herren des früheren feudalen Ungarn befreiten, als das ungarische Volk "stürmen wollte", vergrößerte verständlicherweise die "tragisches Ungarntum"-Idee auch mancher moderner bürgerlicher Schriftsteller. Während

jedoch die konservative Literatur die "ungarische Tragödie" mit einer aggressiven nationalistischen Zielsetzung betonte, taten dies die demokratischen Schriftsteller eher mit dem Anspruch auf Wendung nach Innen, mit der Absicht, die Lösung der inneren Aufgaben der Nation zu beschleunigen

*Ha sántán, sirva, reszketeg is, de föl!
Koporsók közt is, táncra csak, élni még,
Bár szörnyűbb tán a hős halálánál
Jöjjön a bátor, a hősibb élet!*

Tóth Árpád: *Nehéz órán*

— ermutigte Árpád Tóth die Nation in seinem Gedichte *Zu schwerer Stunde* (*Nehéz órán*) im November 1918, einige Tage nach der Unterzeichnung des Belgrader Militärabkommens, in dem die Besetzung von bedeutenden Territorien des Landes erklärt wurde. Zsigmond Móricz beweist in seine Kabaer Reportage unter dem Titel *In sozialistischem Volkskreis* (*Szocialista népkörben*), die er im Dezember 1918 schrieb, daß die arme Bauernschaft die Lösung der Bodenfrage innerhalb des Landes für wesentlich wichtiger hielt als territoriale Fragen. Gyula Juhász, in dessen damaliger Dichtung die Besorgnis über das Schicksal der Nation vielleicht am auffälligsten ertönte, träumte im Januar 1919 über eine solche Solidarität zwischen den Ungarn und ihren Nachbarn, "die die Zollschranken beseitigt, die Bajonette zerschlägt, und das zustandebringt, was tausende von Kriegen und Millionen von Opfern nicht konnten: die heilige Allianz von Arbeit und Schöpfung, in der es keine kleinen und großen Völker, sondern ausschließlich Völker gibt." (*Ungarn, Serben: Menschen - Magyarok, szerbek: emberek*).

Und Mihály Babits, der mit dem Dilemma "Heimat oder Menschheit" ringt, wirft im Februar 1919 dem Ungarntum in seiner Schrift *Die richtige Heimat* (*Az igazi haza*) vor, daß dieser ein Verbrechen gegen die Menschheit beging, "weil es schwach war: weil es zum Mittel in den Händen von jenen wurde, die des Geschäftes oder der bösen Angewohnheit wegen sich gegen die Freiheit der Menschen und die Rechte der Völker zusammenschlossen. Es sündigte, weil es mit der Tradition der Ahnen Aufhörte, die dreihundert Jahre hindurch immer nur für die Freiheit kämpften." Und er schreit in tiefem Schmerz auf: "unser Ungarn war Knecht und Tyrann — weil die Knechte zugleich immer auch Tyrannen sind. Und deshalb mußt du sühnen, ach meine Heimat! Mit jenem Maß wird nun für dich gemessen, mit dem deine Herren in deinem Namen für andere gemessen hatten."

Es gab auch Schriftsteller, die die tragische ungarische Lage nicht zu einer nationalen Verdammnis mystifizierten, zu einem ewigen Schicksal, sondern innerhalb der Nation jene Kraft suchten — und dabei schlossen sie sich auch in dieser Hinsicht der Anschauungsweise Adys über Ungarn an —, die in der Lage wäre, die Tragödie zu überwinden und aufzulösen. Im tragischen Ungarn-Bild Adys waren anfangs — wie bekannt — positive und negative Züge miteinander verwoben, und seine Anschauungsweise wurde dadurch eindeutig positiv, daß er jene Kraft — die Arbeiterklasse — fand, die — nach seiner Vorstellung — fähig war, mit den Verursachern der "ungarischen Tragödie" abzurechnen. Die demo-

kratische Schriftsteller und Künstler gelangten in den ersten Monaten von 1919 allmählich zu dieser Erkenntnis Adys und entdeckten in der aktuellen historischen Lage die Möglichkeit des Bündnisses zwischen der ungarischen und der internationalen Arbeiterklasse. Dies sei die einzige Möglichkeit, die auf außenpolitischer Ebene, auf Grund der Ideen der Internationalität — selbst gegenüber den Forderungen der Entente — eine positive Lösung für das Ungarntum herbeizuführen vermochte. Diese Alternative als außenpolitische Konzeption wurde in anschaulichster Weise vom namhaften Schriftsteller und radikal-bürgerlich denkenden Lajos Bíró, der auch mit den ost-mitteleuropäischen Konföderationskonzeptionen Oszkár Jászis weitgehend übereinstimmte, in jenen Leitartikeln vorgestellt, die er für das Tagesblatt *Welt (Világ)* schrieb. In diesem Zusammenhang wurden die Schicksalsfragen des Ungarntums nunmehr nicht isoliert, sondern im Zusammenhang mit der großen historischen Wende der Welt, im Rahmen des Kampfes zwischen Kapitalismus und Sozialismus, auf die Tagesordnung gestellt. Die Alternative von bürgerlicher Entwicklung oder sozialistischer Revolution wird bei Lajos Bíró, Gyula Juhász und anderen in der Fragestellung *Wilson oder Lenin? (Wilson vagy Lenin?)* formuliert. Lange Zeit hindurch glaubten sie an die — Menschlichkeit versprechenden — Äußerungen der westlichen Demokratien und besonders an diejenigen des amerikanischen Präsidenten Wilson. Doch spiegeln ihre Schriften die durch die Wirkung der Ereignisse immer größer und bitterer werdende Enttäuschung wider, die schließlich dazu führte, daß die Möglichkeit eines Bündnisses mit Sowjet-Russland aufgeworfen wurde. Lajos Bíró war zum Beispiel in seiner Publizistik lange Zeit hindurch der Möglichkeit einer neuen, sozialistischen Revolution gegenüber abgeneigt, doch sind in seinen Schriften im März 1919 kaum mehr Spuren der Illusionen, Wilson betreffend, zu entdecken. Er beschwor in seiner Schrift *Spartacus antwortet (Spartacus felel)* die Möglichkeit einer proletarischen Revolution fast drohend herauf, die auch er selbst nicht wünschte, die jedoch "durch eine gründliche und kühne Operation alle Übel dieser unglücklichen Menschheit zu beseitigen wünscht."

Um zu zeigen, daß viele andere ähnlich wie Lajos Bíró dachten, zitiere ich aus einem Artikel mit dem Titel 1919, von Gyula Juhász. Juhász wartete mit großen Hoffnungen auf das Jahr 1919, das den Triumph der "neuen Religion", der wahren Menschheit herbeiführen sollte:

Igen, új vallás kezdődik itt, amelyet lövészárkok mélyéből hozott föl a nap fényére a szenvedő ember, mint ahogy az első keresztények fiai a katakombák méhéből hozták a megváltást a haldokló és újjászülető világnak. . . . Az új vallás, mint minden vallás, az egész emberiséghez akar és fog szólani. Most még talán nincs itt a Messiás. . . . de prófétái már erősen jelentkeznek és prédikálnak. Az egyiket Wilsonnak hívják, a másikat Leninnek. . . .

Das Einbetten der nationalen Frage in die welthistorischen Prozesse und Kämpfe ging selbstverständlich parallel mit der Radikalisierung der Anschauungen der Schriftsteller vor sich, mit der Annäherung an, bei vielen sogar mit der Akzeptierung von klassenkämpferischen Anschauungen. Zsigmond Móricz er-

klärte zum Beispiel in der Konstituierenden Sitzung der Vörösmarty Akademie in seiner Eröffnungsrede, die er unter dem Titel *Die ungarische Kultur lebt* (*A magyar kultúra él*) hielt, unter anderem Folgendes:

A magyar költők századokon át a belső korról beszéltek, amely emésztí a büszke tölgyet s nem vették észre, hogy csak egy fáról beszéltek, csak az osztályuralmon levő rétegét nézték a magyarságnak ... Ma a magyar írók kívülről jövő ellenállhatatlan lerohanástól félnek, a magyarság politikai, gazdasági s morális letörésétől ... (...) A népek nem harcolni akarnak, hanem élni. A népek nem barbárságot akarnak: hanem kultúrát (...) A mi kötelességünk tehát fenntartani a kultúra folyamatosságát ... A magyar kultúra él s mikor a magyar kultúra védi életét, ezzel előharcosa az emberiség új kultúrkorának.

Mein Gedankengang sowie die Zitate beweisen überzeugend, daß sich das Verhalten vieler demokratischer Schriftsteller in den Tagen und Monaten der Auflösung der Monarchie immer mehr nach links verschob. Sie hielten die über Europa hinwegfegende revolutionäre Welle für die Besinnung der Menschheit, die die Hölle des Krieges miterleben mußte, und sie erwarteten die beruhigende Lösung der nationalen Frage durch eine neue Schicksalswende. Selbstverständlich wissen wir heute schon, daß dies eine Illusion war. Aber im März 1919 erleichterte es ihnen die Akzeptierung der ungarischen sozialistischen Revolution. Denn ebenso wie in den Jahren 1848—49, ging auch in der März-Revolution 1919 die Umwälzung der gesellschaftlichen Ordnung parallel mit dem Kampf um die nationale Freiheit einher. Volk und Nation, Ungarntum und Humanität trafen sich in diesem historischen Moment, und dies eröffnete auch der Literatur neue Probleme.

Kísérletek az irodalom híd-szerepének érvényesítésére Erdélyben

A XX. század vége felé Erdély földrajzi, történelmi, művelődéstörténeti fogalmának meglehetősen sokféle értelmezésével találkozunk; és ezekkel az értelmezésekkel összehangzón, a legkülönbözőbb etnikai és etikai következtetések adódnak. Hogy csak két véletlet említsünk: az egyik szerint Erdély (hagyományosan) a tolerancia földje, a másik — pontosan meg sem fogalmazott, ám gyakorlati intézkedésekkel járó — álláspont alapján maga a fogalom is kiküszöbölendő, legalábbis kerülendő. Mint ahogy a szóban forgó fogalmat — a vele kapcsolatos nézeteket vagy éppen manipulációkat is csak konkrétan, tehát nagy körültekintéssel, megfelelő társadalomtudományi és filológiai apparátussal lehet hitelesen vizsgálni, régi és új mítoszoktól, illúzióktól mentesen. Így, amikor a magyar művelődéstörténetbe mélyen beivódott Erdély-jellemzésre, a más hiten, másképpen élők, a máshonnan jöttek (a "másképp gondolkodók") iránti türelem múltbeli érvényesülésére utalunk, önmagunk ellenőrzése, vagyis a tudományos igazság érdekében meg kell hallgatnunk a másik, a többi felet is; végre egységben kellene tanulmányoznunk a dokumentumokat, "a kézbevehető jövő" szellemében.

Aligha véletlenül ötlik eszünkbe e téma kapcsán éppen egy Illyés-vers címe. Hiszen Illyés Gyula volt az, aki jó negyven esztendővel ezelőtt, a második világháború után — a fasizmus fölött aratott, véglegesnek hitt győzelem örömeiben — a "rendezzük végre közös dolgainkat" napirendre tűzött, reálisnak vélt programjában személyesen is részt vállalt, s a negyvenes évek derekán Közép-Kelet-Európában, sőt Délkelet-Európában amolyan példaembernek számított. 1946. június 30-án a Romániai Magyar Írószövetség Székelyudvarhelyen megtartott közgyűlése egy politikust (Kurkó Gyárfást, a Romániai Magyar Népi Szövetség akkori elnökét) és négy író-t választott disztagjává: Solohovot, Aragont, a bukaresti Victor Eftimiut — és Illyés Gyulát; az előbbi kettőhöz intézett távirat "a dunavidéki népek megbékítése érdekében" kifejtett munkára hívja fel a figyelmet, Illyés és Eftimiu pedig mint közvetlenül érdekelt, köztisztelőben álló, e nehéz munkába már bekapcsolódott alkotó választatott ki, jelképszerűen. Az oly sokat — talán ábrándbresztőn sokat — emlegetett népek közti híd-szerep vizsgálatában e jelzett mozzanat nem hagyható figyelmen kívül.

Persze, a XX. századi erdélyi magyar irodalom, a romániai magyar irodalom híd-szerepének történetét nem itt kell kezdenünk, hanem legalább huszonöt évvel korábban, az első világháborút követő időszak traumatikus hangulatában, amikor a hajdani változhatatlanság hite szertefoszlott, a csodavárás átmeneti

szakasza pedig lejárt. Vagy tíz évvel még korábban, az Erdélyben élő, Erdélyhez kötődő magyar írók valóságra-ébredésének első jeleit tanulmányozva, értelmezve. Ady Endre költészetének és publicisztikájának e vonulatát nyilván számon tartja az irodalomtörténet, bár minden vonatkozását még nem világították meg. (A Nyugatban is találni feledésbe merült, noha korántsem másodlagos jelentőségű Ady-írásokat!) A századelő napisajtójában különösen tanulságos közlemények, köztük írói megnyilatkozások húzódnak meg. Bizonyára kevesen tudnak például Bánffy Miklós 1910 áprilisában, egy választási hadjárat során elmondott kolozsvári programbeszédéről, amelyet a Budapesti Hírlap részletesen ismertetett. "Kevés kivétellel úgy bántak velünk — olvasható a beszámolóban —, mint a mostoha gyermekkel, az utolsók voltunk abban, hogy vágyaink és követeléseink kielégíttessenek." A nemzetiségi kérdésben panaszkolta, hogy "nem azokat kérdezték meg, akik ismerik a kérdést, hanem a fővárosban levő, más szemmel látókat. A nemzetiségi kérdést érintő ügyekben elsősorban az erdélyieket kell meghallgatni." Egy évvel később Kós Károly küld prédikátoros hangvételű, az utódot több szempontból is megdöbbentő levelet a Budapesti Hírlapnak az ASTRA (az erdélyi román kultúregyesület) balázsfalvi gyűléséről; a nagy etnikai-erőviszonybeli változásra rádöbbenő józanság, frázismentesség és a "nemzeti állameszme" mentése keveredik a félrevezetett közvéleményt felrázni akaró, a saját nemzetét féltő, az erdélyi többséget idegenül néző nyílt levélben. Ezek az idézett példák természetesen egy lehetségesnek vélt hid-szerep felismerésében csupán mint az előtörténet részei tanulmányozhatók, ám igen fontosak a későbbiek megértéséhez. Egy ugyanolyan szemléleti — részben személyi, részben közösséginek mondható — átalakulás fázisairól van itt szó, egy magatartásváltásról, amelynek modelljét Reményik Sándor költészetében találjuk meg a legtisztábban, a szembenállást hirdető *Végvári-versek* pátozásától a kizárólagosságban rejlő katasztrófa-veszélyt felismerő és világgá kiáltó vallomásokig, a "más vágányra zökkenni át" lehetőségének mérlegeléséig, s az "Egymás mellett soha?" kérdésének felvetéséig. Reményik lírája ma is élő, a mában visszhangzó erkölcsi dilemmákat nevezett meg, élesen (*Eredj, ha tudsz!, Ahogy lehet*), majd a súlyos szavú esszéistával, Makkai Sándorral — pontosabban a "Nem lehet" tételével — vitázva kifejtette a maga és a nemzeti kisebbség érzelmi imperatívuszát: *Lehet, mert kell*. Kevésbé ismert e kérdéskört teljes nyíltsággal körüljáró Reményik-levél Makkaihoz (szintén 1937 februárjából). "A szó maga: kisebbség, igaz, lehet megalázó, bár a köztudatba így ment át, és sajnos, szinte két évtized alatt vérünnké vált. Mondjuk hát egyszerűen: erdélyi magyarság." A továbbiakban Reményik általánosabban, az egyetemes humánium alapján állva fejt ki véleményét: "Amíg lesz olyan állam, amelyben jelentős számmal élnek más nemzet-hez tartozók, azzal szellemileg magukat egynek érző töredékek, addig lesz kisebbségi, vagy nemzetiségi, vagy faji, vagy népi, vagy nemzet-töredéki, vagy nem bánom, nevezd, ahogy akarod: probléma, de mindég lesz, mert ilyen államok mindég lesznek, s a bennük élő más fajok életének becsületes, emberhez méltó elhelyezkedése, ennek a kérdésnek rendezése mindég aktuális lesz, és nem lehet ezt a kérdést, problémát vagy kategóriát kiküszöbölni vagy el nem fogadhatónak állítani. Ha lehetetlennek mondd, felállítottad a legpesszimistább tételt,

ami képzelhető, az örökös harc és visszavonás igazán szükségképpen tételét, ahol visszatörlet visszatorlást követ az idők végezetéig."

Kós Károly több mint kilencven éves pályáivá még nagyobb időbeli és szemléleti távolságokat köt össze, bár — ha 1911-es nyílt levelét leszámítjuk — a történelem parancsolta változások az ő életművében etikailag-politikailag kevésbé látványosak. (Persze, annál látványosabb a váltás építészet és irodalom, fővárosi és vidéki vagy éppen falusi lét között.) Kós egész életszervezése pragmatikusnak — realistának? — mondható. Élete vége felé a művelődéstörténész Benkő Samuval folytatott egyik beszélgetésében tulajdonképpen minden tettét meghatározó szemléletét így összegezte: "...én az életet világeletemben nagyon reálisan néztem. Én innen a földről néztem, a szülőföldről. Azt is tudtam, hogy az élet nem áll meg. A nép, az itt él tovább és szüksége van az értelmes beszédre, a vele törődő okos szóra. Nekem életprogramom volt, hogy innen nem tágitok." E szilárd és sok kísértés ellenére következetesen megvalósított program öltött testet a "kiáltó szó" és az "okos szó" különböző formáiban — és a velük szétválaszthatatlanul összeforrott, történelmi-művelődéstörténeti alapozású elméletben: Kós Károly transzilvanizmusában. Erdély, Ardeal (Transylvania), Siebenbürgen a Kós-féle múltidézésben nem egymás ellen kijátszandó, hanem egymás mellé állítandó megnevezések, az erdélyi magyar, román és szász jelene és jövőalakítása érdekében. Saját munkáiban — akár téglá, akár betű volt az alapanyag — ezt a hármas-egységet komolyan végiggondolta, reális (egyetlen lehetséges) erkölcsi erőnek vélte és mutatta az adott körülmények között. De ami különösen figyelemre méltó: egy későbbi történelmi pillanatban, átmenetileg ismét többségi helyzetbe kerülve, Kós Károly hű maradt korábbi nézeteihez; nem szédíti meg a "pünkösdi királyság" — bizonyíték rá (többek között) a kolozsvári Termésnek, Szabédi Lászlóék, Jékelyék folyóiratának 1943-as ankétján való szereplése. A háborús cenzúra ellenére, szembeszáll mindenfajta uszítással: "ha eddig természetességnak éreztem az erdélyi ember erdélyiségét, ha hittem azt, hogy van, él és munkál bennünk akaratomon kívül is; ma, 1940 óta bizonyosan tudom, mert tapasztalnom kellett, hogy kézzel fogható, szemmel látható, bizonyítható valóság, melyet egyrészt semmibevenni, másrészt megtagadni vagy tudatlanság, vagy megalkuvó gyávaság, vagy konjunkturális számítás..." Erdélyiség és nemzeti identitás viszonyát változatlanul nem-antagonisztikusnak látja: "Nem értem, miért kellene lemondani Erdély akármelyik népének nemzeti vágyairól, nemzete sorsának vállalásáról?"

Kós Károly transzilvanizmusában — akár a húszas évekből, akár a negyvenesekből idézett szövegeket vesszük alapul — példaadó erkölcsi szépsége ellenére található jó adag romantika, utópia. (Ezt az utód tudja igazán felmérni.) A vele részben párhuzamosan érvényesülő és főként az Erdélyi Helikon korai szakaszában, a század harmadik évtizedének fordulóján szerkesztési elvvé váló, programszerűen Kuncz Aladár által képviselt transzilvanizmus, mai elemzésben — bármennyire meglepő — reálisabbnak, tartósabb érveket kínálónak mutatkozik. Az Áprily Lajos Erdélyből való távozásakor megfogalmazott új helikoni programban Kuncz részben önmagát is revideálja, régebbi művészetszemléletét, európaiságát azonban nem tagadja meg, csupán egyeztet. "Kisebbségi helyze-

tüknél fogva — írja az Erdélyi Helikonban 1929-ben — az irodalom nem lehet számunkra pusztá dekoráció, de nem lehet hatalmi érdekeknek sem a szócsöve. Rendeltetésünk az, hogy csak a legtisztább irodalmi célokat szolgáljuk, s azt a szellemet tükrözzük, amely a műveltségi érintkezésekben egymáshoz simuló népek védelme alatt a művészi és erkölcsi értékek világrendjét akarja megalkotni. Erdélyből kell kiindulnunk, s egy szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz. Erdély a mi hazánk. Külsőleg bizonyára szűk keretnek látszik ez, de egyszerre kitágul, ha ebből a keretből a kisebbségi szemlélet egész Európára kiömlő sugarai hatolnak elő.” Kuncz Aladár transzilvánizmusának a magyar nézőpontra túl is ható erejét éppen az európaiság megőrzésének, sőt fokozásának lehetősége, a regionalizmus meghaladásának igénye biztosítja. Már előbb, a Nyugatban leírta, sok vihart kavarázó tanulmányában (*Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*): ”A román irodalom scoala ardeleană-ja a nyugati eszméket ülteti át Erdélybe, az erdélyi származású Cosbuc, s az erdélyi műveltségű Eminescu a nyugati műformákat honosítják meg a román költészetben. Hogy a szászok Honterustól kezdve Brukenthalon keresztül egészen a mai időkig mennyire a nyugat-európai szellem légkörét és színvonalát igyekeztek műveltségükben megvalósítani, arról részletesebben felesleges is beszélni. A közös nyugati alapon kívül mind a három nemzet műveltsége a történelmi fejlődés folyamán szoros érintkezésben volt anyaországa kultúrájával. Ez az érintkezés nemcsak a hatások átvételéből állott, hanem az erdélyi gondolatnak elsősorban a román irodalomban és nem kis mértékben a magyar irodalomban is sokszor vezető és irányító szerepet juttatott. E közös vonások és közös rendeltetések ellenére is azonban Erdélynek mind a három kultúrája kimondottan nemzeti maradt, eredeti színeiből, népi vonatkozásaiból mit sem engedett.” Ugyaníde kapcsolható — és nem csupán megjelenési helye, az Erdélyi Helikon (1931) okán — a kisebbségi jogvédelem méltatlannul keveset emlegetett harcos publicistájának, Spectatornak, azaz Krenner Miklósnak a helyzetértékelése és célkitűzése. Spectator nagyon jól látja, hogy kizárólag magyar érzelmi alapon, vagy akár tetszetős, példaként kezelt történelmi érvekkel nem lehet tartós eredményt remélni; *Az erdélyi út* című tanulmányában ezt írja: ”A magunk kisebbségi problémáját elsősorban a magunk személyes ügyének kell tekintenünk, de másodsorban számbajövő belföldi és európai reális ügyé kell kiszélesítenünk, nemcsak az eddig szokásos politikai alapon, ahogyan eddig kitágult, hanem a többi, új oldalának, az eddig elhanyagolt oldalak kidomborításával. És tenni kell ezt úgy, hogy az európai és a román érdek egyaránt hasznát is reméljen belőle, baráti szolgáltatásokat, nemcsak kényelmetlenséget és veszedelmeket várjon, mint eddig. Vissza jobban magunkhoz, az egyetemes magyarsághoz s oda szorosabban Romániához, Európához és az emberiséghez! Erre feltétlenül szükségünk van, inkább, mint másoknak...”

E program megvalósíthatósága tekintetében az elmúlt fél évszázad változatos és változó — többnyire negatív — bizonyítékokat halmozott fel, ám a ”Kiáltó szó”, Kós Károlyék kezdeménye óta maguk az új meg új kísérletek s e kísérletek nyomában születő részeredmények gazdag történelmi tapasztalatot jelentenek — nem kizárólagosan a magyar olvasók, a magyar irodalom fogyasztói számára.

Tény, hogy az utóbbi hatvan év erdélyi magyar irodalmát már nem a történelmi vakság jellemzi, hanem bizonyos sajátosságok megőrzése, továbbépítése mellett: az egyetemes humánumba való beépülés lehetőségének keresése. Az olyan tisztázó célú viták, mint a "Vallani és vállalni" 1929-ben, a Helikon "Fiatal magyarok" ankétja 1930-ban (József Attila és Illyés Gyula, Dsida Jenő és Balázs Ferenc, Győry Dezső és Csuka Zoltán, Hevesi András és Ignótus Pál megszólaltatásával), a Gaál Gábor-i Korunk népfrontos korszakának kritikái, Németh László *Magyarok Romániában* című útirajzának (és Boldizsár Iván párhuzamos írásának) 1936-os megvitatása a romániai magyar sajtóban (főképpen a *Független Újságban*), a Vásárhelyi Találkozó 1937-ben, vagy a már említett Termés-ankét az "Elvek és gondolatok" 1943-ban, alapvető társadalmi-politikai problémákról, mint demokrácia, népi önkormányzat, nemzeti függetlenség, parasztság és munkásosztály, értelmiségi szerep, identitás és asszimiláció, magyar—román viszony, Közép- és Délkelet-Európa jövője — az időszerű kérdések szélesebbkörű megismertetését szolgálták, bevonva az együttgondolkodásba írókat és olvasókat. (Szabédi, Jékely, Kiss Jenő, Böződi kérdéseire Erdei Ferenc, Fėja, Kós, Kovács Imre, László Gyula, Mályusz Elemér, Nagy István, Németh László, Tamás Lajos, Veres Péter válaszolt érdemben.) Ez a vonulat, változott történelmi körülmények között, immár Közép-Kelet-Európa újjászülető politikai rendjében, tovább él és hat a romániai magyar irodalmi életben; különösen a Világosság-korszak szolgál tanulságos anyaggal; 1944 őszétől 1946-ig a Balogh Edgár szerkesztésében megjelenő kolozsvári napilap, a demokratikus közélet s ezen belül a népek közt építhető híd konkrét reményeiről, teherbíróinak ígérkező pilléreiről számol be folyamatosan, kiváló költőt (Jékely Zoltán személyében), tekintélyes esztétát (Benedek Marcellt) és népszerű művelődéspolitikust, prózáirót (Kós Károlyt) kapcsolva be a szerkesztőség s a romániai magyarság "életmunkájába".

Publicisztikai példákat soroltunk elő (jóllehet nem egy említett írás esszé-magaslatba emelkedik), tételesen megfogalmazott véleményeket, programokat idéztünk. Pedig az a bizonyos híd-szerep főképpen epikus, lírai és drámai művekben élhet és hathat — amennyiben egy Kós Károly, egy Tamási Áron, egy Áprily vagy Dsida méretű és tehetségű alkotó teszi rá az életét. A *Budai Nagy Antaltól az Ábelig*, az *Anyám könnyű álmat ígér-ig* és az *Egy lócsiszár virágvasárnapjáig* különböző változatokat hívtak és hívnak elő. Természetesen vannak, lesznek megbicsakló, derékbátort pályák — és az ígéretek kiteljesítő életművek. Talán elég, ha ez utóbbiak példázására Szilágyi Domokost, a hatvanas—hetvenes évek egész magyar költészetének egyik megújítóját, egyben szintézisteremtőjét szólítjuk elő. Az éppen tíz éve önkéntes halált választott, Szatmár—Bukarest—Kolozsvár háromszögében élt és alkotott fiatal poéta hagyatéka ugyanis mindenki másénál meggyőzőbben tanúskodik arról, hogy a "súly alatt nő a pálma" igazságával kiegészített híd-szerep, a józanul felfogott, küldetesként átérzett alternatívanélküliség nagy tettek indítéka lehet. Legalábbis esztétikum és etikum szférájában. Azzal a hittel társulva, a "nincsen menedék" felismerésének egyéni órájában is, hogy nemcsak a muzsikának — a

”dadogásnak” is van értelme. Szóljon tehát Szilágyi Domokos, a házsongárdi sírgödröt megelőző kányafői ős hangulatából:

*A szó dadog, a muzsika beszél,
beszél a fákkal a bús őszi szél,*

beszélnék én is, de csak dadogok

*a szó dadog, az óra üt, a vég
közeledik, és nincsen menedék —,
nem a vég elől — mi előtte van —,
ó, a föld alá dadognám magam,
ha lehetne — mi mindent meg ne tennék —
a szó dadog, elővetül az emlék,
a jövőé, hogy jobb lesz, hogy nem ál
az eszme, hanem szűzi ideál.*

Tíz év múltán annyit tehetünk hozzá e pályavégi vallomáshoz, hogy a tiszta ”dadogás” — az anyanyelvi közegen túl is — visszhangra talál; és végre nem csupán a távoli Északon vagy a közeli németségben, hanem néha már azok között is, akiknek költészetét, műfordítóként, ő maga szintén felvállalta.

A kísérletek az irodalom híd-szerepének érvényesítésére Erdélyben — immár Kós, Kuncz, Áprily, Tamási, Szabédi, Jékely és Szilágyi Domokos nélkül — folytatódnak.

KIRÁLY ISTVÁN (Budapest)

Lukács György nemzettudata

Lukács György 85. születésnapját ünnepeltük az Akadémián. Elhangzottak a hivatalos üdvözlő beszédek. Az Akadémia nevében az akkori főtitkár, Erdei Ferenc mondta a köszöntőt, az Írószövetség részéről pedig Simon István, a működő titkár. S akkor, fittyet hányva minden protokollnak, Illyés Gyula ugrott ki középre: "Gyuri, én meg üdvözöllek téged a nemzet nevében." Lukács mint egy gyermek ragadta meg Illyés felé nyújtott kezét: "Gyula, erre vártam én már nagyon régen."

A jelenet egyszerre volt groteszk és megható. Kérdőjelet jelentett. Mi magyarázza, hogy ez a 85 éves kiváló tudós, akinek neve szellemi téren — a huszadik századi magyaroké közül — a Bartóké mellett a legismertebb volt már akkor a világban, aki magát magyar filozófusnak vallva annyi megbecsülést szerzett nemzetének, még mindig ennyire elintézetlennek érzi az általa választott nemzethez való viszonyát, ennyire gyermek lesz, ha ez kerül szóba? A sajátos, lukácsi, választott magyarság problematikáját sűrítette számomra ez a jelenet. Nem hagyott nyugton. Választ követelt. Egy hosszabb, egyelőre még nem publikált tanulmányban kíséreltem meg vizsgálni így ezt a problémát: Lukács nemzeti tudatát. Ennek az írásnak fő téziseit kívánom rövidítve előadni itt. A szaggatottságért elnézést kérek. A rövidítés elkerülhetetlen elnagyoltsága és szaggatottsága ez.

Kulturális nemzetköziségtől a nemzetvállalásig

Mindenekelőtt Lukács magyarságának két alapvető jegyét szeretném kiemelni: annak *választott* jellegét, és azt, hogy *forradalmárrá* történő fejlődésével volt párhuzamos ez a választás. Mert választott magyarság volt a Lukácsé. A szülői ház, ha adott is bizonyos nemzettudatot: a magyarországi zsidó nagyburzsoázia jelentős részére oly igen jellemző *monarchikus nemzettudat* volt az. Az arisztokrácia, a tisztikar, a magas klérus és a hivatalnoki rend felső szintje mellett ez a réteg hordott ugyanis leginkább monarchikus tudatot magában. Budapesten élt, de lélekben Bécsben. A monarchia volt a hazája és nem Magyarország. A fiatal Lukács útja azonban még ettől az eleve inkább szupranacionális beállítottságú rétegtől is elfelé vezetett. De nem a magyarság, épp ellenkezőleg: a még fokozottabb idegenség felé. A századeleji, fiatal, magyar polgári értelmiségieknek a "magyar ugar" kulturálatlanságát tagadó, Párizsba, Berlinbe, messzire vágódó,

ezoterikus, esztétizáló világpolgárisága volt ekkor az övé is. *Kulturális nemzetköziség*.

Igaz: hasonló törekvésű intellektuelek közös vállalkozása, a Nyugat mozgalma, talán bekapcsolhatta volna egy magyar tudattal és feladatokkal is telítődő szellemi mozgásba. Hatvany Lajost is ez hozta vissza a német irodalomból Magyarországra. Lukács azonban talán azért is, mert a legfontosabbal, Ady Endrével nem sikerült a találkozása (a várt szellemi társ helyett egy ittas dzsentri-társaságot talált a Három Hollóban), nem kötődött meg a Nyugat által sem. Az Ahasvér-mítosz s a német romantika nyomán a maga *vándormotivumát* megalkotó Balázs Béla lett egyetlen társa. Vele kereste, mint egyedül lehetséges életmegoldást: a misztika távolát. A valóságtól — társadalomtól, nemzettől — elfelé vezetett az útja: novalisi éjbe, a semmibe nyúló, belső végtelenbe; a transzcendentális otthontalanságba.

Spirituális-anarchista internacionalistáknak vallották ők ekkor magukat. Igazi hazájuk Európa volt, a szellem világa, s nem egyetlen ország. A körük gyülekező Vasárnapi Kör fiataljainak későbbi szétszóródása a világ legkülönbefélebb tájaira meggyőző bizonyíték volt erre a vállalt és akart nemzetföldrőltségre. Az innen kikerülő Karl Mannheim alkotta fogalommal szólva: "szabadon lebegő értelmiségieknek" hitték magukat. Otthontalan éltek. Örök jövevényként. Semmiféle társadalmi valóságtól s hazától nem kötve. Erre a Lukácsra valóban állt George Steiner feltételezése: az Ernst Bloch, Adorno, Walter Benjamin, Herbert Marcuse típusú, mindenütt hazátlan, közép-európai zsidó származású intellektueleknek, lelki emigránsoknak volt szellemi társa. Analogonja.

S megkötő, elhatározó magyarságélményt nem adott neki az 1919-es szocialista forradalom sem. Nemcsak Babits Mihály gondolta úgy ekkor, hogy a világháború borzalmai után megvalósulóban van a világtestvériség, az egységes emberiség; általános volt a kor szellemi emberei között ez a reménykedés. A maga akkori messianizmusával egy kezdődő világforradalom részének tartotta csupán Lukács is a magyart. A gyakorlatban jelen volt már benne a nemzethez kötődés, de a tudatban még nem. Mint kulturális népbiztos, tevékenységével a nemzeti kultúrát vitte már előre, a tudatát azonban még egyértelműen egy elvont, messianisztikus internacionalizmus határozta meg.

A bukás után is jó néhány évig megőrizte még ezt az elképzelést. Elsősorban a világproletáriátus ügyének elkötelezett, hivatásos forradalmárnak vélte magát, akit épp a Komintern magyar szekciójába rendelt munkára a párt. Még a "luxemburgista" egyoldalúságok — a lenini bírálat hatására történt — felszámolása után sem vélekedett lényegileg másképp. Nagyon esetlegesen, alárendelten, inkább csak taktikai jellegű részmozzanatként játszott szerepet gondolatai közt a nemzeti kérdés.

A fordulat mégis ekkortájt — a húszas években — kezdődött. Kommuniztává válva, a szellem elvont világa helyett a társadalomra, a konkrét valóságra irányult figyelme. A tömegek hangulataira oly igen érzékeny Landler Jenő mellett dolgozva mindinkább ellentétbe jutott a konkrét magyar pártmunka számos, mindennapi tapasztalata és elvont, messianisztikus internacionalizmusa. Kialakult benne, ha egyelőre még nem is a nemzeti tudat, de annak filozófiai-

világnézeti alapját jelentőn egy gnoszeológiai felismerés: a valóság és eszmény, a lét és az érték közötti *közvetítettség* szükségessége. Platóni helyett végérvényesen arisztotelészi lett a gondolkodása. Nemcsak a Blum-tézisek munkás-paraszt diktatúra elképzelését ihlette a közvetítettségnek ez a gondolata, nemcsak a realizmus esztétikájának lett a tipikusságban konkretizálódó alaptétele: a nemzetgondolat szerves, lényegi befogadására is megteremtődött ezzel a szükséges Előtt. Hiszen egyes és emberiség, partikuláris és nembeli között az osztály mellett a nemzet mindig az egyik legfőbb összekötő szál; az átvezető közép.

Bensőleg, világnézetileg ismerősen tudott visszhangozni ez a Lukács már a Komintern VII. kongresszusának téziseire. Nem külsődlegesen-taktikailag, de szervesen alakult át egyértelműen népfrontossá addig számos ezoterikus vonást is magán hordó baloldalisága. Az elvont, messianisztikus internacionalista ekkor lett végérvényesen oly kommunista, kinél elválaszthatatlan egységbe forrt össze a nemzetköziség és nemzeti tudat. Bírálta ekkor már a baloldalt amiatt, hogy a nemzeti eszmét semmibe véve, "elvontan, sematikus" csak osztályokban való gondolkodás lett a jellemzője. A szociális mellé odakerült írásaiban "a nemzeti sors felelősségének pátozsa".

"Választás: magyar"

A nemzet gondolatának ez a szerves beépülése a világnézetbe természetszerűleg a konkrét nemzetválasztás szükségességét is magával hozta. Többfajta lehetőséget adott ugyanis addigi életútja Lukács számára. Nem véletlenül hívhatta Ernst Fischer 1945-ben a bécsi, a német pártvezetés pedig a berlini egyetem filozófiai tanszékére. Mind az osztrák, mind a német választásnak meglett volna a belső, emberi, műveltségbeli indokoltsága. Lukács azonban mégis a budapesti hívást fogadta el, noha jól tudta, milyen hátrányt jelent a tudomány terén egy nagyobbhoz képest egy kis nyelvbe és kis országba való szorítottság ténye. "Választás: magyar" — írta fel később önéletrajzi jegyzeteiben erre a döntésre visszaemlékezve.

Minden lényeges gondolati felismerésnek van egy mélybe ható, titkos déja vu-je, ismeretelméleti tudatalattija. Ez működött ekkor Lukács Györgyben is. Választás elé kerülve tudatossá vált, ami addig a mélyben, ösztönösen hatott csak benne: idetartozása. Számos szétszórt, véletlennek tetsző esetlegesség szükség-szerűséggé állt egyszerre össze. Időhiány miatt nem beszélek a különféle életrajzi meghatározókról, még az oly lényegesekekről sem, mint a Thália Társaság s a korai kritikus munká avagy 1919-es népbiztosi tevékenysége. Fiatalkorában mindezzel beírta már nevét a magyar kultúra, illetve a magyar politika történetébe. Minderre azonban pusztán utalva, csak a legfontosabbat, az eszmei-világnézeti determinánsokat kívánom számba venni itt. Választását alapvetően meghatározta, hogy adott volt számára a magyarság, egyrészt mint egzisztenciális-katarikus élmény, másrészt mint gondolatokat adó tapasztalat, végül mint feladat.

Egzisztenciális-katarikus élményt jelentett a magyarság Lukács számára, az egész életét végigkísérő Ady-hatáson át. A magatartásstruktúrát, a személyiségmagot érintette ez; az alapvető belső, választó gesztust, az egyéni létezés

alapmozdulatát. S magyarságélményt jelentett ez egyben. Ő, aki az öncélú nemzetemlegetést tüntetően kerülte, Adyról írva az ő magyar voltát mindig hangsúlyozta. "A magyar Adyt", a kurucos Adyt, a "protestáló hit, küldetéses vétő" odakiáltóját élte meg benne; a magyar dac költőjét, az "Eb ura, fakó, Ugocsa non coronat" ősi üzenetét; a magyar mégis-morált.

Mert belevéste ezt a megtett történelmi út, az állandó kisértői veszélyeztettség a maga kényszereivel a nemzeti jellembe. Belevéste a csakazértist mondó felelősségérzést, helytállni akarást. S Ady ezt tette költészetében művésziileg reflektálttá, artikulálttá és egzisztenciális érvényűvé egyben: a huszadik századi, összemberi veszélyeztettség idején a világárnyakra adott, lehetséges egyéni válasszá. S Lukács elsősorban erre a sajátos, adys, magyaros színre érzett rá. Ezt ötvözte az egyéniségébe. Minden más szellemi élményt (ahogyan írta) a radikális negációnak és afirmációnak — etikai vitalitásnak — ezen az élethalakító gesztusán szűrte már át. Ebből táplálkozott végső soron az a jellemvonás, amit ő úgy nevezett: baloldali morál.

Nemcsak egzisztenciális élményt, hanem gondolatokat szülő *tapasztalatokat* is adott a magyarság. A *Theorie des Romans* transzcendentális otthontalansága mögött ott állt mint ihlető, Ady "magyar ugarról" való, s a népi menekvést, a századeleji magyar kivándorlást is maga mögött tudó, dacos exodusza. A "tökéletes bűnösség korával" szembeszegülve ezt vitte át Lukács ontológiai, történetfilozófiai — lehet mondani — kozmikus szintre. S kezdeti forradalmi messianizmusa is elválaszthatatlan attól a csodaváró, megváltást sürgető khiliazmustól, lázas, ideges mást akarástól, melyet kitermelt a magyar népi nyomorúság, amely a különféle vallásos szekták, megszállottságok hitei mellett a '18-as, '19-es forradalmakat is előrehajtotta.

Ady proletárverseinek vagy Tóth Árpád *Új Istenének* újat remélő, szakrális jellegű pátoszával volt azonos eredetű az ő messianizmusa. Kiváltképp jelentős volt, mint kapott tapasztalat, a magyar köznapok problémáiba alámerülés, a huszas évekbeli állandó pártmunka, melynek lényege a Blum-tézisekbe sűrűsödött össze. Mint többször vallott róla: ennek jegyében alakult át az utópiák messiás hívását a történelemmel, a mindennapokkal közvetlenül, áttétel nélkül egybeforrasztani vágyó, messianisztikus, elvont forradalmár a valóságra néző, reálisan látó, valóban marxista gondolkodóvá.

"Hazatérés reményekkel"

Végül, de nem utolsósorban adott volt számára a magyarság úgy is, mint feladat. Az általa annyira szeretett *Faust* tipológiáját alkalmazva: Lukács mindvégig fausti típus volt "a mások lakomájából ragut készítő" wagnerivel szemben. Népröbúja kívánt lenni a maga szakmájának és nem bürokratája. A változtatás, a tett lehetősége izgatta, s a magyar életet is így fogta fel: mint cselekvési teret. A virtuális Magyarországot idézte; nem a magyar *van*-t, de a magyar *legyen*-t. Azt az országot, amely képes az emberi fejlődésnek az adott történelmi időpontban döntő problémáit megválaszolni a maga sorsában.

Azzal a hittel élt 1945-ös hazatérésekor: lehetséges talán, hogy ez a kis ország a jövő egyik érlelő, kísérletező műhelye legyen, ahol — ha a béke gondolata a nemzetközi fejlődésben meghatározó lesz — kikristályosodhat talán (a szocializmus első országának, a Szovjetuniónak világhatalmi súlyát maga mögött tudva) a szocializmusnak egy lassúbb, szervesebb átmenettel megvalósuló, új típusú rendje, nem annyira az államhatalomra, de egy fokozottabb társadalmiságra épülő, sajátos válfaja. Az önéletrajzi vázlatba felírt két rövid utalás — "hazatérés reményekkel", "megvalósítási kísérletek odahaza" — nem utolsó sorban ezt tükrözték vissza.

Nyilvánvaló ma már, hogy illúzió volt ez a reménykedés. Politikailag elbukott a terve. Az 1949-es Lukács-kritika nem utolsó sorban ezt is jelentette. Eldőlt kétfajta út lappangó vitája. A szocializmus felé elvivő, általa igenelt demokratikus centralizmussal szemben a voluntarisztikus centralizmus erői győztek. S ennek statisztált (a tisztesség megkívánja itt ezt a mondatot) nekünk, akkor élő fiatal kommunista értelmiségieknek — legalábbis azok többségének — khiliasztikus beállítottsága és innen eredő türelmetlensége is. Nem a Lukácstól igenelt, szervesebb, lassúbb fejlődés, de a "végső határ az ég" és a "nagy ugrás" ígérete vonzott. Az álforradalmi demagógia.

A szélekre szorult így Lukács elrendelt követői táborán, az értelmiségen belül is. A gyakorlati cselekvés lehetőségei felől nézve időszerűtlennek látszott a létezése. Mint önéletrajzában rezignáltan írta: "csak ideológussá" kényszerült vissza. A siker azonban csak a politikai tettek súlyát méri — a gondolatokét nem. Ami politikailag elbukott, teoretikusan még érték maradhat. A Lukács Györgyben ható nemzettudatnak nem múló érdeme, hogy a magyar létet nemcsak létezésnek, de feladatnak véve, úttörő kísérletet tett arra, hogy a nemzeti tudatot nemcsak a szocializmussal, de annak egy általa már sejtett, szükségesnek ítélt, ha mégoly ellentmondásos is, de mindmáig tartó s előremenő, megújulási folyamatával — mai szóval mondva —, a szocialista reform gondolatával kapcsolja össze. A legnagyobb bizalmat adta ezzel nemzetének: lehetőnek tartotta, hogy egy mégoly kis nép s a saját valósága hozta problémákon elgondolkodva, azokra választ keresve — bármily kis mértékben s ha részletekben is —, felhasználható tapasztalatokat gyűjtsön nem pusztán önmaga, de az emberi fejlődés egésze számára.

Világtávlatos nemzettudat

Felmerül a kérdés: mi magyarázza, hogy egy ennyire mélyen és korszerűen megalapozott nemzettudat, mint a Lukácsé volt, nem talált idehaza kellő visszhangra? Hogy a magyar vonatkozású írásaiban fellelhető kritikai tartás érv lett nemegyszer magyarsághoz való viszonyának, ha nem is elvitatására, de legalább a megkérdőjelezésére? A kérdés bonyolultságát itt csak sejtetve nem térek ki olyan vulgáris, útszéli okokra, mint az antiszemitizmus továbbélése, vagy csak olyan áttételesen, közvetetten ide tartozó problémára, mint az eleve bíráló szigorra hajtó, lukácsi etikai radikalizmus, avagy műteremkritika-irányzatkritika problematikája.

Lukács önmagát elsődlegesen mindig irányzatkritikusnak vélte, aki képes szellemi tendenciák történeti helyének tudatosítására, felmérésére, de sokkal kevésbé egyedi művek s írói egyéniségek árnyalt, érzékeny, hű jellemzésére. Az időkeretek szorító volta miatt minderről nem szólva, csak két — par excellence —, a nemzettudatot érintő kérdést kívánok felvetni: az egyik az általa vallott sajátos, választott és forradalmi nemzettudatnak a magyar nemzettudat más típusaival való konfliktusa, a másik ennek a nemzettudatnak bizonyos mérvű megoldatlansága.

Az első kérdést nézve a felfokozott *tudatosság* s ettől elválaszthatatlanul — az őáltala annyira kedvelt világirodalom, világtörténelem stb. részszaivaiból általánosító fogalmat alkotva — *világtávlatosság* volt jellemző a Lukácstól képviselt nemzetszemléletre. A *legyen-t* akarta: a mércét a lehető legmagasabbra vette. A Petőfi—Ady—József Attila-vonal tételezése nem utolsósorban ezt is jelentette. A lehetséges s elérendő nemzeti létnek volt ez egyben a magasságmérője.

A nemzeti sorsot ily távlatokból, a nembeli fejlődés messé-jéből nézve hangsúlyozottan *kritikai-önkritikai* volt Lukács nemzetszemlélete, ellentétben a magyar nemzettudat más formáival, melyekre többé-kevésbé, de majd mindre jellemző volt az elsődlegesen nem tudatos, de érzelmi jelleg, s nem utolsósorban innen is eredőn a nemzetközypontú beállítottság: az elabszolutizáló, izoláló nemzeti látókör. S ez a gondolkodást olykor túlzottan is önmagába zárta.

Lukács nemzetkritikája — forradalmi nemzettudata — különös erővel hívta fel a figyelmet erre a veszélyre, az egyik legfőbb, leküzdésre váró magyar betegségre: a *provincializmusra*. Ennek fenomenológiája elemezhető ki szinte az írásaiból. A nemzeti megalománia különféle nyílt és álcázott válfaja éppúgy beletartozik itt a kórismébe, mint a xenofóbiába vivő, oly igen gyakori, zárkózó gyanakvás, avagy a nem politikai, de ismeretelméleti értelemben vett kompromisszumosság: visszariadás a végiggondolástól. Az ő magyarságának a megkérdőjelezése is nem utolsósorban ennek a provincializmusnak volt egyik tünete. A szűklátókörűség — a kritikai önszemlélettől való meghökölés — tükröződött benne.

Megmaradásos nemzettudat

Ugyanakkor azonban, ami a legfőbb erénye volt, az jelentette nemegyszer a buktatóját is: a világtávlatosság. A nembeliség—partikularitás antropológiai—ontológiai ellentétpárjában szemlélte a nemzeti kérdést is. Hiszen — ahogyan írta — a nembeliség felől nézve nemcsak az egyes, de partikularitás maga a nemzet is. S egy afirmatív dialektika törvényei szerint értékhierarchiát állított fel köztük. Nemzeti és nemzetközi dialektikus egységen belül a nemzeti kérdés fontosságát tudva, vallva is, a nemzetközit nem egyenrangúnak, de elvontan, ab ovo fontosabbnak vette. Csak a kritikától két legtöbbször felvetett irodalomtörténeti, értékelésbeli nézeteltérést hozva fel példának: a XIX. századi magyar irodalom értékelésének s a XX. századi népi írói mozgalom megítélésének bizonyos egyoldalúságai nem utolsósorban innen érthetők meg.

Innen érthető meg (csak a legfontosabb, XIX. századi irodalomtörténeti, értékeléskori vitatémát véve) a Madách-kérdésben vallott álláspontja. Az etikai radikalizmus vagy-vagyokban gondolkodó elvi szigorán túl az is belejátszott itt elmarasztaló kritikájába, hogy Madách világnézetének ellentmondásosságát, bonyolultságát számon kívül hagyta. A nemzeti kérdésnek nem a partikularitás szintjén marasztaló, de a helyes nembeli döntések kiküzdéséig is elvinni tudó, egyéni hiúságokat s elfogultságokat zárójelbe rakatni képes, erkölcsi energiákat felszabadító szerepét — kvázi nembeli szerepét — az adott esetben nem mérlegelve: szükségszerűen következett téves ítélete. Az *ember tragédiája* világképének történetfilozófiai szinten ott ható pesszimizmusával szemben a nemzeti felelősség diktálta reményt, dacos csakazértist szervetlennek, külsődlegesnek, hamisnak ítélte.

A sajátos magyar szabadságharcos nemzettudat huszadik századi örököseivel, a népiesek megmaradásos nemzettudatával is ezért került nemegyszer vitába. A provincialitás felötlő jegyeit, az emberiség felől történő szemlélet oly gyakori elmulasztását jogosan bírálva, nem vette kellő súllyal számba igazságait; azt, hogy egy nemzet életének nemcsak megoldandó társadalmi problémái, de a pusztta megmaradást érintő kérdései, úgynevezett *sorskérdései* is vannak. Azok is fontosak. Nem véletlen, hogy az általa annyira szeretett Ady a világtávlatos nemzettudatot a megmaradásossal mindig egyeztette. Ő nemcsak az emberiség *felől*, de az emberiség *felé* is tekintett egyben, a nemzetről beszélve. Egy nemzetszemélyiség önmagáért való, külön létezését "az emberiség csillagok felé vezető útján" egymagában is értéknek ítélte.

Ahogy a személyiség problémája: megoldatlan maradt némileg a Lukáctól felállított nembeliség—partikularitás történetfilozófiai—ontológiai dimenziójában a nemzetszemélyiség kérdésköre is. Elhalványodott egy alapvető szempont: az, hogy nincs elvont, az egyes nemzetek lététől elszakadt, önmagában álló nemzetköziség, eleve adott fölé- s alárendeltség és egy ezen nyugvó, mindig előre kész megoldási séma sem. Nyitott itt a dialektika. Napról napra, minden egyes konkrét kérdés kapcsán újból meg újból meg kell hogy történjék két egyforma érték — az emberi egész és a nemzetszemélyiség — szempontjainak, érvrendszerének a szembesítése, végiggondolása, s az ily módon való, folytonos, nem szűnő szintézisteremtés.

Csak így valósulhat meg a Lenintől idézett, sokszínű, gazdag, mégis egyseges, emberi egész: az igazi, teljes, mert a szocialista hazaszeretetet is — szervesen, elválaszthatatlanul — magába foglaló nemzetköziség, illetve a nemzetköziséget a maga lényegi alkotórészeként tudó, igaz hazafiság. Mindez azonban már afirmatív dialektika — nyitott dialektika, személyiségfilozófia, és nem utolsósorban a nemzetelmélet tágabb, szélesebb kérdésköreibe tartozik már bele. Megválaszolásuk így nem ennek — egy más előadásnak lehet csak feladata.

CSABA KISS GY. (Budapest)

Zum Kontext der ungarländischen Literaturen am Anfang des 20. Jahrhunderts

In den letzten Jahren des vorigen Jahrhunderts erschienen die Bände der *Österreichisch—Ungarischen Monarchie in Schrift und Bild*, jener repräsentativen Buchreihe, deren Zustandekommen unter anderen solchen prominenten Persönlichkeiten zu verdanken war wie Kronprinz Rudolph und Maurus Jókai. In dieser vielseitigen Schilderung hatte auch die Literatur Platz zu finden; jedem Land und jeder Provinz folgten Kapitel der Literaturgeschichte der jeweiligen Völker. Es waren dies kurze historische Überblicke der Nationalliteraturen der Monarchie, sogar in jenen Fällen, in denen ein beträchtlicher Teil der Nation außerhalb der Grenzen des Staates lebte. Der Leser dieser Zusammenfassungen konnte den Eindruck haben, jede der Nationalliteraturen sei eine in sich geschlossene kleine Welt. Als wäre es nur eine Nebensache gewesen, daß diese Literaturen im gleichen Staate entstanden, in dem doch die Schriftsteller keinen Reisepaß brauchten, um die anderssprachigen Kollegen in ihrer Heimat aufzusuchen. Die literaturhistorischen Skizzen des Sammelwerkes tragen das Gepräge der Epoche des Nationalismus; ihre Autoren haben gerne die Faktoren der spezifischen Entwicklung, die Besonderheiten des Nationaltypischen in den Vordergrund gestellt.

In unserem Referat sind wir bestrebt, folgende Fragen zu beantworten: Was bedeutete das Zusammenleben mehrerer Nationalliteraturen in Ungarn in den zwei ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts? Gab es zu dieser Zeit überhaupt einen ungarländischen literarischen Kontext, der die verschiedenen Literaturen in irgendwelcher Hinsicht verband? Auf den ersten Blick scheint es uns, daß sich diese Frage eben so leicht mit Ja wie auch mit Nein beantworten ließe. Aus der Evidenz der staatlich-politischen Gemeinschaft folgt nun, daß gewisse Bedingungen im Grunde genommen für jede Nationalliteratur gleich bzw. ähnlich waren. Als weitere Evidenz gilt, daß die nichtungarischen Literaturen reiche Beziehungen zu den Literaturen ihrer Mutterländer hatten. Lebte doch der größte Teil z.B. der Rumänen und Serben in den Nachbarländern; die in Ungarn ansässigen Rumänen und Serben hatten mit jenen die gleiche historische und literarische Tradition. Literarische Innovationen pflanzten sich in der rumänischen oder der serbischen Literatur ungeachtet der Staatsgrenzen fort. Nehmen wir nur den sprachlich-ethnischen Aspekt in Betracht, so dürfen wir mit Recht behaupten, daß die "staatsbürgerliche Zugehörigkeit" der Literatur keine wesentliche Rolle spielt.

Dennoch sollten unseres Erachtens die komparatistischen Forschungen in Mittel — oder Zentral-Europa (das will heißen, in einer Übergangszone mit im Laufe der Geschichte veränderlichen Grenzen) den verschiedenen Formen der literarischen Symbiose erhöhte Aufmerksamkeit schenken. Es gab in unserem Raum sehr aufschlußreiche Fälle des Zusammenlebens von Nationalliteraturen, mit vielseitigen entwicklungsgeschichtlichen Kontakten und typologischen Zusammenhängen. In diesem "europäischen Zwischenfeld" (wie Zoran Konstantinović unseren Raum mit Recht genannt hat) brachten die historischen Grenzen Kultur- und Literaturkomplexe zustande, spezifische Formen der Symbiose, die keinesfalls unter der Optik dieses oder jenes Nationalismus bewertet sein sollten.

In der folgenden Skizze möchten wir also eine Art Arbeitshypothese formulieren, einige Gesichtspunkte zu einer komplexen Analyse der literarischen Wechselseitigkeit in der gegebenen Zeit und dem gegebenen Raum bieten. Als methodologische Voraussetzung der Erörterungen nehmen wir an, daß zwischen Nationalliteraturen und der Weltliteratur weitere Stufen, die sog. übernationalen Literaturkomplexe oder -synthesen zu finden sind.¹

Das bereits erwähnte europäische Zwischenfeld, oder mit anderen Worten, Ostmitteleuropa ist ein breiterer Rahmen der Entwicklung, in der betrachteten Periode spielte hier ohne Zweifel auch die Monarchie eine wichtige Integrationsrolle, wie György Mihály Vajda in einem seiner Aufsätze festgestellt hat: "An der Jahrhundertwende bewiesen die meisten Literaturen Ostmitteleuropas die Tatsache der Zugehörigkeit zur Österreich—Ungarischen Monarchie und deren Folgen; entweder im Sinne, daß sie gegen die Monarchie kämpfen und sich befreien wollten oder in dem Sinne, daß sie Antriebe, Kulturvermittlung bekamen, Wirkungen aus Wien, Prag, Budapest, Triest usw.; oder aber bedeutete für sie das Dasein der Monarchie und die Zugehörigkeit zu dieser eine Herausforderung, als Reaktionsreflex, eine Inspiration zu erhöhten nationalen, humanen und revolutionären Leistungen..."²

Sogleich stellt sich die Frage: Inwiefern ist eine nächste Abgrenzung an der Leitha möglich, in welcher Hinsicht war Ungarn Träger eines Komplexes von Nationalliteraturen? Die Sonderstellung des damaligen ungarischen Königreichs, die alten Traditionen der Eigenstaatlichkeit und die darauf reflektierenden Ideologien haben im Laufe der Geschichte eine gewisse ungarländische Identität ausgebildet, und dies nicht nur bei den Magyaren. Dieses — oft als *patriotismus hungarus* bezeichnete — Bewußtsein wurde aber infolge der nationalen Gegensätze im 19. Jahrhundert immer schwächer. Jedenfalls trugen gewisse Bestandteile des gemeinsamen Kulturgutes, Häufigkeit der Kontakte, ähnliche Strukturen der literarischen Kommunikation und Mehrsprachigkeit in ethnisch gemischten Gebieten dazu bei, daß sogar zu Beginn des 20. Jahrhunderts einige Formen der Symbiose zu finden waren.

In dem komparatistischen Handbuch von Dionýz Ďurišin kann man folgendes über den Faktor des staatlichen Zusammenlebens mehrerer Nationalliteraturen lesen: "Im allgemeinen dürfen wir behaupten, daß in verschiedenen Fällen der spezifischen Gruppierung der europäischen Literaturen einer der entscheidenden Faktoren das staatsbildende, das administrativ-politische Prinzip

sei. Das ist nämlich ein Prinzip, welches sowohl in der Vergangenheit als auch in der Gegenwart — mit gewissen Verschiedenheiten — eine relative Gemeinsamkeit im Charakter des ideologisch—gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Hintergrundes der gegebenen Literaturen zu Folge hatte.”³ Was in Ungarn die literarische Wechselseitigkeit verschiedener Nationalliteraturen im 19. Jahrhundert betrifft, liegt relativ gut aufgearbeitetes Quellenmaterial und eine zuverlässige Fachliteratur vor. Im Zeitalter des Nationalismus verlor das Gefühl der Zusammengehörigkeit der Literaturen des gemeinsamen Vaterlandes von Jahr zu Jahr immer mehr an Bedeutung. Noch vor 200 Jahren hatte Paulus Wallaszky in seinem *Conspectus*... die Schriftsteller verschiedener Sprachen und Nationalitäten des Landes nebeneinander behandelt,⁴ 100 Jahre später nahmen die nationalen Literaturgeschichten bereits die Sprache zum Ausgangspunkt. In den ungarischen Bearbeitungen finden anderssprachige Autoren keinen Platz mehr, andererseits versäumen es die slawischen und rumänischen Literaturhistoriker, die Beziehungen zur ungarischen Literatur zu erwähnen.

Viele entwicklungsgeschichtliche Kontakte und Parallelzüge der Entwicklung der einzelnen Nationalliteraturen des Karpatenbeckens aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts sind aufgeklärt worden. Hier wollen wir nur auf die vielseitigen Forschungen von László Sziklay über das Zusammenleben mehrerer Nationalliteraturen im zeitgenössischen Pest und Ofen hinweisen.⁵ Die Formen und Komponenten der literarischen Symbiose am Anfang dieses Jahrhunderts sind wohl weniger aufgedeckt worden, wenn auch die Rezeption von Ady und des Kreises der Zeitschrift *Nyugat* bei den Nachbarvölkern relativ gründlich erforscht scheint. Man hat allerdings den Eindruck, daß im ungarischen Literaturbewußtsein diese literarische Symbiose als eine nur marginale Erscheinung gegenwärtig ist, obgleich die seinerzeitigen Vertreter der neuen ungarischen Literatur diesen Beziehungen große Bedeutung beigemessen haben. In der slowakischen, rumänischen, serbischen usw. Tradition aber werden die Tendenzen der nationalen Absonderung in den Vordergrund gestellt. Unter diesem Aspekt wird die nationale Befreiung zur wichtigsten Tatsache, und bei solcher Betrachtung der Kulturgeschichte soll die Symbiose mit der ungarischen Literatur — fast gesetzmäßig — abgewertet werden.

Charakterisieren läßt sich in einer kurzen Zusammenfassung der ungarländische Literaturkomplex am Anfang unseres Jahrhunderts durch folgende Erscheinungsformen: die Gemeinsamkeit des staatlich-politischen Lebens, dazu sprachliche Intoleranz der ungarischen Behörden wie auch persönliche Diskriminierung der Nichtungarn, weiter die nationalen Antagonismen im breitesten Sinne des Wortes; Häufigkeit der persönlichen Beziehungen der Literaten; gemeinsame Zentren des kulturellen und literarischen Lebens (vor allem Budapest); gewisse kulturelle Institutionen, die jedem Staatsbürger ungeachtet seiner Muttersprache mehr oder weniger offenstanden (Kirchen, zum Teil das Schulwesen, Druckereien usw.); das Phänomen des sog. Biliterarischen⁶ — d.h. eine Interferenz literarischer Strukturen als Konsequenz einer zweisprachigen Leserschicht; das Ungarische als literarische Vermittlungssprache; die verschiedenen Typen literarischer Zwei- und Mehrsprachigkeit; und nicht zuletzt die

typologischen Parallelfälle, die auch eine Verwandschaft mit dem ostmitteleuropäischen Literaturtyp aufweisen können. Diese Aufzählung enthält zugleich den Entwurf einer späteren Synthese, zu welcher aber noch gründlichere Quellenforschungen nötig wären. Diesmal müssen wir uns mit der Aufstellung eines Problemerkatalogs begnügen.

Die Bedeutung des staatlichen Zusammenlebens im Falle des ungarischen Königrechs hat auch Đurišin in seiner Arbeit erwähnt: "Man darf auch die literarischen Beziehungen solcher Nationen nicht vernachlässigen, die unter sich keine ethnische Verwandschaft haben, aber im Laufe der Geschichte in seinem Staate zusammenlebten. So z.B. müssen in der Forschung der literarischen Beziehungen der Slowaken und anderer Völker auch diejenigen zur ungarischen Literatur betrachtet werden, ebenso wie Tatsachen der ungarisch—südslawischen Beziehungen usw."⁷ Diese Momente wurden von einem anderen Slowaken, Rudo Uhlár, 1932 folgendermaßen empfunden: "In der letzten Zeit hat unsere Intelligenz sich an die ungarische Literatur, Kultur, an die ungarischen Übersetzungen fremder Literaturen gewöhnt, sie sieht es so, daß die ungarische Literatur zu ihr am nächsten, auf einer erreichbaren Kulturstufe steht, sie erblickt in dieser Literatur ihre eigene Sache."⁸

Welche Vermittlerrolle die ungarische Literatur in dieser Epoche spielte, darüber gibt es viele Aufzeichnungen, Interviews, Äußerungen slowakischer, serbischer, rumänischer und kroatischer Literaten. Andererseits aber waren auch drückende Vorurteile wirksam. Anlässlich der ungarischen Übersetzung der rumänischen Gedichte von Cosbuc schrieb ein zeitgenössischer Kritiker: "In der Weltliteratur findet man kaum zwei Völker, die so wenig literarische Beziehungen haben, wie Rumänen und Ungarn. Die chinesische Mauer der politischen Vorurteile verschließt mit standhafter Verstocktheit die geistigen und künstlerischen Produkte vor den beiden Völkern."⁹ Daß der Kreis der progressiv-modernen Zeitschrift *Nyugat* die persönlichen Kontakte zu den Schriftstellern der anderssprachigen Literaturen Ungarns konsequent suchte, beweist die Fachliteratur mit vielen konkreten Beispielen; der Serbe Todor Manojlović, die Rumänen Octavian Goga und Emil Isac gehörten zum Freundeskreis von Endre Ady. Der junge serbische Dichter und Publizist, Veljko Petrović, führte einen öffentlichen Briefwechsel mit Dezső Kosztolányi usw. Ein interessanter Versuch literarischer Vermittlung war die im Jahre 1906 in Budapest verlegte Zeitschrift *Croatia*, in der serbische und kroatische Autoren über ihre engere Heimat und Kultur in ungarischer Sprache berichteten.¹⁰ In dieser Epoche spielte Budapest als Zentrum des politischen und kulturellen Lebens auch in der serbischen, rumänischen, slowakischen und kroatischen Literatur eine hervorragende Rolle. Besonders als Universitätsstadt war sie von großer Bedeutung, die nichtungarischen Studenten hatten viele Organisationen in der Hauptstadt, wo sie die neuesten Informationen aus der ganzen Welt aufnehmen konnten. In Budapest wurde im Jahre 1902 die Zeitschrift *Luceafărul*, das Organ der jungen rumänischen Generation gegründet; sieben Jahre später folgen die jungen Slowaken dem Beispiel mit der Zeitschrift *Prúdy*. Unter den Autoren der nichtungarischen Literaturen gab es in dieser Zeit viele, die des Ungarischen, vor allem infolge des Schulsystems mächtig

waren. In der zeitgenössischen ungarischen Presse findet man Publikationen von Veljko Petrović, Emil Isac u.a. Dies war aber ein anderer Typ der Zweisprachigkeit als im Falle von Mihály Vitkovics in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, der mit seinen Gedichten sowohl der serbischen als auch der ungarischen Literatur zugehörte. 70—80 Jahre später war die Trennung viel schärfer geworden, man mußte zwischen den beiden Nationen wählen: entweder — oder; einen dritten Weg gab es nicht. Konnte es während der Schulzeit noch vorkommen, daß jemand in zwei Sprachen literarische Versuche machte, mußte er sich später entscheiden. Immerhin boten die erworbenen Sprachkenntnisse die Möglichkeit zum Auftritt im Interesse der eigenen Kultur vor der ungarischen Öffentlichkeit.

Wo nun die Grenzen des ungarländischen Literaturkomplexes zu ziehen sind, kann Ady's Wirkung und Rezeption am besten zeigen. Vor 1918 war der Dichter und Publizist Ady nämlich nur in denjenigen Literaturen anwesend, die mit der ungarischen Literatur im gleichen Staate standen.¹¹ In serbischer Sprache ist sein erstes Gedicht schon 1906 erschienen,¹² die erste rumänische Übersetzung stammt aus dem Jahre 1909,¹³ und im nächsten Jahr reflektiert Pavol Országh-Hviezdoslav, der bedeutendste slowakische Dichter, über Ady's *Lied des ungarischen Jakobiners*.¹⁴ Als Gegenprobe mag die Ady-Rezeption bei Tschechen und Polen gelten. In Böhmen z.B. erscheint die erste Reflexion über seine Poesie erst anläßlich seines Todes (1919), und die ersten Übersetzungen seiner Gedichten werden 13 Jahre später gedruckt.¹⁵ In Polen sind Informationen über Ady erst in den Zwanzigerjahren zu lesen.¹⁶ Die ästhetischen und ideologischen Impulse seiner Lyrik konnten sich also viel schneller verbreiten in dem Raum, wo der ungarischen Sprache eine Vermittlerrolle und der politischen Botschaft seiner Dichtkunst eine wichtige Aktualität zukam.

Die ehemaligen Modelle der Symbiosen — mit ihren positiven und negativen Erfahrungen — bieten viel bemerkenswertes. Die gründliche Erforschung dieser Problematik könnte auch einen Beitrag zur literarischen Zusammenarbeit Mitteleuropas leisten.

Anmerkungen

1. Siehe: Dionýz, Ďurišin: *Problémy medziliterárnych spoločností*. In: *Teória literárnej komparatistiky*. Bratislava, 1985.² 269—303.; Bleicher, Thomas: *Literaturkomplexe in komparatistischer Perspektive*. - Neohelicon 1981. 2. 9—52.
2. Vajda György Mihály: *Vázlat a századforduló irodalmáról*. - Helikon 1969. 1. 12.
3. Dionýz, Ďurišin: *Teória literárnej komparatistiky*. Bratislava, 1985.² 285.
4. Wallaszky, Paulus: *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria ab initis Regni ad nostra usque tempora delineatus*. Posonii—Lipsiae, 1785.
5. Sziklay, László: *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrere südosteuropäischer Kulturen in Ofen-Pest zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: *Die Stadt in Südosteuropa*. München, 1968.
6. Vgl. Chmel, Rudolf: *Slovensko—mad'arská biliterárnost*. In: *Literatúry v kontaktoch*. Bratislava, 1972. 44—76.
7. Dionýz, Ďurišin op. cit. 271.
8. Uhlár, Rudo: *Vzt'ahy medzi slovenskou literatúrou a literatúrami susednými*. In: *Detvan*. 50 rokov v Prahe. 1932. 120.

9. Ciura, Alexander: *Cosbuc — magyarul*. - Familia 1903.
10. Das Wirken dieser Zeitschrift hat Stojan D. Vujičić aufgearbeitet: "Croatia". *Délszláv—magyar közeledés (1906)*. - Helikon 1969. 106—108.
11. Siehe: Fried István: *Ady Endre és a szomszéd népek irodalma*. - Jelenkor 1977. 11. 1016.
12. Über die Ady-Rezeption in der serbo-kroatischen Literatur: Stojan D. Vujičić: *Ady és a szerbhorvát írók*. - Világirodalmi Figyelő 1958. 2. sz.; Bori Imre: *Ady a szerbhorvát irodalomban (1906—1944)*. In: *Az Ady-vers időszerűsége*. Újvidék, 1977.; Lőkös István: *Ady és Kelet-Európa*. In: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*. Bp. 1984.
13. Zur rumänischen Ady-Rezeption: Codarcea, Corneliu: *A korabeli román sajtó Ady Endréről*. - Igaz Szó 1957. 11. 906—912.; Dávid Gyula: *Az Ady-mű a román irodalomban*. - Tiszatáj 1977. 12.; Domokos Sámuel: *Magyar—román irodalmi kapcsolatok*. Bp. 1985.
14. Zur slowakischen Ady-Rezeption: Csukás István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*. Bp. 1961.
15. Vgl. Rákos Péter: *Ady csehországi fogadtatásához*. - Tiszatáj 1977. 12.
16. Über die polnische Rezeption von Ady: Cygielska, Elżbieta: *Az Ady iránti lengyelországi érdeklődés kezdetei*. - Filológiai Közlöny 1971. 3—4. 521—525.

KOVÁCS J. BÉLA (Budapest)

A Brassói Lapok és a nemzetiségi kérdés

”Egy kisebbségi népnek nincs sok fegyver a kezében, s ami van, annak tisztességesnek kell lennie, hogy hatásos lehessen.”¹ Kacsó Sándor, az egykori Brassói Lapok főszerkesztője vetette ezeket a szavakat papírra, mintegy fél évszázaddal ezelőtt.

A kisebbségi magyarság egyik leghatásosabb fegyvere hosszú ideig a magyar nyelvű újság volt, amely nemcsak a társadalmi és művelődési élet eseményeiről tudósított, hanem a közvélemény és a nemzetiségi tudat alakításának is hatékony eszköze volt: leleplezett, oktatott, kezdeményezett és szervezett, helytállásra és összefogásra buzdított. A tömegek számára a magyar nyelvű sajtó volt a nyelvápolásnak és a nemzetiségi tudat egyik fontos tényezőjének, az irodalomnak a fóruma is. Az új tehetségek Erdélyben 1918 után más lehetőségek hiányában többnyire a napilapok irodalmi mellékleteiben jelentkeztek.

A két világháború közötti legális erdélyi magyar újságok közül a Brassói Lapok volt a legolvasottabb, a legbátrabb hangú, a ”legmagyarabb” újság, Erdély vezető napilapja. Volt, amikor Kolozsvárott több előfizetővel rendelkezett, mint a helybeli lapok bármelyike. Mindenütt, ahol csak magyarok éltek, több ezer példány fogyott el belőle. Felvirágzásához Brassó adottságai is hozzájárultak. Ezek: a város fekvése, amely megkönnyítette a terjesztést; az etnikai háttér: a színmagyar Székelyföld sok százezres népessége, a Barcaság és a csángó falvak, valamint a százezres magyar lakosságú főváros, Bukarest közelsége. Brassó román—szász—magyar lakosságú lévén, a cenzúra sem volt olyan szigorú, mint a magyar városokban.

A Brassói Lapok magánvállalkozás volt. Grünfeld József nyomdatulajdonos alapította 1895-ben az Osztrák—Magyar Monarchia határvárosában. Az I. világháború végéig csak helyi jelentőséggel bírt. Konzervativizmusa az impériumváltás után is megmaradt, az Országos Magyar Pártot fenntartás nélkül támogatta. Országos jelentőségű, korszerű demokratikus sajtóforummá Grünfeld veje, Kahána Bernát — előbb ügyvezető igazgató, majd laptulajdonos — fejlesztette. Az ”egész magyar nyelvterület polgári baloldali küzdelmeinek végvári otthonává” a korszak legkiválóbb romániai magyar újságírója, Kacsó Sándor szerkesztője, majd főszerkesztője munkássának 13 éve alatt, 1927 és 1940 között fejlődött. Jelen dolgozatomban ezzel az időszakkal foglalkozom.

Az 1927-es átszervezés után a főszerkesztő névleg továbbra is a konzervatív Szele Béla maradt, a lap szellemi irányítója azonban a polgári baloldali Füzi Bertalan, majd a demokrata Kacsó Sándor lett. A lap tulajdonosai és szerkesztői

a liberalizmus szellemében tág teret biztosítottak Kacsó demokratikus összefogást hirdető elveinek. Így bontakozhatott ki Kacsó mennyiségre is igen jelentős, több kötetnyi vezércikket, vitairatot, riportot és glosszát kitevő publicisztikai munkássága.

A Brassói Lapok a legjobb romániai magyar újságírókat szerződtette. Ebben az időszakban hosszabb-rövidebb ideig a szerkesztőség belső munkatársa volt: Balogh Edgár, Benamy Sándor, Cseresnyés Sándor, Finta Zoltán, Gábor István, Gárdos Sándor, Halász Sándor, Kakassy Endre, Kőműves Géza, Kőrösi-Krizsán Sándor, Mikes Imre, Nagy Karola, Pogány Marcell, Ruffy Péter, Salamon Ernő és Simon Magda. Sűrűn írt a lapba Kacsó egyik legfőbb szövetségese, Tamási Áron is, akinek Tiszta beszéd címmel állandó rovata volt.

A lap köré kiterjedt vidéki szerkesztőhálózatot alakítottak ki. A mindenütt való "jelenlét" alapelve vált, Erdély csaknem minden részében volt a Brassói Lapoknak munkatársa.

A soknemzetiségű Nagy-Románia egyik legsúlyosabb gondja a nemzeti-ségi kérdés — az ország nem román nyelvű népeinek egyenjogúsága volt. Bár 1918-ban a gyulafehérvári egyesülési gyűlésen ünnepélyesen kinyilatkoztatták, hogy az együttélő nemzetiségek "teljes nemzeti szabadságot" kapnak; az oktatás, közigazgatás és az igazságszolgáltatás saját anyanyelvükön történik, nemzetükből választott képviselők révén minden nemzetiség számarányának megfelelő képviseleti jogot kap; az 1919. december 9-én Párizsban aláírt kisebbségi szerződésben pedig a román kormány kötelezte magát, hogy "az ország minden lakosának születési, állampolgársági, nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül az élet és szabadság teljes védelmét biztosítja"² — a gyakorlat másként alakult.

Megtűrték ugyan, hogy a magyar és a német kisebbségnek saját nemzeti pártja legyen, de az uralkodó osztály politikája a nemzetiségek elnyomására irányult. Diszkriminációs intézkedések egész sora sújtotta az ország népességének 28%-át kitevő, mintegy ötmilliónyi kisebbséget. Többek között: a nemzetiségi területek lakóira kivetett adók mennyisége többszöröse volt a román területek adóinak; tilos volt a nemzetiségi nyelvek használata a közigazgatásban; a nemzetiségi anyanyelvi oktatást különféle, az elrománosítást szolgáló törvények sorával nehezítették meg vagy tették lehetetlenné.

Románia — és a kelet-európai államok — egyik fő jellemzője 1933 után a fasizmus előretörése volt. A Vaszgárda a román politikát befolyásoló tömegmozgalommá erősödött. A fajelmélet alapján nyíltan hangoztatta, hogy a kisebbségeket Romániában csak megtűrt, idegen elemeknek tekinti. Szélsőséges felfogása a hivatalos román kisebbségi politikát is befolyásolta, a román kormányok kisebbségi politikája a faji eszmék hatása alá került. Jellemző volt a híres bukaresti ügyvéd, egyetemi tanár, később külügy-, majd igazságügyminiszter, Istrate Micescu kijelentése: "Amikor Romániában jogokról beszélek, lelkiismeretem tiltja, hogy más jogokra is gondoljak, mint a románokéra."³ A Țara Noastră, Goga pártjának a lapja még szélsőségesebben fogalmaz: "Aki nálunk akar élni, az idevévedt idegen várjon szerényen, félrehúzódva, és elégedjék meg azzal, ami marad, ha egyáltalán marad valami. Először a román és csak azután a hivatlan vendég (...) Nem hetven százalékosnak, hanem száz százalékosnak kell

lennie a román életnek Romániában. Ezt akarjuk, és senki nem vetheti a szemünkre, ha ma kidobjuk a zsidó nemzetiséget és a revizionisták ellenséges indulatát.”⁴

A romániai magyarság kisebbségi életének — társadalmi, gazdasági, politikai, művelődési, egyházi és egyéb vonatkozásainak — a tárgyalt korszakra vonatkozó legteljesebb és legösszefüggőbb képét a Brassói Lapokból ismerhetjük meg. A Brassói Lapok — nagyrészt Kacsó Sándor szerkesztői politikájának köszönhetően — népi demokratikus magatartásával mindvégig a nemzeti identitás védelmében, a román—magyar demokratikus együttélés szellemében következetesen küzdött a nacionalizmus, a sovinizmus és a fasiszmus minden megnyilvánulása ellen, és mozgósította a közvéleményt a spanyol köztársaság és az európai népfrontmozgalmak mellett. Vezető szerepet vállalt a romániai magyar fiatalság népfrontos összefogása, a Vásárhelyi Találkozó előkészítésében is. A ”kisebbségi realizmus” jegyében példásan valósította meg a népi, a polgári liberális és a baloldali kisebbségi gondolkodás összekapcsolását, szintetizálását. Mindvégig megalkuvás nélkül, bátran kiállt a romániai magyarság nemzetközi szerződésekben és állami törvényekben biztosított jogaiért, hangoztatva, hogy a fennmaradás alternatívája nemcsak a kisebbségnek, hanem a román nemzetnek is létérdeke, mert a nemzeti-nemzetiségi kérdés-rendezettsége a társadalmi és politikai rendszer demokratizmusának is mércéje. ”Egy kisebbségi nemzet létszüksége a demokrácia. Minden kizárólagossági törekvés, fajelmélet és parancsuralmi elv érvényesítése az ország életében megsemmisítéssel fenyegeti a kisebbséget” — fogalmazta meg Balogh Edgár.⁵

Igen fontos nemzetiségpolitikai gondolatokat vetett fel az 1937. július 26-i számban *A demokrácia mint kisebbségi program* című cikk. ”Valóban a kisebbségi kérdés megoldása az igazi demokrácia fokmérője. (...) A sarkalatos tétel: a demokrácia. Aki bent és kint a demokráciáért küzd, az a magyar kisebbségeket védi, és minden országbeli magyarok boldogulását elősegíti. A magyar kisebbségek, az összmagyar érdek és a demokrácia útja: egy!” — jelentette ki a cikkíró. A Brassói Lapok a nemzetiségi kérdés rendezését elsősorban az illető ország belügyének tekintette, amelyet a szomszédos országokkal való viszony is befolyásol. ”Ezért hirdettük gyakran a Magyarországgal való megegyezés szükségességét” — írta. Egy évvel később Kacsó Sándor így vélekedett: ”A két állam, mint két impérium megegyezése szükséges ahhoz, hogy egymásra találhasson a két nép is. (...) A két nép összefogásának a lehetőségeit azonban meg kell teremteni, meg kell munkálni úgy a lelkekben, mint a mindennapi élet apró eseményeiben. A romániai magyarság a két ország közeledésétől várja ezt a politikailag és erkölcsileg is magasabbrendű összefogást, és egyaránt kiáltja úgy Budapest, mint Bukarest felé, hogy ezt csak a kisebbségi kérdés kielégítő rendezésén keresztül lehet elérni.”⁶

A kisebbségi kérdést alapkérdésnek tekintették, amely megoldásában Magyarország és szomszédai egyaránt érdekeltek. Ez különösen 1938 után, amikor Magyarország jelentős kisebbségi népességgel gyarapodott, azzal a várákozással járt, hogy Magyarország mutasson a világ számára követendő példát a kisebbségi kérdés demokratikus megoldásával. A ”kölcsonosság elvét”

”történelmi parancs”-ként fogták fel. ”Minden magyarországi kezdeményezést, amely a kisebbségi kérdés megoldása felé mutat, jóleső és reményteljes izgalommal fogadunk, s olyan példát látunk benne, amelynek hatása alól nem térhetnek ki a többi kisebbségtartó államok sem” — jelentette ki Kacsó az 1939-es újévi vezércikkben.

”A kisebbségpolitika nem pártkérdés, hanem országos ügy, amelynek minden rendszerben fejlődnie kell”⁷ — állapította meg ugyanő egy másik írásban. A Brassói Lapok mindig határozottan tiltakozott a kisebbségek túszként, zálogként tekintése ellen. A kisebbségi kérdés rendezését a nemzetközi béke biztosítékának, nagyon fontos, komoly és felelősségteljes állampolitikai feladatnak tekintette.

A romániai nemzetiségpolitika legtöbb sérelmet kiváltó területe az iskola-kérdés volt. A Brassói Lapok két évtizeden keresztül állandó harcot folytatott a kisebbségeknek az anyanyelven történő iskolai oktatása érdekében. Az iskolai tanévkezdés, tanévzárás és az érettségi vizsgák idején a Brassói Lapokban kiemelten kezelt téma volt az iskoláztatás, de máskor is gyakran foglalkozott az anyanyelvű oktatás sorsdöntő kérdéseivel. Az anyanyelvű elemi iskolai oktatást állampolgári jognak tekintette a lap. ”Nagy lépés volna a nemzetiségek ügyének megnyugtató rendezése felé, ha a kisebbségi vidékek állami iskolái olyanokká válnának, amilyeneket a nemzetiségeknek joguk és gyermekeik érdekében kötelességük is igényelni”⁸ — állapította meg az 1938. december 5-i vezércikk.

Angelescu miniszternek a Székelyföld és a határszél magyar iskoláinak elrománosítását szorgalmazó utasítására Kacsó Sándor az anyanyelv védelmében így válaszolt: ”A nyelv maga csak eszköz, minden embernek s minden népnek öröklött kis vagyontársa, amelyhez erkölcsi, lelki és gazdasági adottságai és lehetőségei fűződnek, amely azért ugyanúgy vagyont, s ezért talán az egyetlen elvitathatatlanul személyes tulajdonjog, mert rajta keresztül, az ő segítségével bontakozik ki mindazon erkölcsi, szellemi és gazdasági értéke, amely az egyetemes emberiség értéke is mindörökké. A nyelvet elvenni egy néptől a legnagyobb merénylet az emberiség ellen, és vissza is üt mindig, kegyetlenül. A megtámadott nyelv olyan félteni való kincs lesz mindjárt a megtámadás pillanatában, mintha már nem is eszköze volna az embernek, hanem maga a cél.”⁹

A Brassói Lapok 1934-ben kulturális programként hirdette meg az egész ország területén élő magyarság valóságának feltárását. A vezércikket Kacsó Sándor írta, aki néhány évvel korábban erdélyi falumonográfia sorozat megjelentetését tervezte. Most így ír: ”Ne legyen Erdélynek olyan zuga, amelynek fájdalmát, vágyait és akarátát meg ne szólaltatnánk. (...) A Brassói Lapok a falvakkal, a városokkal, a néppel való érintkezést állandó újságíróimunkává, rendszerre teszi.”¹⁰

A harmincas évek közepén állandó sorozattá vált a lapban a ”Lássuk Kolozsvárt!”, Sepsiszentgyörgyöt, Dévát, Szatmárt, Erdővidéket, Érmelléket, Máramaroszigetet stb. című egész oldalas riportsorozat. A Brassói Lapok rendkívül gazdag és sokrétű, igen értékes szociográfiai riportanyagot közölt. Legszínvonalasabb darabjai túlléptek a magyar nemzetiség társadalmi állapotának, különböző rétegei életviszonyainak egyszerű feltérképezésén, a megoldatlan

társadalmi kérdések feltárásában radikális lendületről és állásfoglalásról, népben és nemzetiségben való gondolkodásról tanúskodnak, azt hirdetik, hogy a kisebbségi sorsban az írástudóknak a nép oldalán a helyük. Ezek a szociográfiai írások a múlt és a jelen elfogulatlan vizsgálatával a két világháború között életparancsként jelentkező nemzetiségi önismeret fejlődését segítették elő.

A Brassói Lapok mindvégig nemcsak rokonszenvvel kísérte a magyarországi szociográfiai mozgalom és a romániai Dimitrie Gusti-féle szociológiai iskola próbálkozásait, hanem követésre, példaképül is ajánlotta a fiatal erdélyi magyar értelmiség számára azokat.

A romániai magyarság önfenntartásához nélkülözhetetlennek tartott eszmények legteljesebb megfogalmazásával Kacsó Sándor publicisztikájában találkozhatunk. Ezek: a "kisebbségi humánus", az erdélyi magyarság és románság testvéri együttélése, a demokratikus fejlődés, a dolgozó nép szociális, gazdasági és kulturális felemelése. A "kisebbségi humánus" gondolata Győry Dezsőnek a kisebbségi magyarság európai küldetését hirdető messianisztikus hitvallásával, Fábry Zoltán "muszaj-humanizmusá"-val, a Sarlós mozgalom Duna-völgyi egymásrautaltságot és a nemzetiségek hídszerepét hirdető eszmerendszerével áll rokonságban. A romániai magyarság beszűkült, kedvezőtlen kisebbségi kereteiből Kacsó és a Brassói Lapok az európai, az általános haladás irányában kereste a kiutat. "Életparancs, hogy a kisebbségi nép találja meg a mai idők arany középútját, azt a demokráciát, amelyben a humanizmus és a szocializmus tartalma erkölcsi parancsként érvényesül, s amelyben nem az elnyomás és türelmetlenség jelentkezik a politika fegyvereként, hanem a megértés és igazságérzet"¹¹ — írta le Kacsó 1928-ban a román Pen Club vitájában, és ismételte meg ezt 1937-ben a Brassói Lapokban. "Ézért az arany középútért azonban harcolnunk kell, nehogy még járhatatlanabbá válják a nagy világnézeti harcban" — tette hozzá.

A transzilvanizmussal rokon gondolat: a Romániában együtt élő népek testvériségének, pontosabban az Erdélyben közös múltú románok, magyarok és szászok megértésének, kulturális közeledésének hangoztatása különösen a Harmadik Birodalom Drang nach Osten politikája hatására, a Lajtánál való megjelenése után vált egyre gyakoribbá és időszerűbbé. "Háromfajta nép élt itt mindig együtt, s ennek a három fajtnak élnie kell ezután is. Kétségtelenül történelmi hiba vagy éppen vétek volt, ha a három fajta közül bármelyik is el akarta nyomni a másik kettőt"¹² — jelentette ki Kacsó Sándor.

A Brassói Lapok sohasem feledkezett meg a "nemzetiségi realizmus" az "itt és most" parancsáról, arról a dialektikus történeti közösségről, amely a romániai magyar nemzetiséget és létérdekeit a román nép és szellem realitásaihoz, haladó hagyományaihoz fűzi. "Tudjuk és valljuk, hogy itt kell élnünk, s vállaljuk ennek minden természetes következményét. De itt nemcsak élnünk kell, hanem megélnünk is egyetértésben és békében a többségi román néppel. Ezt a lehetőséget pedig az a demokratikus népszemlélet biztosíthatja nekünk, amely előfeltétele a két nép őszinte és becsületes közeledésének is. Az a szellemiség és politikus felfogás ez, amelyért a transzilvániai románság legnagyobb történelmi alakjai harcoltak évszázadokon keresztül"¹³ — hirdette Kacsó. A Brassói Lapok ezért állt ki az 1935 karácsonyára meghirdetett román—magyar írótalálkozó

gondolata mellett, ezért támogatta Petru Groza Ekésfrontjának és a Magyar Dolgozók Szövetségének népfrontos együttműködését. A Vásárhelyi Találkozón az erdélyi magyarság és a román nép építő együttműködésének útjáról és feltételeiről Kacsó Sándor beszélt. A magyar és a román nép közeledésében a Brassói Lapok a magyar kisebbségnek "hídszerepet" szánt. "Mi nem a két nép közé, hanem a két nép között állunk"¹⁴ — írta.

A Brassói Lapok a terjeszkedő fasizmust a kelet-európai kis népek legnagyobb veszedelmének tekintette. "Nekünk békére és nyugalomra van szükségünk, hogy együttesen és szilárdan vívhassuk meg azokat a harcokat, amiket a kisebbségi helyzet magával hoz. Vak az a kisebbségi ember, aki a hitleri nacionalizmust Romániában várja, idézi, óhajtja"¹⁵ — jelentette ki már 1933-ban Kacsó Sándor.

A fasizmussal szemben az antifasiszta népfrontot és a Duna-völgye népeinek megbékélését, demokratikus összefogását sürgették. Utóbbi legfőbb feltételeként a kisebbségi kérdés "komoly és becsületes megoldását" jelölték meg. "A kisebbségi kérdés méltányos rendezésével a határok fölött vissza lehet állítani azokat a népi és nemzeti kulturális egységeket, amelyek biztosítják a tartós békét és szilárdan hordozhatják a Duna-menti államok építő szövetségét"¹⁶ — remélte Kacsó 1938-ban. (Balogh Edgárnak A Duna-medence szellemi élete címmel volt állandó rovata a Brassói Lapokban.)

Az események azonban mást hoztak, a Duna-völgyi összefogás helyett a területrendezések, a müncheni és a bécsi döntés, majd a világháború következett, amely végképp megghiúsította a reményeket. "A nagyhatalmak már megint nem népeket látnak, hanem államokat"¹⁶ — állapította meg Kacsó Sándor a müncheni döntés után. A romániai magyarságot közvetlenül érintő második bécsi döntést követően pedig így írt: "A bécsi döntés súlyos veszteségeket hozott nekünk, Romániában maradt magyaroknak."¹⁷

A Brassói Lapok 1940 októberében a vaskardisták fenyegetésére szűnt meg. Amíg megjelent, mindvégig történelmi hivatást teljesített. A tárgyalt időszak egészére érvényes főszerkesztőjének 1938-as vallomása: "Osztzkodásnál soha ott nem voltunk, se ha pénzt osztottak innen vagy onnan, se ha mandátumokról, méltóságokról, címekről vagy tanácsosi helyekről volt szó. Közírók és újságírók voltunk csak, s ilyen minőségünkben igyekeztünk teljesíteni azt a kötelességet, amit az erdélyi magyarság sorsa érzésünk szerint ránk bízott".¹⁸

Jegyzetek

1. Kacsó Sándor: *Az erdélyi magyar sajtó*. - Brassói Lapok 1938. I. 23.
2. Mindkettő szövegét Mikó Imre *Huszonkét év* című könyve (Bp. 1941, Studium. 265—271.) közli.
3. Mikó i.m. 177.
4. Kacsó Sándor: *Nem éri meg nekünk*. - Brassói Lapok 1937. V. 16.
5. Balogh Edgár: *Honterus öröksége*. - Brassói Lapok 1938. VI. 27.
6. Kacsó Sándor: *Nem a két állam, hanem a két nép*. - Brassói Lapok 1938. III. 27.
7. Kacsó Sándor: *Újra teljes a romániai német nép egysége*. - Brassói Lapok 1938. XI. 13.
8. *Az anyanyelvű elemi oktatás*.

9. Kacsó Sándor: *Pünkösdi fényében.* - Brassói Lapok 1936. V. 31.
10. Kacsó Sándor: *Út után — új utak előtt.* - Brassói Lapok 1934. V. 10.
11. Brassói Lapok 1928. X. 11.; *A kisebbségi "aurea mediocritas".* - Brassói Lapok 1937. II. 1.
12. Kacsó Sándor: *A szászok.* - Brassói Lapok 1937. III. 21.
13. Kacsó Sándor: *Két nép között.* - Brassói Lapok 1937. IV. 4.
14. Uo.
15. Kacsó Sándor: *Csillapodjék le a láz.* - Brassói Lapok 1933. IV. 8.
16. /k. s./ [Kacsó Sándor]: *A Duna-völgye előtérben.* - Brassói Lapok 1938. III. 11.
17. Kacsó Sándor: *Szlovák—magyar birkózás.* - Brassói Lapok 1938. X. 16.
18. Kacsó Sándor: *Befelé nézzünk.* - Brassói Lapok 1940. IX. 15.
19. Kacsó Sándor: *Két nagy karddal.* - Brassói Lapok 1938. V. 1.

MELCZER TIBOR (Budapest)

**Babits Mihály felfogása a magyar nemzeti kérdéstről
és az Osztrák—Magyar Monarchiáról 1919-ig**

"Magyar vagyok, magyar nemesi családból származom (igen büszke vagyok rá) úgy apai, mint anyai részről a nagyapáim emberemlékezet óta megyei tisztviselők voltak (van-e magyarabb foglalkozás?); apám volt az első, aki az Állam szolgálatába lépett; de még ő is valóságos típusa volt a *magyar* úrnak és jogásznak."

E vallomás Babits Mihály Kosztolányi Dezsőhöz írott, 1906. február 22-i leveléből származik,¹ amelyben az ifjú költő, barátja provokáló soraira válaszul, válogatott gorombaságokat szórva Adyra, kívánta annak eltávolítását a modern magyar irodalom — még éppen csak alakulófélben lévő — táborából. Babits őszinte pálfordulása az Ady-kérdésben ismert. A magyar nemesi hagyományoktól is elszakad az idők során.² Ám iménti vallomása — legalábbis a tízes évek elejéig — erősen meghatározza ön- és világszemléletét.

Avval persze, hogy a benne elevenen élő magyar nemesi hagyományokat emlegetjük, még alig mondtunk valamit az ifjú költő nemzetfelfogásáról. Hiszen édesapja életében a kutyabőrnél összehasonlíthatatlanul fontosabb volt az a mély meggyőződésű liberalizmus, amely fiának is útravalója lesz, úgyszólván a kezdetektől mindvégig. Az édesapa, igaz, nem Kossuth, hanem Deák Ferenc híve, de ellenszenvet érez a császár-király iránt; a hazai liberálisok mellett Zoláért rajong, szépirói munkásságán kívül a Dreyfuss-perben tanúsított magatartásáért is; művelt jogásként Beccariát és Lombrosót olvasott, és egy keserves pere során harcos ellenzője lett a halálbüntetésnek. A költő anyai felmenői közül pedig igen-csak befolyásolta szemléletét a szabadságharcot végigküzdő, majd annak leveretése után fogságot szenvedő honvédtiszt nagyapa, és egy hasonló sorsú nagybácsi emléke, s az oldalágakon egy-egy főpap, K. und K. katonatiszt és mások. No meg a szőlőt, vagyis a családi birtokot, s így a nemesi státusz anyagi és jelképes alapját tíz körömmel óvó nagyanya, a *Halálfiaiból* ismertté vált Cenci néni.³

A *Halálfiai* egyébként, lévén vallomások esszéregény, igen alkalmas arra, hogy a gyermek és ifjú Babits Mihály történelmi és szellemi környezetét áttekinthessük. Nemcsak Imrus, Babits is azoknak a nemeseknek az ivadéka volt, akik Lucretiust és Horatiust olvasták a lugasban. S nemcsak Sándor Mihállyal, de a költő édesapjával is a nagyapa még latinul levelezett.⁴ Az anyai nagyapa és a nagybácsi, Ujfalu Imre alakjából pedig kiteljesedik a regény Dömeje, aki egy fiával folytatott vita során egyenesen Kossuth Cassandra-leveleiből parafrázálta legdöntőbb érvét: "Ha majd eljő a nemzetek ítéletnapja, és Ausztria, ez a mester-

kélt alkotmány, széthullik: ti romjai alá fogtok temetkezni, mert hozzákötöttétek magatokat.”⁵ De hát az idők nem a Döméknek kedveztek. ”Elértük a Rendet, mely öröknek látszott; országok házassága volt ez: hol házasságtörés háborút jelent; s ki gondol háborúra békés polgári századunkban? A történelemből mesekönyv lett; hősi mesék iskolás gyermekek számára; s a hősök mesés lények, mint az óriások. Az ellenzék szónokolt még; Döme bácsi, nagy idők tanúja, emlékezett, s március idusán ünnepet tartottunk; de a kivénült félisteneket inkább színházakban szerettük, páholynyitogatóknak, vagy múzeumokban teremőröknek; más szükségünk aligha volt rájuk.”⁶ Így aztán hiába a nemzeti tragédiát idéző ajándék, az *Aradi vértanúk albuma* (amit Babits gyermekként Imre bácsitól *valóban* megkapott), hiába Döme méltatlankodása, hogy a Millenniumi emlékműre nem került rá Kossuth szobra, ”Imrus jól tudta, hogy »békés idöket« élünk, nemigen jön újabb szabadságharc, Ferenc József királyunk dicsőségesen uralkodik, s tartsa Isten mentül tovább, mert utána rosszabb következhet.”⁷

Ha mindez a szellemi örökség igen fontos volt is a fiatal Babits számára, azonosságtudatát önnön nemzetével saját magának kellett megteremtenie. S ez úton nem kerülhette el korának egyik-másik buktatóját. Egészen korai zsenéi között sok a népieskedő, petőfieskedő próbálkozás. Amit persze nem szabad elszigetelt jelenségnek tekinteni. Hiszen — mint Rónay László írja — ugyanabban az időben Kosztolányi például Petőfi mellett Szabolcskáért lelkesedett, míg a magyaros ruhában feszítő Bartók Béla a Kossuth-szimfóniát komponálta.⁸ Tény viszont, hogy Babits sovíniszta soha sem volt, egy tizenkilenc évesen írott zsenéje tanúsága szerint élesen elítélte a sovéneket.⁹

Érett korszakában — egyelőre túljutva a polgári radikalizmuson és a szocializmuson — a tízes évekig apolitikussá válik. Ez esztendőik során, mintegy búvópatakként, csak olykor-olykor felszínre kerülve jön létre önálló nemzeti azonosságtudata. Amelynek benső szükségét érzi. Hiszen ama látott szellemi örökséggel — éppen annak eklektikus volta miatt — nehéz bármit is kezdeni. Otthon a vén pohárszékből — írja —, ”néhány csöpp szobor, üvegből a király / s Erzsébet, drága hölgy, királynők gyöngye, áll,” no meg ”falánc, mit nagyapám tömlőcben faragott (...)” (*Örökségem*)

★

Irodalmunk, történelmünk régi emlékei csakúgy érezhetők ama szellemi búvópatakok áramában, mint a közelmúlt és a jelen. ”S bárha silány viskót, bárha csupán vázat, / magyar égett kövel építem a házat.” — írja 1908-ban, a *Régi magyar költőkben*. S ennek érdekében nem röstell az egyelőre kiátkozott Adytól is tanulni. Egykori versének mondja a Kosztolányihoz írott, idézett levelében azt a *Párist*, amelyen nemcsak saját datálása (1906 január—február), hanem mindenekelőtt annak érzésvilága révén, jogos az *Új versek* általa tagadott hatását felfedezni. ”Ott az emberek szemében nem mereng öröklött átok / s ázsiai lusta bú nem köt vergődő unokákat. / Ott az ábránd nem ragad benn a lélekben, mely foganta (...)” S ugyancsak megszólal a műben a Vörösmarty mellett számára

legkedvesebb költő, Arany János is: "Babylon ha erre volna, nemde bomlott cimbalomként / lenne hangolt lelked, annak hallva zenéjét koronként?" Mert a bomlott cimbalomként hangolt lélek hasonlatában ott van a *Válasz Petőfinek* kezdete: "Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom".

Petőfi hatásáról is a legtöbbet egy-egy allúzió sejtet. Mint például a megfeszített Krisztusról írottak a *Golgotai csárdában*: "Ha! Nagy a zsidókirály, / magas a kormány: / lába alatt jár a szél, / feje fölött kánya." Amely kép eszközeivel nem esik messze *A puszta télen* betyár-alakjától: "háta mögött farkas, feje fölött holló." Mint ahogy sokkal többet mond Babits magyarságtudatáról a Richepintől átköltött és igen gyenge *Turáni indulónál*¹⁰ vagy a semmivel se különb *Egy kuruc a XX. században* — érzelmeiben inkább Thaly Kálmán-os, mint adys ihletettségénél az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* tagversének, a *Régi magyar irodalomnak* Listius-idézése, az *Édes az otthon* szekszárdi tája, vagy az ugyanott írott *Új leonínusok* varázsa: "Kékek az alkonyi dombok, elülnek a szürke galambok, / hallgat az esteli táj, ballag a kései nyáj." Nem is szólva az 1909-ben írott, verset prózával váltó *Úti naplójáról*,¹¹ amelyben Vörösmarty Völgységétől vezet az út az erdélyi kék falukba, innen az Olt partjára, ahol föllebeg Petőfi *Tündérlomának* hattyú-képe; aztán a magyar táj megannyi színe; utóbb Gyulafehérvár, Nagyvárad, Szeged és Pécs tűnik elő; majd újra a kék Dunántúl, amelynek színe csakis Itáliához fogható — világoskék, mint Toscana — s a "legolaszabb" táj persze hogy Tolna. Ahol megjelenik Garay és megintcsak Vörösmarty árnya, s az utóbbinak a tájhoz szóló gyönyörű sorai: "Halmaidat koszorúzza borág, koszorúzza tetődet / Százados erdőség." Így nem csoda, hogy olaszos verseiben is kifejeződik magyarságtudata. Ekként megvalótlottan az *Itália*-szonettben: "S olasz szív nem lehet emlékektől gyötörtebb / a vén boltok alatt, az ősök piacán, / mint én, ha földeden bolyongok, bús hazám." S így nem véletlenül szólal meg a *Zrínyi Velencében* vallomásában a *Szózat* visszhangja: "s nem tudta, hogy hamar / ide vágy vissza a földről, hol bármi sorsban / élni és halni kell; mely ápol s eltakar."¹²

★

E versét már Erdély földjén írja, Fogarason, amelyet egyszerre érez — ismeretesen — Ovidius módján Tominak, számkivetettsége helyének, és olyan földnek, amely magában hordozza a magyarság megannyi — sokszor tragikus — történelmi emlékét.

*Egy nagy átok ül Fogarason,
mint úrnő ül a várfalakon,
mint Tízifoné Orkuszt falain;
gyakran látom lobogni haját
(épigy lobogott ez árkokon át,
mikor Mayláthot a három oláh
árulva fogta a tornyok alá,
Apafi vörösen ivott-evett,*

*robogott Bánfiért szemfedős követ,
börtönben zsoltározott Béli Pál
s apjáért könyörgött Cserei Mihály*

(Levél Tomiból)

De ott vannak a derűs Erdély képei is. Például a *Vásárban* román—örmény kavalkádja, amely mögött nemcsak a már Horváth János kimutatta Arany János-i techné rejlik,¹³ hanem az az élmény is, mely Babitsot a vegyes lakosságú vidékhez kötötte, s ahol szeretettel tanította román diákjait, egy szász lány volt a kedvese, s csak a kávéházban harsányan ivó és politizáló magyar urakról, meg azok elkényeztetett csemetéiről volt rossz véleménynel.¹⁴ Így Fogaras vitézlő iskolája volt későbbi haza- és Erdély-szemléletének kialakításához, amelyben soha, még Trianon után sem jutott tér a nemzeti türelmetlenségnek, gyűlölködésnek. És Fogarason teljesedik ki elsőül életre szóló, meghatározó *nyugatos magyarságeszménye*. Amely egyébként irodalmunkban ismeretesen megelőzte a Nyugat folyóirat indulását, ott volt Adyban, ott — a *Páris*-vers tanúsága szerint is — a bajai tanárjelölt Babitsban, aki — Ady "Szent Kelet"-hitéhez hasonlóan a nyugatosság-eszményt fogalmazza meg 1907-ben, Juhász Gyuláról írott soraiban: "E nagy szemek lángja keletre néz, és tarka, buja életről álmodik. Gauguin képein érzi otthon magát; görög szépségről, Dionüszoszról, Zarathustráról álmodik. És Párisba vágyik, hol az élet forró szíve ver!"¹⁵

És hasonló szellemben ír Adyról két év múltán, most már fenntartás nélkül elismerve a kongeniális pályatársat.¹⁶ S az intellektuális belátás után — ha nehezen is — bekövetkezik a költői azonosulás. Babits — Rába György feltárta — elfojtott duk-duk afférja után (amely inkább A Holnapot érintette), már 1908-ban megírja *Palinódiáját*, de csak öt évvel később adja közre, immár a "diadalmas Nyugatnak" ajánlván. Arany *Kozmopolita költészetére* rájátszva kérdezi benne: "áldhatnám tiszta dallal még a bölcsőt, / amely magyarrá bűnnek ringatott?" S nem késlekedik az öntudatos, igenlő válasz: "magyar lélek, de nem betegnek aszva, / költő, csekély, de büszke és igaz, / hogy a világ magam-becsülni lásson, / s szerény, de áldott lenne takarásom." — S egy másik megkésétt kiadású verse, az 1911-ben írott, de csak 1915-ben közreadott *Ady Endrének* sorai:

*Ó te rég ismert ismeretlen,
ki mellé csúfúl emlegettek,
kinek nem tudtam lenni társa,
de egy anyánk volt: Magyarország:*

*Mégis vérek vagyunk mi ketten,
bár ellentétek, együtt egyek,
harcom a harcód folytatása,
s testvérül szölok ime hozzád (...)*

E nyugatos magyarság előfutárát látja és mutatja meg — Széchenyire, történelmi eszményképére apellálva — Péterfy Jenőben. És Aranyban, újra meg újra

Aranyban. Akiről és Petőfiről írott remek esszéjében Babits nemzetfelfogására nem néhány — jórészt mástól kölcsönzött — Petőfire vonatkozó, *látszólag* megdöbbentő kategória mutat, hanem az, hogy nemzeti mítosz alanyait merészelte egészen újszerű irodalomtörténeti és alkotáslélektani eszközökkel vizsgálni.¹⁸ De legtisztábban a nyugatos magyarság eszményét az írók közül Vörösmarty munkásságában ismeri fel, aki e fogalomban már ott tudja, éppen egyetemes látóköre következtében, *Zrínyi*-verse tanúsága szerint is, a magyar testvértelenségét: "Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre / A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének." Ám e nyugatos magyarság Vörösmarty (és tegyük hozzá: Babits) szemében mindinkább magyarság és egyetemesség elválaszthatatlanságát hirdeti, *a népek hazájához* fellebbezést, vagy mint a Babits idézte *Pázmányban* mondja a költő: "legszentebb vallás a haza s emberiség."¹⁹

A nyugatos magyarság eszményét legsokoldalúbban azonban 1913-ban fogja kifejezni, *Magyar irodalom* című esszéjében, nemzetkarakterológiai céllal.²⁰ Benne igazolván irodalmunk nyugat-európaiságát, amely az államalapítással, a kereszténység felvételével vette kezdetét, és tart a jelenkorig. Mint egy kései beszédében újrafogalmazta: "Az első nyugatos nem Ady és nem is Ignótus; még csak nem is Kazinczy vagy Széchenyi, hanem maga Szent István volt (...)"²¹ S a pogányság odahagyása óta "a magyar lélek együtt érez és él, szenved, vonaglik a Nyugat lelkével."²² A középkor aszkézisétől a reneszánsz kiteljesedésén (Balassin) és a reformáció nagy áramán át Zrínyiig és tovább. De még a legválságosabb időkben is, egy Faludi Gracianig, egy Mikes Sévignéig hatolt, hogy Bessenyeitől töretlenné váljék a mi nyugatosságunk. És Kazinczy! Akiben mindez a törekvés tudatosult. És a romantika kora. S nemcsak a már látott módon, Széchenyivel, Vörösmartyval, hanem a világszabadságot hirdető Petőfi is idetartozik. S nyugatos — mi is lehetne más — Kossuth, Eötvös, Jókai, Kemény, Madách; és mindők, akár Arany, *ekként nemzeti*. Mert ahol gyöngül a nyugatosság (vagyis az európai, a világirodalmi érték) — vallja és bizonyítja Babits —, ott gyöngül a *nemzeti elem*. Ott — egy-egy erősebb tehetség kivételével — az elszürkülés fenyeget. Míg "a legnagyobb világirodalmi értékű írók azok, akikben a két irány [nemzeti és európai] mennél jobban egybe tud olvadni, mint nálunk is a legnagyobbakban, mint Vörösmartyban, Petőfiben, Aranyban."²³ A kortárs nagyközönség pedig, és gyakran a kritika — mondja Babits — nem az ilyen nagy újítókat, hanem a kisszerű, konzervatív "nemzeti" költőket, írókat kedveli. S ezzel rávilágít minden idők egyik irodalmi kontrasztelekciójára.

Ez a nyugatosság — tanítja Babits — nem manír, hiszen sajátos, magyar elemek hordozzák. Pogány istenek helyett "Szent Lászlónk magyar hős lett, és Máriánk, pátrónánk, »magyar istennő«." — Mindez pedig, amit igen csekély előzmények után Babits 1913-ban fölvezet, csaknem egészében a fasizmus elleni municiójává válik 1939-re, *A magyar jellemről* írott tanulmányában.²⁴

★

A *Magyar irodalom* elkészítésekor Babits már két éve Pest-közelben él. Az itteni szellemi élet (a Nyugat, a Huszadik Század, és egyéb fórumok, valamint a

polgári értelmiségi társaság), s mindaz, ami jót-rosszat még az újból birtokbavett nagyváros, meg az úpesti peremvidék jelentett, gondolkodását és lassanként költészetét is a köz dolgaira erőteljesebben ráirányította. Lelkiismeretes tanárként mindinkább úgy érezte, hogy az iskolától válnia kell, mert egy nagyobb iskola várja, "melynek padosoraiban egy egész nemzet ül."²⁵

Így írja meg az 1912. május 23-i nevezetes tüntetés hatására a magyar forradalmi költészet örökértékű antológiadarabját, a *Május huszonhárom Rákospalotát*, amelynek ragyogó disztichonjaiban a forradalom nemzeti eszméjű víziója is jelen van ("hol zajgó tömegben most úr a néma Petőfi"). Ám az e versben remélt Jövő nem született meg "Magyarország nagy betegágyán", hanem — ismeretesen — csakhamar a világháború kataklizmaival kellett a költőnek szembesülnie. Még fogódzott (1914 őszén) az utolsó szalmaszálla, *ártatlanságunk tudatába*, és a reformáció magyar századának sirámain idéző, a protestáns változatból parafrázált *Miatyánk*jában a kísértés elkerüléséért, vagyis *e tudat* megmaradásáért könyörgött. S mert csakhamar könyörtelenül rámeredt a való, hogy bűnösök ellenségeink, s mi is azok vagyunk, hogyne tört volna föl a *Húsvét előtt* nagy fugájában a "ki a bűnös, ne kérjük" oly igaztalanul és oly gyakran csepült óhaja. Joggal mondja Kardos László, hogy itt az egymásra mutogató, egymást bűnösnek nyilvánító nemzetekről, nem pedig háborús felelősséget viselő személyekről lehet szó.²⁶ Mert lehetett-e békülékeny a háborúért vétkesek iránt ő, aki már a kezdetek idején, a *Kép egy falusi csárdában* gúnyversével ütötte arcul az egész osztrák—magyar háborús politikát és demagógiát? S ugyane versével leszámolt — ha nem is a mindvégig tisztelt és becsült (felfogásunk szerint túlbecsült) Deák Ferencsel, de — örökségül kapott, 67-es, deákos hazafiságának maradványaival is. "Csárdában falakon / olykor / láthatsz, ha falukon / bolygol, // s únt szemed elmereng / bor közt, / ily képet, / mely dereng / por közt (...) // magas Hungária / gyászban, / Kossuth, igaz fia / lázban, // Petőfi önerét / mártja, / ujjal a hon nevét / áldja, // — mily erő, mennyi láng, / jellem / zsarnok Ausztriánk / ellen — // (...) Csitt, mindez ponyva ma, / dalnok! / jó bajtárs lett ama / zsarnok. (...) // Ádázabb viadal / buzdul, / ó mennyi fiatal / pusztul!" És — éppen a háború miatt — átmenetileg le kellett számoljon legbecsesebb eszmei örökségével, liberalizmusával is. Fennmaradt egy a — legutóbbi időkig — kiadatlan, 1916-ban írott verse, amelyben ifjúságától mindhalálig vallott liberalizmusának ellentmondva, a zsarnokot dicsőíti, *A walesi bárdok* palinódiáját írva meg így. "Nem bűnös ki szive szerint / tesz, bár a tette rossz / Edvárd király, angol király / se volt talán gonosz. // (...) S ha zsarnok volt: tán látta már / hogy más itt nem segít / s az ő erős kezeivel / lehet csak úr a britt."²⁷ — A zsarnok dicsőítése mögött politikai ábránd húzódott meg. Az a várakozás, az az illúzió, amely az 1916-ban trónralépő IV. Károly személyéhez kötődött. Tőle várták sokan a békeszerzést. Így Tóth Árpád *Óda az ifjú Caesarhoz* és Juhász Gyula *Koronázás* című versében is erről ír. És hajlandók lettek volna, nem kevesen, ennek fejében melléállni, akkor is, ha arra gondolhattak, hogy az új császár-király, Ferenc Ferdinánd politikai neveltjeként — céljai elérése érdekében — könnyen abszolutisztikus eszközökhöz folyamodhat. (Károlyi Mihály ír erről részletesen.²⁸) Babits pedig — e vers

tanúsága szerint — osztozott pacifista kortársai illúziójában. (Érdekes, és későbbi, e művével ellentétes felfogásra mutató tény, hogy a költemény utolsó két sora — "hazámnak hangja gyenge bár / de néma nem vagyok." — majd a háború katalizmái és az országromlás folytán kiteljesedő testvériségre, sorsközösségre eszmélése egyik nagy vallomásának, a *Szózatot* visszhangzó *A könnytelenek könnyeinek* két végső sorában ismétlődik meg. Könnyen lehet, hogy ellenkező előjellel tovább foglalkoztatta, mardosta ez a "zsarnokdicsőítő" vers. Mindenesetre már 1917-ben a *Háborús anthológiákban* megvetéssel ír az "Eduárdoknak éljenektül zengő poéták"-ról, egy egészen kései, bizonynyal az 1938-as "faji törvénykezéssel" kapcsolatos, egysoros töredéke pedig így hangzik: "Vesszenek az Eduárdok!")

*

Babits nemzetfelfogásában — elmélyülő polgári radikális kapcsolatai és 1918 ismeretes eseményei révén — egyrészt a nemzetköziség, másrészt a forradalmi republikanizmus kerül előtérbe. Polgári radikális barátai készítetik 1918 szeptemberében egy Európa szellemi arisztokráciáját összefogni kívánó, az örök békéért, a szellemi, erkölcsi értelemben egyesülni kívánó Európáért, s a méltóbb emberi jövőendőért síkraszálló tervezet megszövegezésére.²⁹ Amely legalább annyi politikai naivitást tartalmazott, mint Károlyi Mihály "antant-barátsága, hadsereg-elbocsájtása, s mindaz az illúziótömeg, amely az őszirózsás forradalmat előkészítette és kísérte. Mindez nem von le semmit Babits 1918-as szerepléseinek erkölcsi értékéből; amely szerepvállalásaiból is kiemelkedik kéziratban maradt kiáltványa, az *Éljen a köztársaság!*; melyet akkor írt, mikor még Károlyi Mihály is a királyság államformáján belül kereste a kibontakozást. S amelyben — mint Kardos Pál észrevette — ott visszhangzik a forradalmár Petőfi indulata és egyik legvitriolosabb, királyellenes satírája, a *Készülj hazám!* gondolata is. Mindezzel pedig nagyon is egybevág, hogy egymástól független kortárs emlékezők szerint október 31-én, a forradalom kitörésekor Babits egy kávéházi asztalra állva szavalta az *Akasszátok föl a királyokat* és az *Itt a nyílám, mibe lőjjem...* strófáit.³⁰ Vagyis beérték tudatában a 48-as honvéd nagyapa és Imre bácsi, azaz a majdani *Halálfi*ai Dörméjének az eszméi.

1919 februárjára azonban illúziói — legalábbis egy időre — szertefoszlottak. S míg a kormány külpolitikai csodáktól várta az országot — immár megkezdődött — földarabolásának megállítást, Babits *Az igazi haza* című, a *Szózat* "Az nem lehet, hogy annyi szív / Hiába onta vért..." gondolatát revízió alá vevő cikkében nézett szembe a realitásokkal.³¹ Benne azt viszi tovább, amit már Arany János centenáriuma megfogalmazott,³² a *szellemi haza* primátusát, de immár nemcsak az erőszakkal, hanem a *területi elvvel szemben* is. S ezt az a költő mondotta ki, aki élete vége felé is vallotta — még hozzá nem is metaforikusan —, hogy valósággal szerelmes volt és *maradt* a történelmi hazába, annak formájába, térképébe is.³³ S azok, akik hazaárulással vádolták utóbb, és kis híján börtönbe juttatták a költőt, nem ismerték fel, hogy Babitsot a realitások vitték e nagy "feladásához" — holott cikkének a *Szózat*ra apelláló bevezetéséből ez egészen

egyértelmű —, s noha a szellemi haza szótárában nem taktikát, hanem mindinkább elmélyülő *elvet* jelentett, soha nem jelentette a területi kérdés feladását. (Hiszen fogalmi rendszerében nemcsak a szellemi haza, hanem az igazság is oszthatatlan, annak augustinusi, kanti értelmében. Nem véletlen, hogy a háború utolsó éveiben e két gondolkodó határozza meg legmélyebben — és nemcsak átmenetileg — szemléletét; hogy tanulmányt ír Ágostonról és lefordítja, magyarázza Kant művét, *Az örök békét*.³⁴) Jelentette azonban a szellemi haza a nemzet *modus vivendi*jét, az akkor már realitásával fenyegető és majd Trianonnal megpecsételt csonkaságban. Számos, 1919 utáni, a haza fogalmával, vagy akár az ország sorsát érintő gyakorlati kérdésekkel kapcsolatos megnyilatkozása és megannyi műve csak így érthető. S a magyarság e közös, *oszthatatlan* szellemi hazája, amely Illyés Gyula óta az ötágú sip metaforájával is azonosult, mindmáig legbecsebb örökségünk és *egyetlen* életlehetőségünk.

Jegyzetek

1. Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rend.: Belia György. Bp. 1959. 62. lev. 113—114.
2. Vö. Babits: *Nevek, ősök, címerek*. In: Babits: *Esszék, tanulmányok*. (ET) 2. Szerk. Belia György. Bp. 1978. 686—690.
3. Vö. Babits gyerekkori emlékei Szabó Lőrinc lejegyzésében. In: Szabó Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek*. Sajtó alá rend.: Kabdebó Lóránt. Bp. 1974. 28—32. Vö. még: Belia György: *Babits Mihály tanulóiévei*. Bp. 1983. 7—53. Beccariáról és Lombrosoról még: Babits: *Halálfiái*. Bp. 1984. 253.
4. *Halálfiái* 235. Belia: i. m. 16.
5. *Halálfiái* 20.
6. *Halálfiái* 153.
7. Szabó Lőrinc: i. m. 34, *Halálfiái* 252.
8. Rónay László: *Kosztolányi Dezső*. Bp. 1977. 8—9., 32.
9. L. pl. *Szégyen, gyalázat* című kiadatlan versét. In: Babits: *Angyaloskönyv* (a költő kéziratosszerű gyűjteménye), Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, Fond III/2356/12. rektó. — Csupán egyetlen, naiv nemzeti elfogultságról tanúskodó zsengejéről tudunk: *Az erdők panasza*, Angyaloskönyv, 13. folió verzó.
10. Vö. Rába György: *Babits Mihály költészete*. Bp. 1981. 208.
11. Babits: *Útinapló*. In: Babits: *Novellák*. Bp. 1964. 105—117.
12. A Nyugat-nemzedékek — köztük Babits — Itália-élményéről I. Sárközy Péter: "Minek a selymes víz, a tarka márvány?" című szép esszéjét. Jelenkor, 1981. október. 914—923.
13. Horváth János: *Babits Mihály*. Studia Litteraria, Debrecen, 1967. 3—22.
14. Babits: *Fogaras*. In: Babits: *Keresztül-kasul az életemen*. Bp. 1939. 31—45, valamint a *Halálfiái* epilógusában Erdővárról.
15. Babits: *Juhász Gyula verse*. In: ET 1. 20—21.
16. Babits: *Ady*. In: ET 1. 82.
17. Babits elfojtott duk-duk afférjáról Rába: i. m. 253—277.
18. Péterfyről: Babits: *Az irodalom halottjai*. In: ET 1. 125.; Babits: *Petőfi és Arany*. In: ET 1. 160—180.
19. L. Babits: *Az ifjú Vörösmarty*. In: ET 1. 217. Uő: *A férfi Vörösmarty*. In: ET 1. 247.
20. Babits: *Magyar irodalom*. In: ET 1. 359—420. Babits nemzetkarakterológiáiról alapvető tanulmány: Poszler György: *Magyar glóbusz vagy európai magyarság?* — Vázlat Babits magyarságtudatának irodalomtörténetéhez. In: *Babits Mihály száz esztendeje*. Bp. 1983. 429—446.

21. Babits: *A nyugat régen és most*. In: Babits: *Arcképek és tanulmányok*, Vál., jegyz.: Gál István. Bp. 1977. 111—112.
22. Babits: *Magyar irodalom*. i. m. 369.
23. Babits: i. m. 384—385.
24. Az idézet: i. m. 379. — Babits tanulmánya: *A magyar jellemről*. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Bp. 1939. 37—86. Legjobb modern kiadása a *Gondolkodó magyarok* sorozatban. Bev., jegyz.: Szigethy Gábor. Bp. 1981.
25. *Írók vallomásai — Babits Mihály*. Készítette: Fodor József. Magyarország, 1923. dec. 8. 5. Újra: *Interjúk Babits Mihállyal*. Sajtó alá rend.: Gál István és Téglás János. Bp. 1979. 33.
26. L. Éder Zoltán: *Babits a katedrán*. Bp. 1966. 252—253.
27. Babits Mihály: *Aki a kékes égbe néz*. Kötetéből kimaradt versek és töredékek. Vál., sajtó alá rend., jegyz.: Melczer Tibor. Bp. 1985. 52—54.
28. Tóth Árpád és Juhász Gyula verséről: Kardos László: *Tóth Árpád*. Bp. 1965. 189—190., 464. Károlyi Mihály visszaemlékezése: Károlyi: *Egy egész világ ellen*. Bp. 1965. 145—146., 152.
29. Babits: *[Lovagrend]*. In: ET 1. 541—544.
30. Babits: *Éljen a köztársaság!* Közreadta Sipos Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Bp. 1976. 27—28. A kiáltvány Petőfi-reminiscenciáiról: Kardos Pál: *Babits Mihály*. Bp. 1972. 237. Feltűnést keltő szavalatairól uő. uo., valamint Markos György Téglás Jánoshoz intézett, 1975 februári levelében és Dienes László kéziratosa visszaemlékezésében. Téglás János szíves szóbeli közlése alapján.
31. Babits: *Az igazi haza*. In: ET 1. 548—552.
32. Babits: *Centenárium*. In: ET 1. 461—465.
33. Babits: *Gondolatok az ólomgömb alatt*. In: Babits: *Keresztül-kasul az életemen*. i. m. 171—183.
34. Babits: *Agoston*. In: ET 1. 472—498. Kant: *Az örök béke*. Ford., bev.: Babits Mihály. Bp. 1918. *Kant és az örök béke* (a bevezetés szövege). In: ET 1. 530—540.

LAJOS PÁL (*Budapest*)

**Die Nationalitätenfrage und der "dritte Weg" in der Tätigkeit von József Eötvös
Anfang der 60-er Jahre des 19. Jahrhunderts**

Das ungarische politische Denken des 19. Jahrhunderts wurde in doppelter Hinsicht durch die immer größeren Erstarkung der für das Jahrhundert charakteristischen nationalen Einheitsbestrebungen grundlegend bestimmt. Einerseits in Hinblick auf die Entwicklung der inneren nationalen Bewegung, die Artikulierung ihrer Ansprüche, andererseits als modifizierende Wirkung durch die Erscheinung der anderen nationalen — hauptsächlich deutschen und slawischen — Einheitsbestrebungen. Die beiden letzten Jahrzehnte der ersten Hälfte des Jahrhunderts brachten eine Verstärkung und immer entschiedeneren Entfaltung des ungarischen Nationalismus. Die Bewegung wurde durch die nationale Identität und Absonderung gleichzeitig geprägt, und ihr erstrangiges Ziel war die Umstrukturierung der Machthierarchie des Reiches. Parallel dazu wurde auch der Anspruch auf einen einheitlichen inneren Markt als eine bedeutende Voraussetzung für die bürgerliche Umgestaltung formuliert.

Der Schaffensprozeß eines nationalen Marktes und gleichzeitig der einheimischen Industrie wurde in den 40-er Jahren durch die Schutzvereinsbewegung eingeleitet, die aber nach kurzem Vegetieren scheiterte. Die voluntaristische Initiative konnte die wirtschaftlichen Interessen mit den patriotischen Gefühlen nicht vereinbaren, und ihr Scheitern führte zur zwangsweisen Umbewertung der ihre Schaffung inspirierenden Ideologie, besser gesagt zu ihrer Anpassung an die objektiven Gegebenheiten. Als Tatsachen mußten nämlich die Ansprüche der agrarischen Kreise berücksichtigt werden, und daß man weder ohne, noch weniger aber gegen sie politisieren durfte. Ganz vereinfacht ging es nämlich darum, daß für die Agrarprodukte — auf Grund der Interessen der Produzenten — ein sich den feudalen Gebundenheiten entledigender einheitlicher Reichsmarkt wünschenswert war, von wo auch die Industrieprodukte — bessere und billigere, als die ungarische Industrie herzustellen fähig war — besorgt werden konnten. Der Einfluß dieser Kreise — mit anderen Worten ihr ganz eigenartiger Provinzialismus — kann infolgedessen nicht nur dadurch sondern auch durch andere, die praktische Politik begründende theoretisch-rechtliche Belange bewiesen werden. Er kam zum Ausdruck, als ihre Abgeordneten die feudalistische Gebundenheit des Besitzes abschaffen wollten und eine allgemeine Reform der Rechtspflege bürgerlichen Charakters annehmen, aber das Prügeln mit dem Stock als Strafe, eine traditionelle Form derselben, aufrechterhalten wollten. Ich kann aber vom Gesichtspunkt unseres Themas aus auch auf ein direkteres Beispiel hinweisen: nämlich auf die 1843—44 geführten Landtagsdiskussionen über den Kompe-

tenzbereich des kroatischen Provinziallandtags.¹ In diesen Fragen aber auch im allgemeinen können wir von einer eigenartigen — beschränkten — Erscheinung des ungarischen Liberalismus sprechen.

Viele sind der Meinung, daß die Krise und dann der Verfall des Liberalismus im Europa des 19. Jahrhunderts mit der Pariser Commune i.J. 1871 verbunden werden kann. Bezüglich des ungarischen Liberalismus können wir darüber durch den oben umrissenen, modifizierenden, konservativen Einfluß der agrarischen Richtung im Vergleich zu Westeuropa nur in einem wesentlich geringeren Maße nach 1871 sprechen. Die konservativen Züge des ungarischen Liberalismus wurden in den 40-er Jahren durch die entscheidend wichtigen Forderungen der Liberalen und teilweise durch ihre Verwirklichung in großem Maße verborgen.

Der indirekte Einfluß der Agrarier zeigte sich auch, als das ungarische politische Denken auf ein weiteres, entscheidend wichtiges Problem der Zeit, die sog. pangermanische und panslawische Frage eine Antwort suchte.

Es war für jeden deutlich, daß diese beiden großen nationalen Einheitsbestrebungen vielleicht die wichtigste historische Umgestaltung des Jahrhunderts zeitigten, und die Veränderung ganz Europas sowie die Störung der Gleichgewichtssituation nach sich ziehen könnten.

Ein Teil der Politiker und Denker hat diesen Prozeß als eine Schicksalsfrage des Ungartums aufgefaßt und hat sozusagen in apokalyptischen Bildern heraufbeschworen, wie das Land im deutschen oder slawischen Meer untergehen würde.

Ein anderer Teil betrachtet darüber hinaus diese nationalen Bestrebungen als Alternativen, die das Ungartum zur Wahl zwingen, welche Einheitsbestrebungen hinsichtlich des Ethnikums die kleinere Gefahr bedeuten würde und ob die eine oder die andere langfristig und indirekt zur Verstärkung der ungarischen nationalen Bewegung beitrüge. Aus diesem Grund und wegen der engen Verbindung des Landes zum Habsburger-Reich bot die deutsche Einheitsbestrebung eine — ihrer Meinung nach — reale Möglichkeit, die Aufrechterhaltung der "Nation" weniger zu gefährden.

Die Konzeption der klein- und großdeutschen Einheit ist bekannt — und bedarf deshalb keiner ausführlichen Erklärung. Die zeitgenössische Geschichtsschreibung richtete ihr Augenmerk vor allem auf die Verwirklichung und die Voraussetzungen der kleindeutschen Einheit, und zwar aus dem offensichtlichen Grund, daß diese durch die Geschichte gerechtfertigt sei. So kam es zu keiner eindringlicheren Untersuchung der großdeutschen Einheit aus ungarischer Sicht.

Im weiteren weisen wir auf die Gedanken von József Eötvös hinsichtlich dieses Problemkreises hin und untersuchen sie mit besonderer Berücksichtigung der Nationalitätenfrage in diesem Kontext.

József Eötvös begann bereits vor der Niederlage des Befreiungskampfes, nach seiner Emigration im September 1848 seine großangelegte — von Literaten und Historikern gleichermaßen als hervorragend bezeichnete — Arbeit *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* (Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat). Im Zuge der Analyse der nationalen und Na-

tionalitätenbestrebungen, des Fragenkomplexes der Verbürgerlichung und des Liberalismus stellt er den entscheidenden Charakter des Prozesses fest und entfaltet sein eigenes Verhalten diesem gegenüber. Die Forschung hat schon längst bewiesen,² daß einige Elemente dieser Gedanken bereits in Eötvös' früheren Werken zu finden sind. Seine Korrespondenz wiederum gewährt Einblick in die Phasen der Artikulierung, der Überlegung.

In den 40-er Jahren versuchte er an der Spitze der Zentralisten die moderne Umgestaltung des Komitatssystems — ihrer Meinung nach des größten Hindernisses der bürgerlichen Umwälzung — zu erreichen, und Eötvös selbst arbeitete, neben anderen, verschiedene Entwürfe aus.

Die Konzeption der Zentralisten wurde trotz ihrer Originalität und der Notwendigkeit ihrer Verwirklichung durch die Zeitumstände zum Scheitern verurteilt, und zwar in erster Linie wegen des Widerstandes der Komitate, in zweiter Linie jedoch deshalb, weil in der damaligen Struktur die oppositionelle Bewegung einen wirkungsvollen Kampf nur mit der Unterstützung der Komitate führen konnte. Über diese gegenseitige Abhängigkeit hinaus stimmten auch die erstarkenden Aktivitäten der Nationalitäten einen Großteil des Adels der Komitate gegen die Veränderungen. Mit der zentralistischen Version der Lösung der Komitatsfrage wurde nämlich eine Umgestaltung angestrebt, die — ihrer Meinung nach — die zahlenmäßige Verringerung der traditionellen Komitate und infolgedessen die Entstehung größerer territorialer Einheiten zum Ziel hatte. Dies barg gleichzeitig die Gefahr der Entstehung von größeren zusammenhängenden — durch die damaligen Komitatsgrenzen geteilten — Nationalitätsgebieten.

Zweifelsohne stellte dieser Mühlstein-Komplex keine irrealen Phantasmagorie für den Menschen jener Zeit dar. Österreichische Beschränkung — vor allem aus der Sicht des Reiches — gegenüber den ungarischen Bestrebungen, gleichzeitig die Infragestellung der Suprematie von der Seite der Nationalitätsbewegungen. Die beiden bedrückenden Sorgen verstärkten die Bedeutung der Komitate in der Gesellschaft noch mehr. Die Mehrheit der Politiker hatte an die Beeinträchtigung ihrer Autonomie unter den gegebenen Verhältnissen gar nicht gedacht.

Nach Világos, zog sich die ungarische Opposition, dem Druck des Neoabsolutismus folgend, in passive Resistenz zurück, was natürlich nicht bedeutete, daß sie keine Konsequenzen aus der vergangenen Periode gezogen hätten, und sich auf die Veränderungen nicht vorbereiteten. Die im Lande gebliebenen oder bald heimkehrenden Führer der sich aus der Lethargie nach der Niederlage erholenden Nation, betrachteten den Neoabsolutismus als eine Übergangsform und widmeten ihre Aufmerksamkeit der danach folgenden Periode.

Von diesem Gesichtspunkt aus bewerteten sie die Wende der 50-er — 60-er Jahre als günstig. Das Scheitern des Neoabsolutismus, der durch den italienischen Krieg erlittene Prestigeverlust, machten einen neuen politischen Kurs notwendig.

Zu dieser Zeit — 1859—61 — gab Eötvös seine beiden — für unser Thema wichtigen — Werke heraus. 1865 folgte die Publikation *A nemzetiségi kérdés* (Die Nationalitätenfrage). Die beiden erste Werke untersuchten die möglichen Alter-

nativen der deutschen Einheit und die Frage, in welchen Kontakt Ungarn zu diesen Formationen treten könnte. Die Annäherung beruhte in beiden Fällen auf verfassungsrechtlichen oder, mit anderen Worten, staatsrechtlichen Grundlagen.

Im Werk *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* untersucht Eötvös die Frage, ob im Reich der Übergang zu einer verfassungsmäßigen Regierung notwendig würde. In dieser Arbeit treten die zentralistischen Vorstellungen auf der Grundlage wieder in den Vordergrund, daß verantwortungsvolle Regierungsbeschlüsse nur auf Grund zentralisierter Behandlung gewisser Fragen möglich seien.³

Der Grundgedanke des Werkes ist, daß es besondere Gesamtreichsinteressen und gesonderte Angelegenheiten gibt, die nur die Interessen der Kronländer und die der autonomen Gebiete berühren. Diese zu trennen sei sowohl auf dem Niveau der Gesetzgebung als auch auf der Ebene der Entscheidung und Abwicklung nötig.⁴ Eötvös bekennt sich dazu, daß das große Ganze, das Reich, nur aus starken, gesunden, den Anforderungen der Zeit entsprechenden kleinen Einheiten aufgebaut fest und stabil sein und seinen Platz unter den modernen Staaten Europas einnehmen könne.

Vom Gesichtspunkt unseres Themas her gesehen ist am wichtigsten, was an dieser Stelle über die Interessen und Rechte der Kronländer geschrieben wurde. So, wie im Falle der Interessen die des gesamten Reiches, der Kronländer und der autonomen Gebiete einander untergeordnet sind, verhält es sich mit den Rechten.⁵

Daraus folgt, daß die rechtliche Lage Ungarns, als eines Kronlandes, in der Erledigung seiner inneren Angelegenheiten stärker ist, als die der autonomen Gebiete. So betrachtet ist es eindeutig, daß auch die Rechte der Einwohner dieser Nationalitätengebiete innerhalb dieser Ordnung untersucht werden können. Die Frage Kroatiens muß getrennt behandelt werden, denn sein Status war innerhalb des ungarischen Kronlandes ähnlich jenem Ungarns innerhalb des Gesamtreiches. Das bedeutet nicht gleichzeitig, daß die rechtliche Lage identisch gewesen wäre, den Kroatien war entsprechend der Logik der Zentralisation im Reich niedriger eingestuft als Ungarn. Dieser Entwurf nimmt zwar die sprachliche und territoriale Autonomie, die selbständige Erledigung seiner (Kroatiens) Angelegenheiten an, hält aber das "Aufsichtsrecht" des ungarischen Landtages für genauso natürlich.⁶ Die übrigen Nationalitätengebiete würden nur über den Gebrauch ihrer Sprache in der Staatsverwaltung sowie über muttersprachliche Schulen verfügen.

Eötvös betrachtet als grundlegendes Interesse sowohl die Beibehaltung und Verstärkung des Gesamtreiches als auch die Festigung der Lage des wichtigsten Kronlandes, Ungarns, innerhalb desselben mit einer Metapher: die Erhöhung der zentripetalen Kraft gegenüber der zentrifugalen. Er führt deutlich aus, daß die damalige Machtstruktur gegenüber der Anziehungskraft der einzelnen "Mutterländer" attraktiver gemacht werden solle, dieses jedoch nur erreicht werden könne, wenn eine liberale Gesetzgebung bezüglich der Rechte, unter

entsprechender Befriedigung der wirtschaftlichen Interessen, verwirklicht werde.⁷

Aus den Ausführungen wird deutlich, daß im Hinblick auf die Nationalitätenrechte die Möglichkeit der Schaffung eines weiteren autonomen Nationalitäten-Gebietes überhaupt nicht gegeben war. Aber wir müssen auch klar sehen, daß in der gegebenen Periode — innerhalb des Landes — kein "praktizierender" ungarischer Politiker die Unterbreitung solcher Pläne gewagt hätte, ohne als Hochverräter zu gelten.

Außerordentlich interessant ist die 1861 erschienene Studie Eötvös' unter dem Titel *Magyarország különállása* (Die Sonderstellung Ungarns), denn sie untersucht eine ganz besondere Situation, nämlich die Möglichkeit der Verwirklichung der groß-deutschen Einheit. Eötvös beschäftigte sich mit dieser Frage sehr eingehend, so daß sein Werk eigentlich als Ausführung einer bei Franz Joseph im Rahmen einer Audienz verlauteten Erklärung betrachtet werden kann. Er versucht den Herrscher bei diesem Empfang zu überreden, seine Vertreter nach Frankfurt zum "Deutschen Parlament" zu schicken und durch sein Fernbleiben die Machtposition nicht zu gefährden.⁸

Diese Konzeption bestand darin, daß sowohl das deutsche Zollbündnis, als auch das politische Bündnis nur deutschsprachige Gebiete umfasse und Ungarn daraus ausschließe. Gleichzeitig wurden Ungarn und Österreich vom staatsrechtlichen Gesichtspunkt aus im Sinne der Pragmatica Sanctio durch die Person des Herrschers, verknüpft.⁹

Die Verwirklichung der großdeutschen Einheit würde automatisch nach sich ziehen, daß die Kraft und Aufmerksamkeit Österreichs in großem Maße durch die Schaffung einer gewissen Einheit des umfangreichen, unterschiedlich entwickelten nationalen Gebietes in Anspruch genommen wäre. Dies würde für Ungarn eine — wir könnten sagen — einmalige Möglichkeit bringen. Einerseits könnten sich das Gewicht und die Achtung des Landes automatisch verstärken und die Macht auf weitere — nicht deutschsprachige — Gebiete ausgedehnt werden. Andererseits stünde dem Land über die Personalunionskontakte hinaus ein sicherer Hintergrund zur Verfügung, falls die Nationalitätenbestrebungen die Integrität des Landes gefährdeten.

Eigentlich ging er darum, daß Eötvös sich von dieser Lösung in einer zukünftigen historischen Periode eine wirtschaftliche und politische Verstärkung Ungarns erwartet hat, die zu einem späteren Zeitpunkt sogar zur Unabhängigkeit führen hätte können. Er war der Meinung, Anfang der 60-er Jahre stünden die Chancen zur Verwirklichung beider Alternativen noch gleich, und er sympathisierte mit der letzteren Möglichkeit. Obwohl er selbst am Ausgleich beteiligt war — er gehörte mit Deák zu dessen Betreibern weshalb er die Konzeption Kossuths als unreal ablehnte — kam er bei der Überlegung einer dritten Möglichkeit zu der Konsequenz, daß unter den damaligen Verhältnissen die Schaffung der großdeutschen Einheit den Interessen des Landes am meisten gedient hätte.¹⁰

Die nächsten Jahre überzeugten Eötvös, daß der Ausgleich der beiden stärksten Einheiten innerhalb des Reiches, nämlich zwischen Österreich und Ungarn, realistischer sei.

Der vielversprechende Fortschritt der Verhandlungen im Jahre 1865 inspirierte Eötvös als eine politisch entscheidende Persönlichkeit der Zukunft, eine Gedanken über die Nationalitätenfrage zusammenzufassen.

Diese bereiteten im wesentlichen den zur Schaffung des späteren Nationalitätengesetzes führenden Prozeß vor und haben insgesamt — wie bekannt — liberalen Charakter. Den Nationalitäten wurden in der Zeit ungewöhnlich weitgehende sprachliche, kulturelle und Bildungsrechte gewährt, aber in zwei Punkten wurden starre Grenzen gesetzt: Eötvös lehnte die Nationalitätenautonomie wegen der Verteidigung der territorialen Integrität ab, mit dem Argument, daß dies auch im Interesse des gesamten Reiches liege.¹¹

Er vertrat die Ansicht, daß es kaum einheitliche Nationalitätsgebiete gäbe. Deshalb müßten keine besonderen Maßnahmen oder Verordnungen und Gesetze bezüglich einer Nationalität erlassen werden; nötig wäre hingegen — auf Grund des Prinzips des Liberalismus — die absolute Berücksichtigung der individuellen Freiheitsrechte, die auch die freie Wahl der Sprache und Schule bedeutete.¹²

Eötvös hat die gesetzliche Verankerung seiner Vorstellungen hinsichtlich der Nationalitäten erlebt. (Gesetz über die Gleichberechtigung der Nationalitäten, 1868). Die vielen Modifizierungen des ursprünglichen Entwurfes haben ihn — besonders was die Zukunft betraf — enttäuscht. Mit Recht, weil die sich nach seinem Tod (1871) von den 70-er Jahren an entfaltende, auf dem "Gesetz" beruhende Praxis, größtenteils als eine Ironie der Vorstellungen Eötvös' erwies.

Anmerkungen

1. Die Rede von Eötvös in der Angelegenheit der Beschwerde des Adels von Túrmező. In: Eötvös József: *Arcképek és programok* (Porträte und Programme). Magyar Helikon, 1975. S. 410—423.
2. Siehe zum Beispiel Sótér István: *Eötvös József*. Bp. 1967, Akadémiai Kiadó.; Fenyő István: *Eötvös József kiadatlan írásai (1846 május — 1848 február)* (Die unveröffentlichten Schriften von József Eötvös) Bp. 1971.
3. Joseph Eötvös: *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*. Leipzig, 1859. S. 102—109.
4. ebd. S. 166—271.
5. ebd. S. 170—171.
6. ebd. S. 172—176.
7. ebd.
8. Im Verhör argumentierte er auf Grund der Arbeit: Joseph Eötvös: *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkt der Einheit Deutschlands*. Leipzig, 1859.
9. Eötvös József: *Magyarország különállása Németország szempontjából*. (Die Sonderstellung Ungarns ...) Pest, 1861. S. 91—101.
10. ebd. S. 117—122.
11. Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. (Die Nationalitätenfrage). Pest, 1865. S. 105., 111., 114.
12. ebd. S. 118—124.

POMOGÁTS BÉLA (*Budapest*)

Kísérletek az együttműködésre

*Erdélyi magyar—román—szász irodalmi kapcsolatok
a 20. század elején*

Erdély és az erdélyi magyarság történelmi sorsa minden korábnál nagyobb fordult 1918 végén: az Osztrák—Magyar Monarchia háborús vereségét és összeomlását gyorsan követték a közép-európai állami keretek átrendezésének eseményei. A történelmi Erdély és a vele határos területek Románia fennhatósága alá kerültek, és az ottani körülbelül egymillió hétszázezer főt számláló magyarság — a lakosság közel 32%-a — kisebbségi sorba jutott. Ennek a tekintélyes létszámú népcsoportnak olyan közös ideológiára és olyan politikai, valamint kulturális intézményekre volt szüksége, amelyek lehetővé teszik nemzeti fennmaradását és fejlődését, egyszersmind megalapozzák az egyetemes magyarsággal, illetve az államalkotó román néppel és Erdély másik nagyobb nemzeti kisebbségével — a lakosság több mint 10%-át kitevő — német népcsoporttal kialakítandó kapcsolatait. Az erdélyi magyarság ezt az ideológiát a transzilvánizmus gondolatkörében találta meg.

A transzilvánista eszmék az erdélyi magyar értelmiség, az úgynevezett "középrétegek", valamint széles népi, elsősorban paraszti rétegek nemzetiségi és történelmi tudatát, a szülőföldre való ragaszkodását és közösségi felelősségét fejezték ki. Nem mondtak ellent a magyar nemzeti identitás elvének, ennek keretében képviselték a sajátos erdélyi történelmi és kulturális hagyományokat, a különleges erdélyi patriotizmust, és keresték a többi erdélyi néppel közös tradíciót, a lelki összeköttetést.

Az "erdélyi gondolatban" a romániai magyarság tekintélyes részének "mi tudata" öltött alakot, s mint közösségi-történelmi tudatforma valóságos társadalmi-nemzetiségi igényeknek felelt meg, kialakulását a közös nyelv, szokásrendszer és hagyomány tette lehetővé: a transzilvánista eszmekör a kisebbségi önismeret, a kulturális hagyomány szerves része, emellett a magyar—román—szász irodalmi kapcsolatok szervező ereje lett.

Az "erdélyi gondolat" fogalmi meghatározás és részletesebb kifejtése hiányzott ugyan, pontosabban főként szépirodalmi művek, illetve esszék és írói vallomások adtak róla képet, maga az eszmerendszer mindazonáltal mint hatékony kisebbségi ideológia fejtett ki hatást, különösen a húszas évek folyamán. Mik voltak ennek az ideológiának az alkotó elemei? Mindenekelőtt az erdélyi történelem szabadelvű és pluralista tradícióinak az életre keltése, a regionális kultúrtudat kibővítése az európaiság egyetemes jellegű igényével, a kisebbségi humanizmus erkölcsi követelményrendszere és az egymás mellett élő erdélyi népek kulturális együttműködésének előmozdítása. A transzilvánista eszmék

hívei ebben az együttműködésben nem egyszerűen egy olyan "réalpolitikai" feladatnak az elvégzését látták, amelyet Erdély belső békéje követelt meg, hanem az európai együttműködés próbáját is. Erdélyt "virtuális Közép-Európának" tekintették, amely akár a régió modellje is lehet, és hivatása szerint a nemzetiségi ellentétek megbékítésével kell kulturális-szellemi egységet alkotnia. "Erdély hagyományos kötelessége — jelentette ki Kuncz Aladár — a kisebbségi érzés föltárása, az európai élıhetőség próbája, a megférés fajok, osztályok váltakozó hatalma alatt, az ítélkezés minden igazságtalanság fölött. (...) Erdély kínálkozik gyógyszerül a kontinensnek, ahol eddig mindig fontosabb volt a térképrajzolás a népek békéjénél. Itt nem uszítás a hazaszeretet, a tüze itt nem gyújt, hanem világít, hogy mellette egymástól tanulhassanak a versengő népek."¹

A történelmi Erdély tapasztalatai és hagyományai nemzetiségi türelmet tanácsoltak, az együtt élő népek testvériségének és művelődési kapcsolatainak eszméje a transzilvánista ideológia alapvető elvei közé tartozott. Az erdélyi népek összefogásának útjába ennek ellenére komoly akadályok állottak: az erdélyi románok 1918 előtti és a magyarok 1918 utáni nemzetiségi sérelmei. Még a progresszív szellemű körök sem bíztak különösebben abban, hogy a nemzetiségi megbékélés könnyűszerrel elérhető. Ezért különösen nagy szerep és felelősség hárult az erdélyi megértés szolgálatában fellépő írókra és tudósokra, a kulturális kapcsolatok szervezőire. Elsősorban nekik volt lehetőségük arra, hogy szembeforduljanak a nemzeti előítéletekkel, hogy a nemzetiségi megbékélés érdekében fejtsék ki tevékenységüket. A születő magyar nemzetiségi irodalom nemes felelősségtudattal vállalta e nehéz küldetés köznapi feladatait, és összefogva a haladó román, valamint szász értelmiséggel, szép eredményeket ért el az irodalmi együttműködés terén, különösen a húszas években.

Az erdélyi gondolat hívei — az Erdélyi Helikon körül gyülekező írók — a kialakult hagyományokat vitték tovább, midőn a magyar—román kulturális kapcsolatok kibővítését kezdeményezték. Már a transzilvánista írók 1926-ban rendezett első marosvécsi találkozásán kimondták, hogy fejleszteni kell a magyar—román és a magyar—szász művelődési kapcsolatokat. E program jegyében kapott meghívást a vécsi kastélyba Emanoil Bucuța, a román Pen-klub főtítkára és Heinrich Zillich, a brassói Klingsor című szász folyóirat szerkesztője. A Helikon írói nem politikai kompromisszumnak szánták az együttélő népek kulturális közeledését, őszintén hittek az erdélyi gondolat népeket összebékítő és irodalmakat közös munkára fogó erejében. "Nem lehet erdélyi magyar író az — hangoztatta Kuncz Aladár, az Erdélyi Helikon kiváló szerkesztője *Erdély az én hazám* című írásában —, aki ezekről a párhuzamos irodalmi mozgalmakról (román, szász) nem tud. Életünknek egymásra utaltsága hozza egymás közelébe ezt a három irodalmat, s lehetetlen kikerülni, hogy ezeknek egymásra hatása, egymással való bensőséges érintkezése ne legyen. Elodázhatatlan feladata az erdélyi magyar irodalomnak, hogy ezeket a szellemi érintkezéseket kimélyítse."² Az első években valóban sokat fejlődtek a magyar—román irodalmi kapcsolatok. A Helikon írói 1928. május 12-én Bukarestben tartottak előadást, amelyen Bánffy Miklós, Bartalis János, Kádár Imre, Olosz Lajos és Tabéry Géza, valamint Liviu Rebreanu és Nichifor Crainic szerepelt. Bánffy Miklós bevezető-

jében a kulturális együttműködés mellett nyilatkozott: "Úgy vélem, ebben a szerény írócsoportban általános érvényű eszmény lakozik, s talán egy jelentős tünet is: arra való törekvés, hogy ne azt keressük magunkban, ami megkülönböztetést, meghasonlást, gyűlöletet kelthet, hanem azt, ami egyesít, ami összeköt és egymásban lel támaszt az önmagáért való művészetre való törekvésben, megteremteni az együttműködés összhangját."³ A közeledés ügyét szolgálta az az eszmecsere is, amely 1928-ban folyt a román Pen-klub és az erdélyi magyar írók kapcsolatáról: Nichifor Crainic tett javaslatot arra, hogy a kisebbségi írókat vonják be a román Pen munkájába. Zillich a szász, Kuncz a magyar írók válaszát tolmácsolta; örömmel fogadták a közeledést, de arra kérték román író társaikat, hogy foglaljanak állást a kisebbségi jogok érdekében. Crainic válasza, majd Krenner Miklós felszólalása viszont olyan szövetkezést sürgetett, amely nem függ politikai feltételektől. Ez a javaslat azután általános helyeslésre talált, s 1932-ben Bánffy Miklós elnöklétével Kolozsvárott létrejött a romániai Pen-klub magyar tagozata.

A két irodalom közeledése eredményezte, hogy az Erdélyi Helikon lapjain megnövekedett a román irodalom fordításának és ismertetésének szerepe. A folyóirat olyan román költőket és írókat mutatott be fordítások és tanulmányok révén, mint Vasile Alecsandri, Mihai Eminescu, Ion Luca Caragiale, Ion Creangă, Emil Isac, Tudor Arghezi, Lucian Blaga, Octavian Goga, Ion Pillat, Mihai Beniuc, és Zaharia Stancu. Az Erdélyi Helikon adott teret József Attila román fordításainak is. A román irodalomban való tájékozódást segítette az a rendszeres folyóiratszemle is, amelynek során Szemlér Ferenc és Szabédi László hívta fel a figyelmet a román irodalmi élet fejleményeire. Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában jelent meg 1932-ben Kádár Imre román népballadáválogatása, *A havas balladái*, majd 1934-ben ugyancsak Kádár Imre fordításában és Bánffy Miklós bevezetőjével öt román színdarab: Caragiale *Az elveszett levél*, Goga *Manole mester*, Eftimiu *Prometheus*, Minulescu *A szerelmes próbabábu* és Sadoveanu *A mótely* című művei. A román szellemi élet is figyelemmel kísérte az erdélyi magyar irodalmat. A fővárosi irodalmi lapokban Ion Chinezu és Mihail Sebastian ismertette a Helikon íróinak munkásságát, és az 1935-ös bukaresti könyvhéten is sikerrel szerepelt az Erdélyi Szépmíves Céh. Különösen Corneliu Codarcea és Ion Chinezu támogatta a romániai magyar irodalom ügyét. Codarcea baráti kapcsolatban állott Kuncz Aladárral és Áprily Lajossal, Chinezu pedig 1930-ban jelentette meg Kolozsvárott *Aspecte din literatura maghiară ardeleană* című könyvét, amely az erdélyi magyar irodalom fejlődését és eredményeit mutatta be. E vállalkozások azt célozták, hogy a magyar és a román kultúra kölcsönösen megismerje egymás értékeit és törekvéseit.

A kölcsönös erőfeszítéseket mégsem követhette igazi siker: ahogy a nacionalista áramlatok megerősödtek, az alakuló erdélyi magyar—román kapcsolatok is gyorsan felbomlottak. A nagyromán politika — a győzelmes román nacionalizmus — nemcsak a békeszerződésben elért eredmények konszolidálására törekedett, hanem a birtokba vett területek teljes etnikai és kulturális beolvasztására is, és a román irodalomnak, még jószándékú képviselőinek is, abban a

sajátos "mozgástérben" kellett tevékenykednie, amelyet ez a nacionalizmus megjelölt. Az igazi kulturális megbékélés és közeledés ezért elmaradt.

A marosvécsi Helikon első éveiben szoros nézetazonosság és együttműködés alakult ki az erdélyi szász irodalmi élettel is. A szász írók szinte rokonszenvvel üdvözölték a transzilván eszméket, hiszen ők is ápolni kívánták a történeti Erdély szabadelvű hagyományait. Mint letelepedése óta kisebbségben élő nép, az erdélyi szászok jó politikai érzékkel védelmezték anyanyelvi és kulturális jogait, történelmileg kialakult jellegét. A dualista Magyarországon a nacionalista magyar kormányok ellenfele volt, az 1918-as összeomlás után viszont óvatos politikai realizmust tanúsított, és az erdélyi nemzetiségek közül elsőnek illeszkedett be az új román állam kereteibe. A hivatalos nagyromán nacionalizmussal szemben azonban önvédelemre szorult, és a hathatósabb védekezés lehetőségeit ismerte fel a magyar nemzetiséggel való összefogásban. Az összefogás eszméje a húszas években még annak ellenére is sikereket ért el, hogy a szász közéletben már ekkor is léptek fel mozgalmak, amelyek inkább az elkülönülést hangoztatták. Különösen Áprily Lajos, Kós Károly, Berde Mária és Molter Károly szorgalmazta a szászokkal való összefogást. Berde és Molter mint német szakos tanárok, jól ismerték az erdélyi német irodalmat, Áprily még Brassóban kötött ismeretséget Otto Folberth-tel, Kós pedig személyes barátságot tartott fenn Adolf Meschendörferrel és Ernst Jekeliuszal, az erdélyi szász irodalom neves képviselőivel. Az irodalmi együttműködést segítette az is, hogy az 1927-es parlamenti választásokon a Magyar Párt és Hans Otto Roth német néppártja választási szövetséget kötött. Így került sor arra, hogy a marosvécsi találkozók rendszeresen megjelenjék Heinrich Zillich, a brassói Klingsor szerkesztője és Otto Maurer író. 1928 júliusában Nagyenyeden találkoztak a két irodalom képviselői, novemberben Kolozsvárott rendeztek Zillich, Folberth, Hermann Kloess, Egon Hajek, Meschendörfer és Erwin Wittstock részvételével szász irodalmi estet, majd 1929 szeptemberében Brassóban magyar estet, amelyen a többi között Bánffy Miklós, Berde Mária, Bartalis János, Kacsó Sándor és Molter Károly tartott felolvasást. Ezeken a találkozókön a szászok is elfogadták a transzilvánista gondolatot: 1928-ban az Erdélyi Helikon megindulását Otto Folberth a következő szavakkal köszöntötte: "A mi művészetünk formája a nyelv, s az erdélyi nyelvek alapjukban különböznek egymástól. De éppen ennyire igaz, hogy egész természet-élményünk, legfontosabb történelmi tapasztalataink s mai sorsunk közös élménye ugyanabból a forrásból fakad. A sorsközösségből fakadó belső érdekek láncza az, ami bennünket a mélyben összekapcsol".⁴ Folberth tollából való a Klingsor 1929-es "magyar számának" bevezetője is: *Die drei Durchbrüche — eine Vision der siebenbürgischen Landschaft* című írásában az egymásra utalt erdélyi népek szövetsége mellett tett hitvallást, s az erdélyi öntudat mellett nyilatkozott.⁵ A magyar—német irodalmi közeledést szolgálta az is, hogy az Erdélyi Helikon rendszeresen tolmácsolta illetve ismertette a szász írók műveit, és a Szépművészeti Céh 1933-ban Kós Károly fordításában *Corona* címmel közreadta Meschendörfer *Die Stadt im Osten* című brassói regényét. A szász regény megjelenését követő eszmecsere az összefogás eszméjét igazolta, a regény transzilvánista mondanivalóját domborította ki.

A magyar és szász irodalom együttműködése lendületesen kezdődött, a harmincas évek közepén mégis végetért. A szász szellemi élet vezető gárdája, maga Meschendörfer és Zillich is, valamint a Klingsor című folyóirat a német "völkisch" eszmék vonzásába került. Az erdélyi vagy romániai népek összefogása helyett a Harmadik Birodalom felé tájékozódtak, s hamarosan felmondták a kisebbségi szolidaritást.

Az erdélyi magyar—román—szász irodalmi együttműködés egyaránt hozott biztató eredményeket és szomorú kudarcokat, mindenekelőtt azonban egy fontos történelmi tanulsággal szolgált. Azzal tudniillik, hogy a közép-európai régióban az irodalom, noha szüntelenül azzal a büszke elszántsággal lép fel, hogy neki kell enyhítenie mindazokat a feszültségeket, amelyeket a politikusok "történelemcsináló" tevékenysége okozott, mégis ki van szolgáltatva a politika által meghatározott "mozgástérnek". Ami a húszas évek erdélyi magyar—román—szász irodalmi kapcsolatainak körében végbement, az azután megismétlődött később is, például a második világháború után. Mindebben talán csak az lehet a biztató, hogy az irodalom mindig újra tudta vállalni a felhalmozódott közép-európai feszültségek megoldásának történelmi feladatát és reményét.

Jegyzetek

1. Idézi Molter Károly: *A keleti állomáson*. Erdélyi Helikon, 1931. 545.
2. Erdélyi Helikon, 1929. 487—492.
3. Ellenzék, 1928. május 20.
4. *Szász üdvözlét az Erdélyi Helikonnak*. Erdélyi Helikon, 1928. 66.
5. Klingsor, 1929. 321—327.

RÁKOS PÉTER (*Praha*)

Adalék a nemzeti alkattanhoz

(*Ady kapcsán*)

A "nemzet"-tel kapcsolatos temérdek szempont közül a "nemzeti alkat" vagy "karakter" fogalma, illetve e fogalom irodalmi és irodalomtudományi vetülete foglalkoztat, Ady pedig, mint költő, akinek lírája e fogalom fejlődéstörténetében mérföldkő, vagy egyenesen fordulópontot jelez. Irodalom és nemzet kölcsönös viszonylatában eddig többnyire másra gondoltunk: hogyan tükrözte az irodalom a nemzet sorsát, más nemzetekhez való viszonyát, mit tett a nemzetért, mit adott más nemzetek irodalmának, vagy kapott tőlük stb.

Magától értetődő posztulátumnak tartom, hogy a "nemzet" a velejáró aspektusok egész gazdagságával, terebélyességével és természetszerű szubjektivitásával éppúgy tárgya lehet az irodalomnak, mint bármi más a világon; de az irodalomtudománynak csakis mint irodalom lehet tárgya: mint a realitás irodalommal lényegült eleme. Mint ilyen minden szövevényessége, szeszélyessége, érzelmi-akarati jellege ellenére csak higgadt és elfogulatlan vizsgálódásnak vethető alá: ködös tárgya a világos elemzésnek.

Gondolatunk pontosságának, módszereink szakmai hitelének nem csupán az a biztosítéka, tényeket vizsgálunk-e. A nemzeti alkat pl. nem objektív, hanem tudati tény, ismeretek és tévhitek tára, a társadalmi gyakorlatban azonban objektív anyagi erőként hathat.

Vitathatatlan ellenben, hogy alkalmasint minden nemzet körében igen elterjedt a *hit* a nemzeti alkatban, a *szokás*, hogy önmagunknak és más nemzeteknek bizonyos nemzeti karaktert *tulajdonítsunk*. S az a megfigyelésünk, hogy amennyire bizonytalan tartalmú maga a fogalom, annyira különböznek egymástól az egyes nemzetek önnön jellegük meghatározásának, keresésének mértékében és módjában. Vegyük csak például a magyart. A szívósság, amellyel mindig újra és újra felvetődik a kérdés, hogy "mi a magyar?", valóban szembeötlő, s aligha a véletlen műve, pontosabban szólva: történetileg nyomon követhető folyamatok és elemezhető körülmények tették ily állhatatossá, s juttattak neki ily megkülönböztetett szerepet. Nemcsak a nemzet tudatában, hanem az irodalomban és az irodalomtudományban is.

A rendelkezésre álló idő annyit tesz lehetővé, hogy megvillantsak két példát a 19. századból, kettőt a 20. századból, s jelezzem, hol látom Ady helyét és jelentőségét a szemléletek fejlődési folyamatában.

Az első, amire emlékeztetetek, Beöthy Zsoltnak, a századforduló nagytekintélyű irodalomtudósának — és írójának — közismert példázata a "volgai lovas"-ról *A magyar irodalom kis-tükre* című, 1896-ban, tehát éppen kongresszu-

sunk témakörének egyik fő korszakában megjelent és számos további kiadást megért műve élén. Teljességgel fölösleges volna itt egészében idéznünk ezt a rendkívül érzékletes, költői hevülettel ábrázolt látomást, melynek szerzője részletezve elénktárja a fajtájáért örködő magányos harcos öltözetét, lelkiállapotát, tulajdonságát és várható magatartását. Amire itt mégis külön is felhívnam a figyelmet, nem is maga a kép, hanem az azt követő mondat: "Ennek a magányos lovasnak képe nemcsak az ősi magyarság élete módjából, hanem a magyar szellem mivoltából is sokat megmagyaráz." Vagyis módszer és tárgy jellegzetes helycseréje, az írói fantázia e terméke, átplántálva az irodalomtörténetírásba, nem-hogy magyarázatra vagy megokolásra szorulna, hanem ellenkezőleg: általa lehet megmagyarázni vagy illusztrálni, netán belőle dedukálni a magyar szellemiség múltbeli képét, a magyar nemzeti alkotót.

Másik példám ugyancsak múlt századi; azt mondhatnám, hogy ha az előbbi romantikusan patetikus, a most következő romantikusan anekdotikus. Oktatói gyakorlatomban további anekdotikus lehetőségeket villantott fel, s jöllehet már valami tíz évvel ezelőtt beszámoltam róluk, úgy gondolom, nem lesz tanúság nélkül, ha megosztom mai hallgatóságommal. Jókai Mór *A legdrágább öltöny* című elbeszéléséről van szó, mely első ízben 1891-ben, majd az *Őszi fény* című kötetben 1898-ban jelent meg "mese" alcímmel.

A novella tárgya röviden: Mária Terézia és udvara előtt négy arisztokrata vetélkedik, melyikük jelenik meg a császárnő színe előtt a legdrágább jelmezben. A négy versengő dalia a birodalom négy nagy nemzetét képviseli-jelképezi; készakarva nem színrelépésük rendjében sorolom, majd meglátjuk, miért. Tehát a németet, a magyart, a lengyelt és a csehet. Az első lovag pompás, csillogó öltözetben léptet a porondra, csupa gyémánt, rubint és zafir; nagy sikert arat. A második hozzá képest igénytelenebb, szürkébb, semmi cifraság, semmi ősi klenódium, gyémánt helyett üveggombok — ám kiderül, hogy minden, amit visel, saját gyáraiban készült, s hazája iparát dicséri. Ez még az előbbinél is jobban tetszik. A harmadik először inkább derűtséget kelt: valami különös, tarka hacukát öltött magára, melyre csodaszép asszonyi idomok, fejek, kezek, lábak vannak festve: a lovag egy birtokában levő eredeti Rubens-képet szabatott fel öfelsége tiszteletére, s itt Jókai megjegyzi, hogy ezt már aligha lehet letromfolni, hiszen számmal ki sem fejezhető értéket képvisel. Végül a negyedik rongyokban jelenik meg, zászlók foszlányaiból összetoldozott köntösben, melyeket Mária Terézia trónja megmentéséért vívott ütközetekben zsákmányolt az ellenségtől. A szerző szónoki kérdéssel fejezi be: mit gondolunk, melyiküké lett a pálma, de a válasz világos mindenkinek, aki járatos a romantika mesevilágában és az epika iratlan törvényeiben.

Egy irodalomtörténeti órámon rögtönözve felhasználtam ezt a történetet, de elkövettem azt a lapszust, hogy a gimnazista koromban olvasottakat emlékezetből reprodukáltam, s másképp osztottam ki a szerepeket, mint Jókai. Az én téves sorrendem szerint elsőnek a német lép színre, utána sorban a cseh, a lengyel és a magyar. Utólag elemezve értem tévedésem okait. Hogy a végéről kezdjem: a magyart ugyanoda helyeztem, ahová Jókai, ezt akkor sem lehet elvéteni, ha nem tanultuk volna a legendás vitam et sanguinem-jelenetet. A

Rubens-festmény felszabdalását a lengyel főúrnak tulajdonítottam: ez a hódítóan pazarló s egyben önpusztító gesztus megfelelt annak az ugyancsak romantikus és sablonos képletnek, mely gyakran társul a "lengyel alkat" képzetéhez. A cseh ipar fejlettsége tévedésem idején már régi közhely volt, különösen a polgári Csehszlovákiában élt "Baťa-cipős" magyarság körében. A németnek a fennmaradó hely jutott, de ő sem ritt ki különösebben az összképből.

Jókainál, hogy rövidre fogjam, elsőül a lengyel áll ki, utána a német, a cseh és végül a magyar következik.

A még nagyobb tanulság azonban csak ezután következett. Rövid és egyszerű kis "villám-ankétokat" szerveztem, elmondtam a megkérdezetteknek, amit az imént Önöknek, azzal, hogy találják ki: mi lehetett Jókai sorrendje, hol tévedhettem én, s végül: mi volna az ő sorrendjük. Az eredmény minden várakozáson felülmúlta, meglepően nagy számú permutáció jött létre, még a magyar is előfordult két-három szerepben. Ennél is érdekesebbek voltak a válaszokhoz fűzött kommentárok. Volt, aki a náciizmus érájára emlékezve osztotta ki a németre a képromboló szerepét, egyebet nem is látva benne; volt fiatal cseh, aki nem értett egyet sem a Jókaitól, sem a tőlem tévesen neki juttatott hellyel; s volt fiatal magyar, aki a második világháború utáni iparosodás érthető büvöletében tette meg a magyar nemest a védeyleti reformerek előképévé. Mindenképpen beigazolódott, hogy a nemzeti alkatról kialakult elképzelések történetileg fejlődnek, hogy a hozzájuk fűződő esetleges értékítéletek változnak, s időnként a legtöbb nemzet más nemzeteknél keresi azt a szint, amely az ő spektrumából vélten vagy valóban hiányzik. Magának Jókainak a látószögéhez csupán annyit, hogy eljárásában van valamelyes öntudatlan komparatisztikai elem, amennyiben az egyes típusok jellemző vonásait a többitől való elhatárolás domborítja ki.

A fentebb kiragadott példák nyilvánvalóan egy kései és világviszonylatban kétségkívül anakronisztikus vonulat utóöngéi. Az önmagát az irodalmi tudatban is eszményíteni, sőt csodálni vágyó nemzet a misztérium légkörébe burkolózik, önmaga számára is megfoghatatlan, titokzatos, szinte becsvágyává lesz az érthetlenség. A sokszor a méltatlanságig lebecsült Szabolcska Mihály az egyébiránt szaván nem fogható lírai műnemben ráhibázott: "Tudja a jó Mindenható, mi azon a sírnivaló..."

Századunkból, s nemcsak kivételképpen, már lényegesen más szellemű példákat idézhetünk. A sok kínálózó közül két emlékezetesre szeretnék itt utalni. Az első, amelyhez gyakran visszatérünk, Németh László *Az én cseh utam* című tanulmányából való, mely, igaz, 1958-ban keletkezett, de három évtized tapasztalatait összegezi benne. "Egy nemzet sajátosságairól akkor beszélhetünk a legszemléletesebben, ha a másik epruvettában ott a másik nemzet, s megnézhetjük, hasonló feltételek közt hogy viselkedett... A magyar és a cseh írói alkat közt rögtön szembe szökik a különbség: amit minálunk költők csináltak, önáluk tudósok. Az ő nemzetébresztőjük: a szláv nyelvészet megalapítója, romantikájuk tudós népdalgyűjtők és történetírók munkájában bontakozik ki... Míg a mi nagy politikusaink: Széchenyi, Kossuth nagy költők s színészek is, az ő legnagyobb történelem-mozgatóik: magiszterek és professzorok. A két nép erőnei és hiányai nyilván kiegészítik egymást... Nálunk több a nyugtalanító (gyakran el

is torzuló) zsenialitás, ott megbízhatóbb a műveltség, konokabb a szenvedély, kitartóbb a munka." S ehhez közvetlenül kapcsolódik negyedik és utolsó példám. Sokuk, de lehet hogy ma már nem mindannyiuk előtt ismeretes a neve Szvatkó Pálnak, a Prágai Magyar Hírlap egykori szerkesztőjének. Témánkkal kapcsolatos alábbi reflexióit *Csehek és magyarok* című írásából veszem, mely 1936-ban jelent meg a budapesti Apollóban; ezek az észleletek némely pontban szinte döbbenetesen egyeznek Németh László megfigyeléseivel, melyek időrendben hol megelőzik, hol követik; esetleges közvetlen összefüggésük, mellesleg szólva, felderítésre váró izgalmas filológiai feladat. "A modern magyar kultúra hordozója inkább a költő és a művész, a cseh kultúráé inkább a közíró és a tudós" — írja Szvatkó, majd alább: "Lendület nélküli gyakorlatiasság — lendületes gyakorlatiatlanság: hová vezet a két út?" "Itt is, ott is kiütközik két vörös fonál, bizonyos állandó kísérőirányzat... A vörös fonál pedig az egyik helyen inkább gyakorlati, a másikban inkább dekoratív kultúrához vezetett." Kultúráról, irodalomról medítálva itt is "nemzeti alkatok" egybevetéséről van szó, mégpedig két igen jól összemérhető nemzet példáján szemléltetve. Az író viszonyulása tárgyához itt sem semleges; jóllehet már távolról sem romantikus, de kétségkívül érzelmi töltetű. Ugyanakkor céltudatosan, programszerűen kerül — mindkét fentebbi esetben — az értékelést, Szvatkó le is szögezi, hogy "nem szabad értékelni": egyik alkat sem jobb vagy rosszabb. Hogy aztán — s itt visszaülök Jókai "meséjére" is — az eltorzult zsenialitást vagy a konok kitartást érzi valamely nemzet fia önmagára nézve hízelgőbbnek, azt már további alkattani adaléknak foghatnók fel. A nemzeti alkat legpregnansabb megnyilatkozása rendszerint a neuralgikus pontokon bekövetkező nemzeti felszisszenés. A lényeges és progresszív vonás azonban elsősorban az, hogy a leíró jellemzéshez itt már valami oknyomozó tendencia is társul. Az író és az irodalom nem éri be többé azzal, hogy a jó Mindenható tudja; ő maga is tudni akarja.

S most végezetül: mi készített arra, hogy ebbe a szinte kimeríthetetlen témakörbe mérföldkőként helyezzem bele Ady Endre nevét? S nem is csak nevét, hanem egész életműve idevonatkozó — s a kor tendenciáitól természetesen nagymértékben függő — megnyilatkozásait, egyrészt mint vizsgálódásaink *forrását*, másrészt mint *tárgyát*. Van az Ady-életműnek egy — magától a költőtől megnevezett — tartalmilag önmagában meghatározatlan szervező princípiuma, amely keretbe foglalja, meghatározza és egységgé szervezi a részeket. Ez a princípium, mint ismeretes, a *kétlelkűség*, a két egymás ellen feszülő meggyőződés dialektikája, amely valamennyi fő motívumkörét, a "dicsőség titkait", a "szerelem titkait", az "élet-halál titkait", az "Isten titkait", tehát a "magyarság titkait" is kétfelé ágaztatta. Vagyis ebben a témakörben is a lehetőségig szabatosan meg kell tudnunk szövegezni ennek a princípiumnak a tartalmát. Már korábban többben rámutattak az ún. magyarság-versek és a forradalmi versek, illetve ciklusok felelésére. Témánkkal azonban szorosabban függ össze a voltaképpeni magyarság-verseken belül megnyilvánuló dichotómia, s ezt a legáltalánosabban talán úgy foghatnánk fel, mint "azonosulás" és "tagadás" ellentétét. Ady magáévá teszi azt a gondolatot, hogy a nemzet valamely végzet jegyében rója történelmi útját ("be szép ily végzetes néppel azonosnak tudni magunkat"), azaz

elfogadja az alkatilag determinált végzetesség *tényét*, de nem vállal közösséget annak *tartalmával*. A *végzet* szót ezért éppen nála szembe kell állítani a *sorssal*, az eleve elrendeltetés (Beöthy Zsoltnál még faji jegyként felfogott) fogalmát a történelmi osztályrész képzetével. *Végzet-e a magyar fa sorsa?* Nem az válik-e *végzetté* Ady szerint, ami jó *sorsként* nem kell? *Tény-e* csupán vagy *fátum*, hogy "sósabbak itt a könnyek s a fájdalmak is mások", *törvény-e*, hogy a lovas (immár nem a volgai!) eltéved, s hogy a mesebeli János vakon rohan vesztébe? Tudjuk, hogy a lírai költőt nem lehet szaván fogni, de tudjuk azt is, hogy Ady nagyfokú gondolati lírájában ritka a véletlen szóválasztás: fogalmai között kielemezhetően vonja meg a határokat. Polemikusan, kihívóan szembeszállt a nemzedékére hagyományozott alkat-legendával, végzet-legendával, talán a legremekebbül a *Gyáva Barla diák* című versében vagy *A tavalyi cselédekhez* márványba kívánczó sorában: "Parancs, sors, szándék, alkalom", mely minthacsak előképe volna az illyési gondolatnak: nem az, honnan jösz, hanem hová mész. Hogy biológiai terminusokkal éljek: Ady lírája részben teremti, de mindenképpen jelzi és kifejezi a fordulópontot, amikor a nemzeti alkat *öröklött* tulajdonságból *szerzett* tulajdonsággá válik, genetikailag kódolt statikus jegyből történeti folyamattá. Az önmagába mélyedő, eredendően kritikátlan és naív tudat és a más nemzetekkel kölcsönhatásban csiszolódó önszemlélet, az Extra Hungariam és a "nincs magyar glóbusz", az elszigeteltség tényének megállapítása és az elszigeteltségből való kilépés programja, az önmagunkkal introspekció útján ismerkedés és önmagunkat kívülről látni tudás attitűdje *közt* van a kronológiai helye ennek a hagyatéknek, melytől az őt követő jelentősebb koncepciók közül kevés maradhatott érintetlen, s mely, mint már jeleztük, nemcsak tárgya, hanem módszertanilag termékeny és ösztönző forrása is lehet tudományszakunknak, a hungarológiának — mert hiszen elejétől végig annak a fórumán és arról beszélünk.

MIKLÓS STIER (*Budapest*)

Die nationale und Nationalitätenfrage in der Theorie und Praxis der ungarischen und österreichischen sozialistischen Bewegung bis zur Jahrhundertwende
(*Versuch eines Vergleiches*)

In einer analysierend-vergleichenden Studie konnten wir überblicken, wie sich im letzten Drittel des vergangenen Jahrhunderts der theoretische Standpunkt, die Politik der entstehenden und sich verstärkenden österreichischen und ungarischen sozialistischen Arbeiterbewegung in der Nationalitätenfrage offenbarte.¹ Wir konnten überraschende Ähnlichkeiten feststellen, auch wenn es natürlich Unterschiede in der Theorie und Praxis der beiden Parteien gab. Im weiteren versuchen wir nun die gleichen oder ähnlichen Züge und die abweichenden unterschiedlichen Momente kurz, eher skizzenhaft, zu klären.

Beginnen wir mit der Behauptung, daß, obwohl die Industrialisierung der österreichisch-tschechischen Gebiete auf einem wesentlich höheren Niveau stand, und auch die Zahl der Arbeiter höher war, die Anfänge der sozialistischen Bewegung in beiden Teilen des Reiches überraschenderweise um die gleiche Zeit wahrzunehmen sind. Ende 1867 bzw. Anfang 1868 wurden sowohl in Wien als auch in Budapest die ersten Arbeiterparteien gegründet. Aus diesen Jahren stammen auch unsere ersten Quellen, welche wir in der oben erwähnten Studie bereits analysiert haben, wie z.B.: Aufrufe, Programme, programmähnliche Äußerungen, Memoranden, Presseschriften usw.

Die ungarische sozialistische Bewegung war ein Teil der Arbeiterbewegung des deutschen Sprachgebietes (Österreich, Schweiz, Deutschland). Es ist auch eine bekannte Tatsache, daß die deutsche Arbeiterbewegung den größten Einfluß auf die österreichische ausübte. Die Entwicklung der ungarischen Bewegung wurde am stärksten durch die Ideen des österreichischen, und dadurch gleichzeitig teilweise vom deutschen Sozialismus beeinflusst.² Bisher war uns aber weniger bewußt, daß in der Phasenverschiebung zwischen West und Ost, zwischen den Anfängen der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung ein längerer Zeitraum verstrich als zwischen denen von Wien und Budapest. (Der Allgemeine Deutsche Arbeiterverein wurde 1863, der Wiener Arbeiterbildungsverein 1867, der Buda-Pester Arbeiterverein und der Allgemeine Arbeiterverein 1868 ins Leben gerufen). Es handelt sich aber nicht nur um eine zeitliche Nähe, sondern auch um inhaltliche Übereinstimmungen, die zwischen der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung in geringerem Maße bestanden haben als zwischen der österreichischen und ungarischen. Wie bekannt, wurde in diesen Jahren die Arbeiterbewegung in Deutschland selbst vom Lassaleanismus determiniert. In Österreich verbreiteten sich die sich gleichzeitig mit den Stellungnahmen der I. Internationale ergänzenden Lehren Lasalles. In Ungarn waren die österreichi-

schen Einflüsse stärker, darüber hinaus führten aber die unmittelbaren Kontakte der Pester Sozialisten auch vor allem zu den Eisenachern, den Anhängern der I. Internationale (Friedrich Wilhelm Raspe). Vielleicht ist es nicht übertrieben festzustellen, daß in Österreich und Ungarn die Einflüsse der Ersten Internationale stärker waren als in Deutschland selbst. Was jedoch die jeweilige Nationalitätenproblematik betrifft, können wir feststellen, daß sie durch die Arbeiterbewegung beider Gebiete, sozusagen vom Augenblick der Entstehung an registriert wurde, und ihre Antworten in instinktiver, naiver, auch von den Elementen des Kosmopolitismus nicht völlig freien, aber grundlegend internationalistischer Richtung wirkten.

Das vermittelnde Instrument des internationalistisch geprägten Einflusses war die deutsche Sprache. Die deutsche Sprache war natürliche Sprache der Arbeiterschaft und der frühen sozialistischen Leiter in Wien, und in dieser Beziehung erwies sich die andere, in Entstehung begriffene Großstadt des Donaubeckens, Budapest, als sehr rezeptiv: ein bedeutender Teil der Facharbeiterschaft sowie der ersten sozialistischen Leiter hatten deutsche Muttersprache.³ 1875 waren 25% der Fabrikarbeiter der Hauptstadt ausländisch, überwiegend österreichisch oder deutsch, und neben ihnen war auch die Zahl der in Ungarn geborenen deutschen Arbeiter bedeutend. So ist es auch verständlich, daß die Entfaltung der Wiener und Budapester sozialistischen Arbeiterbewegung auch durch den unwahrscheinlich starken gemeinsamen Zug charakterisiert wurde, daß nicht nur die ideologischen Quellen, sondern auch die vermittelnde Sprache selbst sowie die in Zuge der Vermittlung wirkenden Faktoren, die Adaptationsmechanismen und im wesentlichen auch die die Ideen tragenden vermittelnde Sphäre, identisch waren. Die Wiege der Arbeiterbewegung der Österreichisch—Ungarischen Monarchie war Wien mit seinem grundlegend deutschen Charakter. Budapest hat in der ersten Periode dermaßen viel von der Wiener Arbeiterbewegung übernommen, daß die ersten Programme und Aufrufe einfach (und in vielen Fällen gar nicht richtige) Übersetzungen der österreichischen Originalen waren. Es wäre verfehlt, diese Erscheinung nur mit der Rückständigkeit der ungarischen Bewegung oder der geringeren Qualifizierung ihrer Leiter zu erklären. Sie diente eher dazu, die zeitgenössische ideologisch-organisatorische Einheit der gesamtmonarchistischen sozialistischen Bewegung sowie die Absicht zu dokumentieren, auf diese Weise den Proletariern Österreich—Ungarns den gemeinsamen Weg zu weisen. So konnten über die Organisation hinaus auch Kategorien und Bewußtseinsinhalte, Ziele, Methoden und Mittel gemeinsam werden.

Zur Dokumentation der obigen Feststellungen lohnt es sich, einige, das Wesen der nationalen und Nationalitätenfrage betreffende Äußerungen der österreichischen und ungarischen Parteien anzuführen:

Wien, 1868: *Manifest an das arbeitende Volk Österreichs*: "Die Wiener Arbeiter stehen bereits als eine einige, Kompakte und Achtung gebietende Masse da, welche die Vorurteile der Religions- und Nationalitätenverschiedenheit über Bord geworfen hat... Die Zeit des Nationalitätenprinzips steht heute nur auf

der Tagesordnung der Reaktionäre."; 1868: das sog. Hartung-Programm formulierte schon das Selbstbestimmungsrecht der Völker.⁴

Budapest, 1868: *Grundregeln*: "Kampf um die brüderliche Annäherung aller in fremden Ländern arbeitenden Genossen";⁵ 1869: *Sozialdemokratisches Programm*: "Aus der Sicht der Nationalität wünscht die Sozialdemokratische Partei den Beschluß der Gleichberechtigung aller Staatsbürger auf der Grundlage des Selbstbestimmungsrechtes der Völker."⁶ 1870: Auszug aus der Arbeiterpresse: "...die Arbeiter sollen dem Nationalitätenhaß keinen Platz einräumen, sondern sich verbrüdern, schon deshalb, weil sie unabhängig von ihrer Nationalität überall Gefangene des Kapitals sind."⁷

Österreich, 1874: *Neudörfler Programm*: "In nationaler Beziehung stellt sie das Selbstbestimmungsrecht der Völker als Grundsatz auf, erblickt jedoch in der nationalen Gliederung ihrer Genossen kein Hindernis ihres gemeinsamen Strebens nach materieller Befreiung, sondern erkennt im Gegenteil nur in einem brüderlichen Zusammenwirken, welches alle nationalen Arbeiterschaften gleichberechtigt und gleich verpflichtet, die einzige Bürgschaft eines Erfolges."; 1888/89: *Hainfelder Programm*: "Die Sozialdemokratische Arbeiterpartei in Österreich erstrebt für das gesammte Volk ohne Unterschied der Nation, der Rasse und des Geschlechtes die Befreiung aus den Fesseln der ökonomischen Abhängigkeit, die Beseitigung der politischen Rechtlosigkeit und die Erhebung aus der geistigen Verkümmernung ... Die sozialdemokratische Partei in Österreich ist eine internationale Partei, sie verurteilt die Vorrechte der Nationen ebenso wie die der Geburt, des Besitzes und der Abstammung und erklärt, daß der Kampf gegen die Ausbeutung international sein muß wie die Ausbeutung selbst."⁸

Budapest, 1880: Das Programm der Allgemeinen Arbeiterpartei in Ungarn beinhaltete nicht die These des proletarischen Internationalismus, sie verkündete auch nicht das Selbstbestimmungsrecht und erwähnte auch nicht die Problematik der Nationalitäten.⁹ — 1890: *Prinzipienerklärung der Sozialdemokratischen Partei Ungarns*. "Die Sozialdemokratische Partei in Ungarn erstrebt das gesamte Volk ohne Unterschied der Nation, der Rasse und des Geschlechtes aus den Fesseln der ökonomischen Abhängigkeit zu befreien, dessen politische Rechtlosigkeit zu beenden, und das arbeitende Volk aus der geistigen Verkümmernung zu erheben ... Die Sozialdemokratische Partei in Ungarn ist eine internationale Partei, die die Vorrechte der nationen, der Geburt und des Besitzes nicht anerkennt, sie erklärt, daß der Kampf gegen die Ausbeutung international sein muß wie die Ausbeutung selbst."¹⁰

1895: Aus der Arbeiterpresse: Die Sozialdemokraten verkünden nicht nur mit Worten, sondern auch mit Taten, daß sie für jede Nation, Nationalität, für jedes Ethnikum je nach Unterschied der Eigenschaften und der Sprache die völlige Autonomie verlangen und fordern."¹¹

Diese sich hauptsächlich in den ersten Programmen und theoretischen Erklärungen zeigende, beinahe völlige Gemeinsamkeit der Anfänge der ungarischen sozialistischen Arbeiterbewegung mit der österreichischen, wurde relativ schnell aufgelöst: bereits in den 70-er Jahren ist es klar geworden, daß man eine unter zentraler Leitung stehende, einheitliche sozialdemokratische Partei

nicht zustandebringen kann, die in beiden Teilen des Reiches, diesseits und jenseits der Leitha, das Proletariat der Monarchie vereinigen könnte. Das hat auch die Gestaltung der innenpolitischen Verhältnisse der Monarchie (Ausgleich) und auch der Umstand nicht zugelassen, daß in den beiden Hälften des Reiches die Arbeiterbewegungen der auf verschiedenen Stufen der nationalen Entwicklung stehenden Völker, auch innerhalb der Bewegung mit unterschiedlichen Vorstellungen der Selbständigkeit aufgetreten sind. Die ungarische Arbeiterpartei hat eigentlich bis zum Ende des Jahrhunderts ihren internationalistischen Charakter bewahrt, dabei spielte aber — außer den früher genannten Wirkungen — auch mit, daß die ungarischen Nationalitäten nicht mit solcher Kraft aufgetreten sind (zumindest bis Ende der 90-er Jahre) wie zum Beispiel die tschechischen oder die polnischen Sozialdemokraten in den cisleithanischen Gebieten. Die österreichische sozialistische Bewegung hat jedoch, obwohl sie theoretisch felsenfest ihren auf dem proletarischen Klassenstandpunkt beruhenden Internationalismus deklariert hatte, darüber hinaus in der Alltagspolitik die Mittel nicht gefunden, mit denen die vollständige Parteieinheit hätte bewahrt werden können. Den Auflösungsprozeß der 70-er Jahre konnte zwar 1888/89 Hainfeld bremsen, aber in der 90-er Jahren haben sich die Auflösungstendenzen weiters verstärkt. Die ungarische sozialistische Bewegung hat ihre Einheit zwar bewahrt, aber nicht gegenüber ihren eigenen Nationalitäten, sondern vor allem gegenüber dem innerhalb der Bewegung langsam zunehmenden ungarischen Nationalismus. Und darin erkennen wir vom Gesichtspunkt unseres Themas aus den entscheidenden Unterschied in der politischen und ideologischen Geschichte der österreichischen und ungarischen sozialistischen Arbeiterbewegung am Ende des letzten Jahrhunderts.

Vom Aspekt der nationalen Frage aus gesehen bedeuteten nämlich vor allem die Traditionen 1848/1849 für die Arbeiterbewegung in Österreich und in Ungarn jeweils etwas anderes. Politisch hätte sich Österreich mit einer immer geringeren Chance dem Programm eines einheitlichen großen bürgerlichen deutschen Nationalstaates anschließen können. Der Großteil der öffentlichen politischen Meinung kehrte zum Herrscherhaus zurück, und selbst die Geschichte hat die kleindeutsche Einheit verwirklicht.

Das Jahr 1866 wurde dann sowohl in der Geschichte der Ideologie als auch in der Politik zum Wendepunkt: im Bewußtsein der Deutschen Österreichs mußte sich das nationale vom Staatsbewußtsein trennen.

Ein spezifisch österreichisches Nationalbewußtsein konnte nicht dominierend werden, es blieben noch Identitätsstörungen, die bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts weiter zunahmen. Wenn jedoch irgendeine Erscheinung des Bewußtseins Wurzeln geschlagen hat und sich sogar verstärkte, so war es das Österreichertum, vor allem seine supranationale Funktion.¹²

In dieser Sphäre der Ideologieggeschichte, des politischen Denkens ist dann die Formel eindeutig: Die Sozialdemokratische Partei in Österreich hatte mit einem "österreichischen Nationalismus" innerhalb der Partei kaum zu tun, viel eher aber mit Nationalitätenkräften, die auch innerhalb der Arbeiterbewegung der Erbländer auf Absonderung drängten.

1848/49 bedeutete für die ungarische Gesellschaft und natürlich für die ungarische Arbeiterbewegung andere Traditionen: bürgerliche Revolution und nationaler Befreiungskampf (noch dazu gegenüber Österreich), das Weiterleben der Unabhängigkeitsidee unter den eingeschränkten Verhältnissen der Souveränität, das Fortleben der ungarischen adeligen nationalen Traditionen, die Periode der Nachblüte des mittel- und kleinadeligen Nationalismus, den Nationalismus der neuen bürgerlichen Elemente, Nostalgien, mit einem Wort Emotionen erweckende, gärende Traditionen, die allerdings die gerade in Entstehung begriffene ungarische Arbeiterschaft in der ersten Periode sehr wenig berührt und beschäftigt haben, da sie 1848/49 noch kaum existierte. Nach 1867 aber sickerten unter den neuen innenpolitischen Verhältnissen auch die nationalistischen Ideen leicht in die Arbeiterbewegung ein. Auch die innenpolitischen Kräfteverhältnisse zeigten Kompromisse: ein Teil der Führer der Arbeiterbewegung hat das "Magyarentum" der bürgerlichen Linken mehrmals akzeptiert, unterstützt und war sogar national gesinnt. Der internationalistische Flügel mußte einen unermüdlichen Kampf gegen die nationalen demokratischen Kräfte in der Partei für die mögliche Wahrung der ideologischen Klarheit führen. Von nationalen separatistischen oder föderalistischen Bestrebungen blieb die Parteiführung bis zur Jahrhundertwende jedoch verschont.

Wir könnten die Reihe der gleichen oder ähnlichen bzw. der abweichenden Umstände, Eigenarten, der "österreichischen" und der "ungarischen" Arbeiterbewegung noch fortsetzen und mit feineren Untersuchungen auf nuanciertere Weise erweitern. In diesem Rahmen möchten wir unsere Ausführungen mit einer Bemerkung schließen, die zur Kategorie "gleich-ähnlich" gehört, und die als wichtigster gemeinsamer Charakterzug unseres untersuchten Themas den allgemeinsten Rahmen der oben als Übereinstimmung bzw. Unterschied bezeichneten Momente bilden könnte. Wien, als relativ entwickeltstes Zentrum der mittel-oseuropäischen Region übte auf die Peripherien (die Erbländer und die zur Ungarischen Krone gehörenden Landesteile) auch auf dem Gebiet der Arbeiterbewegung einen integrativen Einfluß aus, und das in einer Zeit, als sich in der internationalen Wirtschaft Zeichen des Epochenwechsels und dementsprechend umfangreiche Widersprüche gezeigt haben. Es handelt sich um die Periode, in der sich folgende Erscheinungen in Mittel-Osteuropa gleichzeitig meldeten:

1.) Im Zentrum (österreichische alpine westliche Gebiete — Wien), als eine vom entwickelteren Westen eindringende Erscheinung, Tendenzen, die gegen die Entstehung und Entfaltung des nationalen Marktes und Bestrebungen auf seine Wahrung, also gegen die nationale Isolation wirkten und auf die Entstehung und Entfaltung des modernen Imperialismus verwiesen haben und die Weltwirtschaft integrieren und modernisieren wollten.

2.) An den Peripherien — infolge einer gewissen historischen Verspätung — separative Bestrebungen zur Schaffung des nationalen Marktes im bürgerlich liberalen Sinne.

Das bedeutet, daß wir das Verhältnis zwischen der österreichischen sozialistischen Arbeiterbewegung und der sozialistischen Arbeiterbewegung der einzelnen Nationen, Nationalitäten, in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in einer historischen Situation zu untersuchen haben, in welcher nach 1848—1849 nur eine auch durch die neue internationale Machposition und die inneren Verhältnisse des Reiches beschränkte nationale Konzeption zu realisieren war, und in welcher gegenüber den in den nationalen Rahmen zur Geltung kommenden nationalwirtschaftlichen Bestrebungen auch die in der Entstehung und Entfaltung des modernen Imperialismus sich bereits meldenden weltwirtschaftlichen integrierenden Tendenzen vorhanden waren und eine Wirkung ausübten.

Anmerkungen

1. Ungarische Fassung der Studie: Stier Miklós: *A nemzeti és nemzetiségi kérdés a magyarországi szocialista mozgalom és az austromarxizmus elméletében és gyakorlatában I. A kezdetektől a századfordulóig*. (Die nationale und Nationalitätenfrage in der Theorie und Praxis der ungarischen sozialistischen Bewegung und des Austromarxismus I. Von den Anfängen bis zur Jahrhundertwende). Levéltári Évkönyv, 17. köt. Kaposvár, 1986. 323—341.; Zur Abfassung der Studie wurden in erster Linie folgende Arbeiten zur Unterstützung verwendet: Hans Mommsen: *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat*. Wien, 1963.; *Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. 3. Die Völker des Reiches 1—2. Teil*. Hrsg.: Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Wien, 1980, Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.; *Arbeiterbewegung-Faschismus-Nationalbewußtsein*. Hrsg.: H. Konrad, W. Neugebauer. Wien — München — Zürich, 1983, Europa-Verlag.; Ludwig Bruegel: *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie*, 5 Bde. Wien, 1922—1925; Erika Weinzierl: *Die Ideologie der österreichischen Arbeiterbewegung bis 1918*. In: *Die Arbeiterbewegungen von den Anfängen bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Internationales Kulturhistorisches Simposion Mogersdorf*, Bd. 6. Zagreb, 1976.; Peter Kulemann: *Am Beispiel des Austromarxismus. Sozialdemokratische Arbeiterbewegung in Österreich von Hainfeld bis zur Dolfuß-Diktatur*. Hamburg, 1979, Junius Verl. 507.; Josef Strasser: *Der Arbeiter und die Nation*. Reichenberg, 1912.; Otto Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. In: Werkausgabe. Bd. 1. Wien, 1975.; *Magyarország története* 6. és 7. kötet. (Ungarns Geschichte Bd. 6. und 7.) Hrsg.: Endre Kovács, bzw. Péter Hanák. Bp. 1978—1979, Akadémiai Kiadó.; Kende János: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája (1903—1919)* (Die Nationalitätenpolitik der Sozialdemokratischen Partei Ungarns (1903—1919). Bp. 1973, Akadémiai Kiadó.; Kalmár J. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900—1914)* (Sozialdemokratie, nationale und Nationalitätenfrage in Ungarn (1900—1914). Bp. 1976, Akadémiai Kiadó.; Szabó Ervin: *Munkásmozgalom 1903-ban*. (Arbeiterbewegung 1903) - Huszadik Század, 1904 január.; Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés* (Die Entstehung der Nationalstaaten und die nationale Frage). Bp. 1912.
2. Tibor Erényi: *Sozialistische Arbeiterbewegung und Austromarxismus in der Monarchie — ihre Auswirkungen in Ungarn*. In: *Politik und Gesellschaft im alten und neuen Österreich*. Hrsg.: J. Ackertl, W. Hummelberger und H. Mommsen. Wien, 1981, Verl. für Geschichte und Politik. Bd. 1. 305—323.; S. Vincze, Edit: *Tervek és kísérletek szociáldemokrata párt létrehozására Ausztriában és Magyarországon (1868—1871)* (Pläne und Versuche zur Gründung einer sozialdemokratischen Partei in Österreich und in Ungarn, 1868—1871). In: *Uő: Az útkeresés évtizedei. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből (1869—1898)* (ders: Jahrzehnte der Wegsuche. Studien zur Geschichte der Arbeiterbewegung Ungarns, 1869—1898). Bp. 1977, Gondolat Kiadó. 161—228.; *Uő: Küzdelem az önálló proletárpárt megteremtéséért Magyarországon 1848—1890*. In: *Munkásmozgalomtörténeti tanulmányok*.

- [Bp.] 1972, Kossuth Kiadó. (ders: Kampf um die Schaffung der selbständigen Proletarierpartei in Ungarn, 1848—1890. In: Studien zur Geschichte der Arbeiterbewegung).
3. Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949.* (Die Entwicklung der Zusammensetzung der Industriearbeiterschaft, 1867—1949.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó.
  4. Klaus Berchtold: *Österreichische Parteiprogramme 1868—1966.* Wien, 1967, Verl. für Geschichte und Politik. S. 110.
  5. *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* (a továbbiakban: MMTVD) I. köt. Összeáll. Erényi Tibor. [Bp.] 1951, Szikra. 73—75. (Ausgewählte Dokumente der Geschichte der ungarischen Arbeiterbewegung — im weiteren: MMTVD — Bd. I. Hrsg.: Tibor Erényi.)
  6. MMTVD I. köt. 105.
  7. *Általános Munkás Újság* (Allgemeine Arbeiterzeitung) 1870. ápr. 3., 10., máj. 8.
  8. K. Berchtold: *Österreichische Parteiprogramme*... S. 115., 138.
  9. MMTVD I. köt. 392—395.
  10. MMTVD 2. köt. [Bp.] 1954, Szikra. 40—41.
  11. *Népszava* (Volksstimme) 1895. július 19.
  12. Friedrich Heer: *Der Kampf um die österreichische Identität.* [Wien — Köln — Graz], 1981, Böhlau. 562 S.; Ernst Bruckmüller: *Nation Österreich. Sozialhistorische Aspekte ihrer Entwicklung.* Wien — Köln — Graz, 1984, Böhlau.

Közös dolgaink

Magyarok és szomszédaik közgondolkodásunk tükrében

Kelet-Közép-Európa határait a magyar tudomány — több-kevesebb egyetértéssel — az egykori Osztrák—Magyar Monarchia utódállamai, valamint Lengyelország és a Balkán körül vonja meg (Berend—Ránki, 1969., és Szűcs, 1983.). A fogalom a földrajzi elhelyezkedésen túl érzelmi, nemzetiségpolitikai és kultúrtörténeti aspektust is takar. Szinonimái századunk első felében — a Dunatáj, a Kárpát-Európa és társai — jelképükül a régió művelődéstörténetében kétségkívül szerepet játszó, valóban sok ország területét érintő folyó vagy hegység nevét választották. Ezen előadás szociológus szerzője kelet-közép-európaiságon, dunai patriotizmuson azt a szellemiséget, beállítódást érti, amelyben tudatosult az itt élő népek etnikai, történelmi szimbiózisának múltja és jelene, amely felismeri, hogy a szomszéd gondja az ő gondja is, érték számára a kapcsolatok felkutatása és folyamatossága, végül pedig e nemzetek jövőjét is csak e kölcsönhatásban tudja elképzelni (Székely, 1984.).

Kelet-közép-európaiságról valójában a térség népei modern nemzetté válásának kezdete — a XVIII. század vége, a XIX. század eleje — előtt nem beszélhetünk. Azóta azonban — hol bűvópatakként, hol elemi erővel — nyomai kimutathatók a lengyel, a cseh, az osztrák, a szlovák, a magyar, a román, a horvát, a szerb, a szlovén vagy a bolgár közgondolkodásban. Bár többek szerint ez a gondolat az utolsó két évszázad magyar véleményformálóinak legnagyobb eszméje, összefoglaló, szintetizáló munkáról nem tudunk e témakörben. Munkánkban — mely egy nagyobb eszmetörténeti kutatás első közelítésének tekinthető — kísérletet teszünk arra, hogy vázlatosan áttekintsük e gondolkodástörténeti vonulat legfontosabb állomásait, képviselőit, intézményeit a magyar nyelvű társadalomtudományban, közművelődésben, sajtóban, tehát a közgondolkodás különböző szintjein, színterein a nemzetébredéstől napjainkig.

A XVIII—XIX. század fordulóján a magyarság öntudatosodása a Habsburg-dinasztia ellenében fogalmazódott meg. A korszak egyik legnagyobb formátumú magyar politikai gondolkodója, Kossuth Lajos a hazai nemzetiségek számára magánkörben biztosítani akarta saját nyelvük használatát, ám közügyekben a magyar államnyelvet szorgalmazta, a belső viszonyok általános demokratizálása mellett. Szellemi ellenfele, Széchenyi István arisztokratikusabb reform-elképzelése ellenére toleránsabb álláspontot képviselt a kisebbségi kérdésben. A nemzetiségek a Kossuth vezette 1848/49. évi magyar polgári forradalom és szabadságharc céljaival — tekintve, hogy saját külön követeléseik kielégítetlenül maradtak — csak részben tudtak azonosulni. Mégis, az

egymásrautaltság felismerésének szép példája az 1849 júliusában beiktatott jogszabály: Európa első nemzetiségi törvénye. A szabadságharc bukása után a bécsi császári udvar ugyanazt adta "jutalmul" a mellékük állt kisebbségeknek, mint a legyőzött magyaroknak. Ezt felismerve Kossuth az emigrációban kidolgozta *Duna-konföderációs tervét*, mely a Baltikum—Adriaticum—Fekete-tenger háromszögének legtöbb népét egyesítette volna, szuverenitásuk megtartásával. Számításait azonban keresztülhúzta a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása és a magyar uralkodó osztályok 1867. évi kiegyezése a Habsburg-házzal.

A dualista időszak szempontunkból lényeges momentum a 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény, mely a korabeli svájci és osztrák joghoz hasonló módon szabályozta az országban élő népek nyelvi-kulturális egyenjogúságát. Sajnálatos, hogy az egymást követő liberális kormányok nem tartották be ezt a jogszabályt, és asszimilációs politikát folytattak. Ez ellen a legkövetkezetesebben Mocsáry Lajos lépett fel, folytatva a jogalkotó Eötvös József által megkezdett "hidépítést". A századforduló magyar progressziójának kulcsfigurája Ady Endre volt. Kiállása a kelet-európaiság eszméje mellett még halála után évtizedekkel is hatást gyakorolt a szomszédos népek íróira, publicistáira. Ady kortársa, harcostársa a politika és szociológia terén Jászi Oszkár. A Dunai Egyesült Államok fikciója lebeg szeme előtt, mely a Habsburg-Monarchia helyén a lengyel, a cseh, a német, a magyar és a horvát-szerb nemzet államszövetségét jelentette volna.

Az elvesztett első világháború, két bukott forradalom után a trianoni békediktátum a történelmi Magyarország területének kétharmadát, a magyar etnikumnak pedig egyharmadát szakította le a nemzet testéről. A szomszéd népek előtt ugyanakkor megnyílt a saját államiság lehetősége, melyben a hatalomra került burzsoázia a magyar kisebbségekkel szemben ugyanolyan erőszakos asszimilációt alkalmazott, mint a megelőző évtizedekben a magyar uralkodó osztály. A hivatalos Magyarország — részben a valóságos sérelmek, részben a veszteség okozta sokk, a korábbi regionális vezető szerep elvesztése következtében, valamint a társadalmi feszültségek levezetésére — a szomszédokkal szemben revíziós, nacionalista politikát folytatott. Hogy a 20-as évek elején mégis megindulhatott a kultúrkapcsolatok áramlata, elsősorban annak köszönhető, hogy a közeledés eszméjét felkarolták a Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában alkotó magyar értelmiségiek, valamint a demokrata-szocialista emigráció magyar nyelvű sajtója. Az előbbire kitűnő példa a szlovákiai fiatalok sarlós mozgalma, a transzilvánizmus ideológiája vagy a vajdasági Kalangya című folyóirat regionális sorsközösséget hirdető programja, az utóbbira pedig épp a Bécsi Magyar Újság.

A század magyar kultúrájának talán legismertebb egyénisége Bartók Béla, aki egyrészt a kelet-európai összehasonlító népzene-tudomány megalapítója, másrészt a zenei alapanyag elemeit saját kompozícióiban érvényesítő alkotóművész, s mint ilyen, a népek közötti szellemi együttműködés apostola. Vele egyidőben — nem kis mértékben Bartók eszméinek ösztönzésére — Szabó Dezső író, lapszerkesztő független állandó szerv létrehozását szorgalmazta Budapesten,

ahol a térség politikai, tudományos szakemberei és művészei mint egy parlamentben keresnek a dunavölgyi összefogás módozatait, a kialakult ellentétek kiküszöbölését. Cseh, szlovák és román kapcsolataik, irodalmi és lapszerkesztői munkásságuk, akkoriban forradalmi tetteknek számító szomszéd országokbeli látogatásaik révén a prózaíró Mórincz Zsigmond s az európai rangú költő, műfordító József Attila nevét is meg kell említenünk.

A két világháború közötti időszakban a parasztság szociális gondjait feltáró, nemzeti önismeretet szorgalmazó népi írók vezéregyénisége Németh László volt. Történeti, nyelvészeti, folklorisztikai és szociológiai vizsgálatai alapján térségünk népeit "tejtestvéreknek" tartotta. Véleménye szerint a sorsközösség vállalásával, az értékek kölcsönös megismerésével a népeknek el kell jutniuk a kölcsönös szeretetig. Hungarológia-fogalmában meghatározó szerepet kapott a magyar kultúra kelet-európai beágyazottsága. 1935 júliusában Szegeden Magyarságtudomány címmel Ortutay Gyula szerkesztésében folyóirat is indult, melynek hozadéka a kelet-közép-európai irodalomtörténet szintézis-kísérletei sorában nem elhanyagolható.

Szintén a 30-as években jelent meg az Apolló című folyóirat, melynek fő törekvéseit egyfajta "kelet-közép-európai humanizmus" kialakításában, az európai béke megőrzésében és a szomszédos, Duna-menti népek barátságának az ápolásában jelölhetjük meg. A Gál István szerkesztette folyóirat túlnyomórészt közép-európai—dunai—balkáni összehasonlító művelődéstörténeti tanulmányokat közölt kiváló hazai és külföldi szerzők (pl. Thomas Mann) tollából. Gál széles körű tudományszervezői munkájának eredményeként számos magyar kötet mellett két német nyelvű regionális összehasonlító tanulmánykötet is megjelent a szerkesztésében, mely ma is korszerű kézikönyve a kérdés iránt érdeklődőknek. A magyarság- és nemzetiségtudományi munkálatok összehangolására hozták létre 1941-ben a Teleki Pál Tudományos Intézetet, mely később — Bibó István koordinálásával — Kelet-Európai Intézet néven működött. Történettudományi részletében megindult a kelet-közép-európai népek összehasonlító történeti kutatása, valamint magyarok, nemzetiségek és szomszédaiik történelmi, gazdasági, társadalmi és közművelődési viszonyainak a komplex feltárása. *Revue d'Histoire Comparée* címmel folyóiratot s emellett könyvsorozatot is adtak ki francia nyelven, melyek a komparatiztika modern eszközével kísérelték meg a kárpát-európai régiónak az európai civilizáció egészén belül elfoglalt helyét, az ezen belüli kölcsönhatásokat körvonalazni. (Fűr, 1983. és Kosáry, 1983.)

A korszak magyar polgári ellenzékének kimagasló politikusaként, történettudósaként, publicistájaként tartjuk számon Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Külpolitikai koncepciójában meghatározó szerepet játszott egy lengyel—magyar—román—jugoszláv—bolgár—olasz konföderációs terve, melyről több szomszédos országban Teleki Pál miniszterelnök megbízottjaként tárgyalásokat is folytatott. (Vigh, 1979.) Zsilinszky — a magyar progresszió számos más kiemelkedő alakjához hasonlóan — a fasiszmus áldozata lett. A második világháború ismert kelet-közép-európai tényeinek a megrajzolása nem feladatunk. A bécsi döntések utáni időszakban Magyarország visszanyerte az

első világháború után elcsatolt területeinek jelentős hányadát. E területeken — bár kísérletek történtek toleránsabb nemzetiségpolitika és oktatásügy kialakítására — a kölcsönös háborús atrocitások következtében harmonikus együttélésről nem beszélhetünk ezekben az években sem. Témánk szempontjából viszont utalunk rá, hogy a szlovák nemzeti felkelés, a jugoszláv partizánmozgalom, a szovjet Vörös Hadsereg soraiban számos magyar nemzetiségű harcolt a náciizmus ellen. Ma már közsímet az a pozitív tevékenység is, amit a magyar polgári lakosság a menekült lengyelek és franciák tízezeinek a segítségével végzett.

A második világháború után a térség országai nagyrészt a szocializmus útjára tértek, bár a népek egy része ismét a győztesek, több pedig a vesztesek oldalán foglalt helyet. Az első évek regionális kapcsolatai különösen magyar—román—jugoszláv viszonylatban ígértek biztatónak. Feszültséget okozott viszont a térség több milliós németiségének az erőszakos kitelepítése — amely sokhelyütt visszaélésekre adott alkalmat —, a szlovákiai magyarok jogfosztása, valamint a csehszlovák—magyar lakosságcsere.

Már a háború éveiben is figyelemre méltó kelet-közép-európai szellemiséget hordoztak, a felszabadulás után pedig e vonásuk kihangsúlyozódott az ún. népi kollégiumoknak. E sajátos, önkormányzaton alapuló pedagógiai mozgalom egyik alapelve volt a fiatal értelmiségiek regionális, demokratikus összefogásának a szorgalmazása, egymás nyelvén, táncainak intézményes oktatásával, határon túla irányuló önkéntes munkaakciók szervezésével. A Mocsáry Lajos Népi Kollégium például kifejezetten a magyar—román kapcsolatok ápolását szolgálta: tagjai magyar és hazai román nemzetiségű diákok, romániai magyar és román egyetemi hallgatók voltak. A magyarországi pozitív tapasztalatok alapján ezekben az években 24 hasonló típusú és összetételű diákkothon alakult Romániában.

A nemzetközi helyzet megromlása, a Kominform-döntés következtében Jugoszlávia elszigetelése a térség országaitól, a meginduló koncepciók perek bizalmatlanságot eredményeztek a kelet-közép-európai népek kapcsolatában is. 1949-ben a Kelet-Európai Intézetet és a népi kollégiumokat feloszlatták, s a komparatistikai kutatások is csaknem másfél évtizedig tetszhalálra ítéltettek. A lélektan, a szociológia, Bartók zenéje mellett az ön- és helyzetismeret számos tudománya, módszere és képviselője a nemkívánatos kategóriába került. Hogy búvópatakként meghúzódva a látszólagos megszakítottság idején is léteztek kutatók és kutatások, azt mi sem bizonyítja jobban, hogy az oldódás kezdetét jelentő 1962-es évben Kemény G. Gábor több mint 1000 nagyméretű oldalon közzétette összeállítását a szomszéd népekkel való kapcsolataink témakörében.

A 60-as években a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének számos kutatója publikálta kelet-közép-európai tárgyú tanulmányát, így pl. Hanák Péter az Osztrák—Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyaival, Niederhauser Emil a balkáni népek történetével foglalkozott behatóan. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen Berend T. Iván vezetésével folynak a régió gazdaságtörténetére vonatkozó kutatások. Az Akadémia Irodalomtudományi Intézetében már ezekben az években tanulmányozta a határokon túli magyar nemzetiségi irodalmakat Czine Mihály, Kiss Ferenc és

Pomogáts Béla, a kelet-közép-európai irodalmakat és a magyar irodalommal való kölcsönhatásukat Stojan D. Vujičić, Sziklay László és Bojtár Endre. Egy-más után alakultak kétoldalú történész vegyesbizottságok, sorrendben először a csehszlovákokkal, a lengyelekkel, a jugoszlávokkal, a szovjetekkel, a románokkal és a bolgárokkal.

Az 1970-nel kezdődő évtized újabb fellendülést hozott a régiókkal foglalkozó magyar történettudomány terén. A kutatók közül Arató Endre értelmezte a legtágabban Kelet-Európa fogalmát: a finnektől a kaukázusi népekig közel 30 formálódó nemzet problémáit fejtette ki (Arató, 1971.). Jelentős tanulmányok születtek Für Lajos tollából a kelet-közép-európai nemzetiségstudomány s a hungarológia múltja és jelene feltérképezésében. A budapesti tudományegyetem kelet-európai történeti, majd szláv filológiai tanszékén ezekben az években kelet-európai kutatócsoport működött. A Magyar Tudományos Akadémia a 70-es évek végén létrehozta Kelet-európai és Nemzetiségi Komplex Bizottságát, amely elsősorban a politikai vezetés részére javaslattevő, a meglévő intézmények részére pedig koordináló szervként működik.

Hosszú vajúdas után 1977-ben megalakult a világ hungarológusainak összefogó szerve, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Néhány évvel később a budapesti közgazdaságtudományi egyetem gazdaságtörténeti tanszéke mellett létrejött a Közép- és Kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ. Gunda Béla, majd Ujváry Zoltán vezetésével nagymértékben fellendültek a kelet-európai néprajzi kutatások a debreceni tudományegyetemen. Kósa László, szintén a néprajz felől közelítve, főként a magyar nemzeti kisebbségek és a hazai nemzetiségek helyzetével foglalkozott több tanulmányában. A nemzetiségi közművelődéskutatás és dokumentáció az eddigieknél markánsabb központja a 80-as évek elejétől — a jeles politológus, Joó Rudolf tevékenysége nyomán — a budapesti idegennyelvű könyvtár: az Állami Gorkij Könyvtár keretében alakult ki (Székely, 1985/I.). Eddig a magyarországi németek és románok harminc évének könyvészetét bemutató 2-2 kötetet adtak ki, a szlovák és délszláv bibliográfia is rövidesen megjelenik. A maga nemében előzményeket nélkülöző szociológiai felmérést végeztek 5 nemzetiségi középiskolában a tanulók nyelvi és tudati állapotát feltérképezendő (Székely—Joó, 1986.). 1984—1986 között folyt a munkálatai a Ljubljana Nemzetiségi Kérdések Intézetével közös kutatásuknak, melyben egy szlovéniai magyar és egy magyarországi szlovén község gazdaságát, társadalmát, demográfiai jellemzőit, nyelvi és kulturális állapotát kívánták feltárni.

A szomszédos országok mai irodalmáról országos konferenciát tartottak 1982-ben Szegeden. Itt számos elismert kutató és műfordító tartott előadást a kortárs román, ukrán, szlovák, szerb, horvát és szlovén líráról, prózáról és történelmi esszéről. A közéleti szerepet is felvállaló magyar írók közül meg kell még emlékeznünk a nemrég elhunyt Illyés Gyuláról, akinek olyan alapvető kategóriák fogalmi tisztázását köszönhetjük, mint a nemzeti érzés, patriotizmus, nacionalizmus, sovinizmus, nemzetköziség, nemzeti türelmetlenség vagy az erőszakos asszimiláció. Munkássága és emberi tartása évtizedeken át a Duna-völgyi népek sorsközössége melletti elkötelezettségét példázta.

A dunatáji beágyazottságú hungarológia hazai művelése szükségességének az elismerését jelentette az Országos Széchényi Könyvtár mellett működő Magyarságkutató Csoport megalakulása 1985 októberében. A Juhász Gyula akadémikus vezette intézet koordinálja egyrészt a nemzetiségi kérdés, valamint a nemzettudat problémáinak elméleti, interdiszciplináris kutatásait. Komplex módon vizsgáljuk és dokumentáljuk továbbá a külföldön élő magyarság történetének és jelenkorának gazdasági, társadalmi, jogi, politikai, továbbá kulturális helyzetét. Intézményünkben megkezdődött a hungarológia határon túli oktatásának, kutatásának, e tudományág tartalmának és módszertanának a vizsgálata is (Székely, 1985/II.). A Művelődési Minisztérium szintén az elmúlt évben hagyta jóvá a Bethlen Gábor Alapítvány megalakítását, azon határainkon inneni és túli vállalkozások támogatására, melyek a magyarság történelme során felhalmozott értékeket tudatosítják, hitelesen értelmezik, őrzik és gyarapítják, s amelyek e térség népeinek a megbékélését elősegíthetik. Az Alapítvány első díját a kuratórium Domokos Pál Péternek, a moldvai magyarság nagytekintélyű kutatójának ítélte oda. Sok évtizedes passzivitás után az Európai Kulturális Fórumon a hivatalos Magyarország is megmozdult: a nemzeti kisebbségek kulturális, jogi védelmében, a hid-szerep kölcsönössé tételéért javaslatot terjesztett elő (Arday—Joó—Székely, 1985.).

A Magyarországgal határos országokban működő magyar nyelvű könyveket (is) kiadó intézmények közül a pozsonyi Madách, az ungvári Kárpáti, a bukaresti Kriterion és a kolozsvári Dacia mellett az újvidéki Forum Kiadó szerepét kell kiemelnünk. Szépirodalmi, ismeretterjesztő és tudományos művek százainak a fordításával és kiadásával valóban hidat képeznek egyrészt országuk többségi népe, más együttélő nemzetiségek és az ottani magyar nemzetiségek között. Másrészt anyanemzetük és a szomszéd nemzet között is összekötő kapcsolatot jelentenek, hiszen a megjelenő művek egy része Magyarországra is eljut. A hazai nemzetiségi könyvkiadás — gazdája a Tankönyvkiadó — hasonló kultúraközvetítő funkciót lát el a másik irányban. A dunavölgyi gondolatot ébrentartó publicisztikai írások közzétételében a fővárosi Kritika és Mozgó Világ, a debreceni Alföld, a szegedi Tiszatáj, a kecskeméti Forrás, a pécsi Jelenkor, a szombathelyi Életünk és a győri Műhely jeleskedik. A Magyar Rádió közel másfél évtizedig sugárzott műsort "A Dunánál" címmel, melyben jeles hazai és szomszédos országbeli történészek igyekeztek tisztázni a térség aktuális történeti kérdéseit.

A regionális és etnikai tudatosodás sajátos megjelenési formája mintegy egy évtizede az ún. táncház-mozgalom. A mozgalom a nemzeti jegyek keresése mellett kezdettől fogva céljának tekinti a kelet-európaiság eszméjének az erősítését: a magyar táncok mellett román, szerb, macedón, bolgár, görög táncokat is elsajátítanak. A magyarországi táncházak hatására Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, sőt Nyugat-Európában is alakultak hasonló zenekarok, illetve szórakozási alkalmak.

A 70-es évek jelzett tendenciái jegyében önművelési és vitakörök is alakultak különböző felsőoktatási és közművelődési intézmények égisze alatt, melyek a magyar társadalom különböző rétegei számára többek között a kelet-közép-

európai problematika átgondolását is elősegítették. E közösségek között — tevékenységük jellegén túl — egyesek elnevezésükben is hordozták, hordozzák a dunai patriotizmus szimbólumát (Közép-Kelet-Európai Klub, Pannónia Kör, Bartók Honismereti Kör, Dunatáj Klub, Közép-Európa Kör).

Előadásunk terjedelme miatt valóban csak elnagyolt vázlatát adhattuk e sokágú és jelentős eszme történetének, amely kiegészítéseket, esetleges korrekciókat, további kutatásokat igényel. Nagy örömmel vennénk a térség más országaiból származó összegzéseket a közös sorsstudat ottani meglétéről és fejlődéséről. Mindannyiunk közös ügyéről: múltunk — jelenünk — jövőnk kérdéséről van szó, melyben ezer szállal kötődünk egymáshoz, következőképp objektív valóságfeltárára is csak együtt vállalkozhatunk.

Irodalom

a) magyar nyelven

- Arató Endre, 1971, *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Arday Lajos — Joó Rudolf — Székely András Bertalan, 1985, *Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika Magyarországon* - Magyar Tudomány, 11. 817—827.
- Berend T. Iván—Ránki György, 1969, *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században*. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Für Lajos, 1983, *A nemzetiség-(magyarság-) tudomány múltja*. Tudománytörténeti áttekintés - Műhely, 3. 18—31.
- Kemény G. Gábor (összeállítása), 1962, *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Kosáry Domokos, 1983, *"Kárpát-Európa"-kutatás a Teleki Intézetben*. (Tóth János interjúja). - Valóság, 9. 32—41.
- Székely András Bertalan, 1984, *A közép-kelet-európaiság eszméje a magyar tudományban, közgondolkodásban és közművelődésben*. Bp., Népművelési Intézet.
- Székely András Bertalan, 1985/I., *Nemzetiségi jelenkutatás a budapesti Állami Gorkij Könyvtárban*. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. II. kiegészítő kötet. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 89—93.
- Székely András Bertalan, 1985/II., *Dunai patriotizmus és közgondolkodás*. (Egy eszme útja a 20. században.) - Vasi Szemle, 4. 481—498.
- Székely András Bertalan—Joó Rudolf, 1986, *Anyanyelv és közösségi tudat a nemzetiségi középiskolákban*. Bp. Művelődéskutató Intézet — Állami Gorkij Könyvtár.
- Szűcs Jenő, 1983, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Bp., Magvető Kiadó.
- Vígh Károly, 1979, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*. Bp., Akadémiai Kiadó.

b) idegen nyelven

- Gál, Stefan (Herausgeber), 1943, *Ungarn und die Nachbarvölker*. Bp.
- Gál, Stefan (Herausgeber), 1944, *Ungarische Balkanforschung*. Bp.
- Gunda, Béla, 1979, *Ethnographia Carpatho-Balkanica*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Jászi, Oscar, 1929, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago / Illinois. University of Chicago.
- Kurucz, Gyula — Szörényi, László (Editors), 1985, *Hungaria Litterata, Europae Filia*. Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.
- Niederhauser, Emil, 1982, *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Bp., Corvina.
- Revue d'Histoire Comparée, 1943—1948, *Etudes Hongroises*. Publ. sous la direction de Alexandre Eckhardt, Etienne Lajti et Dominique Kosáry. Paris, Presses Univ. de France.
- Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*, 1970, (Authors: I. T. Berend, P. Hanák etc.), Bp. Akadémiai Kiadó.

- Székely, András Bertalan, 1984, *Central-East-Europeanism in Hungarian Scholarship* - Information Bulletin on Adult Education, (Bp.), December. 14—17.
- Székely, András Bertalan, 1985, *Common Hungarian—Slovene Nationality Research* - Information Bulletin on Adult Education, (Bp.), June. 28—30.
- Székely, András Bertalan, 1985, *Der Donau-Patriotismus in ungarischen öffentlichen Denken - Pannonia* (Eisenstadt). Nummer 3—4, Herbst. 37—38.
- Székely, András Bertalan, 1986, *A Central-Eastern European Multicultural Society: The Hungarian Example* - European Bureau of Adult Education Newsletter (Amersfoort). 1. 35—37.
- Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből Dobossy László 70. születésnapjára*, 1980, Bp., ELTE Szláv Filológiai Tanszék.
- Tóth János, 1983, *Volkstradition und kulturelle Bewegung in Ungarn*. Bp., Institut für Kultur.

STEVEN TOTOSY de ZEPETNEK (Edmonton)

Ein Bild der Gesellschaft bei Theodor Fontane und Lajos Tolnai

Einige literatursoziologische Bemerkungen

Das Ziel dieser Arbeit ist die Darstellung, wie unterschiedlich oder auch wie ähnlich zwei Gesellschaften mit ähnlichen Strukturen in den beiden Romanen *A nemes vér*¹ von Lajos Tolnai und *Schach von Wuthenow*² von Theodor Fontane dargestellt werden. Dieser Vergleich soll auf der Basis eines theoretischen Konzeptes, welches ich von Nemoianus Arbeit ableiten möchte, geschehen. Ausgehend der vorhandenen Sekundärliteratur über den literarischen Realismus werde ich auch weitere Konzepte entwickeln.

Theodor Fontane und Lajos Tolnai zählen beide zu den Vertretern des literarischen Realismus, obwohl man anmerken muß, daß es dazu abweichende Meinungen gibt, insbesondere da, wo es sich um spezifische Texte dieser Schriftsteller handelt. Die Positionen Fontanes und Tolnais in der Literaturgeschichte unterscheiden sich wesentlich voneinander, obwohl auch einige Parallelen gezogen werden können. Über den grundsätzlichen Vergleich der Leserschaft und der wissenschaftlichen Forschung zu Tolnai und Fontane hinaus und ihre Ansiedlung in der Literaturgeschichte aufgrund der Natur ihrer Werke, denke ich, daß der Hauptansatz für die Aufzeichnung von Parallelen in einer sozialwissenschaftlichen (soziokritischen) Untersuchung ihrer Umgebung, in der sie lebten und schrieben, liegt. Mit anderen Worten, Tolnai und Fontane lebten und schrieben beide in einer Gesellschaft, in der das Adelssystem die dominante soziale Struktur bildete.

Fontane wird als wichtiger Autor der deutschen Literaturgeschichte verstanden, während Tolnai in der Literaturgeschichte Ungarns fast vergessen ist. In diesem Kontext möchte ich auf einige Parallelen hinweisen. Fontanes Bedeutung wird in der Literaturwissenschaft zunehmend anerkannt, während seine Leserschaft immer noch klein ist.³ Eine begrenzte Beliebtheit, zumindest innerhalb der deutschen Leserschaft, ist wahrscheinlich auf Film- und Fernsehadaptationen zurückzuführen, s. *Effi Briest* z.B.⁴ Über Tolnai kann man dies nicht behaupten. Zwischen den beiden Weltkriegen sowie von 1948 an bis zur Mitte der sechziger Jahre wurden einige seiner Romane neu aufgelegt und wissenschaftliche Arbeiten über sein Werk veröffentlicht. Heute wird er weder gelesen noch diskutiert. Man kann ohne jede Kenntnis Tolnais im Fach ungarische Literatur sowohl promovieren als auch sich habilitieren (Kandidátus).⁵ Von Tolnais 35 Romanen wurden nur sieben in der eben zitierten Zeit neu aufgelegt, und keine der sieben Neudrucke erreichte eine Auflage von mehr als 6000 Exemplaren.⁶ Nach meiner Kenntnis erschien die letzte wissenschaftliche Arbeit über Tolnai um 1964.

Gleichzeitig wird er jedoch oft zu den anerkannten Größen der ungarischen Literatur gezählt zusammen mit Jókai, Mikszáth, Móricz und Dezső Szabó — nicht erst seit 1948, sondern auch schon davor. Ich kann mich an eine Erklärung für die mangelnde Leserschaft Fontanes und Tolnais nur herantasten. Fontanes begrenzte Beliebtheit kann im deutschen Kontext nur durch den fehlenden Anklang des historischen Romans, der in einer spezifischen geographischen Region angesiedelt ist, nämlich Preußen, erklärt werden. Ich denke, daß der Grund für die Vernachlässigung Tolnais zum großen Teil in seinem negativen Realismus liegen könnte, den Mikszáth so charakterisiert hat: "Mint elbeszélő egy kicsit nehézkes, de magvas és a való élet komorabb színeinek rajzolója."⁷ Diese Art von Realismus kann unmöglich dort beliebt sein, wo Jókais Geschichten immer noch größte Popularität genießen.⁸ Viele Romane Tolnais verstauben immer noch in Zeitschriften und wurden nie als Buch veröffentlicht.⁹ Was die wissenschaftliche Erforschung der Werke Tolnais anbelangt, ist es mir unerklärlich, warum sie nach anfänglichem Interesse in den fünfziger und frühen sechziger Jahren plötzlich endete.

Die literarische, d.h. belletristische Darstellung der Wirklichkeit ist ein fortwährendes und umstrittenes Problem der Literaturwissenschaft. Lassen Sie mich jetzt den Versuch unternehmen, einige Gedanken über den literarischen Realismus zu erläutern. Allgemein würde ich sagen, daß literarischer Realismus eine Frage des Standortes ist. Wenn Literatur ein Text ist, der Kreativität beinhaltet, im Gegensatz zu Dokumenten oder Bedienungsanleitungen, dann liegt der Unterschied in der Darstellung (Erzählweise). Andererseits gibt es viele literarische Texte, in denen Dokumente aller Art integrale Bestandteile der Erzählung sind. Alfred Döblins *Berlin Alexanderplatz* oder Helmut Heissenbüttels *D'Alamberts Ende* sind dafür gute Beispiele. Man muß jedoch anmerken, daß eine exakte (beweisbare) geographische Beschreibung z.B. von Paris in einem literarischen Text "never the real, physical city we point at, only the absent. . . »Paris« ist."¹⁰ Dasselbe trifft auf den Fall von Zitaten oder Nachrichten zu. Die Beschreibung einer Gesellschaft oder eines Ereignisses in einer spezifischen sozialen Umgebung entspricht auf ähnliche Weise nicht der Wirklichkeit. Es ist ein Modell. Nemoianu erklärt es so: "Everything happens as if literature will use its mimetic dimension as a kind of foil, or pretext, to release a creative possibility which is at the center of any literary justification. . ."¹¹ Sowohl Leser als auch Schriftsteller sehen das Leben wie auch mitunter die Ereignisse im Leben als Makro-Bild. Schriftsteller beschreiben, und Leser lesen in diesen Makro-Bildern. Der Schriftsteller erzählt diese Makrobilder durch einen Modell-Mechanismus, der viele Formen annehmen kann. Eine Form, wie Nemoianu postuliert, und die oft benutzt wird, ist: "A 'human model' is a human type prevalent in a period of time and often encountered in its literary works, such as the 'Knight' in the Middle Ages and the 'Courtier' in the Renaissance. These 'human models' serve as a focus for the social aspirations of large or decisive segments of society and in turn shape the cultural manifestations of a society, as well as other areas."¹²

Wie wir später sehen werden, sind die zwei Menschen-Modelle Tolnais und Fontanes Modelle, obwohl sie nicht die im Zitat postulierte Dominanz annehmen, die Manifestationen eines Bildes enthalten, die dem Leser eine Perzeptibilität von Realismus geben. Es ist diese Perzeptibilität, die uns erlaubt, die Gesellschaft, die der Autor beschreibt, zu verstehen, und zwar in den Parametern der Wirklichkeit.

Literarischer Realismus wird dann erreicht, wenn der Autor eine Intention zum Realismus hat, und wenn der Leser eine Perzeptibilität von Realismus erfährt. Wenn diese beiden Konzepte mehr oder weniger analog sind, gilt der Text als realistisch (wirklichkeitsbezogen), wie z.B. Texte innerhalb des literarischen Realismus. In Zusammenhang mit den oben erwähnten Begriffen Intention und Perzeptibilität möchte ich diese Konzepte näher darstellen.

Obwohl Nemoianu die Intention als ein Element der Nachahmung der Wirklichkeit erwähnt, entwickelt er das Konzept nicht zu meiner Zufriedenheit.¹³ Die Intention zum Realismus ist eine Manifestation der Ziele und der gewählten Mittel des Autors, die meist außerhalb des Textes feststellbar sind, und zwar in Äußerungen oder in der Art und Weise, wie der Autor über den Gegenstand seines Textes entscheidet, sowie weitere wichtige Elemente der Erzählung wie z.B. das sprachliche Niveau (Wortwahl, Dialoge, Struktur usw.). Fontane benutzte z.B. für seinen *Schach von Wuthenow* genau recherchierte historische und biographische Daten, und Tolnai hat oft wirklich existierenden Personen und Institutionen in seinen Romanen dargestellt.¹⁴ Auch die Wahl des Genres kann eine Intention zum Realismus anzeigen. Die meisten Texte aus der Periode des literarischen Realismus sind Romane. Der Autor wird z.B. ein solches literarisches Genre wählen, in welchem er die Möglichkeit hat, eine Perzeptibilität von Realismus zu erreichen.

Die Perzeptibilität von Realismus kann als eine Sache der Rezeption verstanden werden. Elemente wie der Gegenstand, Genre, die Erzählweise usw. — Elemente, die ohnehin schon als Werkzeug zum Realismus dienen — erzeugen eine Wirkung im Leser, die zur Perzeptibilität führt, nämlich, daß der Text das Leben, so wie es ist, beschreibt oder wenigstens so, wie es sein könnte. Innerhalb dieses Kontextes kann Realismus nicht in Grimms *Märchen* oder in Tolkiens *The Lord of the Rings* stattfinden, obwohl es dort Passagen, Bilder oder Modelle geben kann, die eine Perzeptibilität von Realismus ermöglichen.

Basierend auf den soeben postulierten Kriterien, werde ich jetzt zwei Modelle erklären, die Fontanes und Tolnais Realismus in *Schach von Wuthenow* und *A nemes vér* zeigen. Tolnais *A nemes vér* (1882) ist seine erste ausführliche und deutlich kritische Beschreibung der dominanten sozialen Struktur Siebenbürgens, des Adels. Zu der Zeit, als er an diesen Roman schrieb, war Tolnai bereits davon überzeugt, daß das Adelssystem als eine vitale und nützliche soziale Struktur unvermeidbar dem Niedergang geweiht war.¹⁵ Da dieser Aspekt den Tolnais in der Sekundärliteratur verstanden und erkannt wird,¹⁶ möchte ich die Rolle der Frau in *A nemes vér* untersuchen, indem ich das Beispiel Olga Benedeks als Modell des Adelsystems verstehe. Beim *Schach von Wuthenow* ist die Situation ähnlich, gleichwohl ist Fontanes Kritik am Adel nicht so klar wie die Tolnais.

Fontanes Verhältnis zum Adel wird durch eine Entwicklung Gekennzeichnet.¹⁷ Seine kritische Haltung gegenüber dem Adel entwickelte sich erst allmählich, und zum Zeitpunkt der Entstehung des *Schachs von Wuthenow* (1878—1882) war er dem preußischen Adel gegenüber immer noch positiv gewogen.¹⁸

Die Position der Frau im *Schach von Wuthenow* erhält ihre Bedeutung durch die Umstände der Ehe. Victoire von Carayon, die nicht so schöne Tochter einer attraktiven und klugen Mutter wird durch den aristokratischen Offizier Schach geschwängert, der Mutter und Tochter in seiner emotionalen Verwirrung verwechselt. Die untergeordnete Position der Frau wird durch mehrere Indikatoren dargestellt. Eines des prägnantesten Beispiele ist ein sprachliches. Im Dialog zwischen Schach und Victoire nach dem angedeuteten Geschlechtsakt ("Und nun hörte sie sie willenlos und schwieg in einer süßen Betäubung")¹⁹ wird Victoires Bekenntnis zu ihrer untergeordneten Position deutlich gezeigt.

"Was erregt dich? Ich meinte, daß ich den Wagen gehört hätte. Du hörst zu fein. Aber sie schüttelte den Kopf, und im selben Augenblicke fuhr der Wagen der Frau von Carayon vor. Verlassen Sie mich . . . Bitte."²⁰

Der Gebrauch der vertrauten Anrede durch Victoire und der förmlichen durch Schach fällt nach ihrer spontanen intimen Begegnung auf und zeigt für Victoire eine Herabsetzung. Abgesehen von diesem Indikator, der sich auf der sprachlichen Ebene manifestiert, wird Victoires persönliche und soziale Minderwertigkeit durch die Entwicklung und das Ergebnis ihres Verhältnisses mit Schach aufgezeigt. Als die Mutter Victoires die Schwangerschaft entdeckt, ist sie es, die Schach damit konfrontiert. Victoire hat aufgrund ihrer eigenen Unzulänglichkeit und aufgrund der Dominanz ihrer Mutter keine Chance, es ihm selbst zu sagen. Josephine von Carayon, die Mutter, erklärt auf eloquente und vielsagende Weise, warum sie für Victoire eintritt. "Aber so schwach ich in meiner Liebe zu Victoire bin, so bin ich doch nicht schwach genug, ihr in dieser Großmutskomödie zu Willen zu sein. Ich gehöre der Gesellschaft an, deren Bedingungen ich erfülle, deren Gesetzen ich mich unterwerfe; darauf bin ich erzogen, und ich habe nicht Lust, einer Opfermarotte meiner einzig geliebten Tochter zuliebe meine gesellschaftliche Stellung mit zum Opfer zu bringen."²¹

Diese Passage illustriert deutlich genug die Motive und Gründe der Mutter, aus denen heraus sie Schachs Ehrgefühl anspricht. Die Fortführung dieser Ideologie ist das, was ich — und dabei denke ich an Nemoianus Rahmen — das soziale Modell im Verhältnis zu Frauen und ihres Verhältnisses zum männlichen Geschlecht in einem Adelssystem in Fontanes Roman nennen würde. Dieses Modell bestätigt das allgemeine deutsche bürgerliche Ideal der ethischen und moralischen Frau, die jedoch den Männern gegenüber minderwertig ist. Es ist eigentlich unwichtig, daß Victoire außerhalb einer Ehe geschwängert wurde. Gerade die außereheliche Schwangerschaft und deren Folgen offenbaren Victoires Fügigkeit und Minderwertigkeit. Diese Frau fügt sich völlig den sozialen Normen und Anforderungen (Familie und Gesellschaft), zeigt weder kämpferische Vitalität noch die Anlagen zur Kritik ihrer eigenen mißlichen Lage noch das Wissen um den Grund für diese Lage. Diese Perzeptibilität der Position der Frau ist eine Konstante in Fontanes Romanen. In einem Kapitel ihres Buches erklärt

Hass, daß die Frau innerhalb und außerhalb der Ehe im preußischen Adelsystems zur Passivität verurteilt ist. Ihre Funktion ist bestenfalls die eines Schmuckstückes für den Ehemann und die einer Gastgeberin für die Gäste der Familie.²²

In einem Brief an ihre Freundin, Lisette von Perbandt, zeigt Victoire ihre Bereitschaft, genau dies zu tun, wenn Schach nur besser für die Ehe geeignet wäre. Sie verteidigt Schach und findet hinreichende Gründe für eine gutmütige Erklärung seines Selbstmordes. Andererseits zeigt der Brief einen Widerspruch auf.²³ Victoire versteht Schachs Gründe für seinen Selbstmord besser als jede andere Figur im Roman. Ihre intellektuelle Fähigkeit bildet einen Gegensatz zur sozialen Rolle und zu ihrer minderwertigen Position, die sie zu spielen gezwungen wird. Sie erkennt richtiger Weise, daß Schachs Depression und der folgende Selbstmord in dessen Angst vor dem Verlust des urbanen und des höfischen Lebens begründet sind. Hier hört jedoch ihre scharfe Erkenntnis der Ursachen und Wirkungen auf. Als nächstes deutet sie Schachs persönliche und gesellschaftliche Überlegenheit an: "... und doch war er andererseits durchaus befähigt, innerhalb eng gezogener Kreise zu glänzen und zu herrschen."²⁴ Mit dieser Meinungsäußerung drückt sie nicht nur Schachs Potential als "Courtier" aus, sondern auch sein Potential als jemand, der im Rahmen einer Ehe überlegen ist. Victoires Unterwerfung gegenüber sozialen Normen, ihre Bejahung der Überlegenheit Schachs, manifestieren sich nochmals in ihrer Haltung gegenüber dem Kind, das sie mehr als Schachs Kind als ihr eigenes betrachtet: "Da liegt das Kind und schlägt eben die blauen Augen auf. 'Seine' Augen."²⁵ Fontanes Verständnis und die Stellung der Frau in seinen Romanen stimmt mit meiner soeben angestellten Analyse im Allgemeinen überein. Hass schreibt: "Fontanes Darstellung des Schicksals adliger Frauen ist vom zentralen Motiv des Widerspruchs zwischen individuellen Glücksanspruch und adlig-gesellschaftlicher Konvention bestimmt. Die für den Adel typische 'Herabdrückung der Frau unter das Maß persönlicher Verantwortlichkeit' (Helene Lange) findet seinen konzentrierten Ausdruck in der Form der Eheschließung des Adels. Grundsätzlich wird die adlige Frau verheiratet."²⁶

Das Hauptmotiv dieser Ehen findet man im Wunsch, innerhalb der Adelschicht aufzusteigen.²⁷ Hass erklärt, daß dies z.B. die Situation in *Effi Briest* war.²⁸ Die Umstände von Victoire Verhältnissen (ihrer Mutter und Schach) und ihrer Ehe haben ähnliche Abläufe als Hintergrund. Noch dazu hatte sie zur Entscheidung ihrer Mutter, daß gesellschaftliche Normen erfüllt werden müssen, nichts zu sagen.

Die Geschichte Olga Benedeks als Modell ist meiner Meinung nach komplizierter. Tolnai zeigt, im Vergleich zu Victoire, ein Modell, das nicht nur die Notwendigkeit, gesellschaftliche Normen zu erfüllen, beinhaltet, sondern auch individuellen Stolz und eine gewisse Portion von Unmoral zeigt. Zu sagen, daß dies allein durch Olgas bankrotte finanzielle Situation entstehe, wäre zu einfach. Als das Thema Ehe von Vater und den Brüdern besprochen wird, sagt Olga auf sarkastische und doch warhaftige Weise: "Talán el akarnak adni? Kérem, mennyiért? Jó árt szabjanak, hogy engedhessenek. Olcsón nem adom el

magamat, még elég szép vagyok, ha ifjú nem is többé.”²⁹ Ihre Reaktion auf eine abgesprochene Eheschließung zeigt eine gewisse Unabhängigkeit, die man bei Victoire nicht findet. In der Folge manifestiert sich bei Olga eine doppelseitige Einstellung gegenüber ihrer Ehe. Auf der einen Seite verachtet sie die Ausrichtung auf das Pekuniäre bei ihren Verwandten: ”Olga grófnő, mint a vérpadra induló áldozat, indulattal kelt föl. Atyja kezéből kiveszi a váltót és aláírja. A láncot, órát pedig odaveti a grófok lába elé.”³⁰ Sich selbst gegenüber gibt sie jedoch zu, daß die Ehe eine Notwendigkeit in ihrem eigenen Interesse ist: ”Csak férjhez mehetnék — nyögi a szegény lány —, nem bánom, akárhöz, de bosszút, kegyetlen bosszút fogok állani...”³¹ Dieses Verhalten erscheint zweischneidig. Denn es ist nicht so, daß wir annehmen müssen, daß sie vor ihren Verwandten spielt, da sie tatsächlich aus denselben Gründe heiraten will — nämlich um ihre finanzielle Situation zu verbessern. Ihr Handeln zeigt im Vergleich zu Victoire einen unabhängigen Geist. Sie verachtet ihre Verwandten, weil diese sie für ihre eigenen Zwecke benutzen wollen. Sie will aber über ihr eigenes Leben bestimmen. Es ist eine Sache, jemand anderen zu verkaufen, und es ist eine andere, sich selbst zu verkaufen. Sie will heiraten, weil sie auf diese Weise die Armut ’rächen’ kann. Natürlich wird ihre untergeordnete gesellschaftliche Stellung klar durch die selbstverständliche Folgerung angezeigt, daß sie, um diese zu bessern, heiraten muß. Olgas berechnende Natur zeigt bei der Eroberung ihres späteren Ehemannes nur einen Lapsus: ”Megfeledezett arról, hogy neki most vigyázni kellene, mutatni a nagyúri hidegséget s adni az érzéketlent, hogy annál inkább hevitsen: égett, lángolt ő is.”³² Als Deryő, der zukünftige Ehemann, von ihrer sexuellen Anziehungskraft angesteckt wird, hat sie sich wieder in der Gewalt und ”Kiragadta kezét a fiatalember kezéből s mint egy szinpadí királyné, gögösen elrohant.” Und die frisch vermählte Braut ist auch konsequent, ohne Sentimentalität und völlig berechnend: ”Olga sirt és reszketett s midőn végig-végig tekintett vőlegényének, Deryő Lóránknak gyönyörű díszmagyarján, a csillogó drágaköveken, a gyémántos mentekötőn — csak arra gondolt, csak a megkezdődő bosszúra, melyet a nyomorult sorson állani fog.”³³

Nach der Hochzeit ’rächt’ Olga ihre frühere Armut. Aber sie hört dort nicht auf. Tolnais Modell zeigt eine Abhängigkeit vom gesellschaftlichen Ehrgeiz, aber zur gleichen Zeit zeigt es wiederum Olgas Unabhängigkeit als Frau, obwohl ihre ’Rebellion’ gegen gesellschaftliche Normen, indem sie einen Liebhaber zusätzlich zu ihrem Ehemann gewinnt, das Ergebnis ihrer gesellschaftlichen Ambitionen und nicht eine Bestätigung emotionaler oder sexueller Unabhängigkeit ist.³⁴ Der Liebhaber ist ein italienischer Fürst, den sie zu ihrem eigenen Prestige ausnützt. Ihre Abhängigkeit von diesem Bedürfnis überlagert selbst die Überreste einer feudalen Anhänglichkeit ihrem Diener gegenüber, wie das folgende Zitat zeigt: ”Olga másképp vélekedett s máskor talán védelmére kelt volna sokszor készséges szolgájának, de ily magas helyről származott véleményt nem lett volna szaloni dolog megtámadni.”³⁵

Olga ist im Gegensatz zu Victoire keine zärtlich liebende Mutter. Sie hat keine Zeit für die Erziehung ihrer Kinder: ”Olga mama még nem ér rá. Majd később.”³⁶ Ihr Hauptziel, ihre Ideologie, gut zu leben, erlaubt keinen Platz für

Liebe, auch nicht ihren Kindern gegenüber. Dies mag vielleicht schockierend wirken und erzeugt beim Leser sicherlich Abneigung gegen eine herzlose Mutter. Im Verhalten von Fontanes Victoire wird eine solche Einstellung nicht dargestellt. Vielmehr das Gegenteil. Ich denke, daß dieses Modell, so unglücklich es auch sein mag, daß nämlich Olga zur Mutterliebe unfähig ist, ihre Unabhängigkeit als Frau manifestiert, als ein unabhängiges und entschlossenes Individuum, das sich zumindest in bestimmten Fällen von gesellschaftlichen Ansprüchen lösen kann. In der Öffentlichkeit tritt Olga erst als liebende Mutter auf, als ihr Schwager vorschlägt, ihre Söhne nach dem Tode ihres Mannes zu sich zu nehmen.³⁷ Aber in Wirklichkeit ist sie höchst zufrieden, daß ihre Verantwortung auf die Pflege ihrer Töchter reduziert wird. Hier finden wir ein weiteres Element der Stellung der Frau in Tolnais Modell. Die Töchter bleiben in der Obhut der Mutter, die, nach dem Wissen des Schwagers, Egoismus, finanzielle Sorglosigkeit und Inkompetenz gezeigt hat. Die Söhne sollen jedoch auf Kosten der Töchter die Annehmlichkeiten eines wohlhabenden Lebensstiles mit einer aussichtsreichen Zukunft genießen: "... Alfonznak egy kitűnő házassághoz és Leónak a vadász-hadnagysághoz a tábornokságig."³⁸

In Tolnais Olga Benedek sehen wir ein Modell, in dem gesellschaftliche Normen, Anforderungen und Ambitionen dominieren, jedoch auf komplizierte und selektive Art und Weise. Olga manifestiert ihre Unabhängigkeit, indem sie Elemente der Normen bewußt manipuliert. In der Persönlichkeit Victoires fehlen solche Differenzierungen. Der Vergleich könnte also aufzeigen, daß das Modell Tolnais die Stellung der Frau komplexer und kritischer darstellt als das Fontane. Daraus kann man folgern, daß Tolnai das Adelssystem differenzierter beschreibt als Fontane, zumindest in *diesem* Roman. In Fontanes Modell überlappen sich die Stellung der Frau und die Geschichte Victoires mit dem bürgerlichen Ideal der untergeordneten Frau im preußischen Adelssystem. Victoires Einstellung verstärkt die gesellschaftlichen Normen, die in der Geschichte Schachs kritisiert werden. Aus diesem Grund sehe ich in Fontanes Roman einen inneren Widerspruch. Im Gegensatz dazu kritisiert Tolnai das Adelssystem in einer komplexeren Weise, indem er im gewählten Modell des Adelssystems sowohl die unabhängige als auch die abhängige Frau darstellt.

Es ist möglich, daß wir in Fontanes Roman eine Analogie des Modells und der gesellschaftlichen Wirklichkeit sehen müssen, die dadurch entstanden ist, daß Fontane, wie erwähnt, zum Zeitpunkt des Verfassens des *Schach von Wuthenow* dem preußischen Adel noch positiv gewogen war. Daruch wird logisch, daß was die untergeordnete Stellung der Frau im preußischen Adelssystem betrifft, keine kritische Stimme durch den Autor erhoben wird — obwohl das Adelssystem an sich durch Aussagen einer Romanfigur kritisiert wird. Ich glaube, es ist die mangelnde tiefere kritische Intention zum Realismus, die es bewirkt, daß Fontanes Roman weniger differenziert verstanden werden muß als Tolnais *A nemes vér*. Da Tolnais Modell komplexer ist, ging dieser Autor in seiner Intention zum Realismus tiefer. Gleichzeitig könnten beide Modelle soziokulturelle Unterschiede aufzeigen, die in den beiden unterschiedlichen kulturellen Noyaux begründet sind, dem preußischen und dem siebenbürgischen. Natürlich würde

das Nemoianus Postulat beweisen, daß "Human models serve as a focus for the social aspirations of large or decisive segments of society and in turn shape the cultural manifestations of a society, as well as other areas."³⁹

Anmerkungen

1. Lajos Tolnai: *A nemes vér*. Bp. 1951, Szépirodalmi Kiadó.
2. Theodor Fontane: *Schach von Wuthenow* in *Sämtliche Werke*. 1. Bd. München, 1962, Hanser. 555—684.
3. Charlotte Jolles: *Theodor Fontane*. Stuttgart, 1983, Metzler. X, 138.
4. *Ibid.*, X.
5. Júlia Kulcsár in einem Brief vom 18. Jänner 1985.
6. *Ibid.*
7. Kálmán Mikszáth in Lajos Tolnai: *A báróné ténsasszony*. Bp. 1905, Franklin. VI—VII.
8. Júlia Kulcsár und Péter Mándi: *Könyvek otthon*. Bp. 1983, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. 182. und passim.
9. Béla Puruczki: *Tolnai Lajos a mi szemünkben*. In: *Irodalomtörténet*, 1952. 365—403. 365.
10. Benjamin Harshaw (Hrushovski): *Fictionality and Fields of Reference*. In: *Poetics Today*. Vol. 5:2. (1984) 227—251. 234.
11. Virgil Nemoianu: *Societal Models as Substitute Reality in Literature*. In: *Poetics Today*. Vol. 5:2. (1984) 275—297. 288.
12. *Ibid.*, 288—289.
13. *Ibid.*, 287.
14. József Föhréc: *Tolnai Lajos élete és művei*. Bp. 1935, Hollósy. 68. und passim.; Jolles, op. cit., 67—70.
15. Gergely Gergely: *Tolnai Lajos pályája*. Bp. 1964, Akadémiai Kiadó. 175.
16. Gergely, op. cit.; György Belia: *Tolnai Lajos*. In: *Irodalomtörténet* 1951, 7:21 (1951) 280.; Jenő Simó: *Tolnai Lajos öröksége*. In: *Csillag*, 1952.; Puruczki, op. cit.
17. Kenneth Attwood: *Fontane und das Preußentum*. Berlin, 1970, Hande und Speuer. 1970. 200—201.
18. Carin Liesenhoff: *Fontane und das literarische Leben seiner Zeit*. Bonn, 1976, Bouvier. 34.
19. Fontane, op. cit. 617.
20. *Ibid.*
21. *Ibid.*, 632.
22. Ulrike Hass: *Theodor Fontane*. Bonn, 1979, Bouvier. 88—89.
23. Fontane, op. cit., 681—684.
24. *Ibid.*, 682.
25. *Ibid.*, 683.
26. Hass, op. cit. 84.
27. *Ibid.*, 85.
28. *Ibid.*
29. Tolnai, op. cit., 20.
30. *Ibid.*, 21.
31. *Ibid.*, 38.
32. *Ibid.*, 38.
33. *Ibid.*, 51.
34. *Ibid.*, 60—61., 75—76.
35. *Ibid.*, 70.
36. *Ibid.*, 76.
37. *Ibid.*, 121.
38. *Ibid.*, 124.
39. Nemoianu, op. cit., 289.

**A paraszti polgárosodás kérdései a
Duna völgyében.
A népi kultúra fellendülése és hanyatlása**

**Die Frage der bauerlichen Verbürgerlichung
im Donaauraum.
Aufschwung und Verfall der Volkskultur**

ANDRÁSFALVY BERTALAN (Budapest)

Györfly István közművelődési eszméi

A 20. század két legnagyobb és legismertebb magyar néprajz-tudósa, Kodály Zoltán és Györfly István nevének tiszteletét nem annyira szaktudományos eredményeinek köszönheti, hanem annak, hogy kutatói munkájuktól elválaszthatatlanul népünk közművelődésének szentelték életüket. Az útkereső, gondolkodó fiatalok már 50 évvel ezelőtt felismerték, hogy ők a nemzeti önismertet és a nemzeti (vagy nemzetté) nevelés felelősségével megáldott és gyötrődő hazafiak, Kölcsey Ferenc és Széchenyi István utódai.

Györfly István — minden történeti érdeklődésével együtt —, jelenkutató volt. A valóság teljessége érdekelte. Így került szembe nemcsak a parasztság eltűnőben lévő hagyományvilágával, hanem a középosztály műveltségének hiányaival is. "Azért, amit a néptől kapott, adni is akart valamit. A nép múltjánál egyre többet foglalkoztatta elméjét és szívét is a nép jövője." — írta róla Illyés Gyula, s ugyanezt mondhatta volna Kodály Zoltánról is. Györfly István középosztálynak nevezi a népi, szájhagyományos műveltségből már kiszakadt, az európai műveltségben iskolázott nemzetrészt, az értelmiségitől a tisztviselőig, a kisiparostól a munkásig; a nemzet egyharmadát. A műveltség nem annyira az ismereteket, hanem az életet irányító magatartást jelenti a legszélesebb értelemben, a mindennapi cselekvést, a testi és szellemi igények kielégítését. Így tudta Györfly István a magyar művelődéstörténetben először összefoglalni és meghatározni egy nemzet fennmaradásához és önállóságához szükséges gyakorlati és tényleges művelődéspolitikai lépéseket, a társadalmi rétegek közt kialakult műveltségbeli ellentmondások feloldására, az elhatalmasodott kölcsönös meg nem értés és közömbösség leküzdésére, a nemzeti és népi kultúra egységének megeremtésére és megerősítésére.

Györfly István közművelődési eszméit, javaslatait már az 1920-as évek elején elkezdte megfogalmazni. Csaknem 50 évvel ezelőtt megjelent nevezetes, elhallgatott vagy vitatott röpiratában, *A néphagyomány és a nemzeti művelődésben* csaknem valamennyit összefoglalta. Ma röviden visszatekinthetünk arra, hogy e közművelődési javaslatokból mi valósult meg és milyen formában, és mi maradt azóta is csak óhaj, terv, beteljesítetlen követelés, mennyire időszerűek maradtak ma is. A számbavétellel párhuzamosan láthatjuk, hogy ezek az eszmék milyen tudományos eredményeken és elveken nyugszanak, milyen korabeli európai irányzatokkal rokoníthatók. Ezúttal le kell mondanunk azok munkásságának ismertetéséről, akiket hasonló célkitűzések vezéreltek, barátai, munkatársai vagy tanítványai voltak: Balla Péter, Bálint Sándor, Domokos Pál Péter,

Kodály Zoltán, Kós Károly, Molnár István, Morvay Péter, Muharay Elemér, Paulinyi Béla, Tüdös Klára és még sokan mások. A közművelődésnek — az ő szavaival —, a nemzeti művelődésnek az alapja a néphagyomány. A néphagyomány tudománya a néprajz, ennek a tudománynak volt a tudósa, egyetemi tanára a budapesti egyetemen. Először tehát arról szólok, hogy mi volt Györffy István kutatási módszere, mi volt a véleménye a néprajzról és kora magyar néprajztudományáról.

"Nem volt tudományos elméletek embere. Az elméletekről azt tartotta; csak jönnek és elmúlnak, de az adatok mindig érvényben maradnak." — idézi szavait K. Kovács László visszaemlékezésében. Az adat Györffy Istvánnál sokkal több, mint aminek ma az adatot tartjuk. Az adat nála jelenség, a tárgy sokoldalú, történeti és belülről való látása, életének, szerepének feltárása. Ez a teljességre törekvő, komplex látásmód később egy időre természetessé lett tudományunkban, de aztán ismét széttöredezett, és úrrá lett a vizsgálódásban egy-egy tárgy vagy jelenségcsoport környezetéből kiragadott kutatása, típusainak és földrajzi elterjedésének nyomozása. Elhalványodott és csak napjainkban kezd újra jelentkezni az az igény, ami megfelelt Györffy István szándékának, hogy ti. a magyar népi kultúrát néprajzi csoportonként mutassa be egy nagyobb összegező munkában. "A magyar etnoszt tehát társadalmi, történeti, táji részmegnyilvánulásaiiban kísérlete megragadni a kultúra formáin keresztül. Kár, hogy az elgondolás egyéb okok és korai halála miatt nem került kivitelre, de a megmaradt részletek elgondolkoztatók." — írja róla tanítványa, Tálasi István. Ez az igény európai méretű ebben az időben és később is. Egyrészről a népi, nemzeti jelleg megragadása a romantikus, spekulatív herderi és wundti kísérletek után, elevenen élő igény a 20. században is, de most már realisabb adatokra támaszkodva és a történetiség figyelembevételével, másrészről az, hogy ez a jelleg csak a nemzeti kultúra egyes, elevenen élő, önálló arculattal rendelkező részeiben ragadható meg, vagyis néprajzi csoportonként. Györffy István nem másoktól tanulja ezt a megközelítési módot, hiszen tudjuk, hogy tudományos pályája eleve a kis részek teljességre törekvő megértésének igényével indult (*A Fekete-Körös völgyi magyarság*). A Györffy István szemléletével oly sok vonásában rokon Richard Weiss kötete csak 1946-ban jelent meg Svájc néprajzáról, és a finnek is csak az 1960-as években fogalmazták meg néprajzi vizsgálatokra alapozott kultúrpolitikai jelszavukat: Finnország jövője tartományainak sokszínű önállóságában van, hogy aztán e nyomdokon továbbhaladva kimondják azt is, hogy Európa és az emberiség jövője is attól függ, mennyire tudják megtartani önállóságukat, önálló műveltségüket a részek, a kisépek, népcsoportok, nemzetiségek és tájak. Richard Weiss és Kustaa Vilksa bizonyítják, hogy Györffy István korszerű európai eszméket vallott, mert hazánk is Európa elidegeníthetetlen része, eredményeivel és hiányosságaival együtt. Ez a partikularizmusnak nevezhető irány, mely a részek kulturális, politikai és gazdasági önállóságát, érdekképviseletét hangsúlyozza a totális állam egységesítő, gyökértelenítő veszélyével szemben — a második világháború fenyegető közeledésekor. Ha a valóság ennyire más és más tájanként, néprajzi csoportonként, ha az összefüggések csak szűkebb határok közt tárhatók fel tudományosan — ebből következik, hogy amikor a népha-

gyományt a nemzeti művelődés részévé akarja tenni, akkor mindenhol a helybéli hagyományokat kell tudatosan kutatni, elevenné tenni és beépíteni a helyi iskolai oktatásba és közművelődésbe. A néprajzi tudományos felismerések így csapnak át szervesen Györffy Istvánnál a kultúrpolitikai feladatok megfogalmazásába, a közművelődési programba.

A néprajzi szakemberekről azt írja: "...kevés van, azok is tudományukban elmerülve dolgoznak, a gyakorlati élettel nem törődnek, így aztán a hozzá nem értők, a jobbik esetben egyoldalú műkedvelők bukkannak fel mindenütt, ahol szakemberekre volna szükség, s ezek mondanak véleményt, adnak tanácsot a szakemberek helyett... évek telnek el, míg minket, szakembereket valaki — akár a közoktatási minisztérium is — megkérdezne..." A Néprajzi Múzeumból "az újabb, szakképzett etnográfus nemzedék nagyrészt a múzeumon kívül rekedt, gyűjtési munkaterve ma sincs. A magyar nemzeti megújulás (ti. a közművelődésben) jóformán semmi jelentőséggel nem bír. Pár év óta még a kutatók is elmaradoztak a múzeumoktól. A vidéki múzeumok semmiféle tudományos kapcsolatban nincsenek sem egymással, sem a budapesti Néprajzi Múzeummal." Ezért követeli a Múzeumi Tisztképző Intézet felállítását, mely a gyakorlati képzést a Néprajzi Múzeumhoz kapcsolná, a vidéki múzeumokban dolgozókat pedig minden évben más és más helyen, tudományos konferenciákon gyűjtenék össze évi programjuk megbeszélésére és tudományos előadások meghallgatására, végül közös tanulmányi úttal zárnák megbeszélésüket.

Gyakorlati javaslatai közül kiemelem a magyar népköltési gyűjtés és gyűjtemények kiadásának szorgalmazását és szervezését, a múzeumi anyagok lefényképezését, a paraszti tudás minden területének és a paraszti írásbeliség kutatásának sürgetését. Például állítja azt a munkát, melyet közvetlen szomszédaink folytatnak ezen a téren, a magyarországinál többszörösen nagyobb kutatógárdával és apparátussal. Tudományszakunk képviselői jól tudják, mi maradt mindezekből a követelésekből ma is időszerű, és hadd utaljak az eredményekre: A Múzeumi Tisztképző Intézetnek megfelelő volt a muzeológiai szak az 1950-es években, s ma, ha a tanári szakkal összekötve is, van szakképzés Budapesten és Debrecenben. A Néprajzi Múzeum többször is tett kísérletet a vidékiek összefogott továbbképzésére a javasolt formában is. A gyűjtemények lefényképezése, hogy az anyag kölcsönösen kutatható lehessen (a vidéki Budapesten, a budapesti vidéken), csak kis részben valósult meg, nagyobb részben terv maradt. A népköltés, vagyis szélesebben a szellemi néprajz kutatásának elősegítésére alakult meg az Akadémia keretében a Néprajzi Kutató Csoport, mely a gyűjtemények kiadására különféle lehetőségeket talált. E munkánkban az arányok — szomszédainkkal összevetve — nem sokat változtak.

A néprajz szerepéről a közművelődésben: "A magyar nemzeti nevelés ne merüljön ki az iskolában a nyelv, a történelem, irodalom és földrajz tanulással, hanem a magyar néphagyománynak legalább akkora szerepet szánjunk, mint a háromnak együttvéve." A helyi hagyomány legyen az az alap, amire az elemi oktatás ráépül. Minél jobban be tudja kapcsolni az iskolai műveltséget a néphagyomány műveltségébe, annál maradandóbb lesz az iskolai műveltség a nép körében — idézi Bálint Sándor gondolatait Györffy István. Ezért kell tanítani

néprajzot a középiskolában, a tanár- és tanító-képzőkben és ipari szakiskolákban is. Az egyetemeken nemcsak külön szaktantárgyként, hanem általános szemléletet adó oktatásban, mert a népet ismerni kell a vezetőknek is; a jogászoknak, a leendő jegyzőknek és tisztviselőknek, a lelkészeknek és katonatiszteknek egyaránt. A művészeknek pedig ismerniük kell a népművészetet, az építészetnek a népi építészetet, az iparművészeknek a népi kismesterségeket, a hímző és szövőművészet hagyományait stb. — Ezekből a javaslatokból is valósult meg néhány. A néprajznak 4 tanszéke létesült: kettő a fővárosban, egy-egy Debrecenben és Szegeden. A néprajz általános szemléletet adó tantárgy sehol sem lett a felsőoktatásban. 1949—50-től a magyar irodalomszakos hallgatóknak kötelező volt népköltési órákat hallgatni két féléven keresztül Budapesten. Hasonló volt ez Szegeden és Debrecenben, az új pécsi egyetemen nem tartják szükségesnek. Itt viszont része lett már csaknem egy évtizede a népművelői szakképzésben a főiskolai karon, s most kezd megvalósulni az, hogy segédtudományként a történészek is hallgatják. A Budapesti Műszaki Egyetemen évtizedek óta tanszéke van a népi építészetnek, az Iparművészeti Főiskolán pedig népművészeti oktatás folyik. A többi egyetemen és főiskolán a néprajz szakkörökben művelhető tudomány. Több középiskolában is működik ilyen szakkör, egy helyen kísérletképpen van néprajz a tanrendben, és egy pécsi gimnáziumban népi díszítőművészeti szakkörvezetői bizonyítványt is lehet az érettségivel szerezni. Az általános iskolákban is működnek néprajzi-honismereti szakkörök. A kísérleti, ún. képességfejlesztő általános iskolai oktatásban komoly szerepet kapott a néphagyományok ismerete és felhasználása.

”A magyar nyelv- és nyelvhagyományok összegyűjtésére, feldolgozására és kiadására, az élő magyar nyelv tanulmányozására és művelésére önálló Magyar Nyelvtudományi Intézetet kellene létesítenünk,” — írta Györffy István. Ennek az intézetnek fontos feladata lenne a helynevek gyűjtése. — Az intézet áll, és sorban adja ki vagy gondolja a megyék helynévtárát.

”A magyar népdalt a maga sajátos népi előadásmódjában már az ovodától fogva kellene tanítanunk. Az elemi iskolában nem is kellene mást tanítani, csak népdalt, mégpedig a környéken, lehetőleg fonográffal, szakemberek által gyűjtött anyagot. Helytelenítjük azt az eljárást, hogy népdalokat operaénekesekkel énekeltetnek gramafonba és ezeket a lemezeket viszik ki a nép közé tanítás céljából. Az operaénekesek nemzetközi énekiskolája egészen megmásítja a népi előadásmódot... Szükséges volna úgy a Tudományegyetemen, mint a Zeneművészeti Főiskolán külön tanszéket szervezni a magyar népzenenek... [és azt] a zenetanárképzés alapjává kell tennünk... A tanító-... és ovónőképző intézetek növendékei a magyar paraszt- és népies műzenében alapos kiképzést kapnának.. [hogy] tananyagukat is állomáshelyük népzenei anyagából gyűjtenék össze... Feladatuk volna állomáshelyük népi zeneszerszámaint is összegyűjteni, s azokon való játszást növendékeiknek a helyi hagyományoknak megfelelően tanítani.” Györffy eszméi megegyeznek Kodályéval, de azon túl is haladnak. Napjaink Györffyt igazolták: a magyar ifjúságot a népzene eredeti előadási stílusa vezette vissza a népzenehez és nem a feldolgozások. Gondoljunk itt az új népzenei hullámra és a táncházakra. Népzenei tanszék volt a Zeneművészeti Főiskolán

Kodály Zoltán életében, ma nincs. Vannak zenei általános iskolák, de egyáltalán nincs zenei (művészeti) képzés a szakmunkásképző intézetekben és minimális a gimnáziumokban. A népi hangszeres muzsika oktatása néhány helyen már betört a zeneiskolákba és nyári néptánc- és zenei táborokba.

"A magyar tánc főjellegzetessége az egyéniség... a Gyöngyös Bokréta a színpadon ütemes tornagyakorlattá nyomorította... Itt is ugyanaz a teendőnk, mint más néphagyománynál. A jól felkészült szakembereknek... zenés színes filmre kell venniük az összes táncot, amit még az öregek tudnak... Ha a tánc- és zenefolklorista szakemberek megállapították, hogy melyek az ősi, jellegzetes magyar táncok, akkor az iskolák útján hangosfilmen minden vidéknek visszaadjuk a maga táncait... csak úgy menthetünk meg minden népi értéket, ha a középosztály átveszi, átéli és felülről adja le a népnek." Látnoki módon sejtette meg napjaink tudományos eredményekre támaszkodó néptáncmozgalmát, amely ebben a tekintetben szinte egyedülálló Európában. A középosztály — a tanult, felkészült, tudatos ember; a művészi értékre a szaktudomány vigyáz. Javasolta a néptánc kötelező oktatását a katonaságnál és a Testnevelési Főiskolán. Kodály Zoltán is ezt vallotta a magyar néptáncról: "Egyetlen helyes testnevelés: engedjük, hogy a lélek (a zene) formálja a testet engedelmes eszközévé. Engedjük, hogy a magyar lélek a maga képére és hasonlatosságára formálja a... testet és annak mozgását." Az általános művészi testnevelés a fontos, nem olimpiai bajnokok szelekciója. Ugyanezt az utat javasolta Györfly István a díszítőművészeti hagyományok hiteles felhasználására: a néprajztudomány szigorú ellenőrzését, ahogy ezt a néptáncoktatásnál és díszítőművészeti szakkörvezetők képzésénél a Népművelési Intézet* és a megyék megoldani igyekeznek. A néphagyományban testet öltött tapasztalat megőrzésére javasolta ősi állatfajtáink megmentését. Nemzeti parkjainkban kialakított törzsnnyájak ma már génbanknak is számítanak. Gyűjtik a szőlő és gyümölcs tájfajtákat is.

Úgy akarta művelté tenni népünk fiait, hogy azok tanulmányaik alatt se szakadjanak el szűkebb hazájuktól és megérlelődjön bennük ez iránti felelősségtudatuk a tájilag szervezett kollégiumokban. — Eszméi fölött nem járt el az idő, inkább megérlelte azokat. Időszerűek megvalósulásukban és követelésükben egyaránt.

* ma Országos Közművelődési Központ

ZSUZSANNA ERDÉLYI (*Budapest*)

Die Parellelen der archaisch-ungarischen Volksgebete in der sakralen Tradition der Donauvölker

Das Thema meines Referates entspricht den, für meine Forschungen so günstigen Direktiven des jetzigen Kongresses. Was ich zu sagen habe, steht nämlich in strengem Zusammenhang mit der geographischen Lage und geopolitischen Realität des Karpatenraums und besonders unseres Landes, das in diesem Raum während tausend Jahre die zentrale Lage einnahm. Diese Lage determinierte seine geschichtliche Rolle. Eine Rolle, die nicht nur in der Politik, sondern auf verschiedenen Gebieten der Kultur zur Geltung kam. Diese Tatsachen sind bekannt und seit dem ersten Jahrhundert unserer Staatlichkeit dokumentarisch gut belegt. Gut belegt auf Lebensgebieten, für die wir aufführliches Material haben, z.B. der Geschichte. Weniger belegt in Bereichen, für die wir vereinzelte Quellen haben, z.B. der Literatur. Mit Recht beklagen wir uns über die großen, infolge blutiger Ereignisse erlittenen kulturellen Verluste, hauptsächlich über die verlorenen Denkmäler der mittelalterlichen ungarischsprachigen Dichtung. Diese Tatsache zwang uns dazu, vergleichende Methoden in Anspruch zu nehmen und mit ihrer Hilfe auf die vermutliche Tätigkeit der Spielleute/Dichter gemäß der spätmittelalterlichen Bewegungen in Europa hinzuweisen. Der Lage Ungarns entsprechend haben wir zuerst unser Augenmerk auf die Völker des Karpatenraumes gerichtet, unabhängig davon, ob sie im Rahmen des ungarischen Staates oder außerhalb der ungarischen Staatsgrenze lebten. Erwartungsvoll konnten wir Folkloristen mit ihrem geistigen Erbe rechnen, genau wissend, daß die im Karpatenraum lebenden Völker im Laufe ihrer gemeinsamen Geschichte dieselben kulturellen Einflüsse und Geschehnisse erlebten. Alle diese schicksalsdeterminierenden Faktoren, politische wie kulturelle, haben sich ins Volksbewußtsein eingepreßt und dementsprechend in der die Wahrheit treu darstellenden Volksdichtung verwurzelt. Die Wahrheit als eine der wichtigsten Charakterzüge der Volksdichtung wurde schon im vorigen Jahrhundert unter anderem von Johann Erdélyi hervorgehoben.¹ Die Bedeutung dieses Wortes kann nicht nur vom ethnischen, sondern auch von geschichtlichem Standpunkt aus interpretiert werden. Dadurch kann sein Inhaltsspektrum erweitert aufgefaßt werden. Dieses ist um die Information des in der mündlichen Überlieferung bewahrten Geisteserbes des Volkes erweitert. Dieses Geisteserbe kann sich als reiches Reservat für gewisse Gebiete der fast denkmallosen mittelalterlichen Literatur Ungarns und des Karpatenraumes erweisen. Welche sind diese Gebiete? Diejenigen, die in die Sphäre der Volksreligiosität gehören und die archaisch religiösen Gattungen der Volksdichtung repräsentieren: die Volksgebete, die gebet-

artigen epischen Werke, die teils rezitiert, teils gesungen sind, die Marienklagen, Marienlyrik und -Epik, die Legendenballaden, die Mysterien, die Moralitäten, die dramatischen Fragmente usw.

Nicht umsonst und mit Grund rechnet man neuerdings mit der Informationsfähigkeit, d.h. mit dem Quellenwert der religiösen Volksdichtung, welche noch heute in der Volksfrömmigkeit — in der Paraliturgie — lebt und wirkt. Die erst in den letzten Jahren entdeckte und in ihrem vollen Reichtum ans Tageslicht gebrachte Gattung der archaisch-ungarischen Volksgebete beweist das Dasein eines solchen verschütteten geistigen Besitzes, welcher bisher unbekannt und in- folgedessen völlig unausgenutzt war, sowohl für unser Wissen über die Spätmittelalterliche Dichtung wie für die vergleichende Literaturwissenschaft. Als mir dieser große Informationsgehalt unserer archaischen Volksgebete bewußt wurde, wandte ich mich mit großem Interesse an die entsprechenden Gattungen der ungarischen ethnischen Gruppen und der Nachbarvölker. Die Frage war, ob sie auch ein solches Material, solches Dichtungserbe haben. Wenn ja, dann in welchem Maße und wie kann man es zum gegenseitigen Nutzen verwenden? Deshalb war ich gezwungen, die religiöse Sphäre der traditionellen Volkskultur Europas ausgiebig kennenzulernen.

Anfang der siebziger Jahre begann diese Arbeit und das Ergebnis war reichhaltig. Die intensive Sammeltätigkeit, "in vivo" wie in den Bibliotheken, hat sich gelohnt. Ich mußte viel Material haben, um die sich mir damals stellenden Fragen beantworten zu können. Die wichtigsten Fragen der Forschung waren die Probleme des Ursprungs und die der geschichtlichen Entwicklung des Gebetmaterials, d.h. der langsame, jahrhundertlang dauernde Prozeß des Funktionwechsels der einstmaligen dichterischen vulgarsprachigen, oft gesungenen Texte des Spätmittelalters, zu den verborgen, fast heimlich lebenden, rezitierten archaischen Volksgebeten des 20. Jahrhunderts. Diese Fragen bezogen sich natürlich auch auf die nicht ungarisch sprachigen archaischen Gattungen der Volksdichtung, abgesehen davon, zu welchem Volke Europas sie gehörten.

Meine Feld- und Bibliotheksforschungen betrieb ich in Ungarn und in den Nachbarländern, außerdem in solchen Ländern, mit denen Ungarn in der Geschichte enge politische, wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen hatte. So konnte ich mit frühzeitigen geistigen Einflüssen rechnen, wie sie im Falle Polens, Deutschlands und Italiens zu beobachten waren. Die Ausdehnung der Forschungsarbeit ermöglichte es mir, den ganzen Problemkreis in seinem komplexen Zusammenhang aus europäischer Perspektive zu betrachten und so die Konsequenzen aus der Erfahrung zu ziehen.

Im Sinne des Gesagten habe ich unter den ungarländischen ethnischen Gruppen verbracht: unter Nord- und Südslaven, d.h. unter Slovaken, Kleinrussen, Slovenen, Kroaten, Serben. Weiters unter Rumänen und unter den verschiedenen deutschsprachigen Bewohnern Ungarn, abgesehen davon, wann und woher sie kamen, aus welcher Gegend der ehemaligen Heimats sie stammten. Diese Ungarndeutschen bedienen sich vieler archaischer Mundarten, und diesen

entsprechenden traditionellen Volkskulturen. Sie bewahrten in ihrem Diasporenzustand wertvolles Material für allerlei Disziplinen der Philologie.

Bereits 1974 während einer Konferenz für Volksdichtung in Kaposvár, berichtete ich über meine ersten Schritte auf diesem Gebiet. Seitdem habe ich in vielen Vorträgen über diese Tätigkeit gesprochen und als Illustration viele der gesammelten Texte vorgestellt. Über dieses Thema sind drei Aufsätze (1975, 1979, bzw. 1983) erschienen, mit besonderer Berücksichtigung der bemerkenswerten Textdenkmäler der Südslaven Ungarns.²

Inzwischen breitete sich meine Forschungsarbeit über die Grenzen, über den Karpatenraum aus. Ich verbrachte aber immer mehr Zeit in Italien, sowohl für Feldarbeit als auch die Arbeit an Bibliotheken. Die ganze sakrale Volkstradition Italiens, die archaischen Dichtungsarten der Volksreligiosität und diejenigen der Frühliteratur des Landes, enthielten auffallend viele, auch für uns wichtige Textkomponenten, die zugleich Komponenten des ungarischen und des interethnischen Materials sein könnten. Sujets, Motive, Anfangs- und Schlußformeln, gewisse Schemata, die Struktur dieses geistigen Erbes haben das italienische Gepräge und die italienische Geistesausstrahlung der religiösen, vulgarsprachlichen Volkskultur des Spätmittelalters.

Wir wissen genau, wie sich diese spätmittelalterliche Volkskultur religiösen Gepräges entfaltete. Es ist auch bekannt, wie und in welchem Maße die Franziskanerbewegung an dem Werdegang eines sehr wichtigen, spiritokulturellen Ereignisses Teil hatte. Es handelt sich nicht nur um ihre Teilnahme, sondern um ihre Initiative und spätere Rolle bei der Entwicklung und Verbreitung der so stark in die Volksreligiosität hineingewachsenen, bis heute wirkenden Passionsmystik. Es ist wahrscheinlich das Verdienst der Passionmystik, daß die archaischen Gattungen der religiösen Volksdichtung, besonders die Volksgebete, die Leidensgeschichten und die Marienklagen sich jahrhundertlang erhalten haben und bis in unsere Zeit lebendig wirken. Diese Wirkung zeigte sich in der Tiefe der Spiritualität; sie erhöhte die Schicksalsgläubigkeit, die Anpassungsfähigkeit und Belastbarkeit der Menschen. Diese Duldsamkeit des schicksalsgeschlagenen Menschen wurde durch seine Einfühlung in die Leiden des Gottessohnes und der Gottesmutter gestärkt. In der Wiederbelebung der göttlichen Leiden wurden die Leiden der irdischen Wesen verdiensterwerbende, gnadensichernde, also auf die Unsterblichkeit gerichtete Ereignisse des menschlichen Lebens. Die Schicksalsschläge sollen ohne Jammer, sogar bejahend angenommen und in Demut und Innigkeit als Zeichen der Gottesliebe erlebt werden. Wie stark diese geistige Haltung der Franziskaner die Gesamtheit des spätmittelalterlichen Europas beeinflusste, beweisen viele Tatsachen auch der heutigen Volkskultur. Erstens: die in der Paraliturgie sich offenbarende Volksfrömmigkeit mit besonderer Betonung des innigen Marienkults und seiner gefühlsreichen Erscheinungsformen. Viele mentale und psychische Komponenten wurzeln in der erwähnten Spiritualität der braunen Mönche. Zweitens: die noch heute anzutreffenden Volksdichtungen, die in strenger Korrelation mit der obenbeschriebenen, mittelalterlichen Auffassung der Leidensgeschichte stehen.

Überall in der Volksreligiosität finden sich Textdenkmäler, die auf die vulgarsprachliche Dichtungsart des Mittelalters hinweisen. Ob sie selten oder reichlich vorhanden sind, hängt immer von dem Zustand der Forschung über diese religiösen Gattungen in den verschiedenen Ländern Europas ab. (Es gibt Länder, in denen man viel über diese Dichtung weiß, z.B. Finnland, Dänemark, Italien. Es gibt Länder, die an solchen Texten reich sind, jedoch die archaischen Volksgebete nicht als selbständige Gattung anerkennen, z.B. Deutschland, Rußland. In den großen Volksdichtungssammlungen vieler Länder findet man hie und da einzelne Texte, z.B. Frankreich, England, Österreich. Es gibt auch Länder, in denen man über sie nichts wissen will, obwohl man über ihre Existenz informiert ist.)

Es wäre höchst notwendig, daß möglichst überall in Europa die Folkloristen die Sorge um diese archaischen Gattungen, besonders derjenigen der Volksgebete, auf sich nähmen und sich dieser philologisch so schönen Aufgabe widmen, um aus dem erforschten, erschlossenen Material eine Anthologie herauszugeben. Die einzelnen Forscher sind viel zu überlastet. Die zeitraubende komparative Arbeit ruht auf ihren Schultern. Außerdem haben sie keine Möglichkeit, ihre Erfahrungen, Probleme miteinander zu besprechen und durch Ergebnisse ausländischer Kollegen — eventuell durch erschienene Textsammlungen — unterstützt zu werden. Das Institut für Volkskunde der Ungarischen Akademie der Wissenschaften plant ein Symposium über diese Forschung, um die gemeinsame Arbeit in die Wege zu leiten.

Den Fachleuten stehen fast keine Gebetanthologien zur Verfügung. Mit Ausnahme der ungarischen, die 1974, 1976, 1978 erschienen sind,³ gibt es nur eine vollständige, nämlich eine der Slovenen, die vor drei Jahren in Ljubljana, angeregt durch das ungarische Beispiel — dank der Mühe Professor Vilko Novaks — herauskam.⁴ In Polen wurde 1976 eine Sammlung teils mit Beschwörungen, teils mit Gebeten von Franciszek Kotula veröffentlicht.⁵ Mehr gibt es nicht!

Die reichlich Material besitzenden Italiener und Deutschen konnten bisher keine, weder aus neugesammelten Texten, noch aus den aufliegenden Stücken der Archive bestehende, umfassende Gebetanthologie herausgeben.

Ich verweile nicht umsonst länger bei dem Mangel an solchen Textanthologien. Gerade die harte komparative Forschung dieser archaischen Gattungen hat es mir klar gemacht, wie diese Volksgebete und Texte, die fast Gebetsfunktion erfüllen, sowie verschiedene epische Werke ausführlich über die literarische Realität des Spätmittelalters berichten. Diese Gebete und gebetartigen Texte haben gemeinsame Züge mit der religiösen Dichtung des Mittelalters, was Inhalt, gewisse Textelemente, Funktion und Volkspraxis betrifft. Züge, welche sich mündlich bis heute bewahrten. Freilich sind viele der einst kohärenten Texte der damaligen Marienklagen, Passionen, Mysterien, Visionen usw. teils zersungen, teils zerfallen, doch ihr einstmaliges Dasein erhielt sich in den archaischen Gattungen der Volksdichtung: Gebete, Legendenballaden, Marienlyrik, Epik, Moralitäten, dramatische Fragmente usw. Deshalb sollte man diese Gattungen der heutigen Volkstradition als Funde der geistigen Archäologie schätzen und als ergänzendes Material des Schrifttums betrachten. Seitdem ich mich so intensiv in

die dichte Welt der Folklore, d.h. in die Sphäre der mündlichen Überlieferung hineingearbeitet habe und durch die Ergebnisse geprägt wurde, mußte ich meine Auffassung über die Relation der Oralität und der Schriftlichkeit beziehungsweise der Literaturgeschichte ändern. Gleichzeitig mußte ich den Quellenwert der mündlichen Kultur des Volkes höher schätzen als vorher und ihn zu unserem gegenseitigen Nutzen besser verwenden. Das Wort "gegenseitig" ist stark betont. Dabei fällt uns der Bartók'sche Begriff "Tausch der geistigen Güter" der nebeneinander lebenden Völker ein. Der Bartók'sche Gedanke ist für uns Folkloristen nicht nur vom Hörensagen, sondern aus unseren eigenen Erfahrungen nachvollziehbar und unterstützt unsere Feststellungen über die Verständigung der im mittleren Donauraum dicht nebeneinander lebenden Völker.

Die über Jahrhunderte der gemeinsamen Geschichte des Karpatenraumes erhaltenen kulturellen Einflüsse und Bewegungen geben die Erklärung dafür, daß sich im mündlichen überlieferten Erbe verwandte Phänomene des Volksgeistes finden. Die gleichen oder ähnlichen Dichtungsarten der ethnischen Gruppen und der Nachbarvölker sind ein Beweis für dieses geistige, sich gegenseitig ergänzende, durchdringende, verstärkende Erbe, welches die einheitliche, doch in ihrer Einheit vielfältige Geistigkeit des mittelalterlichen Europas vergegenwärtigt (vgl. meinen Aufsatz "Interethnicum").⁶ Es gibt Fälle, in denen die Volksdichtung die mündliche Überlieferung dieser Geistigkeit treuer darstellt als das schriftlich bewahrte, literarische Material. Die Volksdichtung bildet Varianten, aber in den Varianten bewahrt sie auch Grundformen. Deshalb ist die Rolle unserer Volksdichtung in unserer Kultur- und Literaturgeschichte so wichtig.

Wie wichtig diese Rolle ist und wie man sie in den Dienst der Wissenschaft stellen kann, wollte ich Ihnen durch mein Referat bewußter machen.

Anmerkungen

1. Erdélyi János, 1847: *Népdalköltészetünkről*. In: *Népdalok és mondák*. 2. Pesten. 373—478. i. hely: 375.
2. Erdélyi Zsuzsanna, 1975: *Theophilos-Tenfilius* (VI—XX. század) - *Vigilia* 2, 100—108.; uő., 1979: *Interethnicum*. - *Studia Slavica Hung.* 25. 105—122.; uő., 1984: *Későközépkori közköltészeti emlékek a hazai interetnikus — délszláv — szakrális hagyományban*. In: *Folklor és tradíció*. 1. Bp., 32—105.
3. Erdélyi Zsuzsanna, 1974: *Hegyet hágék, lőtőt lépék ...* (Archaikus népi imádságok). Kaposvár, Somogyi Almanach 19—21. szám.; *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Bp., 1976. (1978)², Magvető Könyvkiadó.
4. Novak, Vilko, 1983: *Slovenske ljudske molitve*. Ljubljana, Družina.
5. Kotula, Franciszek, 1976: *Znaki przesłoi*. Warszawa.
6. Erdélyi Zsuzsanna, 1979: *Interethnicum*. - *Studia Slavica Hung.* 25. 118—119.

A népművészet divatjának első korszaka

A népművészet felfedezésének korát,¹ a múlt század utolsó harmadát megelőző időszakban csak elvétve találkozunk avval a jelenséggel, hogy az uralkodó osztály, a parasztság felett álló különböző társadalmi rétegek tudatosan fordulnának a parasztok tárgyai felé. Kivételes példaként a Bach-korszak említhető, amikor a rendszer elleni tüntetésképpen nagy divatja lett a magyar jellegű viseletnek. "Ekkor az úri rend már népi motívumokat is vett fel. Vachot Imre pl. szűrben járt. Az úri osztály, férfiak-nők, pörge parasztkalapokat viseltek."² Az idők változásának jele, hogy jó két évtizeddel később már magán az uralkodócsaládon belül is felbukkannak a paraszti készítésű viseleti darabok s más díszesen megmunkált tárgyak. Mindez már a népművészet felfedezésének következménye: az egzotikum és kuriózum iránti érdeklődés látványos megnyilvánulása.

A népies háziipar s ezen belül a műves háziipar,³ amelyek a korabeli szóhasználatban a ma nagyjából népművészetinek ítélt tárgyak körére vonatkoztak, gazdasági, nemzeti és művészi érdekek nyomán kerültek a figyelem előterébe. Közismert, hogy a "tárgyi néprajz" és a népművészeti tárgyak tudományos tanulmányozása szintén e folyamat részeként indult meg.⁴ A népművészet felfedezésének ez a több motivációs szálból szövődő folyamata egy addig figyelemre nem méltatott tárgyi-vizuális rendszerre hívta fel a figyelmet. A népművészet a nemzeti kultúra szimbólumrendszerébe különböző csatornákon keresztül épült be. Közöttük nem lebecsülhető szerepet játszott a *divat* jelensége sem. A divat a tárgyak és ugyanakkor a népművészettel kapcsolatos ismeretek, vélekedések, érzelmek szélesebb körű elterjesztését, popularizálódását szolgálta. A divat a háziipari termékek megismerésében, megismertetésében is szerepet játszott, hiszen ahogy az alábbi példák is tanúsítani fogják, a népművészet sajátos fázisokban, reprezentatív tájak, tárgytípusok és motívumok-díszítmények felfedezésén keresztül vált ismertté. A divat bizonyos mértékig kötődött a korszak művészi mozgalmaihoz, mivel a historizmus és a szecesszió népművészetfelfogása⁵ a művészetekhez lazábban kötődő ideológiai-tudati szférákra is hatással volt.

Paraszti készítésű és használati tárgyak számottevő divatja mindjárt a hazai népies háziipart átfogóan bemutató első jelentős kiállítás nyomán megindult. Az 1885-ös országos általános kiállítás külföldi példák és néhány kisebb jelentőségű hazai kezdeményezés után önálló egységben mutatta be a ma népművészet szóval jelölt tárgyakat. A kiállításon berendezett hat magyar és kilenc

nemzetiségi "élethű parasztszoba" már nem egyedi tárgyakat, hanem a tárgyi környezet széles skáláját vonultatta föl.⁶ A mezőkövesdi, a kalotaszegi, a torockói, csíki székely, a hétfalusi csángó és az aldunai csángó szobák és a szobákban elhelyezett népviseletes bábuk a legjellemzőbbnek tartott magyar népművészeti tájakat reprezentálták. A kiállítási beszámolók, a kiállítás hivatalos jelentésében közölt fényképek alapján nehéz megállapítani, hogy ezek közül miért éppen a kalotaszegi együttes vívta ki leginkább a közönség elismerését. A divat alakulását és Kalotaszeg "kiugrását" részben az magyarázza, hogy a kiállítási anyag összegyűjtésében, megrendezésében a helyi segítők, a kiállítás eszméjét fölkaroló helyi intelligencia tagjai nem egyforma lelkesedéssel vették ki részüket. Az is bizonyos, hogy nem mindenütt és nem mindnyájan ismerték oly mértékben a környék háziiparát, a falusi kézműveseket, hímzőasszonyokat, mint a Bánffyhunyadon tevékenykedő Gyarmathy Zsigmondné Hory Etelka (1843—1910), aki a kiállítás kalotaszegi gyűjteményét gondozta. Gyarmathyné érdeme nem merült ki abban, hogy a kiállítási tárgyakat összegyűjtötte és a szobát berendezte, hanem készséggel állt az érdeklődők rendelkezésére, és maga is kereste a kalotaszegi háziipar termékeinek terjesztési, népszerűsítési lehetőségeit.

A divat kibontakozását a legfelsőbb körök, sőt az uralkodócsalád érdeklődése motiválta elsősorban. "Az 1885-iki kiállítás kalotaszegi szobájában — írta Gyarmathyné — a gyönyörű varottasok között volt egy újabb darab is; egy 'Menyasszonylepedő'; ez megtetszett a Felséges asszonynak (ti. Erzsébet királynénak) s hozzám azonnal jött a sürgöny, hogy ennek a kívánságnak nem lehet ellenszegülni, tehát tudassam a lepedő árát (...) Szép is volt nagyon. Akkortájt csakis a 'fehérest' és az írás-utánit varrta a nép, az úgynevezett 'varottas' már régés-régen kiment a divatból. Az 1885-iki kiállítás után én kezdtem visszatánítatni az ősi munkát. Egy öreg sánta asszony még tudta, azt magamhoz vettem s azzal taníttattam meg néhány leányt, kik aztán a maguk falvában terjesztették." Főúri körökben e példa nyomán a kalotaszegi varottas divatja gyorsan terjedt. Így elsőként pl. herceg Eszterházy Pálné s több erdélyi arisztokrata család vásárolt Gyarmathynétől. A királyné továbbra is érdeklődést mutatott Kalotaszeg iránt s Mária Valéria főhercegnő kelengyéjébe egy öltözőszoba kék és egy nappali piros készlet kivarrását rendelte meg a kalotaszegi asszonyoktól. Az országos kiállítást követő évben a Vasárnapi Újság (1886. 573—574.) részletes ismertetést közölt József főherceg Tátrafüreden épített új nyaralójának berendezéséről: "A kastély földszintjének közepén lévő nagy, kerek ebédlőt Bak Lajos kolozsvári műasztalos magyar díszítő stílusban készült bútorai foglalják el: keresztlábú ebédlő asztal (közepén 1886 felirattal), szívalakú háttámlájú székek, almáriomok, pohárszékek, ládák, fali tálasok tele cserép kancsókkal, tányérokkal stb. Telkibányáról és Hollóházáról; a terítők úgy itt, mint a többi termekben az ágyterítők, fali és ablakfüggönyök a jól ismert kalotaszegi népipar készítményei, melyeket oly előnyösen mutatott be Gyarmathy Zsigáné úrnő a tavali kiállításon, s ezek is az ő gyűjteményeiből származnak. Szóval az egész berendezés ékesen beszélő bizonyosság arra, hogy mily ízléssel lehet a magyar népipar készítményeit előállítani s még főúri termék díszítésére is fölhasználni." E záró

mondat utal a cikk legfőbb szándékára, arra, hogy a hazai mesterek, a magyar népipar termékeit pártoló főherceg példája ösztönzésül szolgáljon a magyar főuraknak. A nyaralóbeli ebédlő berendezése azt a modellt mutatja, amelynek mintájára a magyar(os) stílusú szobákat, helyiségeket azóta is be szokás rendezni. A dekorációs darabok részben iparművészeti tárgyak, mint a Bak Lajos által tervezett, kivitelezett bútorok, részben polgári megrendelésre, bizonyos mértékig a hagyományos anyagok, díszítmények alkalmazásával készített paraszti termékek, mint a nyaralót díszítő textilek. Az iparművészeti és a népművészeti tárgyak nem különülnek el egymástól, mindkettőben a magyar jelleg kifejeződése számít elsődleges erőnyeknek.

A kalotaszegi varrottas divatja nem állt meg az ország határainál, hanem mint Gyarmathyné a kiállítás után két évvel hírt ad róla, a "főhercegi szalonokon át utat tört magának az ország határán túl egészen a jó ízlés világvárosáig, Párisig. Kapát, sarlót forgató kezek munkája ott díszleg már nyári kalapokon, színházi fejkötőkön, utcai és társasági öltözeteken..."⁸ E sorokat a Vasárnapi Újság egy oldalon hozta az "Udvari szokások Mária Terézia idejében. 2. Az udvar nyilvános ebédelése" című cikkével. A külföldi hírnév tovább növelte a Kalotaszeg iránti érdeklődést. A viseleti darabok közül főleg a testhez simuló, dúsan kivarrt tulipános báránybőr "mere való"-t kedvelték. Tollas Péter — ahogy a Kalotaszeg 1890-ben tudósít róla (46. old.) — már több darabot készített "finom úrhölgyek számára". Ugyanitt arról is beszámolnak, hogy Mária Valéria főhercegnő kívánságára "több osztovátán csattog az a fodor vászon, melyből sütő abroszok és tányértörlok készülnek az új háztartás részére". A következő évben e lap "József főherceg mint a varrottas terjesztője" cím alatt részleteket közöl a főherceg Gyarmathynéhez intézett leveleiből:⁹ "A varrottas ügyben egyelőre tanácskoztam vagyonos hajóbirtokosokkal a kik a világtengeren túl is bírnak hatalmas kereskedelmi és ipari összeköttetésekkel s nagyon terjeszthetnék ott is a hírét, s ez által új forrásokat szerezhetnénk a szegény nép munkájának. A kiállításon pedig magam is megjelenek és buzdítani fogom a közönséget."

A múlt század 80—90-es éveinek tehát a legelterjedtebb népművészeti divatcikkei a kalotaszegi varrottasok és viseletdarabok voltak. Herman Ottó egyik cikkében viszont egy másik divatot említ. Mint írja, a gyűjtők legújabb csoportja a "cserepesek felekezete, mely több ágra oszlik. Vannak bokályosok, tálások, tányérosok, findzsások ... leginkább pedig st. Rusticus-hívek, mely utóbbiak nemcsak tudománnyal, hanem hazafisággal is okolják meg törekvésüket, keresvén az igaz magyar díszítő stílust (...) Nem átalom megvallani, hogy magam is szent Rusticus híve vagyok s országos sorba tartozó barangolásaimon erősen megbolygattam a Székelység és a Kalotaszeg csókolni való magyarságának kendőszegét, tálását..."¹⁰ Ismeretei szerint pl. a Székelyföldön a román király 600 bokályt vásároltatott össze, hogy sinaiai kastélyában dolgozószobáját azokkal ékesítse, Komáromban pedig egy főherceg gyűjtött össze mindent. Herman Ottó további gyűjtőket is megemlít: "A felekezet magyar főpapja azonban alighanem gr. Lázár Jenő, kiről úgy emlékeznek a cserepesek, mint a tatárjárásról. A ki olyan vidéken akar szerezni, a melyen a gróf már áthaladt, az nem talál semmit." A kerámia divatjáról Xantus János is megemlékezett, amikor a

néprajzi gyűjtés nehézségeit taglalta egyik előadásában:¹¹ "legújabbban a korszó, kanta és bokálygyűjtési mánia annyira divatba jött, hogy csaknem minden harmadik lakás egy fazekasraktárhoz hasonló, s ez okozza, hogy most már igen nehéz régibb — népies alakú és dessainű korszókat s edényeket beszerezni."

A háziipari, népművészeti tárgyak iránti kereslet növekedése kiváltotta az árusítás megszervezését, újabb és újabb piacok megszerzését és — mint a kalotaszegi példán láttuk — a helyi termelés bővítését, amely gyakran az elfeledett technikák megújításával járt együtt.¹² A Magyar Kereskedelmi Múzeum, amelyet 1886-ban a hazai termékek állandó kiállítása céljából alapítottak, 1895 márciusában egy állandó elárusítóhelyet, "bazárt" nyitott, ahol a "közönség együtt találhatja falusi népünk szorgalmának és eredeti ízlésének minden érdekesebb termékét".¹³ A "házi ipari bazár" előzménye az 1894-es karácsonyi háziipari kiállítás volt, amelyen 122 kiállító: termelők, kereskedők és tanműhelyek mutatták be termékeiket. Ez a tanulságos névjegyzék, amelyet előadásom mellékleteként közlök, jól mutatja az árusításra került háziipari termékek széles körét, kezdve az erdélyi szőttesektől, varrottas munkáktól a szegedi díszpapucsokig, erdélyi taplókészítményekig. A felsorolt tárgyféleségek egy hányadát, mint pl. a faragványok, játékok, a szőnyegek többségét ma inkább az iparművészeti tárgyakhoz soroljuk, a kiállított művek zöme a "műves háziipar" produktuma. A millenniumra készülődő fővárosban létesített "házi ipari bazár" e tárgyakból sikeres forgalmat bonyolított le. Egy év alatt 20.091 látogatót jegyeztek föl, s több mint 21 ezer forint forgalmat bonyolítottak le. A legnagyobb bevételt, valószínűleg az egyedi darabok viszonylag magas ára miatt, a torontáli szőnyegek, gyapjúárúk eredményezték. A második legkeresettebb termékcsoport az erdélyi varrottas volt, amit a felvidéki himzések és különböző "népies kőedény" árúk követtek.¹⁴

Természetesen a háziipari, népművészeti tárgyak árusításának a "bazár" mellett számos más lehetősége volt. A kor népművészeti divatjára jellemző esetet említ Vikár Béla erdélyi gyűjtőútjára emlékezve.¹⁵ Bánffyhunyon Gyarmathyné ajánlatára egy tizenöt év körüli lánnyal, Tamás Katával készített sikeres fonográf felvételt. Kiváló énektudása miatt Vikár ajánlatára Tamás Katát, a "kalotaszegi csalogány"-t különféle szereplésekre hívták meg. Előadott pl. Kolozsvárott az unitárius teológia nagytermében, Budapesten az Uránia színházban, vetített képekkel, minden este más-más ruhában, mást-mást dalolva lépett föl. "Kivált az erdélyi előkelő világ, Bánffyak, Telekiek, Bethlenek, Kazacsay grófné hívására fölmentünk a Várba és tánc következett. Katát megtáncoltatták a fiatal mágnes úrfiak sorra és nem győztek betelni magasztalásával. Olyan, mint egy álruhás hercegnő. Igazándiban rá is illett ez a jellemzés. Kalotaszegi varrottassal — Gyarmathyné megbízásából — élénk vásárt csapott abban a körben."

A milleniumi kiállításra összeállított háziipari törzskönyv szerint Kalotaszeg hét településén (Bánffyhunyon, Zentelke, Sárvasár, Körösfő, Nyárszó, Jákotelke, Dámos) több mint 700 családban foglalkoztak a "hírneves kalotaszegi varrottas" előállításával. Kis-Küküllőben Keszlerén 300 család, Nemesekemezőben pedig 150 fő készített himzéseket, szőtteket és varrottaso-

kat. E kimutatás hírt ad továbbá a csíki szőnyegek, a gyimesi csángó hímzések, a háromszéki és a Székelyudvarhely környéki székely szőttesek nagyobb mennyiségű piaci forgalmáról.¹⁶ Ezek az adatok jól mutatják, hogy a háziipar fejlesztése, piacra vitele elsősorban a gyengén iparosodott Székelyföld és Kalotaszeg vidékén került előtérbe. A háziipar támogatására a magánvállalkozókon, a közgazgatási szervezeteken kívül szakbizottságok, egyesületek alakultak.¹⁷ Az Erdélyi Kárpát Egyesület a háziipar fejlesztésére és terjesztése céljából 1901-ben háziipari osztályt szervezett, amely kalotaszegi varrottasok, körösfői hímes bútorok és székely szőnyegek közvetítő kereskedelmével foglalkozott.¹⁸ Hasonló szerepet töltött be pl. a "Tordai fazekasok társulata", az "Erdélyrészi Házi-ipari és Iparfejlesztő Egyesület", a "Háromszéki háziipari és iparoktatást fejlesztő egylet"¹⁹ stb.

A háziipar nagyobb mérvű fejlesztésére, támogatására a Felvidéken is sor került. A történeti Pozsony, Nyitra, Hont és Trencsén megyék területén az említett háziipari törzskönyv 60–65 falut mutatott ki, mint amelyekben kiterjedt hímzőipar és csipkekészítés honosodott meg. E falvak túlnyomórészt szlovák hímzéseket állítottak elő, illetve az 1895-ben Pozsonyban alapított "Izabella Háziipari Egylet" megrendelésére dolgoztak. Az egyletnek dolgozó közel 1000 hímző felújított úrihímzéseket, a környék jellegzetes szlovák hímzéseit, a pozsonyi, rábaközi, nyitrai fehér "metéléses" darabokat, de még matyó munkákat is készített. Nagy keletjük volt a különböző túllmunkáknak és a kézi hímzésű Izabella-blúzoknak is, amelyek Londonig, a Liberty áruházig jutottak.²⁰ Az újabb darabok tervezésében főként Hollósy Mária háziipari tanítónő játszott nagy szerepet, aki Czifferen telepedett le (1892) és rendezett be hímzőiskolát. Izabella főhercegnő nagy megrendeléseket biztosított neki s termékei Bécs, Párizs, Brüsszel, Madrid üzleteibe is eljutottak. Az egylet a század első éveiben Pozsonyban egy központot, üzletet tartott fenn, amelyhez 6 vidéki központi műhely tartozott, Bécsben pedig állandó üzletük működött. Az egylet évente 40 ezer korona munkabért fizetett ki. Izabella főhercegnő nemcsak védnöke volt a vállalkozásnak, hanem ő maga is szenvedélyesen érdeklődött a népművészet iránt. Többen feljegyezték, hogy Izabella főhercegnő maga is szeretett háziipari, népművészeti darabokat viselni és gyermekei ruházatában is meghonosította az egylet készítményeit. Pozsonyi rezidenciája, valamint a Trencsén megyei Végles és a baranyai bellyei uradalom vidékén maga is tanulmányozott népművészeti tárgyakat. Több mint 2000 darabos gazdag néprajzi gyűjteményt hozott létre, amely főként felvidéki hímzések, csipkék és teljes népviseleti együttesek terén volt különösen értékes.²¹ A nemrég a Munkásmozgalmi Múzeumba került fényképgyűjtemény is számot ad e szenvedélyéről.

Az Izabella-féle háziipari szövetkezet nyomán a század első évtizedében egész sor helyi szövetkezet alakult. 1909-ben gr. Batthyány Lajosné született Andrássy Ilona és Benczúr Gyuláné megalakították az *Országos Magyar Háziipari Szövetséget*.²² A szövetség igyekezett országos hálózatot kialakítani, a helyi telepeket országos hálózattá szervezni. Az OMHSZ hatására ismét több helyi telep alakult, de létesültek a szövetségtől független szövetkezetek is, mint pl. Mezőkövesden 1912-ben.

A háziipari szövetkezetek működése számos tanulsággal szolgál. Kalotaszegen pl. a fafaragás, bútorkészítés folyt szövetkezeti keretek között. Itt a famunkák piacra való termelése az országos kiállítás előtti időszakra nyúlik vissza. 1879-ben Bánffyhungyadon létrehozták az ország első "gyermekjátékkészítő tanműhelyét", amely a korszak tipikus iparpártolási-ipartelepítési akciója volt. Oly módon akartak a megélhetési gondokkal küszködő vidéknek munkát adni, hogy tanműhelyekben különböző kézművességekre akarták az embereket megtanítani. A bánffyhungyadi műhely népviseletes faszobrocskákat is készített, de lényegében nem a helyi kézművességből és tárgykultúrából indultak ki. A tanműhely viszont elterjesztett egy új díszítő stílust, a "karcolva díszítést", a sötétre pácolt, politúrozott alapba vésett tiroliai modorú díszítést. E stílus mestereként Malonyay Péntek György gugyit említi. A később, 1908-ban alakított Körösfői (majd Kalotaszegi) Háziipari Szövetkezet a körösfői és körösvidéki háziipari termékek tömeges előállítását célozta. Állami támogatással a helyi "földművelő munkásnép javainak előmozdításán", külföldi értékesítésén munkálkodott. A házaló kereskedelem megszüntetése érdekében közös munkaházat létesítettek. Az első világháború végéig fennállott szövetkezet összesen több, mint 75 ezer korona árut értékesített és 1909—1913 között az ország különböző pontjain rendezett kiállításokon népszerűsítette termékeit, és a kalotaszegi népművészetet. Ez idő alatt 72 ilyen kiállítást rendeztek. A szövetkezet árjegyzékén 110 féle tárgy szerepelt, ami valóban kiterjedt munkára utal.²³ A kezdet nehézségeiről, a kolozsvári faipari iskola által irányított első tanfolyam hibáiról a szövetkezet későbbi vezetője, Bokor Imre, budapesti ügyvéd beszámolt a Magyar Iparművészet lapjain. Az 1916-os évfolyamban "Elfajult népipar" aláírással közreadta három, a tanfolyam hatására készített, vésett díszítésű, meggy színű, fényezett bútor rajzát: egy polgári mosdószeke-reny, egy asztal és egy fésűlködő, tükrös asztal képét. Tanulásként megállapítja, hogy "*a népművészet szabad fejlődését nem lehet és nem szabad az iskolapadok közé szorítani*; az ottani oktatás megfelelhet jó szakiparosok képzésére — mint ahogy nevelt is elsőrendű iparost —, de nem hivatott az évszázadokon keresztül csodássá vált kalotaszegi népművészet irányítására".²⁴ A szövetkezet új vezetője megpróbálta a tanfolyam hibáit korrigálni, pl. a motívumok megváltoztatását megakadályozni. E munkákból a számunkra hozzáférhető közgyűjteményekben nem maradtak fenn darabok, így csak közvetve ismerjük a szövetkezet tevékenységét. Tény azonban, hogy a kereskedelmi forgalom a kalotaszegi faművesség alakulását máig tartóan befolyásolta. Pozitívum, hogy e népművészeti ágat felelevenítették, fennmaradását meghosszabbították. Ekkor alakultak azonban ki a háziipari művelési formából adódóan azok a tárgyfélésegek, amelyek nem a helyi népművészetben gyökereznek, viszont Kalotaszeg jelképeivé váltak: "kollektív doboz", "szivar- és tükrös doboz", "titkos doboz", "garnitúra" (hatszögletű asztalka székekkel). Sajátos módon az ékrovásos, vésett díszítési eljárás vált népszerűvé, ami a kalotaszegi bútorban marginális szerepű volt. E stílus a mosósulykok és az apróbb szerelmi ajándékok díszítéseként volt jellemző.

Századunk első évtizedében a legismertebb magyar népművészeti központ még mindig Kalotaszeg volt. A nép alkotókészsége iránt érdeklődő főúri körök

és művészek elsődleges zárandokhelyének Kalotaszeg számított, bár lassanként más tájak is kezdtek ismertebbé válni, pl. a Magyar Iparművészet közlései alapján. Torockón még a közelmúltban is emlékeztek arra, hogy 1902 körül az iskolában kiállítást rendeztek az előkelőségek tiszteletére. Az öregek régi metázos varrottasait állították ki, sőt valamelyik főhercegnő ösztönzésére tanfolyamon újra tanították a rámanvarrottakat és a régi írásost.²⁵ Sárköz "felfedezésében" Ács (Auerbach) Lipótnak (1868—1945) volt nagy szerepe, aki 1896—1912-ig rajztanárként Szekszárdon működött. Figyelme elsőként a gyermekrajzok és a fazekasság felé fordult. Átvette egy helyi fazekas, Steig Flórián műhelyét és a mester s fiai számára "artisztikus szempontból tökéletesített" darabokat tervezett. "A törekvés az volt, hogy ebben a műhelyben termelt edényformák úgy formailag, mint színben és ornamentikában a magyar népművészet utánérzésének jellegét mutassák."²⁶ Emellett a szekszárdi múzeum számára kiterjedt tárgygyűjtést végzett Sárköz területén. Tanulságos hosszabban idézni kéziratos visszaemlékezéseiből: "Már gyűjtésem legelején láttam, hogy itt különösen a textiliában olyan népművészeti alkotásokkal állok szemben, amelyek vonalmenete, folthatása és technikai kivitele a magyar népművészet legértékesebb darabjaivá avatják. Ez a tudat szülte meg bennem azt az elhatározást, hogy ezen régi technika felfrissítésére tanfolyamot rendezzek. Az egész Sárközben mindössze 5 öreg asszonyt találtam, ún. 'varróasszonyok', akik a régi varrási módot még ismerték és hímes főkötőket varrtak. 1902-ben rendeztem Ócsényben és Decsen tanfolyamot, amelyen ezek a varróasszonyok fiatal nőket megtanítottak erre a technikára. 1903-ban pedig úgy Ócsényben mint Decsen megkezdjük a munkát. Decsen egy év múlva — különböző okok folytán megszüntettem a munkát. Ócsényben azonban egészen a mostani háborúig, ill. 1941. végéig dolgozott ez a munkatelep. A munkatelep létesítésében gróf Apponyi Sándorné szül. Eszterházy Alexandriene grófné és az akkori alispán neje, Döry Pálné támogattak hathatósan. Különösen a grófné fejtett ki nagy propagandisztikus tevékenységet. Így Apponyi grófné ösztönzésére Rómában lakó sógornője, Borghese hercegnő igen sok rojtozott nagy sálkendőt (echarpé) rendelt nálam. Ezek nehéz selyemből sok hímzéssel és hosszú rojttal készültek. Valóságos divatot teremtett ebből Rómában. A grófné közvetítése folytán kooperáltunk az 'Országos Magyar Háziipari Szövetséggel'. Feladatom volt az általa kívánt formákban (blúzok, ruhadíszek, gallérok, csíkok stb.) sárközi jellegben terveket készíteni és ezeket háziipari telepemen kiviteleztetni. Ez bőséges munkaalkalmat nyújtott a telep munkásnőinek, akik a megalapítástól, tehát 1903-tól 1939-ig körülbelül 140.000 pengő munkabért kerestek." A háziipari telep irányítása mellett Ács Lipót tanulmányokat írt a sárközi népművészetről, így lényegében az ő összefoglalása került be Malonyaynak a dunántúli népművészetet taglaló kötetébe.

Kalotaszeg "igazi vetélytársa" az 1910-es évek elejére azonban Mezőkövesd lett. A "matyó divat" kezdetei szintén a kiállításokhoz kötődnek. A millenniumi néprajzi faluban pl. nagy nézőközönség előtt tartották meg Csirmaz Mária és Gáspár József 150 fős "matyó lakodalmát". Festőművészek közül többen látogattak el Mezőkövesdre, így az elsők között Munkácsy Mihály, aki a Honfoglalás című képéhez keresett modelleket. A század elején a mezőkövesdi jegyző

felesége, Morvay Jánosné saját lakásukat hímzett függönyökkel, ágy- és asztalterítőkkal rendezte be, s a náluk megforult előkelő vendégek egyre másra rendeltek mezőkövesdi kézimunkákat, matyó hímzéseket. Az 1908-as londoni világkiállításra a Tulipán Szövetségen keresztül jutottak ki a mezőkövesdi darabok. Különösen a zöld, a kék selyemmel hímzett díszpárnák arattak sikert. A hímzések első jelentősebb forgalmazója az "Izabella háziipari egyesület" volt, majd bekapcsolódott az OMHSZ is, amely Németországba pl. a berlini Westheimer áruház révén juttatott matyó hímzéseket. Az OMHSZ elnöke "Batthyány Lajosné meghívására az egyik legnevesebb 'divat király', Poirer eljött Budapestre és rendeléseket tett főként matyó hímzésekből. A legérdekesebb volt a piros és drapp színű bőrre hímzett köpeny. A szabásformát ő adta meg, a hímzést — szép pasztelszíneket választott régi ködmenekekről — Mezőkövesden készítették. A látogatás után következő idényben a párizsi divatlapok már hozták a Poirer által kreált magyar hímzéssel díszített modellek rajzait."²⁷ A növekvő kereslet kielégítése érdekében az OMHSZ 1911-ben telepet létesített Mezőkövesden, ahol a hímzésen kívül népviseletbe öltöztetett babákat, papucsokat is készítettek. Egy évre rá a mezőkövesdiek saját Háziipari Szövetkezetet alapítottak.²⁸ A mezőkövesdi divat ezekben az években érte el tetőpontját (legalábbis az 1918 előtti korszakban). A legnagyobb esemény 1911-ben történt, amikor "a Széchenyi bálrendező bizottság a 'Széchenyi bál' helyett 'Matyó lakodalom' címen a budapesti Operaházban rendezte meg a farsang legszebb elit bálját. A lakodalmas nép között szerepelt mintegy 120 személy: a társaság hölgyei, a budapesti és vidéki aranyifjúság, és kb. tíz matyó asszony és férfi, akik a helyi lakodalmi szokásokra betanították a városi hölgyeket és urakat. A ruhákat én (Pongrácz Margit) válogattam össze Mezőkövesden. Óriási sikere volt a bálnak; a napilapok hosszú cikkekben írtak róla, a képeslapok fényképeket közöltek. Az OMHSZ lelkes hölgybizottsága állandóan propagálta a magyar hímzéseket."²⁹ Az "operabál" nyomán, ugyanazon év őszén Izabella főhercegnő személyesen részt vett Mezőkövesden egy matyó lakodalmon. Az eseményről tudósító cikket a főhercegnő saját fényképei illusztrálták a Vasárnapi Újságban.³⁰ A mezőkövesdiek budapesti szereplése, a Mezőkövesdre látogató főúri vendégek révén újabb árusítási lehetőségek nyíltak. Az úri családok érdeklődése nyomán többen csomagoltak össze egy-egy batyura való kézimunkát, amelyekkel a fővárosban házaltak. Értékesítési lehetőségeket keresve a mezőkövesdi árusok hamar eljutottak a divatos tengerparti és hegyvidéki üdülőkbe. A korai mezőkövesdi árusok legismertebbike Pénztárnok Mari volt, akinek személye köré egész anekdotakör fonódott. Az emlékezők szerint ő a háborús években még a lövészárkokba is elvitte a "matyó portékát".

Az idézett példák a népművészet divatjának alapvető kérdését: a népművészet, a tárgyformálás és a díszítmények terén a külső beavatkozás problémáját vetik fel. Az adatok azt mutatják, hogy a paraszti tárgyak divatja kezdetben a még paraszti használatban lévő tárgyak megszerzésére vonatkozott. Ezt követően természetesen felvetődik a hasonló darabok, tárgyak készítésének, újrakészítésének, majd ezek mennyiségi növelésének problémája. A piac bővülése, a megrendelő elvárásai egyre inkább az eredeti formáktól, a saját hasz-

nálatú tárgyaktól való elfordulást, a "kereskedelmi stílus" kialakulását eredményezték. Ennek különböző minőségű megoldásait ismerjük, de tény, hogy a népművészetet "felfedezése" pillanatában erőteljes külső hatások érték, amelyek vissza is hatottak annak alakulására. Gyarmathyné pl. a korábbinál nagyobb darabokat tervezett és felnagyította az írásos mintákat, ezáltal oldódott a felületet borító minták sűrűsége.³¹ Gyarmathyné említett könyvében közölt egy fényképet az uralkodóház részére előállított, főként kelengyedarabokról, amelyek közül az egyik lepedő később a Néprajzi Múzeumba került. E lepedőn — minden bizonnyal Gyarmathyné hatására — keverednek a paraszti és az úri himzés motívumai, kompozíciója elüt a helyi megoldásoktól, bár a lepedő színhatása és a hímzőtechnika a hagyományos eljárást mutatja. A piac hatása leginkább a megváltozott funkcióból adódóan az új tárgytípusok, divatcikkek megjelenését eredményezte. Mezőkövesden pl. "ebben az időben — emlékezik vissza az OMHSZ egyik képviselője — hernyóselyem vagy gyapjú fonallal hímzettünk a párnalapokat, falvédőket, zongora és asztalterítőket, függönyöket. Az élénk színek mellett letompított színekkel is, hogy e szép magyar munkák bármilyen stílusú bútorok között is elfogadhatók legyenek. Mosófonallal hímzettünk a fehér vagy drapp színű abroszokat, terítőket. Tiszta fehérrel a lyukacsos hímzéseket. Mikor láttuk, hogy az asszonyok és lányok ünnepi 'lityái' és ködmőnei eredeti szép ornamenses rajzú sujtásozással vannak díszítve, készítettünk fekete bársony alapra arany és ezüst sújtásdíszű tarsolyokat, amelyeket délutáni és estélyi toalettjeikhez viseltek a divat-dámák, nemcsak itthon, hanem külföldön is. Vállra akaszthatóak voltak, hasonlóan a most használatos bőr táskákhoz."³² Arra is van adatunk, hogy Mezőkövesden az árusítás hatására hagytak fel a kendertermeléssel s a befolyt pénzen gyolcsot vásároltak.³³

A kalotaszegi varrottasok a megrendelések hatására polgári asztalterítő, falvédő, asztali futók, "nippalátétek" stb. formájában készültek. Nagy divatjuk volt továbbá a selyemhímzésű vagdalásos úri fehérneműeknek. Az árusítás negatív hatásairól, a kalotaszegi hímzések "elfajulásáról" már igen korai feljegyzések tudósítanak, amelyek a század első évtizedében egyre szaporodtak: "Ki ne ismerné a háborút, mely az igazi és nem igazi varrottas között folyik. Az igazit fodorvászon, a régi bevett módon és nehézségekkel varrják, az tehát az eredeti, az értékesebb, a másikat importált szövetre, könnyedén, a szemnek tetszetősebb színvegyítéssel, gyakran selyemszállal készítik, ez tehát a modern, az olcsóbb előállítású. Amaz felhatolt és nevet szerzett magának még a hercegi kastélyokban és a királyi házban is, emez bejárta mint exportárú a nyugat piacait. Hívei vannak az egyiknek úgy, mint a másiknak, a közönség megoszlik, akár a politikában konzervatív és liberális elvek szerint."³⁴ Szórványos megfigyelések szerint a megrendelő, a piac érdeke és hatása azonban nem módosította a kalotaszegiek saját használatra készített darabjaik — férfinégyesek, lepedők, párnavegek — előállítását. Ezekhez nem alkalmazták a varratóktól származó fonalat, sem a megváltozott, megváltoztatott mintákat.³⁵ A népművészet külső befolyásolásának szélsőséges esetét a fazekasság példázza. Ezt, mint Györffy István írja,³⁶ "a múlt század 90-es éveiben maga a kereskedelmi minisztérium tette tönkre, ugyanis vándor 'tanárok'-at küldött ki a vidékre, akik új formákat, díszítő ele-

meket és festésmódot honosítottak meg a fazekasok között. A szarajevói kincstári fémipariskolában gyártott bosnyák rézvázákat vették edénymintának, erre a Huszka-féle magyar szücs-hímzés-mintákat festették fel díszül...” A festékkéverés új eljárásai terjedtek el, az íróka helyett ecsettel való festés a fazekasok széles körében szintén általánossá vált.

A népművészet divatjának eddig tárgyalt fő vonásait még egy jelenséggel kell kiegészítenünk. E további szimptóma a népművészet oktatása. Már a múlt század 80-as éveitől kezdve megindult népművészeti ismereteknek, népi ornamenseknek a tanítása, főként a felsőbb rétegek oktatási intézményeiben. A rajztanítás egyre inkább hasznosította a népművészet közvetítette ismereteket. Az egyes hímzéstípusok, a népművészeti motívumok megismerésével elsősorban a nőipariskolák foglalkoztak. Ezekben az iskolákban s különösen az 1892-ben állami kezelésbe került budapesti nőipariskolában a népi hímzések oktatása, illetve magyaros ruhadarabok, emléktárgyak stb. készítése a kézimunkatanítás alapvető részévé vált. A Képzőművészeti Főiskola rajztanárjelöltjeinek szintén képesítést kellett szerezniük a kézimunka, a népi hímzéstechikák alapismerteiből. Mindezt a népművészeti — főként hímzéseket feldolgozó — motívumkiadványok, mintagyűjtemények, mintalapok, a hímzések elsajátítását elősegítő segédkönyvek, brosúrák, divatlapok támogatták.³⁷ Az ilyen kiadványok terjesztették, sztereotipizálták a népművészeti tárgy- és vizuális kultúrát. A népszerűsítés, az oktatás nemcsak a népművészetet pártoló úri körökre volt hatással, hanem a háziiparral foglalkozókat, a népművészeti alkotókat is befolyásolta.³⁸

Előadásomban a népművészet felfedezésének sajátos útját, a háziipari, népművészeti tárgyak divatjának első, nagyjából az első világháborúval lezáruló korszakát követtem nyomon. Az idézett példák azt mutatják, hogy ekkor a népművészeti divat a legfelsőbb társadalmi és intellektuális köröket hatotta át. Figyelmet érdemel, hogy a divat, a "közérdeklődés" a legmagasabb társadalmi presztízzsel bíró rétegtől, az arisztokráciától, sőt az uralkodócsaládtól indult el. A művészet és a tudomány által is "birtokba vett" népművészet a divat hatására lett egyre inkább, legalábbis néhány vonás erejéig, a parasztság felett álló rétegek mindennapi életének, érdeklődésének része. Ez az út hozzájárult a népművészetnek a nemzeti kultúrába történő beépüléséhez.

Mint láttuk, a vizsgált korszakban kialakult a "háziiparilag munkált népművészet" jelensége. Lesznai Annának ez a szerencsés szókapcsolata³⁸ jól kifejezi azt a tényt, hogy a népművészeti tárgyaknak egy új termelési kerete jött létre. Ez lényegében a népművészetben gyökerező, ahhoz sok szállal kapcsolódó tárgyi világ tömeges előállítását, a sorozattermelést jelenti. A piac anyagilag érdekelte tette a "felfedezett" népművészeti központok alkotóit, kereseti forráshoz juttatta őket, aminek nem lebecsülhető jelentősége volt. Láttuk, hogy a főúri körök népművészeti divatja erőteljesen párosult a háziipar támogatásával és a nép — olykor romantikus, naív, de rendszerint őszinte — gazdasági megerősítésével. A háziipari keretek megteremtése a legtöbb helyütt együtt járt népművészeti ismeretek — technikák, motívumok — felelevenítésével s ismételt elterjesztésével. Ez részben meghosszabbította a tradicionális népművészet életét, ily módon annak szerves fejlődésében egy újabb szakasz kezdődött.

Részben azonban az újra-tanulás, az archaizálás, alkalmazkodva a piaci termeléshez, meg is változtatta a népművészet belső fejlődését. Ez bizonyos mértékig a saját, paraszti használatú tárgyak előállításában is módosulásokat — újításokat, illetve esztétikai "torzulásokat" eredményezett. Lényeges, hogy a népművészeti divat a hagyományőrzést, a pusztuló népművészet megújítását hirdette. Ez a hagyományőrzés ugyanakkor a hagyomány *alkotását* is jelentette: a múltra hivatkozva új tárgyfélések, új kompozíciók alakultak ki, új alap- és nyersanyagokat használtak, s részben új munkaszervezeti formák között alkottak. Ezáltal a nemzeti kultúrának is új szimbólumai jöttek létre.

A felsorolt példákból az is kitűnik, hogy a vizsgált korszakban a népművészeti divatban nem váltak el élesen egymástól a népművészet és a "háziiparilag művelt népművészet" tárgyai, s nem különültek el ezektől erősebben az iparművészeti darabok sem. Ebből az következik, hogy a *népművészet* kategóriája egyesítette magában a tömegcikké vált tárgyakat és az "eredeti", vagyis paraszti használatú népművészeti termékeket. A népművészet divatja tehát egy igen vegyes jellegű tárgyi világ kultuszát jelentette. Sajátos, hogy a divat révén a népművészet ilyen ellentmondásos módon integrálódott a nemzeti kultúra szimbólumrendszerébe.

A bemutatott tárgyi világ, úgy vélem, abba az esztétikailag és szociológiai-lag a népművészettől különböző kulturális szerkezetbe illeszkedik, amely *populáris kultúrának* nevezhető. Ennek legfőbb vonása, hogy társadalmi határai nyitottak, hiszen elemei a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben válhatnak fogyasztási-használati cikké. Az 1880—1918 közötti időszakban a "népművészeti tárgyak" jobbára még csak az arisztokrácia, az intelligencia és a művészvilág életébe vonultak be, így ekkor még inkább csak formálódik a "népi" jellegű populáris kultúra. A két háború között e tárgyi világ már valóban a populáris kultúra jellegét mutatja, hiszen fogyasztása a felsőbb osztályok mellett a középosztályt is jellemezte, s a munkásság sem idegenkedett egyes darabjaitól. A népművészet divatjának, társadalmi szerepének ez azonban már egy más, újabb vizsgálatot érdemlő korszaka.

*

Melléklet

Az 1894-es karácsonyi háziipari-bazár kiállítóinak névjegyzéke

A) Textiliák

Vászonfélék: 1. Starha Manó, Késmárk, 2. Szövőipariskola, Késmárk, 3. Mirosavlyevits K., Újvidék (szerb vászon); *Erdélyi szőttek:* 4. Ávéd Katinka és Papp Mari, Marosvásárhely, 5. Bálint János, Nagyenyed, 6. Csorba Samu, Brassó, 7. Háromszékmegyei háziipari-egyesület nőipariskolája, Sepsiszentgyörgy; *Erdélyi varrottasok:* 8. Gyarmathy Zsigáné, B-Hunyad, 9. Farkas Gizella, B-Hunyad, Nagy Lajos, Kolozsvár, 11. Háromszékmegye főispánja, Sepsiszentgyörgy, 12. Állami leányiskola, Torockó-Szentgyörgy; *Felvidéki him-*

zések: 13. Pauschenwein A., Pozsony, 14. Fizély Soma, Nyitra, 15. Dr. Kostenszky Géza, Nyitra, 16. Langer Jakab, Trebaticz, 17. Mitusinka Zsuzsi, Bassócz, 18. Vozár Kata, Krakován; *Torontali szőnyegek és gyapjúáruk*: 19. Csurscits Dávid, Újvidék, 20. Istvánffy Istvánné, T-Becske, 21. Kovalszky Sarolta, Elemér; *Székely szőnyegek és gyapjúáruk*: 22. Ambrus Mártonné, Korond, 23. Csorba Samu, Brassó, 24. Br. Kemény Miklós, Szálláspatak, 25. özv. Lakatos Jánosné, Csíkszereda, 26. Szabó Miklós, Csíkszereda, 27. Ugron János alispán, Székelyudvarhely (bágyi pokróczok); *Csomózott (smyrna) szőnyegek*: 28. Szövőiskola, Késmárk, 29. Hoffmann Miksa, Jólsva, 33. Első magyar posztó- és gyapjúárugyár rt., Besztercebánya; *Szlavóniai szőnyegek és gyapjúáruk*: 34. özv. Sax Nándorné, Eszék; *Horvátországi szövetek és himzések*: 35. Hermann Dániel, Zágráb; *Vegyes himzések*: 36. Árvaleány nevelőintézet, Kézdivásárhely, 37. Bálint Mária, Budapest, 38. Dózsa Károlyné, Vajdahunyad, 39. Fischer Vilmos, Kolozsvár, 40. Lányi Ernő, Budapest, 41. Sifft Sára, Segesvár, 42. Schneider Márton, Segesvár, 43. Misztarka György, Budapest; *Különféle szövött árak, csipkék*: 44. Állami csipkeverő tanműhely, Körmöcbánya, 45. Milko Salamon és fia, Szabadka (terítők, katrincák), 46. Bágyi Józsefné, Csákova (kötények), 47. Starha Manó, Késmárk (kötények), 48. Magyar kender- és lenipari rt., Szeged (függöny, kötény), 49. ifj. Thiel Konrád, Futtak (zsineg-háló-díszmunkák); *Szövöttárak fémszállakkal*: 50. Ernst Kristóf, Óbessenyő, 51. + Maurer Berta, Nagyselyk, 52. Nagy Vilma, Mihályfalva (Nagyküüllő m.), 53. Schnabel Gyula, Oraviczka; *Szűrszabó munka*: 54. Sággy György, Budapest, 55. Schéffer András, Kolozsvár (gyermekszűrők).

B) Agyagárak

Népies kőedény-asztalkészletek: 56. Koós Miksa, Miskolc, 57. Kőedénygyár, Hollóháza, 58. Mayer György, Városlód, 59. Nagy Zsigmond és Ferenc, B.-Ápátfalva; *Vegyes népies agyagárak*: 59. Ácsi Kovács Sándor, Szentes, 60. Bach Gyula, Baranya-Mágócs, 61. Badár Balázs, Mezőtúr, 62. Baranya-mágócsi agyagipari szakiskola, 63. Bozsik K., N.-Szt.-Miklós, 64. Bereczki Imre, Küsmöd, 65. Csávai agyagipar-tanfolyam, 66. Csög András, Magyarhermány, 67. Pál Márton, Székelyudvarhely, 68. Tóth Sándor, Deés, 69. + Horváth Károly, Szamosújvár, 70. Juhász Antal, Mezőtúr, 71. Klingenböck A., Lippa, 72. Micska József, Modor, 73. Molnár Sándor, Szentes, 74. Tóth Ferenc, Csermő, 75. Tordai és deési fazekasok, 76. Varga Imre, Szentes; *Vegyes kerámiai munkák*: 77. Fischer Vilmos, Kolozsvár, 78. Ungvári prcelán- és agyagipari rt.

C) Vegyes háziipar-csoport

Játékaruk: 79. Gyermekjátékkészítő tanműhely, Fenyves-Chvojnicza, 80. Gyermekjátékkészítő tanműhely, Pjerg-Szelakna, 81. Maugsch F., Bártfa, 82. Pauschwein A., Pozsony, 83. Blaschke I. özvegye, Budapest, 84. Germán János, Zilah; *Fafaragványok, lombfűrész munkák*: 85. Állami faipari szakiskola, Homonna, 86. Műfaragó iskola, Nyárádszereda, 87. Szanetsek Vilibald, Budapest, 89. Szabó József, Budapest, 90. Weisz G., Késmárk; *Kosárfonó munkák*: 91. Kosárfonó tanműhely, Bellus, 92. Kosárfonó tanfolyam, Békés, 93. Nagybányai nőegylet háziiparosztálya (sásfonó munkák), 94. Gáspár Gyula, Marosvásárhely (sásfonó munkák), 95. Bertleff és Rigmányi, Tacs (sás), 96.

Halmágyi Viktor, Marosvásárhely; *Népies bútorzat*: 97. Gyermekjátékkészítő tanműhely, Fenyves-Chvojnic, 98. Nagy Gábor, Budapest; *Kulacsok, fokokok, botok*: 99. Bagoly András, Tolna, 100. Csorba Samu, Brassó (facsutorák), 101. Hermann Dániel, Zágráb (csutorák), 102. Kuchta Dániel, Tiszolc (fokokok), 103. Lindinger A. és fia, Dunaföldvár (csikóbőrös kulacs), 104. Weitzer János, Borosjenő (botok, fokokok), 105. Pollák M., Szepesófalú (fokokok, rézpipák); *Taplómunkák*: 106. Felméri testvérek, Farkaslaka, 107. Filep János, Korond, 108. Milko Salamon és fia, Szabadka; *Papucsok, topánkák*: 109. Dankó János, Szeged, 110. Czinner és társa, Szeged, 111. Czvetkovits Koszta, Eszék, 112. Milko Salamon és fia, Szabadka, 113. ifj. Kovács József, Orosháza (nemezfélcipők), 114. Kolofon Ödön, Nagyszentmiklós; 115. *Késes*: Sziráky József, Szeged; 116. *Tikvicák*: Herman Dániel, Zágráb, 117. Lukic Vasa, Vukovár; 118. *Legyező*: Linhart Vilmos, Budapest, 119. *Ezüstmunkák*: Dorn Jenő, Budapest; 120. *Ékszer*: Gigante, A., Fiume; 121. *Bekecs*: Pollak M., Szepesófalú; 122. *Művirágmunka*: Korodi Júlia, Marosvásárhely. (Magyar Kereskedelmi Múzeum, 5. évf. 1895. 3. sz. 22—23.)

Jegyzetek

1. Kresz Mária: *A magyar népművészet felfedezése*. - Ethnographia, 1968. 1—36.; *A népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és iparművészetről, 1875—1899*. Bev., vál.: Kresz Mária, szerk.: Szabolcsi Hedvig. Bp.—Szolnok, 1973. Előadásomban a hivatkozott irodalom mellett támaszkodom a Néprajzi Múzeumban rendezett kiállítások ("Mezőkövesd", 1980, "Népművészet: hagyományok és újítások", 1985) során feldolgozott dokumentumokra és múzeumi tárgyanagra is.
2. Györfly István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Bp. 1942³, 43. Különös, hogy maguknak a Bach-korszak hírhedt tisztviselőinek is "magyaros" egyenruhát, pl. Attila-dolmányt terveztek. Vö. Paál Jób: *A Bach-korszak magyar ruhái*. - Vasárnapi Újság, 1913. 412.
3. Péterffy József: *Értesítések a háziiparról*. Pozsony, 1879.; Gelléri Mór: *A kiállítások története, fejlődése és jövőbeli rendszerezése*. Bp. 1885.; Uő: *Ipartörténeti vázlatok*. Bp. 1906.; Kovács Gyula: *A magyarországi háziipar törzskönyve*. Bp. 1896.; Ferenczi Imre: *A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka*. Bp. 1908. 8—29.
4. Kresz i.m.
5. Legutóbb: Bellák Gábor: *A historizmus és a szecesszió népművészeti felfogása*. In: *Lélek és forma. Magyar művészet 1896—1914*. Bp. 1986. 21—26.
6. Herich Károly: *Háziipar. Hivatalos jelentés a budapesti 1885-i országos általános kiállításról*. Szerk.: Keleti Károly. Bp. 1886. 4. köt. 29. csop., 497—514.
7. Gyarmathy Zsigáné: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*. Bp. 1896. 8.; Ld. még. uő: *A királykiasasszony varrottasa*. Kolozsvár, 1891. (Előadás a Kolozsvári Háziiparegylet ünnepélyén); Kósa László: *Malonyay Dezső és "A magyar nép művészete"*. Bp. 1984. Kísérőfüzet a reprint kiadáshoz.
8. Gyarmathy Zsigáné: *Kalotaszegről*. - Vasárnapi Újság, 1887. 414.
9. Kalotaszeg, 1891. 42. E lapot Hermann Antal adta ki. Hasábjain és mellékletében, a "Jegegyfűrdői Értesítő"-ben több ízben beszámoltak a Kalotaszegre látogató előkelőségekről. Pl. "Angol művésznök Kalotaszeg" (1891. 271.): Miss Margaret Fletcher és Rosett Cluesval, akik vázlatokat készítettek a népeletről és a hunyadi hetivásárról.
10. Herman Ottó: *Magyar bokály, magyar tál*. - Vasárnapi Újság, 1887. 311—315., id. 311. Ugyanezen évfolyamban (365—366) feleségének egy kisebb cikkét saját szobájukról készített fénykép illusztrálja, bemutatva az erdélyi háziipari cikkeket, varrottasokat, mint szobadíszeket.

11. Xantus János: *A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány a jövőjét illetőleg*. - Ethnographia, 1892. 298—303., id. 303.
12. Ennek eredményeként született az első kalotaszegi mintaalbum is: Pentsy József—Szentgyörgyi Lajos: *Kalotaszegi varrottas-album* (Régi magyar himzés minták gyűjteménye). Bp. 1891.
13. Sasvári Ármin: *A magyar kereskedelmi múzeum házi ipari bazára*. In: *Az Iparművészet 1896-ban*. Szerk.: Ráth Gy., Budapest, 67—70., id. 69.; Sztéryenyi József: *A háziipari bazár*. Magyar Kereskedelmi Múzeum, 1895. 157—160.
14. *A kereskedelmi múzeum egy évi statisztikája*. - Magyar Kereskedelmi Múzeum, 1896. 57—58. A torontáli szőnyegek piaca Berlinben, a csángó szőtteseknek Skandináviában, a szlovák himzéseknek Svájcban és New Yorkban volt. Vö. Kovács i.m. 322.
15. Vikár Béla: *Erdélyi út a fonográf-fal*. In: *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Gunda Béla. Bp. 1943. 88—96.
16. Kovács, i.m. 364. E kimutatás a közvetítő kereskedőkről egy 68 címet felsoroló jegyzéket ad, amely az 1894-es karácsonyi kiállítás résztvevőinek névsorához képest újabb neveket is tartalmaz; ld. 315—319.
17. Ld. a 13. jegyzetet, továbbá Telkes Simon: *Az erdélyrészi fonó-szövő ipar fejlesztése*. - Magyar Kereskedelmi Múzeum, 1895. 41—43.; Radnótiné Hrabovszky Irén: *Az E.K.E. a háziipar szolgálatában*. - Erdély, 1901. 19—21.
18. Uo.
19. Kovács i.m. 315—319.; Csák E. Viktor: *A háziipari termelés egyes külföldi államokban és Magyarországon*. Bp. 1928. 108.
20. *Az "Izabella Háziipari Egylet" 1896. évi jelentése*. Pozsony, 1897.; gr. Z[ichy] S[arolta]: *A Felvidék himző ipara*. - Vasárnapi Újság, 1898. 221—224.; *Az Izabella Háziiparegylet*. - Otthon, 1904. 276—293. — mindkét utóbbi cikk fényképekkel.
21. Az Izabella-féle gyűjteményt Undi Mária rendszerezte. Vö. Undi Mária: *Népművészetünk felfedezői*. - Magyarság, 1932. márc. 24. vasárnap (Húsvéti melléklet). A gyűjtemény későbbi sorsáról nem sikerült információkat szerezni.
22. A szövetség elnöke Izabella főhercegnő lett. A beiktatása alkalmával mondott beszédét a Magyar Iparművészet, 1909. 66—67. közölte.
23. Sebestyén Kálmán: *A kalotaszegi faragás története*. In: Korunk Évkönyv, 1979. Kolozsvár-Napoca, 1978. 227—235.; A tanfolyamokhoz ld. Sztéryenyi Zoltán: *A házi ipar és kézügyességi oktatás Magyarországon*. Bp. 1896.
24. Bokor Imre: *A kalotaszegi faművesség pusztulása*. - Magyar Iparművészet, 1916. 105—108., id. 108. Ld. még a Néprajzi Lexikon "kalotaszegi bútór" címszavát. (2. köt., K. Csillár Klára).
25. Szentimrei Judit: *Torockói varrottások*. - Művelődés, 1971. 6. sz. 56—59.
26. Ács Lipót: *Életrajzom és megjelent cikkeim*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, EA 5629. Az alábbi idézet: 488—489. 1., Vö. Ács Lipót: *A nép szépművészetének fejlesztéséről*. - Magyar Iparművészet, 1910. 333—339.; Uő: *Háziipari telepek*. Uo, 1916. 197.
27. *Matyó lakodalom*. - Vasárnapi Újság, 1896. 616.; Dala József — Erdélyi Tibor: *Matyóföld*. Bp. 1941. 69—89.; Az idézett forrás: Pongrácz Margit: *Adatok a mezőkövesdi matyó háziipari himzések és a világgiacon való megjelenésének történetéhez*. Kézirat. EA 3540., id. 4.
28. *A Mezőkövesdi Háziipari Szövetkezet Alapszabályai és ügykezelési szabályzata*. Mezőkövesd, 1912. (Másolat, EA 15237.) A szövetkezet Augusztina főhercegasszony védnöksége alatt állt. 1914. április 11—14-én Budapesten a Malom utcai Iparmúzeumban kiállítást és vásárt rendeztek. (Nyomtatott meghívó, EA 15237.)
29. Pongrácz, i.m. 3—4., fényképek: *The Izabella Ball*. - Hungary, 1911. March 1. 66—68.
30. *Izabella főhercegasszony a matyó lakodalmon*. - Vasárnapi Újság, 1911. 948—949., 5 saját felvétel. Három év múlva már *Matyólakodalom* címmel népszínmű jelent meg Garamszegyi Sándor tollából. A 10-es évek elejéhez ld. még Lengyel Géza: *Mezőkövesd*. - Vasárnapi Újság, 1910. 951—952. képek; Juhász Árpád: *A matyóviselet dekoratív szépsége*. - Magyar Iparművészet, 1913. 190—192., 218—221., rajzait ld. a Néprajzi Múzeum rajztárában!

31. Sinkó Kalló Katalin: *Kalotaszegi nagyírásos*. Bukarest, 1980. Gyarmathyné tevékenységének értékeléséhez ld. még Palotay Gertrúd: *Népi szötteseink és varrottasaink*. - Hitel, 1936. 288—296.
32. Pongrácz i.m. 8.
33. Dala — Erdélyi, i.m. 70.
34. Kovács i.m. 324.
35. Fél Edit: *Újabb himzés és szötte tanulmányok*. - Ethnographia, 1977. 184—189., ld. még a 31-es jegyzetet!
36. Györffy, i.m. 42.
37. Deák István: *A magyar népies díszítő művészet fejlesztéséről*. In: A kolozsvári ev. ref. collegium értesítője az 1904—1905. évre. Kolozsvár, 1905. 24—35.; Ascher Alajos: *A magyar háziipar és az iparművészeti iskola*. - Magyar Iparművészet, 1908. 267—270.; Györgyi Kálmán: *Művészi kézimunkatanítás*. - Magyar Iparművészet, 1918. 102—105.; Pentsy—Szentgyörgyi i.m.; *Szabályzat a polgári leányiskolai, felsőbb leányiskolai és tanítóképző-intézeti női kézimunkatanítónők képzéséről*. Bp. 1915.; Benke Bertalanné: *Módszeres útmutatás a kalotaszegi "írásos varrottas" rövid, könnyű tanításához*. Bp. 1917., ld. még az Új Idők-et.; Vö. F. Dózsa Katalin: *A művészet hatása a divatra 1896—1919 között*. In: *Lélek és forma. Magyar művészet 1896—1914*. Bp. 1986. 45—47.
38. Bokor i.m.; Czákó Elemér: *A magyar népművészet válsága*. - Ethnographia, 1928. 65—70., főként 69.
39. Lesznai Anna: *Háziipar és népművészet*. - Magyar Iparművészet, 1913. 369—376., a kifejezést ld. 370.

GERGELY KATALIN (Budapest)

**Paraszti polgárosodás a népi öltözködésben — A népviselet átalakulása,
a paraszt-polgári öltözet megjelenése**

A 19. század folyamán Magyarországon több olyan mélyreható gazdasági és társadalmi változás történt, melyek átformálták nemcsak a hagyományos paraszti társadalmat, hanem átalakították a tradicionális népi kultúrát is. Az ipari forradalom, a városiasodás, a kapitalizálódás, a feudális jobbágysághoz való viszony felbomlása és a jobbágyság eltörlése, a parasztság bekapcsolódása az áruteremtésbe elindították azt a folyamatot, melyet a parasztság polgárosodása kifejezéssel szoktunk meghatározni.¹ A paraszti életmód megváltozásának, a hagyományos paraszti kultúra átalakulásának egyik legszemléletesebb modellje a paraszti öltözet megváltozása, a paraszti öltözet típusokat felváltó paraszt-polgári viseletek megjelenése. A jobbágysághoz való viszony felbomlása után a birtokos parasztság anyagi javainak egyik legfontosabb kifejezőjévé az öltözet válik.

Már a 18. század végén megindul az a folyamat, hogy a hagyományos paraszti öltözet, melyet a természetes gazdálkodás és a paraszti önellátás alakított ki, fokozatosan és tájanként differenciáltan átadja helyét a gyári anyagoknak és a polgári szabású viseleti daraboknak. A 19. század folyamán bekövetkezett változások² kiteljesedése az 1880—1920 közötti időszakra tehető, amikor jól meghatározható és leírható paraszt-polgári öltözet típus válik helyenként a parasztság ruházatává.³ A gyári anyagok megjelenése, a könnyű, drága, finom gyolcsfélék, pamutok, selymek, bársonyok, posztófélék eleinte csak megszínesítik a viseletet, pl. a kötényt vagy a szoknyát, de a szabásformák még a hagyományos formát követik, tehát az új anyagok ellenére az öltözet még alkalmazkodik a viseleti konvenciókhoz. Maguk a felhasznált anyagok színei és mintái is még jellegzetesen paraszti ízlést tükröznek. Ugyanakkor gyári, készen vehető viseleti darabként megjelenik a selyem vállkendő, mely a parasztság legkorábbi gyári készítésű ruhadarabja, már az 1800-as évek elején megtaláljuk a Rábaközben.⁴ Az újfajta, gyári anyagok hamarosan a viselet hagyományos formáinak átalakulását is magukkal hozzák. A könnyebben szabható, varrható anyagok bő, ráncos, lengőbb formákat kívánnak: kialakul a nagyon bő, sokszoknyák divatja és a nemesi, polgári ruházati elemek formáinak átvétele. A női viseletek hosszú szoknyái és különböző blúzféléi vagy a férfi viseletek posztó kabátjai és nadrágjai részben a nemesi, részben a polgári divatot követik. Az öltözet színessége mellett egyre cifrábbá is válik: gyári késztermékek, zsinórok, szalagok, gombok, sujtások, csipkék kerülnek az eddig dísztelen ruhadarabokra is. Az átalakulás betetőzéseként egyes viseleti elemek, mint pl. a kötény vagy a vállkendő, teljesen elmaradnak a polgárosult öltözetből. Természetesen a fen-

tiekből felvázolt változási tendenciák nem jelentik a hagyományos paraszti öltözet teljes megszűnését, hiszen általános jelenség, hogy a köznapi öltözetek és a munkában viselt ruhadarabok még hosszú ideig őrzik mind anyagukban, mind szabásukban a korábbi hagyományokat. Az ünnepi öltözetek viszont, s ezen belül is a női viseletek könnyebben és hamarabb változnak, teret adva az újnak, a divatosnak.

A paraszti öltözet átalakulása, változása legkorábban és legintenzívebben azokon a területeken jelentkezik, ahol a paraszti árutermelés, a piacok közelsége, a kereskedelmi utak biztosítják és lehetővé teszik az erős piacra-termelést, melynek következtében pénz és áru jut el a parasztsághoz. Ilyen terület a Nyugat-Dunántúl, a Rábaköz, ahol Bécs, a bécsi piac közelsége is elősegíti a parasztság korai meggazdagodását.⁵ Ez az egyik első olyan vidék, ahol a női viseletben a régi fehér vászon öltözetdarabok alsóruhává válnak a gyári színes selyemből, bársonyból készült fényűző öltözetek alatt. A férfiak viseletében pedig már az 1820-as évektől terjed a sötét vagy világoskék posztóruha.⁶ A másik ilyen korán polgárosult viseletű terület az alföldi mezővárosoké. Ez a terület mindig előtte járt a magyar paraszti ruházat általános fejlődésének, mely a mezővárosok sajátos gazdasági és társadalmi fejlődésével magyarázható. Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös tehető gazdái már a múlt század közepén mente és dolmány helyett a polgáriasabbnak ható mándlit viselték — alatta a legények selyemből szabott mellényt is hordtak — s az ellenzős magyar nadrág helyett viselték a pantallószerű, oldalvarrása mentén gombbal díszített rajthuzlit. A nők divatos szabású, hosszú selyem szoknyákat, bársony öltözetet viseltek, kezükben napernyőt és rajta finom glasszé kesztyűt hordtak.⁷ Ugyanígy megtaláljuk a viszonylag korán polgárosult paraszti öltözeteket a Duna mentén fekvő helységekből is, ahol a lakosság számára a Duna mint szállítási lehetőség eredményezte az intenzívebb bekapcsolódást az árutermelésbe és ezáltal a lakosság meggazdagodását.⁸ A fentiekkel ellentétben viszont a Délkelet-Dunántúl, Somogy, Baranya, Göcsej, vagy az ország és a nyelvterület peremén élő szegényebb népcsoportoknál pl. palócoknál, továbbra is döntő szerep jut a viselet előállításában a háziiparnak, s megmaradnak továbbra is a hagyományos anyagokból, hagyományos formák szerint kialakult viseletek.⁹

A táji eltérésektől függetlenül viszont általános jelenség, hogy a ruházat előállításának azon a szintjén, amikor a házi és kisipari készítésű alapanyagok mellé már nagyobb mennyiségű gyári anyag is járul, az öltözet előállítását egyre inkább specialistákra bizzák.¹⁰ Az újdivatú, bonyolult, görbe szabásvonalak szerint szabott, drága anyagokból készülő ruhadarabokat parasztvarrónőkhöz, varrókhoz viszik, akik általában ügyességük, ritkábban tanultságuk révén válnak specialistákká. Rendszerint csak egy község számára dolgoznak a helyi ízlés és igény szerint, ugyanakkor irányítják is az öltözködést, ismerve a városi, polgári divatot. Egyes tanult varrónők nemcsak a budapesti, de a bécsi divatot is ismerik; rendszeresen járatnak divatlapokat, s ezáltal egyre polgáriasabb elemeket visznek a helyi viseletbe. Egy-egy jómódú községben a parasztság mindegyik rétege varratott parasztvarrókkal. Az öltözet bonyolultabbá válásával maguk a készítők is specializálódtak tehetségük és ügyességük szerint: himzővé,

fejkötővarróvá, blúzvarróvá. Ugyanezt elmondhatjuk a férfi viseletről, ahol a különféle angliai, brassai, szebeni posztó anyagok megjelenése elsősorban a mezővárosokban, de a falvakban is mesteremberek, szabók működését feltételezték. A specializálódás a szabó mesterségen belül is létrejött hely, igény és ízlés szerint: német szabók városi, polgári ízlés szerint varrnak, míg a magyar szabók, a "magyar" ruhát varrók fokozatosan kiszorulnak a parasztság körébe és paraszt-szabókká lesznek.¹¹

A női viselet meghatározó eleme a szoknya, amelynek alakulása jól tükrözi a női viseletben a 19. században végbemenő változásokat. E változás lényege: egyfelől a gyári, könnyű anyagok felhasználása következtében a korábbi egyetlen szoknya helyett több, de rövid szoknya viselése válik általánossá, kialakul a rövid, sokszoknyás paraszti viselet; másfelől a női viselet jobban utánozza a polgári divatot, a szoknyák meghosszabbodnak, a készítésükre felhasznált anyagok nehéz selymek, brokátok, bársonyok lesznek.¹² A rövid, sokszoknyás viselet kiegészítője a vászon ingváll és a színes mellényfélék, pruszlikok — ez az öltözet parasztosabb, míg a hosszúszoknyás öltözet kiegészítői a görbe szabásvonalú, a divat hatásait tükröző blúzfélék, ujjasok — ez az öltözet már paraszt-polgári, kevésbé parasztos. Ahol a hagyomány fenntartotta a parasztosabb, sokszoknyás viseletet, kialakultak és szinte napjainkig fennmaradtak a közismert viseletes falvak, mint pl. a Kalocsa környéki szállásokon, egyes Nógrád megyei falvakban, vagy a Galga-menti községekben. A polgári hatást mutató, hosszúszoknyás öltözet a jómódú parasztnők ruházata lett. A szoknya meghosszabbodása maga után vonja a csizma kiszorulását a viseletből és a cipő megjelenését.

Az átalakult, paraszt-polgári öltözet hosszú szoknyája mellett a viselet legpolgáriasultabb eleme: a különböző ujjasok, blúzfélék. A városi, polgári divat jellemző jegyeit és változásait leginkább magán viselő felső ruhadarab. A polgári divat az 1880–90 körüli években a görbe szabásvonalú, sonkaújjú, hamiskézjelőjű, magasnyakú, gyakran nyakfodorral kiegészített blúzt teszi népszerűvé,¹³ és ez a fajta blúz a századforduló körüli években általánosan megjelenik a polgárosuló parasztviseletekben. Átvétele, beépülése a viseletbe azonban nem csupán utánzást jelent, hanem egy sajátos, paraszti ízlés szerinti átfogalmazást, újraalkotást is. A sokféle anyagú és szabású ruhadarab viselésében közös, hogy az ingváll és a pruszlik felett hordják. Elnevezése egységesen blúz, helyenként és korábban rékli. Ezen belül az elnevezések a blúz valamilyen sajátosságát tükrözik, pl. testhezálló, vállas blúz, buggyos ujjú blúz, hosszú aljú blúz stb. Abban megegyeznek ezek a felsőruhadarabok, hogy görbeszabásúak, elől csukódnak és mindig hosszú ujjúak. Viselik a szoknyába bekötve és kívülhagyva, ekkor őv is kerül a derékra. A blúz készülhet a szoknyával, nemritkán a köténnyel is egyező anyagból, mely ruházat már egyértelműen a polgári ízlést tükrözi. A nyári, ünnepi blúzfélék anyaga lehet sifon, batiszt, ripszszelyem, grenadin, organdin, míg a télen viselték a szövet, bársony, selyem és köznapi minden évszakban a különféle árnyalatú festőanyagok. A blúzfélék elejét és ujját általában szegőzés, tűzés díszíti, a nyakrészt pedig csipkedisz, gallér vagy gyakran vendégfodor. Télire ugyanazon szabásforma mellett vastagabb anyagokból és bélelve készülnek. Az ujjasok, blúzfélék egyes helyeken kiszorítják a vállkendőt a

viseletből. A divatot erősen követő asszonyok arra is törekednek, hogy ez a felül viselt bélelt ujjas, vagy kabát ugyanolyan anyagú és mintájú legyen, mint a bőszoknya, a polgári divat kosztüm öltözetét tekintve modellnek.¹⁴

A fejlődés másik irányát követő rövid, sokszoknyás, parasztosabb viseleti típus azokon a tájakon, ahol a lakosság jómódja ezt lehetővé teszi, valószínűtlenül gazdaggá lesz. Például a 19. század végi sárközi ünnepi viseletben a franciaországi selymek, selyembrokátok és kásmírok, az angol vagy osztrák túllők, csehországi gyöngyök, Bécsből származó selymekendők, budapesti himzett cipők és a különféle díszül szolgáló aranycsipkék, selyemrojtok, széles jacquard-szalagok mind megtalálhatók egy sajátosan összeállított, jellegzetes paraszti ízléssel kialakított viselet elemeiként.¹⁵

A hagyományos paraszti öltözet átalakulásának folyamatában döntő lépést jelent, hogy a népviseletre oly jellemző ruhadarab, mint az ingváll, elveszti önálló felsőruha-funkcióját és a pendellyel együtt a paraszt-polgári öltözet alsóruhájává válik, a polgári öltözet alsóneműjének mintájára. Az ingváll után a korábban felette viselt, önálló funkciójú pruszlik is alsó-ruhadarabbá válik, a melltartó szerepét betöltve a fölötte viselt blúzfélék alatt. Ennek a fejlődési iránynak nem mond ellent az a tény sem, hogy helyenként az ingvállas-pruszlikos öltözet nyári vagy munkaruhaként továbbra is megmarad, míg a blúzos öltözet inkább alkalmi, ünnepi vagy téli viselet lesz. A polgári, városi divat egy szélsőséges, de nem egyedüli átvételére példa: a karcsúság hangsúlyozására alkalmas halcsontos mider viselése tehetős nagygazdák feleségeinél Halason a századforduló körül.¹⁶

A parasztság öltözetének polgárosodása a táji eltérések mellett társadalmilag sem érvényesül egyöntetűen. Míg a jómódú parasztság számára a gyári anyagok, a polgári viseletdarabok megszerzése nem jelent anyagi megerőltetést, addig a paraszti társadalom szegényebb rétegei számára komoly terhet jelent. Egy-egy család jómódját leginkább a nagylányok, az eladó lányok öltözetén lehet lemérni. Ezért a szegényebb családok leánygyermekai is igyekeznek az aktuális divatot követni öltözködésükkel, ruhadarabjaik szabásvonalával, ha egy kicsit olcsóbb, rosszabb minőségű anyagokból készülnek is ezek a ruhadarabok. Ennek elérése érdekében gyakran elszegődnek különféle időszakos munkákra, hogy keresetükből ruházhassák magukat. Mozgékonyáguknál és nyitottságuknál fogva nem egy esetben ők közvetítik az újabb divatokat egy-egy közösség felé. A vagyonos, módos családok gazdálkodási és pénzbeosztási szemléletével ellentétben a munkájukkal megkeresett pénz felett többnyire maguk rendelkeznek, ami elsősorban a ruházat gyarapítását eredményezi. Így általában egy közösségen belül a lányok és a fiatal asszonyok öltözködése nem tükrözi az egyes rétegek között reálisan meglévő vagyoni és társadalmi különbségeket. A férfiak esetében a nemesi és polgári formákat utánzó, a kék szín különböző árnyalataiból készülő posztóruhák, a "kékbeliség" szinte státusszimbólummá válik. Az 1850-es években már országszerte általános viselet a kékposztó ruha. A posztóruha darabjai a magyarnadrág, mellény, dolmány vagy mándli, néha mente. Zsinórozás, paszomány, ezüstből vagy ónból készült fémgombok díszítik. Szinte országszerte hasonló a kékposztó ruha szabása,

díszítése, stílusa, hiszen vásárban, készruhaként is be lehet szerezni, mert vásári szabók készítik és árulják egy-egy mezőváros és környéke lakói számára.¹⁷ Posztóruhát legkorábban hivatali személyek, kismesek, iparosok viselnek, így leginkább ezek a rétegek szolgálnak példaképül a parasztság számára. A kevésbé tehető iparosok öltözeke még átmenetet jelent a paraszti és polgári öltözet között, hiszen iparűzés mellett általában földműveléssel is foglalkoznak, így a paraszti életmód még sokáig tükröződik öltözködési szokásaikban is. Az átmenetiség jól megfigyelhető az olyan családoknál, amelyeknél iparos ember felesége módos parasztlány lesz, s külső megjelenésével sajátos átmenetet képvisel a két réteg között: a selyem, brokát, bársony hosszú, de bőszoknyát megtartva, kötényt kötve a szoknya elé, polgári szabású felső-ruhadarabokkal egészül ki az öltözet, de már a hagyományos fejviselet és természetesen a csizmaviselet elmarad.¹⁸ Tulajdonképpen a haj és fejviselet az, amely döntő különbséget jelent a két réteg öltözete között, vagy, tágabb értelemben, a polgári stílusú öltözet és a parasztviselet között. Bármennyire is a városi modell és a polgári ízlés szerint öltöznek a falusi, paraszti rétegek, legkésőbb a fejkendő viselése marad el a női öltözetből. Viszont egy-egy zártabb falusi közösségen belül is a viszonylag nagyobb függetlenséget élvező nagylányok és új-asszonyok az öltözködésen túl a hajviselettel is igyekeznek a polgári modellhez igazodni: sütővassal hullámosra, "cakkosra" igazítják a fejtetőn a hajviseletet, bár hagyományosan kontyba vagy koszorúba font és feltűzött még a hajuk, s nem rövidre vágott. A menyasszonyi koszorú is polgári hatásra alakul át művirágból készített koszorúvá, ugyanígy a menyasszony viselete is fokozatosan alakul át alkalmi ünneplőből külön erre az alkalomra varratott öltözeté, és válik sötét színűből fehérré.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a 19. század folyamán táji és társadalmi különbözőségek ellenére a paraszti öltözet átalakulása országszerte azonos tendenciák szerint megy végbe. A viselet a polgáriasodó falusi, nem paraszti rétegek, illetve a városok, mezővárosok polgárainak öltözetét tekinti modellnek. A hagyományos paraszti viselet az 1880—1920-as évekre alakul át olyan mértékben, hogy ekkor már jellegzetes paraszt-polgári viseletekről, viseletcsoportokról beszélhetünk. A városi, polgári divatot követve, de azt a paraszti ízlés szerint átalakítva jönnek létre ezek az öltözetek. Az így kialakult viseletre a kettősség a jellemző. A polgári divatból átvett gyári anyagokat, drága selymeket, bársonyokat, szövETFéléket a parasztitól idegen, görbe szabásvonalak szerint varratják meg. Mind a szabásminta, mind a felhasznált anyagok színvilága a polgári ízlést tükrözi. Ugyanakkor az öltözet továbbra is megtartja a paraszti öltözetre jellemző kétrészséget: ingvállas-szoknyás viseletből blúzos-szoknyás viselet lesz. Az így átalakult viselet alatt az ingváll és a pendely alsóruhává válik. A parasztviseletek hagyományos darabjai, mint a kötény, a vállkendő és a fejkendő — s általában maga a haj- és a fejviselet — továbbra is megmaradnak a divat hatására átalakult öltözetben, vagyis az átalakulás folyamatában legkésőbb tűnnek el a viseletből.

A polgári divatot utánzó, de paraszti hagyományokat is őrző viselet jellegzetes kifejezője az átalakuló paraszti kultúrának. A polgári divatból átvett

szabásformák, anyagok és színek a parasztviseletek hagyományos ruhadarabjaival egészülnek ki és továbbra is megmaradnak a népviselet kialakította öltözködési szokások, a hagyomány formálta ruházkodási elvek, melyek alakítják és szabályozzák ezt a polgári jellegű, de mégiscsak paraszti öltözködést.

Jegyzetek

1. Vörös Károly 1973, 1977.
2. Kresz Mária könyvében a legteljesebb képet adja a magyar parasztviselet változásairól 1820—1867 közötti időpontban. Kresz Mária 1956.
3. Hasonló viseletet ír le és terminológiát használ többek között Hentz Lajos két tanulmányában a mezőberényi és békési viselet vizsgálatakor. Hentz Lajos 1973, 1983.
4. Horváth Terézia 1972. 38.
5. F. 1840. 49—51. Horváth Terézia 1972. 36—41.
6. Kresz Mária 1956. 45.
7. Vahot Imre 1853. 99—101.
8. Kresz Mária 1956. 90—91.
9. Gönczi Ferenc 1910., Kiss Géza 1931., Flórián Mária 1966.
10. Horváth Terézia 1972. 69—86.
11. Bálint Sándor 1977. 382—387.
12. Kresz Mária 1956. 79.
13. F. Dózsa Katalin 1978. 103—118.
14. Bálint Sándor 1977. 290—293., Gergely Katalin 1984. 801—802., Cs. Schwalm Edit 1985. 55—56.
15. Kovách Aladár 1907., Andrásfalvy Bertalan é.n. 99.
16. Tálasi István 1977. 265.
17. Kresz Mária 1956. 45—48., Bálint Sándor 1977. 284—288.
18. Gergely Katalin 1984. 816.

Irodalom

Andrásfalvy Bertalan

é.n. *Néprajzi alapismeretek*. Bp. Néptáncosok Könyvtára.

Balogh István

1973. *A civisek világa*. Bp.

Bálint Sándor

1977. *A szögédi nemzet*. 2. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976—77/2.

F. Dózsa Katalin

1978. *A női divat változásai 1850—1895 között*. Folia Historica 6. 79—159.

F.

1840. *Ruhaköz' s népe szokásai és divatjának ismertetése*. Regélő 49—51.

Fél Edit—Hofer Tamás—K. Csilléry Klára

1969. *A magyar népművészet*. Bp.

Flórián Mária

1966. *Rimóc népviselete*. Balassagyarmat.

1980. *Magyar népviseletek*. Bp.

Gáborján Alice

1976. *Magyar népviseletek*. Néprajzi Értcsítő 58.

Gergely Katalin

1978. *Változások Varsány népviseletében*. In: *Varsány*. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. 201—275.

1984. *Öltözködés, viselet*. In: *Kecel története és néprajza*. 793—818.

Gönczi Ferenc

1910. *A göcseji és hetési népviselet*. Néprajzi Értesítő 11. 200—217.

Gulyás Éva

1982. *Szolnok parasztpolgári népviselete*. Kiállítási katalógus. Szolnok.

Hentz Lajos

1973. *Népviselet*. In: *Mezőberény története* 2. 291—324. Mezőberény.

1983. *A békési viselet*. In: *Békés város néprajza*. 625—692. Békés.

Hofer Tamás

1975. *Három szakasz a magyar népi kultúra 19—20. századi történetében*. Ethnographia 86. 398—414.

Hoffmann Tamás

1975. *A parasztság csödjé és kultúrája*. In: *Néprajz és feudalizmus*. 365—383. Bp.

Horváth Terézia

1972. *Kapuvár népviselete*. Néprajzi Közlemények 16—17.

Kiss Géza

1931. *Az ormánsági népviselet*. Ethnographia 42. 27—32.

Kovács Aladár

1907. *A tolnamegyei Sárköz népviselete*. Néprajzi Értesítő 8. 71—94, 201—221.

Kresz Mária

1956. *Magyar parasztviselet*.

Lönnqvist, Bo

1972. *Dräkt och mode. 1870—1920*. Helsingfors.

Magyar Néprajzi Lexikon. 1—5. Bp. 1977—1982.

Novák László

1982. *Mezővárosi népművészet. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd*. Nagykőrös.

Papp László

1930. *A kecskeméti viselet múltja*. Néprajzi Értesítő 22. 14—46.

Cs. Schwalm Edit

1985. *Az egri viselet változása a XIX. század közepétől az 1950-es évekig*. In: *Mezővárosi kultúra Heves megyében*. 51—64.

Tálas István

1977. *Kiskunság*. Bp.

Tóth Zoltán

1982. *Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban*. Ethnographia 93. 177—231.

Vahot Imre

1853. *Kecskemét és a kecskeméti puszták*. In: *Magyarország és Erdély képekben*. 1. 99—101.

Vörös Károly

1973. *A parasztság útja a polgári forradalomhoz*. Történelmi Szemle 16. 208—244.

1977. *A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek*. Ethnographia 88. 1—13.

HORVÁTH TERÉZIA (*Budapest*)

**A magyar és a szomszéd népek ékszerkultúrájának
néhány jellemvonása a XIX—XX. század fordulóján**

(*Ékszeranyagok a Duna mentén*)

A hagyományos ékszervizsgálati szempontoktól (forma, funkció) eltérően azzal is jellemezhetjük a Duna völgyében élő népek ékszerkultúráját az 1880—1920 közötti időszakban, hogy milyen anyagokat (l. táblázat), milyen mennyiségben, milyen arányban, milyen kidolgozásban, milyen kombinációkban és színekben alkalmaznak, viselnek. Az egyes ékszeranyagok kedveltségének rangsora etnikus specifikum és a polgárosultság fokmérője is.

Az európai ékszerkutatók eddig túlzott hangsúllyal főleg az elsődlegesen fém-ből készült ékszereket, néha a pénzérmék szerepét vizsgálták. A gyöngyféléssel kevesebbet foglalkoztak, mint amekkora figyelmet érdemelnek. A természetes anyagú ékszerekkel általában nem is törődtek. Saját ismereteim, és abból eredő feltételezéseim szerint a Duna völgyében az egyes ékszeranyagok elterjedése és valóságos aránya 1880—1920 között a következő:

Ásványok. Ékköként fém ékszereken opál és türkiz is van a polgárosultabb parasztnál: német és magyar fülbevalón, nyakéken, gyűrűn, dísztűn, kapocsféléken, öveken, gombokon. A gránátot ékköként is, de inkább gyöngysornak, nyakban németek, osztrákok, szlovákok és a tiszántúli magyarok viselik, valamint a románok egy része.

Növényi romlandóbb szarabokból (pl. szalma) készült nyaklánc, karkötő, gyűrű például a magyaroknál fordul elő, de inkább csak kislányoknál. Ugyanitt fából felnőtteknek is faragnak vagy esztergálnak nyakban is viselt szentolvasót, gyűrűt, csatot, zsebóratokot és -láncot. Figyelemre méltó, hogy ebből a régies anyagból éppen a legújabbban terjedő polgári zsebóra fém tartozékait utánozzák és teszik népiesé. Fenyőgyantából képződött borostyán nyakékre kevés magyar példa akad. Magok, termések átfúrva és fölakasztva, illetve fölfűzve régieséggként főleg gyerek-fülbevalón, nyakéken, karkötőn, gyűrűn találhatók: szlovákok, magyarok, románok viselik, utóbbiaknál felnőttek is.

Állati származékok a virágállat korall ágacskái. Önállóan is képezhetnek nyakéket, karkötőt. Máskor fém ékszereket egészítenek ki. Használatuk régies és úri jellegű. Korall ékszer több a németeknél, osztrákoknál; kevesebb a szlovákoknál, magyaroknál, horvátoknál; megint több a románoknál, előfordul a bolgároknál. Édesvízi és tengeri (kauri) kagylók házának viselete régies, inkább csak amulettként: románoknál, cigányoknál, gyerekeknél. A dunai kagylók gyöngyháza az igazgyöngy olcsóbb, népies pótléka. Önállóan is képezhet nyakéket (magyarok, horvátok) vagy esztergálva polgári gombot, csatot (osztrákok). Fémek kiegészítője fátoltú fejére helyezett apró gyöngyök soraként (magyarok,

szerbek) vagy lapos nagy csatok betéteként (bolgárok). Csigaház ékszerek már csak gyermekeknél, esetleg románoknál, cigányoknál fordulnak elő. Ló, marha, juh, nyúl és szárnyasok csontjából régiesebb nyakláncok, csatok, veretek, kis használati tárgyak díszé és az újdívatú óralánc is készülhet a magyaroknál; az osztrákoknál pedig az újabban terjedő szarvasagancs gombok olcsóbb utánzata. Marha és juh szarvából faragnak, esztergálnak a magyarok nyakláncot, gyűrűt, kerek csatot. Sőt a dunántúli pásztorok ebből a paraszti anyagból is szívesen készítenek láncot a polgári zsebórához. Szarvasagancsból gombokat kezdenek esztergálni az osztrák népies-nemzeties-vadászos divathoz 1880 után.

A ló szőre is hagyományos népi ékszeranyag, például a magyaroknál és a horvátoknál (nyaklánc, fülbevaló, gyűrű, lúdtoll, tűtartó bevonata, sőt gyakran a polgári zsebórához lánc). A fekete, fehér, barna szőrt tisztán vagy keverten, esetleg festve alkalmazzák és gyakran apró üveggyöngyökkel kombinálják. Első világháborús emlékként külföldi pénzürmét is dolgoznak az óraláncokba. Orosz hadifoglyok (újra) terjesztik ezt az ékszeranyagot szlovák, osztrák, német területen is.

Emberi hajból készült ékszerek (fülbevaló, nyakék, sokszor karkötő, ritkán gyűrű) németeknél, osztrákoknál és igen kis mértékben magyaroknál jutnak csak el népies szintre a polgári divatból. Fém csatokkal szokták ellátni őket. Úgy látom, hogy parasztosabb szinten, a keletebbi népek ékszerkultúrájában a lószőr helyettesíti a haját.

Üvegből öntött vagy csiszolt drágakőutánzatok főleg piros, zöld vagy kék színben az egész Dunamentén hasonló arányban díszítik a fém ékszereket.

Az üveggyöngyök öntött és fűjt változatai leginkább egy színnel színeztet darabok. Legalább színükben igyekeznek valamelyik természetes gyöngyanyagot (igazgyöngy, korall, gránát) utánozni, amire több népnél utalnak a tájnyelvi kifejezések is. Németeknél és osztrákoknál nem sok az üveggyöngy. A magyaroknál viszont nemzeti hagyomány nyomán a fém nyakékeknél jóval jelentősebbek a gyöngyök. Náluk az a jellegzetes, hogy egy-egy nyakéket, ha többsoros is, azonos anyagú, színű, méretű gyöngyszemekből fűznek. Nagyobb szemű gyöngyökből, több színű sorokból álló nyakéket hordanak a horvátok és a románok, továbbá a szerbek és a bolgárok. (Fém ékszerek kiegészítésére is alkalmaznak egy színben gyöngyöket, például fátyoltú fején a sárközi magyarok és a horvátok.) Az üveggyöngy saját lehetőségeit, a szabad tarkaságot főleg a hálószerűen fűzött, gallérformájú nyakékeken használják ki. A szlovák, magyar, horvát és román gyöngygallérok közül a legszelebbek, legdíszesebbek a sárközi magyarokéi, akik beledolgoznak gránátot és korallt is. Ezek a munkák polgárosultabb ízlésűek, mint az egyszerű gyöngysorok, de még erősen paraszti viselettel társulnak. Tarkán alkalmazott gyöngyök más ékszeren is előfordulnak, például a sárközi magyaroknál női fejdísz kétoldali csüngője. Tarka gyöngyszalag nyakéket és kalapdíszet elsősorban a románoknál ismernek. Ők használnak olyan gyöngyöt is, amelynek egy-egy szeme is többszínű, akár csak az ázsiai gyöngyöknek. Ezeket sorba fűzik nyakéknek.

Fémek, elsődleges alkalmazásban:

A sárgaréz parasztos: németeknél kevés, szlovákoknál sok, magyaroknál ebben a korban elmúló, románoknál még sok. Főleg a házilag öntött gyűrűk, csatok, övek kedveltek. A horvátoknál, szerbeknél, bolgároknál művesebb kispáros szinten is készülnek réz ékszerek. Hasonlóan olcsó és parasztos a (sokszor már gyári előállítású) pakfongomb, az ezüst pótléka és utánzata: osztrákoknál, szlovákoknál, de főleg a magyaroknál. A vörösréz és bronz ékszer régies és parasztos: szlovákoknál, magyaroknál kevesebb, szerbeknél és bolgároknál gyakoribb. Önből, ölobból öntött kapcsok és gombok (olcsó gyári áru) a szlovák és magyar népviseletekbe erősen beleépültek.

Az ezüst a németeknél és osztrákoknál a legjellegzetesebb ékszeranyag. Éppen a tárgyalt korban terjed a polgárosodással a magyar parasztnál: átveszi a sárgaréz helyét. Öntött alakban is alkalmazzák a legtöbb népnél, de viszonylag kis mértékben. Például a filigrántechnika olcsóbb utánzataként (nyakláncok, meddíszek, gyűrűk, kapocsfélék, övtagok, gombok). Gyakoribb a lemezes ezüst használata. A legvékonyabb, legkönnyebb, főleg gépi préssel előállított lemezes ékszerek a németekre és az osztrákokra jellemzők: sok az ilyen nyakékük, kevesebb, mint a gyöngy. Kissé vastagabb, nehezebb, főleg kézi stancolással készült fülbevalók, kapcsok, gombok az osztrákoknál és szlovákoknál kevésbé, a magyaroknál jobban elterjedtek. A legvastagabb, legnehezebb, ötvösművű (trébelt), gyakran aranyozott ezüstlemez ékszereket, nagy csatokat többnyire már elődeiktől örökölték a szerbek és bolgárok. A drótmunka (filigrán) régiesnek számít: németeknél nagy kapcsok; szlovákoknál, magyaroknál, horvátoknál láncok, fátyoltűk, gombok; bolgároknál övek készültek ilyen eljárással.

Az arany helyenként kezd terjedni a polgárosultabb viseletekkel: a gazdagabb németeknél, horvátoknál (fülbevalók, nyakláncok, óraláncok — gyakran gyári termékek).

Az első világháború alatt sokan beszolgáltattak nemesfémeket, és az államtól alumínium és vas emlékgűrűket kaptak helyette. Így kerültek újabb anyagok a paraszti ékszerviseletbe is, például a németeknél, osztrákoknál, magyaroknál, horvátoknál.

Nagymúltú a *pénzermék* másodlagos (de nem beolvasztott) alkalmazása ékszereken. A sárgaréz, ezüst, arany érméknek gyakran kifejezetten ékszer céljára szolgáló utánzatait is gyártják a népi igények kielégítésére (szerbek, románok, bolgárok). A tárgyalt korban már kezd kiveszni ez az ékszeranyag, de az első világháború népmozgása új divatot hoz: mindenféle ékszerbe bedolgoztatják emlékül a külföldi pénzdarabokat. Hagyományosan elsősorban vagyonmutató célból nyakban viselik az érméket, esetleg az egész mellen vagy fejdíszben. Egyébként alkalmazásuk kiterjed kiegészítőként vagy önálló ékszerlelemként minden elképzelhető ékszerfajtára.

A pénzes nyakékeknek három stíluskörzete van a Duna mentén. A legpolgáriasabb megoldás az osztrákoké és a németeké: finom ötvösművű nyakékek bonyolult láncai és keretei közé egy-két, nem nagy méretű ezüstpénzt építenek be. Itt a művészi megformálás van túlsúlyban, és a pénz csak egyik alárendelt eleme a nyakéknek. Sajátos közbülső helyet foglalnak el Nyugat és Kelet között a ma-

gyarok ilyenemű nyakékei: kisebb számú (7—11), nagyobb méretű, kisebb értékű, egyenként ráforrasztott ötvösművű díszekkel ellátott ezüst- (néha arany-) pénzt viselnek gyöngyök vagy láncok közt; elsősorban a Duna menti Baja és Kalocsa ötvöseinek vásárkörzetében. A legparasztosabb a horvát, szerb, román és bolgár halmozó stílus: legalább 30—40, kisebb méretű, de nagyobb értékű arany-, románok és bolgárok sokszor ezüst pénzérmét hordanak, díszítetlenül egymás mellé felfűzve textilszalagra, esetleg gyöngyök közé, vagy gyakran sík alátétre pikkelyesen rádolgozva.

Csak a németek szokták a pénzérméket egyenként csövé sodorva szalagra fűzni nyakéknek, karkötőnek.

Népenként összegezve a fontosabb anyagok kedveltsége (l. térkép):

A németek és osztrákok ékszerkultúrája hasonló. Gránát, korall, gyöngyház közepes mennyiségű. Csont és lószőr kevés. Emberi haj gyakoribb. Üveggyöngy kevés. Sárgaréz, pakfon, ón és ólom kevés, ezüst sok, arany kevés. Pénzérmé kevés.

Szlovákok. Gránát, korall, gyöngyház, csont, lószőr és emberi haj: kevés. Üveggyöngy gyakori. Sárgaréz és pakfon sok, ón és ólom elég sok, ezüst kevés. Pénzérmé kevés.

Magyarok. Gránát: sok. Fa és korall: kevés. Gyöngyház: közepes. Szaru: sok. Lószőr: elég sok. Emberi haj: kevés. Üveggyöngy: sok. Réz, pakfon és ezüst: gyakori. Arany: kevés. Ezüst pénzérme: gyakori.

Horvátok. Gránát, korall és gyöngyház kevés. Lószőr: elég sok. Üveggyöngy: sok. Sárgaréz, ezüst és arany: gyakori. Arany pénzérme sok.

Szerbek. Gyöngyház: közepes. Üveggyöngy: közepes. Sárgaréz és bronz sok. Ezüst: gyakori. Arany: kevés. Ezüst és arany pénzérme: sok.

Románok. Gránát: sok. Növényi ékszeranyag: kevés. Korall: közepes. Üveggyöngy: sok. Sárgaréz: gyakori. Ezüst: kevés. Ezüst pénzérme sok.

Bolgárok. Korall: közepes. Gyöngyház: sok. Üveggyöngy: közepes. Sárgaréz és vörösréz: sok. Ezüst: gyakori. Arany: kevés. Ezüstpénz: sok. Aranypénz: kevés.

A fontosabb anyagcsoportok helyi jelentősége:

1. A természetes anyagok aránya (beleértve a természetes gyöngyanyagokat is) az elmardottsággal, a polgárosodás késésével párhuzamosan kelet felé növekvő,

2. az üveggyöngyök hasonló képet mutatnak, azzal az eltéréssel, hogy inkább a Duna középső szakaszán, a magyarságnál vannak túlsúlyban, a fém nyakékek rovására; ennek itt nemzeti hagyomány is van a háttérben,

3. a fémből, főleg ezüsből, ötvösmunkával készült ékszereknek (a gyöngyök rovására) inkább nyugatabbra van túlsúlya, a polgárosultság magasabb fokával párhuzamosan,

4. a pénzérmék ékszeranyagként alkalmazása nyugat felől keletre haladva egyre dúsabb, a paraszti halmozás igényével párhuzamosan (a gyöngyök és az elsődleges fémből készült ékszerek számára kisebb teret hagyva).

Megjegyzés

Bécsben diavetítéssel kísértém végig előadásomat. Elsőként egy Duna-térképet mutattam, amire különböző anyagú gyűrűket fényképeztettem rá. Eközben felsoroltam az ékszeranyagokat. Utána 50 ékszerkép vetítése során részleteztem az egyes anyagok elterjedését. Befejezésül újra az első képet mutattam és népenként összegeztem a tanulságokat.

Nyomatásra szánt jelen fogalmazványomhoz a képek helyett egy táblázatot és egy gyakorisági térképet szerkesztettem.

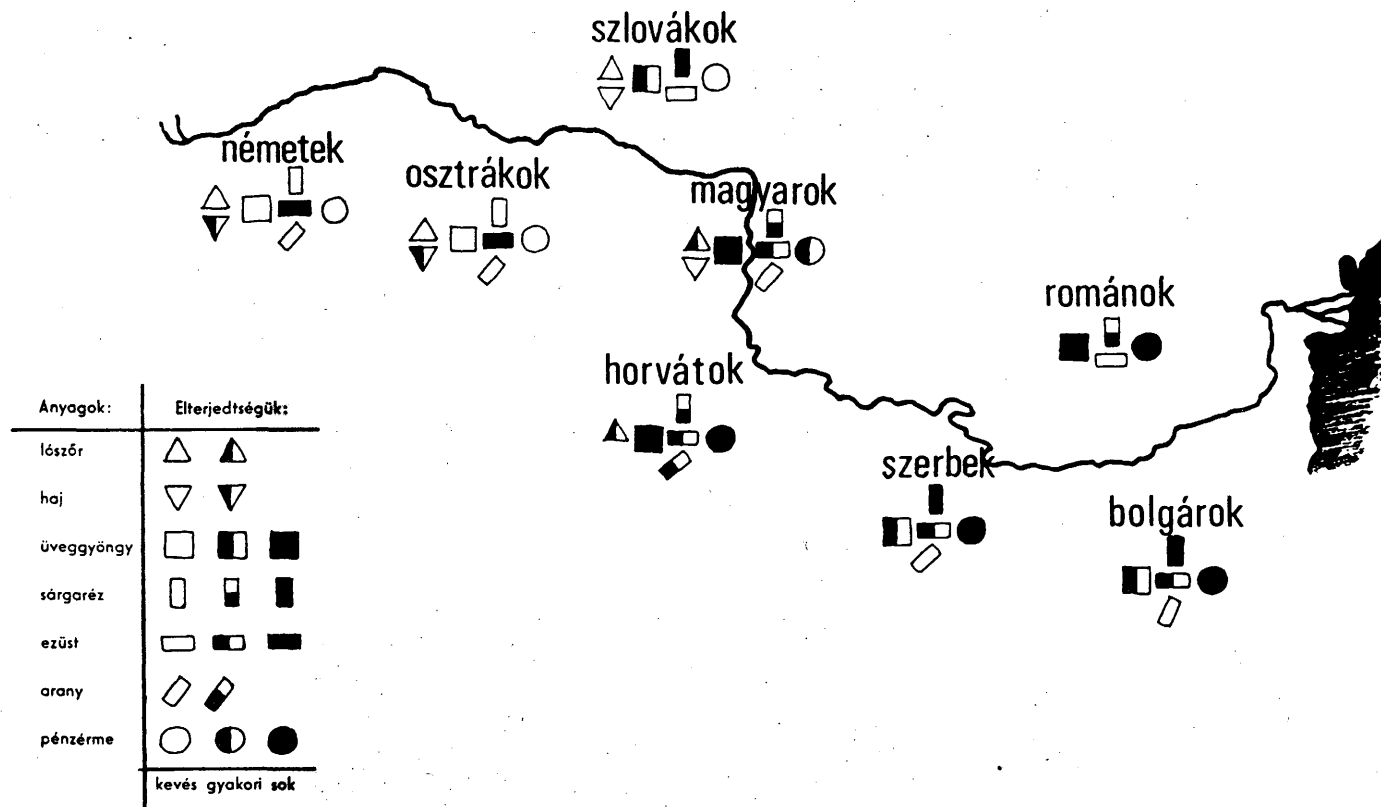
A dunamenti népi ékszerek fontosabb irodalma

1. Baloghné Horváth Terézia: *Népi ékszerek*. Bp. 1983.
2. Blagoëva, Snezhana: *Bulgarische Folklore-Schmuckstücke*. Sofia, 1977.
3. Deneke, Bernward—Oppelt, Wolfgang: *Ländlicher Schmuck aus Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Katalog. Nürnberg, 1982.
4. Hempel, Gudrun: *Fingerringe*. Katalog. Wien, 1985.
5. Hempel, Gudrun: *Schmuck aus Haaren*. Katalog. 2. Auflage. Wien, 1982.
6. Hempel, Gudrun: *Zumachen — Aufmachen*. Katalog. Wien, 1983.
7. Johnová, Helena: *Schmuck*. Bratislava, 1986.
8. Radojković, Bojana: *Nakit kod srba od XII do XVIII veka*. Beograd, 1969.
9. Ritz, Gisliind M.: *Alter bäuerlicher Schmuck*. München, 1978.
10. Stoica, Georgeta: *Podoabe populare românești*. București, 1976.
11. Vrtovec, Ivanka: *Croatian National Jewelry*. 1985.

A DUNA MENTÉN HASZNÁLT NÉPI ÉKSZERANYAGOK A XIX-XX. SZÁZADFORDULÓN

TERMÉSZETESÉK				IPARIK			
Szervetlen	Szerves			Üveg	Fém		
Ásványi	Növényi	Állati	Emberi		Elsődlegesen	Pénzértmeként	
Tömör darabok: ékkövek opál türkiz gránát	szárak fa	korall (virágállat)	haj	Tömör darabok: ékkövek	sárgaréz	sárgaréz	
		kagylóház gyöngyház			páklon		
		csigaház			vörösréz		
Átfúrt darabok: gyöngyök gránát	borostyán (gyanta)	csont ló marha juh nyúl szárnyas		Üveges átfúrt darabok: gyöngyök	bronz	ezüst	
					ón		
	termések magok	szaru marha juh szarvas			ólom	arany	
					ezüst		
					szőr ló		arany
							alumínium
				vas			

NÉPI ÉKSZERANYAGOK JELLEGZETESEBB FAJTÁI (1880–1920 KÖZÖTT)

KISS MÁRIA (Budapest)

A népi kultúra alakulása, különös tekintettel a magyarországi Duna-menti délszlávok szokásaira

Jelen előadásomban, amely nagyobb összefoglaló munka eredményeire épül, bepillantást szeretnék adni a magyarországi délszlávok népi kultúrájának alakulásába, mindenekelőtt szokáshagyományuk fejlődési irányainak felvázolásával.

Tárgyalandó témám etnikai bázisát Magyarországnak azon délszláv népcsoportjai alkotják, amelyek túlnyomó része a török hódoltság végén, illetve a felszabadító háborúk utáni évtizedekben költözött jelenlegi lakóhelyére a Balkán-félsziget különböző területeiről. Megtelepedésüknél a dunai víziút és a Duna jobb partján haladó szárazföldi út voltak azok a telepítő erők, amelyek meghatározták elhelyezkedésük geográfiai-topográfiai rendszerét. Megállapítható, hogy Buda, Pest, Szentendre, valamint a Csepel-sziget települései együttesen egy olyan etnikai gyűjtőmedencét képeztek, amelyben szinte valamennyi balkáni délszláv népszilánk és -csoport nyomai fellelhetők. Ennek az etnikai szötteknek egyre vékonyodó, ritkuló hálózatát találjuk a Duna mentén délnek haladva. Míg Szentendrén és Budán a pravoszlávia az uralkodó vallási irányzat, addig dél felé — Kalocsa, Baja felé haladva — egyre inkább a katolicizmus a meghatározó. De a nyelvnek mint a kommunikáció legmagasabb rendű eszközének a használata mindnyájuk számára azonos módon lehetséges a dialektológiai eltérések ellenére is.

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy felvillantsam, a szellemi kultúrának milyen képe, illetve ezen belül a szokásoknak milyen rendszere épül erre a történeti-topográfiai-dialektológiai-vallási alapra? Így esett a választásom az önmaga kínálta magyarországi Duna-menti délszláv lakosságára. Itt kell utalnom Voigt Vilmosnak a Duna-menti folklór kérdéseivel foglalkozó tanulmányára, amelyben rámutat arra, hogy ezen a területen a hagyományos műveltség szempontjából is egyfajta sajátos összkép körvonalai rajzolódnak ki. Vujicsics Tihamér pedig a magyarországi délszláv népzenei dialektusok egyikét helyezte nagyjából a Duna-mentére.

Magyarország délszláv lakossága három nemzetiségre tagozódik: szlovénekre, szerbekre és horvátokra (utóbbiak között a bunyevác, sokác és a bosnyák néven említett csoportok is ismereteseek). Lakóhelyeiket az ország déli, nyugati és Duna-menti részein találjuk.

Magyarországon a nemzetiségi néprajzi kutatás régi múltra tekint vissza: délszláv lakosságunk néprajzi vizsgálata egyidős a magyar kutatással, s benne több, jól elkülöníthető szakasz ismerhető fel. A sokrétű és szervezett néprajzi

kutatás kezdetei az 1889-ben megalakult Magyarországi Néprajzi Társaság működéséhez kapcsolódnak, de ezt megelőzően már a múlt század elejétől kezdve tudományos folyóiratokban és különféle újságok hasábjain számos, néprajzi adatokban is bővelkedő publikáció: híradás, ismertető leírás, valamint szövegközlés jelent meg. Különösen számottevők a Tudományos Gyűjtemény és a Tudománytár, majd később a Földrajzi Közlemények, Turisták Lapja, Vasárnapi Újság stb. idevágó közleményei, amelyek a magyar népcsoportok és tájegységek bemutatása mellett nemzetiségeinkre vonatkozó adatokat is bőven tartalmaznak. E korból meg kell említeni a Tudománytár szerb nyelvű testvérlapját, a Budai Egyetemi Nyomda által kiadott Srpskij Letopis című folyóiratot, amely főleg népdalszövegeket közölt az akkori Magyarország délszlávok lakta vidékeiről.

További kutatástörténeti áttekintés helyett csak jelzésszerűen utalok néhány figyelemre méltó munkára, amelyek anyaga vizsgált területünkről származik, s jó kiindulásul szolgálnak a mai kutató számára. Berkity György *Népismerítés* című munkájában, amely a Tudománytár 1839. évfolyamában jelent meg, elsőként adott átfogó képet egy délszláv népcsoport, nevezetesen a Csepel-szigeti, magukat *rácoknak* nevező lakosok életéről, bő teret szentelve népszokásaik bemutatásának is.

Szárizy Jenő 1842-ben a Regélő Pesti Divatlap hasábjain tette közzé a *Bunjevácok* című népismertetését, amely a bajai és a Baja környéki horvátokról és szokásaikról adott átfogó képet. Mindkét munkára közösen utalva hangsúlyozni szeretném, hogy inspirálták az utánuk következő kutatást. Konkrét példát is említve, hadd utaljak Jovan Erdeljanović megfigyeléseire, aki Berkity lakodalmi szokásleírását elemezve rokonságot vél felfedezni néhány szokáselem kapcsán a nyugat-boszniai katolikus lakosság, a bácskai bunjevácok, valamint Szlavónia katolikus lakóinak szokásaival.

A múlt század eleji Szentendre és a budai Tabán szerb lakosságának népeletéről igen becsesek a szentendrei születésű szerb írók Jakov Ignjatovićnak a megfigyelései és feljegyzései. Az ugyancsak szentendrei születésű Pavle Sofrić 1903-ban tette közzé azokat a gyűjtéseit, amelyek még a múlt század utolsó negyedére estek.

A Magyarországi Néprajzi Társaság megalakulásával éppen egyidőben tette közzé felhívását Jankó János nemzetiségeink néprajzi kutatásának szükségességéről, nevezetesen a Buda-környéki szerbekkel kapcsolatban. Feltételezhető, hogy Jankó felhívását Sofrić is ismerte.

A működő Néprajzi Társaság keretében érdemes munkásságot fejtettek ki a Társaság nemzetiségi szakosztályai, eredményeiket részben az Ethnographia (1890—), illetve egyéb önálló és összefoglaló munkák, monográfiák lapjain tették közzé. Ennek a fellendült néprajzi kutató munkának a nyomán született meg a Nemzetiségi Ismertető Könyvtár, amelynek egyik kötete a magyarországi délszlávok szokásairól is bőséges információval szolgál.

A két világháború közötti időszakra estek Róheim Géza összehasonlító kutatásai, ezen belül délszláv—magyar komparatistikus vizsgálatai is. Ebben az időben kiemelkedő jelentőségű volt Pável Ágoston kultúraközvetítő tevékeny-

sége, valamint Gunda Bélának a magyar és délszláv műveltségi kölcsönhatások feltárására irányuló vizsgálatai.

A felszabadulás óta eltelt évtizedek munkái is sok értékes anyagot hoztak felszínre. Az eredmények számbavétele több alkalommal is megtörtént, s a délszláv néprajzi és folklórkutatás terén is megszülettek az első összefoglalások és számbavételek.

A népszokáskutatás terén jelentősek azok a magyar összefoglalások — Dömötör Tekla, Bálint Sándor, Ujváry Zoltán és mások művei —, amelyek bevonják vizsgálataikba mind a balkáni, mind pedig a magyarországi délszláv anyagot.

A nemzetiségi anyanyelvi publikációk között mindenképpen figyelemre méltó az Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj című sorozat, amelyet a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége indított el 1975-ben, s amelynek tudományos programját Ortutay Gyula körvonalazta a sorozat bevezető kötetében. Napjainkban megjelent már a sorozat 7. kötete is, reprezentálva az eddig feldolgozott anyagot. Itt kell megemlítenem a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának *Folklór és Tradíció* című kiadványát is, amelyben kiadásra kerültek a Budapesten megrendezett magyar—jugoszláv folklór konferencián elhangzott előadások.

Visszatérve szűkebb témához, a Duna-menti délszlávok szokáshagyományainak alakulásához, mindenek előtt arra kell szorítkoznom, hogy az általam legjellegzetesebbnek tartott elemek, szokás-alakulások, alakulási irányok, az elemek közelebbi és távolabbi kapcsolódásainak törvényszerűségeire irányítsam a figyelmet. Területünkön mindenek előtt szembeötlőek a társas és egyéni köszöntőszerű szokások, a közösségi és családi élet szokásainak szinte napjainkig ívelő megléte, de kiemelkedő szerep jut az egyes személyeknek (pl. polaženik — karácsonyi első látogató, kum — esküvői koma), és a tárgyi kellékeknek (pl. karácsonyi tuskó, ünnepi kalácsok, növények stb.) is az egyes szokásokban.

Az említett köszöntőszerű társas szokások közül elsőnek a téli ünnepkörhöz kapcsolódó koledát kell említenem, amelyet a szakirodalom a legősibb szokások között tart számon, s egyaránt ismert a katolikus és a görögkeleti vallású délszláv népek körében. Különösen fejlett volt Dalmácia déli részén, de ismerték Horvátországban, Szerbiában, Makedóniában, Boszniában, Szlavóniában, a Szerémségben és a Duna-mentén is. Sok helyütt már a múlt század közepére kiveszett vagy módosult formában élt tovább.

Magyarországon a koledálás ismert volt a Vas- és Győr-Sopron megyei horvátok körében, s ma is eleven (még emlékezés alapján gyűjthető) hagyománya a Bács-Kiskun megyei Dusnok község délszláv eredetű lakóinak. Érdemes röviden megismerni a szokás szerkezetével, gyakorlásának körülményeivel és hagyományozásának módjával.

A szokás gyakorlása szervesen illeszkedett a karácsonyi—újévi ünnepkörbe. Ideje: december 27-e, János nap estéjétől másnap reggelig tartott.

Csoporttá szerveződésük után a koledárok az advent vasárnapot követő hétfőn kezdték el a ritusénekek tanulását. Az énekekre és az egész szokás összes

mozzanatának végrehajtására egy idősebb ember — aki fiatal korában maga is koledár volt — tanította meg a csoport tagjait. Koledálni is az ő házából indultak el. A koledárok száma és kora meghatározott volt. 12 felnőtt — 20 év körüli legények — alkotta a koledár csoportot, amely miután a község előljáróságát köszöntötte, két csapatra — četara — oszlott. A két csapaton belül meghatározott szerepe volt a résztvevőknek. Egy-egy csapatban volt két-két vezér (kolo voda) és egy-egy pénztáros (kaser), akik a többiektől eltérő funkciót töltöttek be, de az éneklésben valamennyien részt vettek. A koledár csapatoknak jellegzetes tárgyi tartozékai is voltak, mint pl. a viharlámpák, amelyek a vezérek kellékei voltak, továbbá a díszes, tarisznyszerű pénztárcák, amelyeket a csapatok pénztárosai vittek. A csapatok kosárvívő (torbanoša) gyerekekkel egészültek ki, akiknek az adomány összeszedése volt a feladatuk. A koledárok és a tanítójuk között az osztozkodás a hagyomány szabta rend szerint ment végbe.

1948-ban a koledálás szöveg- és dallamrepertoárja 14 szövegből és 5 daltól állt. Az egyes szövegek funkcionálisan önállóak: volt éneke a házigazdának, öregasszonynak, leánynak (4 szöveg), legénynek (2 szöveg), kisgyerekeknek, menyeknek, papnak, valamint a disznópásztornak. Külön éneket énekeltek akkor, amikor egyik háztól a másikhoz mentek, ezen kívül volt egy csúfolódó, kikiabáló énekszövegük, amelyet ott adtak elő, ahol nem kaptak ajándékot.

A koledaénekeket multságban, kocsmában nem énekeltek, ez a momentum utal egykori rítusének voltukra még akkor is, ha az évek folyamán a szövegek bizonyos mértékig cserélődtek, kontaminálódtak.

Az imént felvázolt koledálás szokása amellett, hogy a legősibb csoportos köszöntőszerű népszokások egyike, egyúttal sajátos helyi képződménynek is tekinthető, mert benne egy sor olyan mozzanat figyelhető meg, amit csakis az adott közösség alakíthatott ki. Kiolvasható a szokásból a falu társadalmának egykori hierarchiája, képet kaphatunk a koledálás szokásán keresztül egy adott közösség változó viselkedési normáiról, esztétikai érzékéről s nem utolsósorban arról a társadalomszervezetről is, amely szintén befolyásolhatta a szokás alakulását.

Hazánkban a koledálás e speciális Duna-menti változatának hordozói katolikus délszlávok, akik napjainkra kétnyelvűek lettek, s e kétnyelvűség a koledálás szövegeiben is nyomon kísérhető. A szövegeket írott szöveg alapján tanulták, s köztük — újabb tartalmú — magyar—szerbhorvát nyelvű szöveg is található. Azt is hangsúlyozni szeretném, hogy már a múlt századi lokális gyűjtésekben is megtalálhatók az említett szövegek egy részének variánsai, de mellettük más koledaszövegek is szerepelnek, amelyeknek viszont a legújabb gyűjtések tárták fel a változatait. Az énekeket a bennük előforduló motívumok alapján általában három csoportba szokták sorolni: 1. mitológus tartalmú szövegek; 2. állattartással és földműveléssel kapcsolatosak; 3. vegyes tartalmúak. Nagyjából e három kategóriába illeszthetők a dusnoki koledaszövegek is.

A Duna-menti, görögkeleti vallású szerbeknél a koledálás már a múlt században visszaszorult, feltehetően az egyházi tiltások hatására, míg a nyugati határszélen lakó horvátoknál a korábban világi szokás erőteljesen átalakult.

A többi társas köszöntő szokás, mint a pünkösdi királynő-járás, lazarice-járás stb. ismertetésétől eltekintve, néhány hagyományos tárgyi kellék mai meglétére és funkcióváltására szeretném a figyelmet irányítani.

A tárgyi kellékek vizsgálatánál mindig arra törekedtem, hogy a szokás-cselekménybe ágyazva szemléljem funkcionálásukat. Jó példa ennek megvilágítására a karácsonyi tuskóégetés alakulása, az ünnepi kalácsok, kenyerek szerepe a szokásokban, valamint a növények és a belőlük készített szokástárgyak élete. A szokástárgyak életének vizsgálata a szokásokon belül a férfi—női dichotómiára vonatkozóan is jó példákkal szolgál. A karácsonyi tuskó (badnjak, panj) kiválasztása, kivágása és hazavitele minden esetben a családfő vagy a legidősebb férfi családtag feladata volt. Ugyanakkor a karácsonyi rituális szerencsekalács (česnica) elkészítésében fontos szerep jutott mind a férfiaknak, mind a nőknek. Ugyanis az elkészítéséhez szükséges vizet rituális párbeszéd keretében a férfinak kellett bevennie a házba, míg a kalács elkészítése már az asszony feladata volt. A növényeknek a szokásokban betöltött mágikus szerepe szembeötlő, újabban esztétikai szempontok is megfigyelhetők. A növények vizsgálata nem csak azért fontos, mert mint járulékos elemek, attributumok szinte minden mágikus cselekményben helyet kapnak, hanem azért is, mert jelenlétük sok esetben rávilágít a szokások növényi kellékeinek a helyi florisztikai viszonyoktól való függésére, illetve a szokások és a növények kölcsönös összefüggésére, pl. a karácsonyi tuskó, amely az egyes vidékeken lehet cser, tölgy, de akár nyír is. A szentendrei karácsonyi szokásokban megfigyelhető pl., hogy a karácsonyi kalácsba örökzöld ágat tűznek (másutt, főleg a szerbeknél, a bazsalikom az általános), amely valószínűleg Dalmáciából hozott hagyományt őriz. Ugyanakkor az Iván-napi koszorú alapanyaga, a *Galium Verum* L. szélesebb körben jellemzi a szokások és a növények közötti kölcsönös összefüggést.

Nem szólhatok részletesebben az Iván-napi koszorú készítésének gazdag szokáshagyományáról (készítésének időpontja: július 6.), annyit azonban hangsúlyozni szeretnék, hogy a korábban bajelhárító cézzalattal házakra (melléképületekre, ólakra, kutakra stb.) kifüggesztett koszorúk napjainkban a szerb házak szimbolikus díszül szolgálnak, s az már újabb keletű szokás, hogy más növényekkel is díszítik őket. Ily módon az esztétikai igények kielégítését is célozzák, de a nemzetiségi identitástudat jeléül is szolgálnak. Az esztétikai funkcióváltás folyamata figyelhető meg a szokások más tárgyi kellékeinél is, pl. az egykor kimondottan kultikus funkciót betöltő kenyereknél, kalácsoknál, az áldozati búzánál (koljivo) és a húsvéti tojásoknál stb.

A Duna-menti délszlávok gazdag szokáshagyományából csupán ízelítőt adhattam, s egy egész sor szokásról nem is szóltam. Így a családi élet szokásairól, a családi munkaalkalmakból kifejlődött fonóról (prelo), a munkaszokások egyéb formáiról, pl. a moba néven ismert kalákáról, amelyek mindegyikéhez gazdag népköltészeti anyag is kapcsolódik. A közösségi szokások közül sok archaikus vonást őriztek meg pl. a halotti emlékünnepek, templomi búcsúk, a marhaszentelés emlékezetben fennmaradt szokása stb.

Remélem — ha csak dióhéjban is — sikerült némi bepillantást adnom a tárgyalt etnikai bázis és terület szokáshagyományaiba.

Irodalom

- Antunovich I.
1882. *Razprava o podunavukih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom*. Napisao — , kalačkobačke biskupija svećenik. U Beču.
- Bálint S.
1977. *Ünnepi kalendárium* 1—2. Bp.
- Berkity Gy.
1839. *Népismertetés*. - Tudománytár 6. 314—331. Budán.
- Dömötör T.
1964. *Naptári ünnepek — népi színjátszás*. Bp.
1974. *A népszokások költészete*. Bp.
- Drobnjaković, B.
1960. *Etnologija naroda Jugoslavije*. Beograd.
- Erdeljanović, J.
1930. *O poreklu Bunjevaca*. Beograd.
- Gavazzi, M.
1939. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja* 1—2. Zagreb.
- Gunda B.
1940. *Etnografska istraživanja u Madjarskoj*. - Jugoslovensko—madjarska Revija 1. 297—302. Bp.
- Hóman B. — Szekfű Gy.
1939°. *Magyar történet*. 4. Bp.
- Ignjatović J.
1884. *Sentendreja. Uspomena Jaše Ignjatovića*. - Letopis Matice Srpske. Knj. 137. sv. prva. 80—115. Novi Sad.
1956. *Memoari*. Rapsodije iz prošlog srpskog života. Priredio Zivojin Boškov. Beograd.
- Jankó J.
1889. *Adatok a pomázi szerbek néprajzához*. - Turisták Lapja 1. Bp.
- Juga V.
1913. *A magyarországi szerbek*. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár 4. Bp.
- Jung K.
1985. *Opponensi vélemény Kiss Mária: A Duna-menti délszlávok szokásformáinak fejlődési irányai* című kandidátusi disszertációról.
- Karadžić, V. St.
1867. *Život i običaji naroda Srpskoga*. Beč.
- Kiss M.
1977. *A magyarországi délszlávok folklór kutatásának áttekintése*. Néprajzi Füzetek 1977/2. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Központi Kiadványa. 67 p. Bp.
1984. *A Duna-menti délszlávok szokásformáinak fejlődési irányai*. Kandidátusi disszertáció. 235 p. mell. Bp.
1978. *Koledarska tradicija u Dušniku*. - Rad 20. Kongresa Saveza udruženja Folklorista Jugoslavije u Novom Sadu 1973. god. 97—105. Beograd.
- Kurelac, F.
1871. *Jačke ili narodne pesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošonskoj i Železnoj na Ugrih*. Zagreb.
- Margalits E.
1918. *Szerb történelmi repertórium*. 1. k. Bp.
- Ortutay Gy.
1975. *Előszó (Predgovor)* - Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj 1. 7—10. Bp.
- Pável Á.
1975. *Válogatott tanulmányai és cikkei*. Szombathely.
- Róheim Géza
1925. *Magyar néphit és népszokások*. Bp.

Sofrić, P.

1903. *Praznovanje Badnjeg večera i Božića u Sentandreji*. 35 p. Niš.

Szárics J.

1842. *A' Bunyevácok*. Népismertetés. Regélő Pesti Divatlap. 838—840., 849—853., 886—888. Pest.

Szekfü Gy.

1935² *Magyar történet* 4. Bp.

Ujváry Z.

1963. *Une coutume des Slaves du Sude: la dodola*. - *Slavica* 3. 131—140. Debrecen.

1969. *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban*. - *Műveltség és Hagyomány* 11. Debrecen.

Vujicsics T.

1978. *Muzičke tradicije Južnih Slavena u Mađarskoj*. Bp.

Zečević, S.

1973. *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru*. Zenica.

Velin I.

1979. *Običaj koleda u Dusnoku*. - *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj* 3. 73—129. Bp.

Voigt V.

1985. *A Duna-menti folklór kérdései*. In: *Zbornik radova Saveza udruženja folklorista Jugoslavija*. 1. 115—121. Novi Sad.

**A ponyvairodalom és a szájhagyomány kapcsolata a parasztság körében
a 19. század végén**

A 19. század második felében ugrásszerűen megélnéült a ponyvakiadás, amely elsősorban a falusi és mezővárosi lakosság igényeit elégítette ki. Mindez nem volt előzmény nélkül és nem is azért fejlődött, mintha az olvasási kultúra oly gyorsan növekedett volna, hanem a megélnéült társadalmi mozgás és a falvak, mezővárosok körében történő szemléletbeli nyitás következménye. A ponyvairodalom iránti érdeklődés különböző méreteken területenként eltérő módon ugyan, de a 17. századtól folyamatosan nyomon kísérhető. Függetlenül a diák olvasótársaságoktól, mezővárosokban és falvakban is léteztek olvasóköri. Egyes alföldi és dunántúli református községekben a férfiak vasárnap délutánonkénti elfoglaltsága a Biblia-olvasás volt. Ez a keret alkalmat és lehetőséget teremtett más írók, könyvek hangos felolvasására is. Erre annál is inkább szükség volt, mivel az olvasni tudás csak néhány ember kiváltsága volt. Erdélyben, Torockón a *Hármas história* fennhangon való olvasással lett ismertté a 19. század elején. Dunántúlon laikus vándorprédikátorok vallásos regényeket olvastak télen a tollfosztó asszonyok körében. A hangos felolvasás szokása és gyakorlata a polgárosodás függvényeként változott. A múlt századi olvasóköri emléke ma már alig él a lakosság körében, zömmel írásos forrásokra kellett támaszkodni a tények megismerésekor. Ez vonatkozik például a bihari falvakra (Körösnagyharsány, Biharugra). Ezzel szemben a kevésbé iparosodott dunántúli falvakban (Káptalanfa, Gyepükaján) és felvidéki községekben (Nógrádsipek), a két háború közti időszakban is élő gyakorlat volt a ponyva fennhangon, közönség előtt történő felolvasása.

Történeti áttekintés

A magyar nyelvű ponyvakiadást történeti szempontból három nagy korszakra lehet bontani. A könyvkiadás kezdetén, de főleg a 16. század utolsó harmadában a nyomdászok igen nagy számban tettek közzé kis terjedelmű, olvasmányos írásokat: verseket, széphistóriákat. Az ókorból öröklött, a reneszánsz idején divatossá vált témák ekkor lesznek ismertté az elit kultúra körein kívül. Az irodalmárok és folkloristák számára mindmáig nyitott kérdés, hogy a szájhagyományé, vagy az írott, nyomtatott forrásoké-e az elsőbbség. A magyar balladakincs régi rétegében például 12 szövegtípusnál mutatható ki szűzsé szerinti rokonság a 16–17. századi nyomtatott históriás énekek és a 19. században feljegyzett folklór szövegek között. Így tehát a standard népköltési gyűjtemények

régi (középkori vagy kora újkori) alkotásainak mintegy 20%-a kapcsolatot mutat a ponyvairodalom legrégebb rétegével (Faragó 1986). Ez az arány még nagyobb lehetett, gondoljunk arra is, hogy a korszak ízlésváltozása bizonyos szüzséket az emlékezetből veszni hagyott, vagy arra, hogy a 16. században a török háborúk és a reformáció idején nagyobb szerepe volt a történeti énekköltészetnek és a vallásos epikus énekeknek, mint ahogyan azt a 19. századi feljegyzések ránk örökölték.

A prózaanyag, legendák, példabeszédek folklór összefüggései egyelőre csak esetlegesen adatoltak, de máris jól látható, hogy a 17. századi prédikációs irodalom a szájhagyomány továbbélését segítette, a variálódást biztosította.

A fennmaradt ponyvák jelentős hányada névtelen szerzőktől való és irodalomesztétikai szempontból nem tekinthető irodalmi alkotásnak, noha vizsgálatuk Magyarországon mind a mai napig elsősorban irodalomtörténeti aspektusból történt. Szerintünk azonban folklorisztikai módszerek szerinti kutatása is elengedhetetlen. A régi, 17. századi nyomtatványok virágkorát a bécsi cenzúrarendelet hirtelen megbénította, a protestáns nyomdákra az ellenreformáció nyomása nehezedett, és mindezt fokozta a török és osztrák megszállás miatti gazdasági visszaesés.

Az aprónyomtatványok második virágkora a 18. század végén kezdődik és a 19. században bontakozik ki. A 19. század elején már határozottan elkülönül a tömegkultúra élvezői számára is az írott anyag és a szájhagyomány, noha ez teoretikusan nem fogalmazódik meg. A szóhasználat és a témaábrázolás tekintetében éles határ volt a falvak, mezővárosok tömegköltészete és az írástudás magas szintjét képviselő irodalom között. Éppen ebből a jelenségből adódik, hogy a magyar folklorisztika a legutóbbi időig csak kis figyelmet szentelt a ponyvairodalomnak, és az irodalmi alkotások szintjét el nem érő "semi-littéraire" alkotások az irodalmárok figyelmét sem kötötték le (Kríza 1982).

A harmadik korszak, melynek utóéletét napjainkig lehet követni, a múlt század hatvanas éveitől az I. világháború végéig tartott. Az irodalmi élet sajátos alakulása, a gazdasági fellendülés, a társadalmi fejlődés, az iskolázottság lassú előrehaladása együttesen biztosította a kedvező talajt a ponyva térhódításának.

Ez alkalommal csupán az általam harmadik korszakhoz tartozó ponyvaalkotásokkal foglalkozom folklorisztikai szempontból. A 19. századi ponyvanyomtatványok és a szájhagyomány ismeretében jól körülhatárolható az a folyamat, ahogyan a népköltészet hatott a ponyvairodalomra és megfordítva, az is nyomon követhető, hogyan vált népköltészetté a tömegek által ismert, szájhagyomány útján terjesztett költészet az eredetileg ponyván napvilágot látott alkotás (Schram 1959, Pogány 1978, Békés 1966).

A jelenség bemutatására két példát szeretnék hozni. Az első példát a 19. század elején kialakult betyárköltészetből merítem, a másikat pedig a múlt század második felében divatossá vált ponyva eredetű vallásos népköltészetből.

Angyal Bandi

A betyárköltészet bármennyire élt is a folklór formakincsével, a kész formulákkal, mégis sajátosan különálló egység a népköltészetben. Első darabjai éppen a ponyvaköltéssel datálhatók. Eddigi forrásfeltárások szerint Angyal Bandi (eredeti nevén Ónodi András sajószentpéteri születésű, jómódú ember) nevéhez fűződik az első nyomtatott betyárballada és monda. A népszerűvé vált vers, amelyet nemcsak a betyár mozgási területén, hanem szinte az egész országban ismernek, így kezdődik:

*Lám megmondtam, Angyal Bandi,
Nem menj az Alföldre,
Mert megtanulsz lovat lopni,
Sej, haj, izibe, izibe.*

A ponyván 16 négysoros versszakban részletesen leírja a szerző a betyár ruházatát. Ebből kitűnik, hogy díszes nemesi öltözetben indult a betyár lószerező útjára, Hortobágyra. Hosszasan időz az erkölcsi tanulságnál oktató moralizálással. A vers nemegyszer ragrímeket használ, ami jellegzetessége a verses ponyvaköltészetnek, de ellenkezik a népköltészet törvényeivel. Idegen hatást kell feltételeznünk ott, ahol egy szót a rím kedvéért megfélezt, és csak a második felét ismétli:

*Rajta volt aranyrojtos
gatyája, gatyája,
Sléziából volt a matériája
— riája, riája.*

A lótolvaj betyárt elfogták és látványos bírósági pert indítottak ellene. A vers a vádaskodókon kívül megjeleníti azokat is, akik rokonszenvükkel védelmükbe vették. A hős elleni nyilvános per és a kiszabadulása, majd ezt követően ismét folytatott lólopás együttesen járulhattak ahhoz, hogy még a betyár életében megannyi folklorizált történet keletkezhesen. A legelső évszám nélküli ponyvanyomtatványt 1799—1802 között adhatták ki (Dömötör 171). Az 1817-es ponyvafüzeten már kimutatható bizonyos poétikai csiszoltság, amit mi a szájhagyomány hatásának tételezünk. Így pl. elmaradtak a versből a hosszadalmas leírások, a strófák páros ríműek lettek, ezáltal a dallamhoz jobban igazodtak. De az apró változtatásoktól eltekintve, megmaradt a ponyvai szöveg, a hosszadalmas eseményleírás, és ez került át a szájhagyományba.

A betyár népszerűségét nemcsak a falusi, mezővárosi kis nyomdászok és a versírók segítették. Egy irodalmi szempontból kevés figyelemre méltatott népszínmű-író, Balogh István 1812-ben három estét betöltő tetszetős vígjátéksorozatot írt. A visszaemlékezések és a korabeli adatok értelmezője a népszínmű nagy sikerének okát a betyár köré fonódó folklórban látja. A népszínmű betétdarabja, amit a felvonások szünetében énekeltek, éppen ez a ponyvaballada volt (Pór

1962). Valószínű, hogy ez is oka lehetett, amiért az ország különböző nyomdáiban gyors egymásutánban újra meg újra kinyomtatták a 19. század elején *Angyal Bandi* nótáját.

A múlt század közepén a betyárköltészet mind jobban kiteljesedett, de a betyárokhoz kapcsolódó történetek, halálukat megéneklő balladák a ponyvánkon mindig sematikusak. A nevek éppen ezért könnyen felcserélhetők. Angyal Bandi balladája esetében azonban ez nem történt meg (Dömötör 1971, Vargyas 1976. II: 655).

Számolni kell azzal a ténnyel, hogy a ponyva-versek szerzői tudatosan merítették a korábbi forrásokból, sem tehetségük, sem lehetőségük nem volt mindannyiszor sajátosan új, egyedi alkotást létrehozni. Sőt, okunk van föltételezni azt is, hogy a szerzők nem is ezt akarták. A ponyvát ugyanis elsősorban a falvakban, mezővárosokban terjesztették. Igaz, hogy csak az olvasni tudó parasztok, kézművesek vették kezükbe a kiadványokat, de olyanok, akik a tradicionális falusi folklór világát ismerték. Előnyben részesítették a már ismert könyveket, és a szájhagyományozás törvényszerűségeihez közelebb álló alkotások természetesen nagyobb népszerűsége tarthattak számot. A 19. század közepén a nyomda tulajdonosa vagy a ponyva összeállítója már tudatosan élt azzal a lehetőséggel, hogy a közlésre érdemesített népdalokat a füzetbe illessze, vagy az újonnan írt szövegeket közismert dallamhoz igazítsa "ad notam" jelzettel.

Szálláskereső Mária

Másik példánkat a legendaballadák közül választottuk. A vallásos népköltészet alakulásában legalább akkora szerepe van a ponyvának, mint a világi költészetben. A legendaballadák száma a ponyva 19. századi virágkorával ugrásszerűen megnőtt, különösen a katolikus vallásúak körében. Szemben a betyárköltéssel, a vallásos ponyva elterjedésében sok helyi jelleget észleltünk. A táji differenciálódás, a vidékenként különböző ismeretanyag befogadásának okai egyelőre ismeretlenek. Valószínű a búcsúszokaszok körével, és az egyházmegyéék elkülönülésével függnek össze.

A *Szálláskereső Mária* balladája egyike azoknak, amelyet országszerte ismernek, változatai kis mértékben térnek el egymástól. Közismert kezdőstrófája a következő:

*Egek királynéja, mennyország csillaga,
Ó a fényes csillag, a szép szűz Mária.
Bújdosik Mária sűrű fájdalmában,
Keresi nyughelyét, sehol nem találja.*

A szöveg legkorábbi forrása 1842-ből való, a század utolsó harmadában azonban több nyomda (Bagó Márton, Bucsánszky, Tichy, Varga Lajos stb.) kiadásában megjelent, többnyire szerző nélkül, de Asbóth Ferenc és Varga Lajos saját magukat tüntetik fel szerzőnek az 1881-ben és 1886-ban kiadott füzetben. A múlt századi források nem szólnak arról, hogy a balladát a karácsony előtti

kilenc napos böjti időszakban kellene énekelni. A századfordulótól azonban egyre több kiadásban a "szálláskeresés" a karácsonyi szokások részévé vált. Az új ponyvafüzetek azt is leírták, hogyan és mikor kell előadni az alkotásokat és egyre terjedelmesebb szövegeket közöltek. Ezzel szemben a szájhagyományban a ponyvaszövegek megrövidültek, egy-egy bonyolultabb kifejezést felcseréltek közismertre, vagy esetleg érthetlenségig torzulva énekeltek. A néprajzi gyűjtések tanulsága szerint általános gyakorlat az előénekes követése. Ahogy a templomban is szokás volt az előénekest nemcsak az éneklési stílusban, hanem a szövegmondásban is követni, ugyanúgy a templomon kívüli vallásos éneklésnél is ez a gyakorlat volt érvényben. Ebből adódik az éneklésben és szövegmondásban olyan modorosság, amit a világi éneklésnél nem találunk meg (Krizsa 1977).

A *szálláskereső Mária* legendaballada a betlehemi szálláskeresést, a szent család elutasítását és a csodás születést adja elő. Szervesen kapcsolódik az eseményleíráshoz a vak, kezetlen leánnyal tett csoda, aki az istállóban született Jézust fölsegítette és ezért visszanyerte testi épségét. Az Anasztázia-mondakör eme része szervesen illeszkedett a magyar legendaballadába, míg a nemzetközi párhuzamokban nem törvényszerű a kapcsolódás. Mária csodatevő képességének kifejezése miatt a ballada népszerűsége a Mária-kultusszal együtt terjedt. Több más ponyvaballadával ellentétben említett példánk azért lehetett országosan ismert, mert időközben a betlehemi játék a falvakban háttérbe szorult, és az ünnepekre készülődők egy újabb formával, a kilenc napi ájtatossággal, énekléssel helyettesítették a régi szokást. Az 1930-as években az egyház által támogatva terjedt a falvakban, de napjainkban ez is eltűnőben van. Korunkban csak az idősebb asszonyok körében, elsősorban a Rózsafüzér Társaság hívei közt, hagyományörző katolikus közösségekben találjuk meg.

A ponyvakiadás harmadik nagy virágkora a századforduló volt. Egymást érték a tudományos, népszerű, fantasztikus könyvek. Ennek a hatása a társadalmi fejlődésben igen jelentős, de a folklórra gyakorolt hatása alig, akkor is közvetetten mutatható ki.

Terjesztés

A vásár és a búcsú mellett a vándorkereskedés volt a ponyva eladásának legfőbb lehetősége. Aki saját szerzeményét árulta, maga énekelte az új nótát is úgy, hogy maga köré vonzza a hallgatóságot. Ezek ellen azonban tiltó rendelkezéseket adtak ki: "gyakran kisebb jogosítatlan könyvnyomdászok (a maguk rossz áruikat) vagy úgynevezett röpíveket (Laufer) kofák, vagy lármázó utcákon és házakban futkozó egyének által lopva igyekeznek árúsítani ... ennél fogva az újabb nyomtatványok, legyenek azok imádságok, dalok, hadi tudósítások vagy más effélék, illetén áramlásuk egyszersmindenkorra ... megtiltatik, s a vevők börtönbüntetés, a szerzők pedig még szigorúbb fenytetés alá vettetnek". (Pogány 1978. 361.) A rendelkezések a ponyvairodalom visszaszorulását eredményezték.

A ponyvaballadák szerzőiről nagyon kevés információnk van. A 19. század elején még a nevüket sem tüntették fel, később, az 1870-es években jelenik meg a szerző neve, majd ettől kezdve mind gyakoribbá válik. A tudatos

folklorisztikai vizsgálatok idején a ponyvaköltészet már lehanyaglott és képviselőik nem voltak már az élők sorában. A múlt századi visszaemlékezések még arról vallanak, hogy az eldugott vármegyék apró falvai tele vannak versszerzőkkel, és alig van olyan falu, ahol ne lenne verselni tudó ember. A századfordulón még népes tábor foglalatосkodhatott versszerzéssel. Az iskolai műveltséghez hozzátartozott a versírási gyakorlat, de ebből következően nem a népköltészet egyszerű formáit, hanem a különböző, attól idegen bonyolult versformákat ismerték meg és követték.

A verselésnél természetesen sok egyéni összetevővel kell számolni. Tudjuk, hogy a ponyvák szerzői ritkán lehetek szemtanúi az általuk megénekelte eseményeknek. A közismert ököritói tüzesetről — ahol a hírek szerint kétszáz bálozó égett a bezárt pajtában — sem helyszíni élmény alapján készült a ballada. A megrendítő eseményt nem szemtanú verselte meg. Valószínűleg ez az egyik oka, hogy folklorisztikai szempontból figyelemre méltó alkotás született. A ballada ugyanis közismert formulákat kissé átalakítva kovácsolt össze. A tragédia hiteles leírása és részletezése helyett az emberi felelősség, az értelmetlen halál, továbbá az életbenmaradtak fájdalma kapott hangot. Túl az adott példán, általánosságban is elmondható, hogy azok a ponyvaballadák, amelyek felhasználták a szájhagyományban élő formulákat és törekedtek az általános emberi érzés kifejezésére, nagyobb népszerűsége tarthattak számot, mint a sok gonddal megírt, konkrét eseményt részletező világi és vallásos ponyvaballadák. Ennek ellenére mindenképpen jellemző, hogy a szerzők egyediségre törekedtek.

Az adaptálás útjai

Példaválasztásunkkal kifejezésre akartuk juttatni, hogy a 19. századi ponyvaköltészet két nagy tematikus egységre oszlik. A világi és a vallási téma elkülönítése a ponyvaírók és nyomdászok általános gyakorlata volt. A megkülönböztetést a címlapok világosan tükrözik. A kettősség az alkotások alakulásánál is nyomon kísérhető.

Eseményábrázolásban a világi ballada, a betyárballada a nemzeti, népi kultúrához való kötődést fejezi ki, hősei az adott társadalom létező figurái. A fennálló jogrend elfogadása, az adott lehetőségekhez való igazodás tükröződik bennük. Az intés, ami a törvényellenes életre vonatkozik, együtt jelenik meg a hős rokonszenves ábrázolásával. Ezzel szemben a vallásos indíttatású legendaballada elveszítette nemzeti jellegét és a katolikus egyház erkölcsi normáit hirdette. A középkori eredetű folklór-motívumok, mint a példánkban említett "Anasztázia-mondakör" felelevenítése, átformálása nem a nemzeti kultúrára utaló elemekre támaszkodnak. A vallási tételek igazolása, a szegények alázatos segítőkészségének természetfeletti jutalmazása az egyik fő gondolat.

Az előadást tekintve a betyárballadák fő sajátossága a lokalizálhatóság. A hely és időpont feltüntetése, az esemény közeli látókörbe illesztése a hitelesség látszatát kelti a hallgatóságban. E jellegzetes formulát a későközépkori históriás énekektől a gyilkosságballadáig megtaláljuk. Ezzel szemben a vallásos balladák a csoda valószínűségét erősítik a szokatlan hely, a távoli idő és nem köznapi stílus

megválasztásával. Sajátos módon az egyházi ének versezete, idegen szóhasználat, nehézkes ritmusa a szájhagyományban is megmaradt.

A megjelenítési alkalom bár mindkét költészeti ágán bizonyos kötöttséget mutat, mégis szembetűnő az eltérés. A vallásos énekek közönsége búcsúkon, sátoros ünnepeken többé-kevésbé zárt közösség volt. A szálláskereső Mária legendaballadára jellemző, hogy a Rózsafüzér Társaság tagjai karácsony előtti kilencedben, falvanként egy vagy több csoportban adták elő. Bár a betyárballadák előadása is alkalomhoz kötődött, a lehetőségek mégis szélesebbek, mert az adott közösség éneklési alkalmaihoz alkalmazkodtak.

Sem a magyar könyvészet, sem a folklorisztika nem tárta még fel a múlt századi ponyvaanyagot, ebből következően nincs átfogó kép a kettő kölcsönhatását illetően. A reprezentatív balladakiadványok ritkán közölnek 19. századi vagy 20. századi ponyvaszöveget. A lokális gyűjtések azonban rávilágítanak a ponyvák tényleges meglétére és hatására, pl. Drávaszögben 27 ponyvaeredetű ballada élt 1970—1975 között a szájhagyományban (Katona—Lábadi 1980). A táji differenciálódás jelentős, ezért más országrészekeken legalább ugyanennyi, de más szövegtípusú ponyvaballadát lehet találni. A kortársi balladaköltészet egészét figyelve, szám szerint nagyobb arányú a ponyvaballada, mint a régi klasszikus ballada, érzelmes stílusa befolyásolta a népköltészet minden rétegét. A ponyvaköltészet egésze nagy hatással volt a parasztság 19. századi kultúrájára, szóhasználatára, művészetszemléletére, közgondolkodására, és éppen ezért fontos ennek minél alaposabb megismerése.

Felhasznált művek jegyzéke

Békés István

1966. *Magyar ponyva pitaval.* (A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig.) Bp.

Dömötör Sándor

1971. *Az Angyal Bandi-nóta történeti háttere.* - Ethnographia, 82. 220—248.

Faragó József

1986. *Virágok vetélkedése.* Régi magyar népballadák. Bukarest.

Katona Imre—Lábadi Károly

1980. *Erdők, mezők, vadligetek.* (Drávaszögi magyar népballadák.) Szabadka

Kriza Ildikó

1977. *A szálláskereső Mária.* Apokrif motívumok a mai szájhagyományban. In: Népi Kultúra — Népi Társadalom 9. 37—53.

1982. *A legendaballada.* Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán. Bp.

Pogány Péter

1978. *A magyar ponyva tüköre.* Bp.

Pór Anna

1962. *Az első betyárszínjáték.* In: Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1. 155—172. Bp.

Schram Ferenc

1959. *Balladák a budapesti könyvtárak kéziratok anyagából.* - Néprajzi Közlemények IV/4. 128—157.

Vargyas Lajos

1976. *A magyar népballada és Európa.* 1—2. Bp.

PÁLL ISTVÁN (Nyíregyháza)

Ház- és lakáskultúra az Észak-Tiszántúlon
a XIX—XX. század fordulóján

A magyar népi építkezésben igen sok, a jelen előadásban nem tárgyalandó, több évszázad alatt végbement változás eredményeként a XVIII—XIX. századra kialakultak az ún. *kistáji variációk*, melyek azt eredményezték, hogy a korábban kevésbé tagolt magyar népi építkezés több, a helyi tényezők hatására egymástól lényegesen különböző kisebb egységekre bomlva fejlődött tovább.¹

Előadásom e kistáji változatok közül az északkelet-magyarországi, pontosabban az észak-tiszántúli népi építkezés XIX. század végi, XX. század eleji jellemző vonásait igyekszik számbavenni, s célja a területen végbement változások időbeni és térbeli különbségeinek jelzése is.

Röviden szólnom kell arról, hogy miért foglalkozom egy viszonylag kis terület népi építkezésével. Magyarország e része, melyhez a történeti Szabolcs megye, Szatmár és Bereg megyéknek a mai országhatárok közötti területe, valamint a volt Hajdúkerület tartozik, átmeneti területnek számít. Különböző hatások érvényesültek itt mind gazdasági, mind kulturális téren: az ország e tája Erdély, a Kárpátok és az Alföld közötti összekötő kapocs szerepét játszotta több évszázadon keresztül. Demográfiai változás főleg a XVIII—XIX. században történt: különféle telepítési akciók és spontán bevándorlás révén ukrán, német, szlovák, román telepések vándoroltak be e vidékre, némileg módosítva az addig tiszta magyar lakosságú vidék etnikai térképét. Már több kutató felvetette, hogy e terület a korábbi kutatások során feltételezett háztípusok egyikébe sem sorolható be, azokba nem illeszkedik bele; itt egy átmeneti, az alföldi és az erdélyi háztípusok között álló, önállónak is tekinthető variáció alakult ki;² ennek legjellemzőbb vonása, hogy benne mind az alföldi háztípusra jellemző kemence, mind az erdélyiben álló kandalló megtalálható volt, bár ezeken kívül még az alaprajzi fejlődésben, építőanyagában stb. is voltak az előbbiektől eltérő vonásai.

A tárgyalt időszak azért a hozzánk közelebb eső századforduló (természetesen néhány évtizeddel kitolva az időbeni határokat mindkét században), mivel itt, miként az országban másutt is, a XIX. század második felétől virágzott ki a népi építészetben az új stílus, egy nagyobb mérvű és sokoldalúbb differenciáltság alakult ki, amely az ország e részében időben és stílusban is helyi variánsokban jelentkezett.

Először talán vizsgáljuk meg az építőanyagokban bekövetkezett változásokat. A hagyományos, helyben felfalálható építőanyagok alkalmazása dominált az épületek készítésénél a terület legnagyobb részén, s ez igen nagy különbségekre vezetett még a megyén belül is. Szabolcs megyének a beregi erdőzónától

egészen a Sárrétig terjedő közigazgatási határán belül különféle építőgyakorlatok érvényesültek, s még egy tájegységen belül is (lásd a Nyírséget) jelentősen eltért egymástól az északi és a déli részek gyakorlata. A XIX. század utolsó negyedében az építőanyagok alkalmazása részben kibővült: a Tisza mint víziút addig szinte kizárólagos jelentőségű volt az építőanyag szállításában, az ekkor bekapcsolódó vasútvonalak kibővítették és megsokszorozták a szállított építőanyagok körét és mennyiségét. Újabb építőanyag-források bekapcsolódása egy-egy területen jelentősebb változásokat is eredményezett (pl. a munkácsi uradalom néhány jelentősebb folyami kikötőben falerakatok létesítésével a beregi erdők fenyőfáit juttatta a Tiszántúlra,⁴ konkurrenciát teremtve ezzel az addig majdnem teljes egészében Máramarosból leúsztatott faanyagoknak. De ide sorolhatjuk a múlt század második felében nyitott tarpai kőbányát is, amely nagy hatással volt a település és a környező községek addig nagyrészt homogén építkezésére).

Statisztikai adatok is alátámasztják a fentebb mondottakat: a favázas épületek aránya a Felső-Tisza vidékén a századforduló körüli összeírások tanúsága szerint jóval meghaladta a terület középső és déli részén összeírt hasonló épületekét (míg 1900-ban a favázas épületek aránya Szabolcs megye északi részén meghaladta a 30%-ot is — néhány településen 70% felett volt az arány —, 1930-ra már a 10%-ot sem érte el.⁵ A terület nyugati és déli részein az arány 1900-ban jóval a 10% alatt maradt). A zuhanásszerű csökkenés a múlt század végére kialakult helyi fahiány és az I. világháborút követő békeszerződések következménye: az új országhatárok elvágták e területeket a korábbi évszázadok során kialakult kereskedelmi központjaiktól, a kereskedelmi útvonalak vagy megszűntek, vagy átrendeződtek. E változást a statisztikai adatok egy-két évtized múltán követték, hiszen pl. a faszindelyből készített tetőhéjázat nagyobb mérvű pusztulásához legalább ennyi idő szükséges. Ha az arányokat tekintjük (itt most kihagyjuk a beregi erdőzóna közvetlen közelében fekvő Bereg megyei településeket, ahol az épületeknek közel felét fedték zsindeellyel), akkor igen jelentős eltéréseket tapasztalhatunk a megye északi és déli részei között: a zsindeletető aránya Szabolcs megye északi részén 1900-ban elérte a 21,75%-ot, míg más, délebbi településeken csupán néhány épületet fedtek ezzel az anyaggal. A csökkenés az előbb elmondottak alapján szembeszökő: míg ugyanezen a területen 1920-ban még 21,6% volt a zsindeletető aránya, 1930-ra 6,3%-ra csökkent. A századforduló táján kezdett elterjedni a pala, a bádóg és a cseréptető is az északi részen, s az előbbieket miatt arányuk az 1900-as 4,5%-ról 1930-ra 59,4%-ra ugrott.⁶

A területet ellátó kőbányák közül a bégányi, a lagmóci és a keresztúri már a múlt század közepén működött és gyakorolt némi hatást a hozzájuk közel eső települések építkezésére, de a kezdetleges útviszonyok és szállítóeszközök, a szabályozatlan folyók nem tették lehetővé a nagyobb távolságra való építőköszállítást. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy kőalapzat rakását még ezeken a településeken is csak a tehetősebbek engedhették meg maguknak, hiszen a szállítás, a vámok igen megdrágították ezt az építőanyagot; nem véletlen tehát, hogy kőalapú épületekkel leginkább a nagybirtokosok kúriáinál és az egyházi össze-

írásokban találkozunk. A Tisza és mellékfolyóinak szabályozásával a múlt század vége felé némileg megváltozott a helyzet: a gátak közé szorított folyók már nem veszélyeztették az utakat, s egész évben lehetségessé vált az építőanyagok közötti szállítása is.

Egy-egy kőbányának a mikrokörnyezetére való hatását példákkal is alátámaszthatjuk: a már említett tarpai kőbánya környékén lévő településeken a múlt század 80-as éveitől kezdve egyre nagyobb számban építettek magas kőalapra emelt házakat, készítettek eléjük kőlapokból járdákat, tölgyfagerendák helyett ezzel bélelték ki a kutakat. Tarpán a kőalapú házak 1900-ban meghaladták a 40%-ot is, s a környező településeken is többszöröse volt az arányuk a terület közepén vagy délebbi részein emelt épületekéénél.⁷ A keresztúri kőbánya hatása mutatható ki a Tisza túloldalán fekvő Rakamaz és Vencsellő építkezésében is, ahol a lakóházak több mint 1/4-ének, 1/3-ának volt kőalapja.⁸ Nem véletlen, hogy éppen ezeken a helyeken volt ez az arány, hiszen a Tisza e szakaszán a múlt század második felében csak Tokajnál és Vásárosnaménynál volt állandó híd, másutt a réveken kompok ("hidasok") segítségével lehetett átkelni. A kőbányák körzete éppen ezért csupán 10-20 km-re terjedt ki, az ettől eltérő adatok igen ritkák.

A lakóházak falának anyagában is történt változás a múlt század második felétől. Már a XVIII. század végén megyei rendelet szorgalmazta a vályogból való építkezést, de ennek nagyobb mérvű elterjedésére (jelentős területi eltérésekkel) csak a XIX. század utolsó negyedében került sor. Míg a nyíri Mezőségen már az 1840-es években túlnyomó többségben voltak a vályogból készült lakóházak,¹⁰ addig a Rétközben csupán a tehetősebbek építkeztek abból (helyette inkább a vert fal terjedt el);¹¹ Beregben csak az 1880-as években váltotta fel a vályogfal az addig szinte kizárólagosan alkalmazott vesszőfonatos technikát.¹²

Az épületek anyagának módosulásában egyes területeken fontos szerepet játszottak a megyei építési szabályrendeletek. Az első, kimondottan építkezést szabályozó rendeletet 1896-ban hozta Szabolcs vármegye; korábban különböző "köz-rendszabások" részeként csupán egyes pontok vonatkoztak az építkezésre. Különösen a gyakori tüzesetek megakadályozását célzó határozatok tartalmaztak építkezési rendelkezéseket is, melyekből az akkori építőgyakorlatról szerezhetünk információkat. Egy ilyen, egymástól lényegesen eltérő földrajzi adottsággal rendelkező tájat magába foglaló megye építési szabályrendeletének megalkotásánál igen nehéz valamennyi részre egyformán vonatkozó rendszabályokat kidolgozni. Inkább az az érdekes számunkra, amit nem találunk meg a szabályok között: ilyen az, hogy nem szorgalmazták a cserép- vagy palatető elterjedését, amit pedig más területeken igencsak ösztönöztek. E tény a rendeleteket készítő realitásérzékéről tanúskodik, ugyanis a területen igen kevés téglagyár és cserépgyár vagy műhely működött, így irreális lett volna az azok kapacitásán felüli mértékben tiltással is szorgalmazni az ilyen tetőhéjazatok elterjedését. Ahol volt ilyen gyár, ott már jóval korábban megtörtént a cseréptető elterjesztésének rendeletekkel történő gyorsítása (pl. Nyíregyháza vagy Debrecenben).¹³ Míg a kisebb településeken létrehozott uradalmi vagy egyházi téglagyárak és cserépgépek csak az adott megbízó épületeit látták el égetett termékeikkel, addig pl.

az 1880-ban Nyíregyházán alapított Barzó-féle gyár évi 3 millió téglá és 200 ezer hódfarkú cserép készítésével nagyban hozzájárult az új megyeszékhely lakó- és középületeinek átformálásához.¹⁴ E gyáron kívül egyébként még két téglagyár üzemelt Nyíregyházán a múlt század végén; a hajdúvárosok múlt század második felében alapított téglagyárai előbb a vegyes (tégla és vályog), majd a tiszta téglafalú épületek dominánssá válását segítették elő több környező településen is.¹⁵

Mindezek a változások azonban csak a lakóépületek egy kisebb hányadánál jelentkeztek, a települések zömében a korábban is használatos hagyományos építőanyagokat alkalmazták. A felső-tiszavidéki községek utcaképe a külső formát tekintve a századfordulóig szinte zavartalan volt. "A fehérre meszelt, csúpos tetejű házak között jól megfért a csonkakontyos is, mert mindkettőben megvalósult az anyag, szerkezet és forma egysége."¹⁶ A fal- és tetőkészítéshez szükséges építőanyagok újjal való felcserélése, új formák bevezetése a városok, a megyeszékhely tehetősebb rétegeinek (iparosok, kereskedők, a kisnemesek utódai, a területre viszonylag nagy számban betelepült zsidó lakosság) kiváltsága volt, a falvak viszonylag nagy késéssel és jóval szerényebb formában tudták azokat követni, lemásolni.

Különös hatást gyakorolt környezetére egyes települések építési gyakorlata. Tarpa magas kőalapra emelt, esztergált tornácoszlopos, deszkamellvédés, bádogtetős épületei a századfordulótól kezdve követésre méltónak találtattak a települést környező falvak tehetősebbjeinél is, mintegy 20 km-es körzetben. Ez az újítás azonban viszonylagos, hiszen ezeknél az 1900 körül készített (vagy csupán az új "módi" szerint átalakított) lakóépületeknél még mindig klasszicista (e század elejétől több helyen eklektikus) homlokzatdíszítést alkalmazták, akkor, amikor Nyíregyházán már szecessziós stílusú épületeket emeltek.

Nem hanyagolható el a szatmári német falvak építési gyakorlatának a környező magyarság építkezésére gyakorolt hatása sem. A vállaji és mérki németek messzi környéken ismert igen jó kőművesek, ácsok voltak, akik az egész Észak-Tiszántúlon és a Kárpátalján is vállaltak munkát. 1910-ben a községben 81 kőművest és 39 ácsot írtak össze, s ez a tulajdonképpeni iparral foglalkozó vállaji népesség több mint 57%-át tette ki.¹⁷ Tevékenységükhöz köthető bizonyos építészeti elemek elterjesztése a Tiszántúl jelentős részén; nagyrészt az ő nevükhöz fűződik a *kétmenetes* vagy *kétsoros* házak megjelenése a nyírségi kisnemesesség, a módosabb nyíregyházi gazdák és a részben német eredetű falvak lakossága körében.¹⁸ Ugyancsak szerepük volt a *tornác* nagyobb mérvű elterjesztésében a századforduló után a Nyírség középső és déli területein.¹⁹ A téglaoszlopos, "modernebb" előtornácokat ugyanezen a területen szatmári mintára szintén ők honosították meg századunk első felében.²⁰

Szólnunk kell a lakóházak belső berendezésének átalakulásáról is. Mindenképpen a városok hatását kell elsősorban kiemelnünk, hiszen igen jelentősen befolyásolták a falvak módosabb rétegeinek ízlését. A gyáripari termékek betörése fellazította az addigi viszonylag zárt, a hagyományozódás révén átörökölt formákat: a munkácsi és más felvidéki vasöntők termékei pl. elárasztották a Felső-Tisza vidékét jó minőségű, aránylag olcsó háztartási felszerelések-

kel. Közülük az egyik legnagyobb méretű s a hagyományos tüzelőberendezéseket leginkább háttérbe szorító termék az öntöttvas kályha és -tűzhely volt, amely a múlt század második felétől előbb a módosabbak lakásaiban, intézmények fűtött helyiségeiben, majd a századforduló tájától a középparasztság szobáiban is egyre nagyobb számban váltotta fel a kemencét és a kandallót. A terület nyugati részén, a Rétközben az 1870-es évektől a századfordulóig teljesen eltűntek az addig ott a kemencék mellett mindenütt alkalmazott kandallók, átadva helyüket a spórnak vagy sparhertnek, előbb csak a nagygazdák, majd a szegényebbek házaiban is.²¹ A hagyományos formák ily módon való "felrúgása" nem minden esetben váltott ki helyeslést a falvak minden rétege körében: a szegényebbek szemében eleinte valamiféle "urizálást" jelentettek,²² s mivel a példa másolása legtöbbször anyagi nehézségekbe ütközött, nemegyszer irigykedést váltott ki.

Ugyancsak a hagyományos keretek fellazulását eredményezte a múlt század végétől egyre nagyobb számban Amerikába kivándorolt, majd bizonyos idő után a megtakarított pénzzel hazatért és itthon házat, földet vásárolt személyek lakásberendezési törekvése. Az egykori nincstelenek egy része hazatérve vagyona révén egyből a falvak módosabb rétegei közé emelkedett, s ezt a társadalmi helyzetében bekövetkező változást házberendezése is tükrözte. Az Amerikában készült, onnan hazahozott tárgyak általában a szobák mindenki által hozzáférhető helyeire kerültek (fényképek, képek, gramofon, varrógép, háztartási eszközök, az utazóláda stb.), s hivalkodva meséltek a gazdájuk életében (és életszemléletében) bekövetkezett változásokról, s ezek aztán sok esetben találtak követőkre a települések módosabbjai körében.

A XIX. század végétől terjedtek el a protestáns lakóházakban a magyar történelem kiemelkedő eseményeiről, történelmi nagyjainkról készült, kő- vagy olajnyomatos formában, magas példányszámban sokszorosított nagyméretű festmények, rajzok, melyek a katolikus vidékek szenteket ábrázoló képeit voltak hivatva pótolni. Az Észak-Tiszántúl településeiről egész sorozatokat lehetett összeállítani az ilyen, egykor vásárokon árult színes vagy fekete-fehér képekből.²³ A fotózás elterjedése lehetővé tette, hogy néhány apróbb, vásári vándorfényképész által vagy városi műteremben készített, keretbe foglalt családi fénykép a szegényebb családok szobáinak falára is felkerüljön.²⁴ A szobákból később szinte elmaradhatatlannak tűnő falióra elterjedése is az 1870-es években kezdődött, városi előképek hatására.²⁵

A környéken leghíresebb s legnagyobb piaci körzettel rendelkező debreceni, a hasonló nyíregyházi, nagykárolyi stb. asztalosok által készített és a kállói, kisvárdai, nyíregyházi hetipiacokon és országos vásárokon árult, polgári ízlést tükröző bútordarabok a századforduló körül kezdték kiszorítani a hagyományos formájú, a falusi asztalosok vagy barkácsoló kedvű mesteremberek és házigazdák által előállított bútorokat. A század elején a parasztlakásokba is bevonult a *sze krény* vagy *sifon*, melynek sok helyen a család nagy létszáma miatt alig találtak helyet a szobában. Ugyancsak ekkortájtól váltotta fel a magashátú *dívány* a karosládát, főleg olyan módosabb házaknál, ahol nagylányok voltak.²⁶ A bútorgyárakban készült garnitúrák többnyire egy-egy szoba teljes berendezésének megváltozását hozták magukkal: a hagyományos parasztbútorok a másik

szobába vagy a pitvarba, a kamarába szorultak ki. Századunk első évtizedétől kezdve generációs fáziseltolódások alakultak ki a szobák bútorzatában, hiszen a fiatalok főként az új ízlésű bútorokkal rendezték be lakóhelyiségeiket.²⁷ Valószínű, hogy a tárgyalt terület középső és déli részeinek parasztszobáiban a múlt század végétől éppen az új ízlésű bútorok megjelenése váltotta ki az addig szokásban volt sarkos elrendezés *párhuzamossá* alakulását. E térbeosztás újabb keletű a sarkos elrendezésnél, egyben magasabb szintet is képvisel.²⁸ A Felső-Tisza vidékén — bár a lakószobák egy vagy két ablaka az utcára és egy ablaka az udvarra nyílt — sajátos módon nem volt sarkos elrendezés, ott a központos (párhuzamos) berendezés volt az általános.²⁹ Az előbb említett középső és déli részeken konzervatívabb környezetben néhány helyen máig megőrződtek a korábbi sarkos elrendezési formák.

Összegezve a fentebb elmondottakat: megállapíthatjuk, hogy az Észak-Tiszántúl hagyományos népi építkezésében a XIX–XX. század fordulója körüli évtizedekben fontos változások következtek be. Az építőanyagok területén a lakóházak építésénél háttérbe szorult a sövényfal, helyette a századforduló táján a vályog (más helyen a vert-) fal került előtérbe, s a kőbányák közvetlen környezetében a kőalapzat is elterjedt. A városokban és körzetükben a módosabb rétegek építkezésében tért hódított a téglá és a tetőfedő cserép (egyes területeken a pala és a bádoggal tetőhéjazat), a faszindely pedig háttérbe szorult.

Egyes települések építőgyakorlata, az építési szabályrendeletek, az ügyeskező mesterek egyaránt hatást gyakoroltak környezetükre (pl. a villaji német kőművesek és ácsok, Tárpa kisnemesi építkezése stb.). Egyes alaprajzi és szerkezeti változások is a századforduló körüli időponthoz kapcsolhatók (tornácok nagyobb méretű elterjedése, fűrészelt deszkadíszek, esztergált tornácoszlopok, különféle stílusú homlokzatdíszek megjelenése).

A belső berendezés változásai közül kiemelhetjük a kandalló teljes eltűnését, a gyáripari termékek (pl. öntöttvas kályhák és -tűzhelyek) megjelenését, a bútorzatban a szekrény és a dívány, valamint az asztalosok által nagy sorozatban készített, polgári hatást tükröző bútordarabok elterjedését. Ezen időszakra tehetjük a sarkos szobaberendezés párhuzamossá alakulását is.

Jegyzetek

1. Balassa M. Iván 1985. 154–155.
2. Tóth János 1961. 202.
3. Barabás Jenő—Gilyén Nándor 1979. 64.
4. Lehoczky Tivadar 1881. 2. köt. 399.
5. Dám László 1982. 14.
6. Páll István 1988. 63.
7. Magyar Stat. Közl. 1902. 1. k.
8. Uo.
9. Balogh István 1966. 294.
10. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár IV. A. 19. 1–15.
11. Kiss Lajos 1932. 1.
12. Papp Zoltán Sándor 1975. 227.
13. Páll István 1986 és Sápi Lajos 1984.

14. Bene János 1983. 4.
15. Dankó Imre 1979. 185—186.
16. Gilyén Nándor—Mendele Ferenc—Tóth János 1975. 56.
17. Magyar Stat. Közl. 1912. 42. köt. 633.
18. Dám László 1982. 75—77.
19. Uő. 1977. 58.
20. Uő. 1984. 152.
21. Kiss Lajos 1985. 32.
22. Csiszár Árpád 1985. 21.
23. Bodnár Zsuzsa 1985/a. 25.
24. Viski Károly é. n. 1. köt. 251—252.
25. Kiss Lajos 1985. 33.
26. Csiszár Árpád 1985. 20—21. és Kiss Lajos 1985. 33.
27. Bodnár Zsuzsa 1985/b. 57—58.
28. Nádas Éva 1977. 102.
29. Gilyén Nándor—Mendele Ferenc—Tóth János 1975. 56.

Irodalom

Balassa M. Iván

1985. *A parasztház évszázadai*. Békéscsaba.

Balogh István

1966. *Adatok a vályog- és faépítkezés történetéhez 1792-ből*. Ethnographia.

Barabás Jenő—Gilyén Nándor

1979. *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Bp.

Bene János

1983. *Nyíregyháza, Építőipari Gyűjtemény*. (Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtár 160.)

Bodnár Zsuzsa

1985/a. *Lakásbelsők a Sóstói Múzeumfaluban*. Szabolcs-Szatmári Szemle 3. sz.

1985/b. *Élet a pócspetri házban*. Forrás 7. sz.

Csiszár Árpád

1985. *A hagyományos parasztlakás berendezésének rendje Szatmárban és Beregben*. Szabolcs-Szatmári Szemle 3. sz.

Dám László

1977. *A lakóház és építése Nyírlugoson*. Néprajzi kutatások Nyírlugoson 1. Népi építkezés. Nyíregyháza. (Jósa András Múzeum kiadványai 8.)

1982. *Lakóházak a Nyírségben*. Debrecen. (Studia folkloristica et ethnographica 6.)

1984. *Szabolcs-Szatmár megye népi építészetének táji tagozódása*. Tanulmányok Szatmár megye néprajzához. Debrecen. (Folklór és etnográfia 16.)

Gilyén Nándor—Mendele Ferenc—Tóth János

1975. *A Felső-Tiszavidék népi építésze*. Bp.

Kiss Lajos

1932. *A Rétköz régi tűzhelyei*. Néprajzi Értesítő.

1985. *Lakásbelsők a régi Rétközben*. Szabolcs-Szatmári Szemle 3. sz.

Lehoczy Tivadar

1881. *Beregvármegye monographiája*. Ungvár.

Magyar Stat. Közl.

1902. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat. 1. köt. Bp.

1912. Magyar Statisztikai Közlemények 42. köt. Bp.

Nádas Éva

1977. *Lakásbelső és lakáskultúra Nyírlugoson*. Néprajzi kutatások Nyírlugoson 1. Népi építkezés. Nyíregyháza (Jósa András Múzeum Kiadványai 8.)

Páll István

1986. *Tégla- és cserépezés Szabolcs megyében a XIX. század első felében.* Múzeumi Kurír 50. sz.

1988. *Az Észak-Nyírség népi építészete kutatásának eredményei.* A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 21—23. Nyíregyháza.

Papp Zoltán Sándor

1975. *A beregdaróci emberek élete a századfordulón.* Bp.

Sápi Lajos

1984. *Építési szabályrendeletek keletkezése Debrecenben.* A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve. 1982. Debrecen

Tóth János

1961. *Népi építészetiünk hagyományai.* Bp.

Viski Károly

é.n. Bútorzat. *A Magyarság Néprajza.* 1. köt. 2. kiad.

TÁTRAI ZSUZSANNA (*Budapest*)

**Osztrák—magyar interetnikus kapcsolatok
a jeles napi szokásokban**

Előadásomban a december 6-i Miklós nap, a karácsony és a húsvét olyan szokáselemeivel foglalkozom, melyek Magyarországon az Osztrák—Magyar Monarchia idején indultak hódító útjukra.

A pirosköpenyes, nagyszakállú, jóságos Mikulás és az őt kísérő krampusz gyermekeket ajándékozó és számonkérő figurái a városi polgárságtól a falusi értelmiség közvetítésével jutottak el a parasztsághoz. Népszerűsítésében máig nagy szerepet játszanak az iskolák és az óvodák. Az orosz "ded moroz" tükörfordításaként az 1950-es években a télapó elnevezést kívánták bevezetni. Ma mindkét elnevezés egyformán elfogadott és használatos hazánkban. A Mikulás szó a Miklós név szlovák megfelelője, csak a múlt század végén került a köznyelvbe. A múlt század 70-es, 80-as éveiben megjelent szótárainkban még nem szerepelt. A szokást a kutatók osztrák eredetűnek tartják. A Mikulást kísérő ördögszerű alakoskodó krampusz elnevezés a nyelvészek szerint a bajor-osztrák "Krampe" karom, horog, kampó jelentésű szótőnek a latinos "us" végződéssel ellátott alakja (Kiss L. 1962. 92—94.) Egy másik értelmezés szerint az ugyancsak német eredetű "Krum Fuss" görbe lábú sátánra utaló szó vált krampusszá a magyar nyelvben (Ujváry Z. 1979. 93.)

A Miklós napi alakoskodásnak korábbi formái is voltak, melyek osztrák, német, cseh és szlovák nyelvterületen hasonló módon éltek. A Dunántúlon sokfelé még a közelmúltig szokás volt, hogy legények, sőt nők férfiak bekormozott arccal, derekukon láncsal, kifordított bundában ijesztgették a gyerekeket (saját gyűjtés, Beled, Győr-Sopron m. 1967).

A Miklós napi alakoskodás másik formája középkori diákhagyományból eredhet. A püspököt megszemélyesítő figura kíséretével felkereste a házakat, a gyerekeket vizsgáztatta, megimádkoztatta, büntette és jutalmazta. E szokásnak lehet a változata az Észak-Dunántúlon, Csallóközben, Mátyusföldön és az Ipoly mentén a fonóbeli lányok tréfás gyóntatása. A püspökruhás alakoskodót ministránsok, harangozó és az ördögök kísérték. A litánia-paródiát követte a "gyóntatás". A válaszolni vonakodó lányokat az ördögnek öltözött legények kikísérték az udvarra, és ott büntetésül összefogdosták, megcsipkedték (Manga J. 1941. 190.).

Ausztriában az Enns völgyében a parodizált litánia mellett a prédikáció is része volt e játéknak (Manga J. 1980. 618—619.)

Az Osztrák Néprajzi Atlasz tanúsága szerint a magyar nyelvterülettel határos részekben a Mikuláshoz igen hasonló Miglas, Migellas, Migne használatos,

míg az ország más részein a Santaklos, Klos, Fehér vagy Püspök elnevezés él. Az ijesztő, láncot csörgető alakoskodóra ugyancsak számos adat van Ausztriában (ÖVA Bl. 81. 88. 89.)

A Miklós napi ajándékozásnak több évszázados hagyománya van Európaszerte, melyet a szent legendájával hoznak összefüggésbe. Hazánkban sokféle utalnak adatok arra, hogy az ablakba kitett cipőkbe nyalánságokat, büntetésül pedig kukoricacsutkát, fadarabot, vöröshagymát tesznek. A megszemélyesített Mikulás azonban az ország nagy részén csak a két világháború közötti időszakban tűnt fel (Barna G. 1982. 366.). Hazánk keleti felében a Miklós napnak nem voltak különösebb hagyományai (Barna G. 1979. 120., Vasas S.—Salamon A. 1986. 59.).

A csokoládéipar révén azonban a Mikulás alakjának jellegzetes mintája alakult ki országszerte. Az osztrák, püspököltöztetű Mikulás nálunk nem ismert. Pirosköpenyes, pirossipkás, nagyszakállú, puttonyos öregemberként ábrázolják. A Mikuláson kívül feketeruhás krampuszt és piros, csizmaalakú figurákat gyártanak. A Mikulás fontos kellékéről az aranyozott virgácsokról utcai árusok gondoskodnak. Ma már országszerte szokássá vált az óvodákban és iskolákban, hogy a számonkérő, de elsősorban ajándékozó Mikulást megszemélyesítsék. Reklámcéllal az élelmiszerboltok, áruházak is beöltöztetnek Mikulást, vagy más néven télapót. A Néprajzi Kutatócsoport is éveken keresztül megrendezte a maga Mikulás ünnepségét. Egyik vállalkozó szellemű kollégánk öltözött be. Intézményesen, a szakszervezetek évről évre biztosítják a 14 éven aluli gyerekek megajándékozását édességgel vagy játékkal. Egy mai, városi gyerekek több találkozása is van a Mikulás alakoskodóval, az óvodában vagy iskolában, a szülők munkahelyein, esetleg az otthonában, sőt az utcán is. Az ajándékozás, akárcsak más alkalmakkor, már nem csak apróbb édességekre szorítkozik.

Egy nyugat-dunántúli községben, ahol még néhány évtizede a láncsal zörgető, ijesztő alakoskodó járt házról házra, ma már az iskolában beöltöztetett piros ruhás Mikulást viszik végig szekéren a falun (saját gyűjtés, Bük, 1986.).

A szokás rendkívüli népszerűségében szerepe van annak, hogy korábbi hagyományokra épülhetett, vagy már ismert és gyakorolt szokáselemeket olvaszthatott magába. Ijesztő, büntető és adományozó alakoskodók Európaszerte ismertek a téli ünnepkörben: Luca és Borbála napkor, sőt Karácsonykor is (Ujváry Z. 1879. 92—95., Dömötör T. 1964. 199., Bálint S. 1977. 27—51.).

Ugyancsak a téli ünnepkörbe tartozó, hihetetlenül népszerűvé vált szokáselem a karácsonyfa. Az eddigi kutatások a szokást protestáns, német eredetűnek tartják, mely hazánkban a bécsi udvar ösztönzésére terjedt el, először az arisztokrácia körében. A bécsi udvarban német főúri családok és protestáns művészek honosították meg.

Az osztrák néprajzi kutatás szerint a karácsonyfa elterjesztésében nagy szerepe lehetett az I. világháborúban a katonák számára állított közös karácsonyfáknak. A szokás elterjedési irányvonala Ausztriában a vasútvonalak mentén mutatható ki. Érdekes módon az ország keleti része felől terjedt az ország belseje felé, és még az ötvenes években sem volt általános szokás a karácsonyfaállítás (ÖVA 1965. Bl. 28—29.). Hazánkban a szokás nyugati irányból terjedt kelet felé,

és sok adat bizonyítja, hogy csak a II. világháború után vált itt is népszerűvé. Az új szokáselemek elterjedését, mint a Mikulás esetében is láttuk, nagymértékben elősegítette, hogy valamiféle előzménye már volt. Leopold Schmidt reformáció előtti szokásnak tartja a Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon jól ismert, gerendára függesztett kis fákat, zöld ágakat (L. Schmidt 1972. 303.). A sokáig párhuzamosan élő szokást egyes falvakban azzal magyarázzák, hogy a szegényebbeknek csak ilyenre tellett. Itt most csak utalok arra, hogy a különböző ünnepeken és jeles napokon igen gyakran találkozunk zöld ágakkal, melyeknek gonoszűző, termékenységharó, házasságjósító stb. funkciót tulajdonítottak.

Egyre népszerűsödő szokás, hogy közterületeken hatalmas fákat állítanak. Egyes történeti adatok szerint az első karácsonyfákat sem a családok állították, hanem a 17. században német nyelvterületen a központi helyen felállított fán lógó gyümölcsöket a gyermekeknek és a szegényeknek szánták (ÖVA 1965. Bl. 28—29.).

Ilyen típusú karácsonyfa utódáról olvashatunk a múlt században, amikor a földesúr állíttatott hatalmas karácsonyfát a cselédeknek szalaggal, gyertyákkal díszítve, az ágakra pedig névre szóló ajándékokat függesztve (Résző Ensel S. 1867. 239—240.). Bécsben 1959 óta állítanak karácsonyfát a városháza elé (ÖVA 1965. 81. 28—29.). Ma Budapesten az ünnepi hangulat fokozására fenyődíszbe öltöznék a kirakatok, utcák. Nagy fákat állítanak pl. a szállodák előcsarnokába. Néhány éve a Vörösmarty téren reklámcélból a Hungaroton Magyar Hangfalemezgyártó Vállalat állíttat hatalmas fenyőfát, ágain színes villanygökökkel és lemeztasakokkal.

A szokás a falvakban is terjed. A nyugat-dunántúli Bük község tanácsházának udvarán 10 éve hatalmas kivilágított fa áll újévig (saját gyűjtés, Bük, 1986.).

Újabban terjedő szokásként kell számontartanunk a városi panelházak erkélyein megjelenő kivilágított fákat és az autók ablakaiba szerelt kis karácsonyfa szimbólumokat. Ugyancsak népszerűsödő szokás a kertes házak fenyőfáinak villanygökökkel való kivilágítása is.

Az utóbbi évtizedekben terjedő szokás, hogy a temetőbe kis fákat visznek, néha feldíszítve, többnyire viasszal befűjva. Nyitra-vidéki falvakban a fán lévő szaloncukrokat a halottaknak szánják (Virt I. szíves szóbeli közlése). A karácsonyi ünnep halottkultuszának kései és újabb megnyilvánulását tapasztalhatjuk ebben a szokásban.

Új karácsonyi szokásként tarthatjuk számon az adventi koszorút is, melyet az Osztrák Néprajzi Atlasz német eredetűnek tart. Ausztriában a 30-as és az 50-es években végzett felmérés az adventi koszorú népszerűségének ugrásszerű megnövekedését tanúsítja (ÖVA 1959. Bl. 7—9.).

E szokás elterjedése hazánkban is évről-évre erősödik. A fővárosi virágüzletek számtalan változatban, színes gyertyákkal és szalagokkal készítik.

A karácsonyfadíszekről röviden csak annyit, hogy ugyancsak nagy változásokon mentek keresztül, a szimbolikus jelentésű almát, diót, mézeskalácsot

kat, papírláncokat fokozatosan felváltották a gyári készítésű üvegdíszek, a gyertyákat pedig a villanyégők. A karácsonyfadíszek ma a kereskedelembe és utcai árusoknál szerezhetők be.

A karácsonyfa hódító útjának egyik fő oka, hogy nem volt idegen elem a téli napforduló ünnepén a mágikus tartalommal felruházott zöld ág, akárcsak liturgikus vonatkozásban a paradicsomjáték életfája. Itt tehát kereszténység előtti és liturgikus hagyományok találta egymásra. A karácsonyfadíszek sorsa is hasonló. A termékenységet szimbolizáló alma, dió és a feltevések szerint a paradicsomi életfáról származó, a kígyót jelképező lánc, jól megfér egymással. Ugyancsak messzire vezet a gyertyák kérdése az élet fényének szimbólumától az esztétikai élvezetet jelentő villanyégőkig.

A karácsonyi ajándékozás szokása újabb keletű, de egyre népszerűbb. Sokáig magát a fát és a rajta függő nyaláncságokat szánták ajándéknak. Az ajándékhozó, akárcsak Mikuláskor, néha karácsonykor is megjelenik. Nyugat-Magyarországon, ahol a téli ünnepkörben, mint már utaltunk rá, sok példa van a büntető, adományozó, számonkérő alakoskodókra, néhol még megtaláljuk a karácsonyfát és ajándékot hozó fehérmaszkos Jézuska megszemélyesítésének a nyomait. A közelmúltig szokás volt a Győr-Sopron megyei Szakony községben, hogy egy gyermeket, vagy asszonyt fehér lepedőbe öltöztettek, fejére túllfátyoltak. A feldíszített karácsonyfával lépett a szobába, ahol a szülők közvetítésével megimádkoztatta a gyerekeket (saját gyűjtés 1986, Szakony, Győr-Sopron m., Gőr, Vas m.). A szokást evangélikus családoknál gyűjtöttem. A szakirodalomban találunk olyan véleményt, hogy német nyelvterületen a Szent Miklós adományozó szerepének ellensúlyozására hangsúlyozták a karácsonyi adományozást és személyesítették meg ilyen különös módon a Jézuskát (Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, 6. 1934/1935.). A fehérmaszkos alakoskodás részleteire itt most nincs módunk kitérni. Mindenesetre a közelmúltban gyűjtött adat e kérdéskör alaposabb gyűjtésére, az internetikus kapcsolatok részletesebb vizsgálatára hívja fel a figyelmet.

A Mikuláshoz és a karácsonyhoz hasonlóan a húsvéti szokások egyes mai jellegzetességeinek kialakulása is az Osztrák—Magyar Monarchia idejére esik.

Katona Lajos, a századforduló nagy tudósa így írt a Pesti Napló 1895-ös számában: "Húsvét előtt egy-két héttel rendszeren megjelennek a csemegésboltok ablakaiban a feltámadás ünnepének ama hagyományos és jelképes kísérői, amelyek közt az ősrégi bárány és a szintén tisztas korú hímes tojás mellett újabban a német Osterhase is évről-évre növekvő kelendőséggel örvend." (Katona L. 1982.) Hans Moser német nyelvterületről történeti források alapján mutatja be a húsvéti nyulat és a színes tojásokat mint húsvéti adományt, és a színes tojásokkal körülvett sült nyulat mint húsvéti szentelményt. Úgy véli, hogy egy tréfás átváltozás tanúi lehetünk, mikor a sült nyúl az őt körülvevő tojások mellől föltámad és tojáshozóvá válik (Hans Moser, 1985. 194.).

Nyugat-dunántúli falvakban a századfordulón már szokás volt a húsvéti tojásokat a kertbe, a bokrok alá rejteni. A gyerekeknek úgy magyarázták, hogy a húsvéti nyúl rejtette oda (saját gyűjtés, Bük, 1986.).

A húsvéti nyúl ma már országsszerte jellegzetes központi figura, ehhez nagymértékben hozzájárult az édesipar. A húsvét ősi, a nyúllal újabban összefüggésbe hozott jelképe a tojás.

A tojás ősi termékenységszimbólum, húsvétkor szerelmi ajándék, szentelmeny, sőt játékszer. Színes és hímes tojások készítése, vásárlása ma is szokás. A népművészeti boltok hagyományos technikával készült, karcolt és viaszolt tojásokat árulnak különböző vidékekről. Újabban piacokon, zöldségesboltokban szép számmal jelennek meg harsány színekkel, olajfestékkel festett, kalocsai himzésmintákat utánzó tojások. A házi húsvéti tojásfestéshez NDK-ból importált tojásfestékeket és matricákat is felhasználnak. Az osztrák—magyar interetnikus kapcsolatok mai alakulására példa, hogy a termálvízéről, osztrák idegenforgalmáról híres Bükfürdőn évek óta közvetítenek hímes tojásokat, 5-600 db-ot a határon túli falvakba.

A Mikulás vagy a télapó, a karácsonyfa és az adventi koszorú, a húsvéti nyúl jellegzetes szimbólumok a téli és tavaszi ünnepkörben. Ki-ki magáévá teheti különösebb egyházi magyarázat vagy hiedelemháttér nélkül.

Az alakulás, változás folyamatát ma már nagymértékben befolyásolja az ipar, a kereskedelem, a tömegkommunikáció és az idegenforgalom. A Mikulás, a karácsony és a húsvét ünneplésében ma Magyarországon városban és falun egyaránt a szokásformák és normák homogenizálódására törekszenek. Az egyes szokáselemek, az interetnikus kapcsolatok, a helyi hagyományok továbbélésének, a helyi új kezdeményezéseknek a vizsgálata bizonyíthatja, hogy a népszokások az egyesülési tendenciák ellenére is lokális változatokban élnek.

Irodalom

Bálint Sándor

1976. *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Bp.

1977. *Ünnepi kalendárium*. 1. Bp.

Barna Gábor

1979. *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén*. Bp.

Barna Gábor szerk.

1982. *Csépa*. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből 2. Eger—Szolnok.

Borus Rózsa

1981. *Topolya népszokásai*. Újvidék.

Dömötör Tekla

1964. *Naptári ünnepek — népi színjátszás*. Bp.

Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens

1934—35. Bd. 6. Berlin — Leipzig.

1938—41. Bd. 9.

Katona Lajos

1982. *Folklór kalendárium*. Bp.

Kiss Lajos

1962. *Mikulás, télapó, krampusz*. Magyar Nyelvőr 1962. 82—84.

Klink, Hörander Edith

Nikolausbrauchtum. ÖVA Bl. 88, 89.

Manga János

1941. *A téli ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén.* Ethnographia 189—217.

1980. *Mikulás.* Magyar Néprajzi Lexikon 3. 618—619.

Moser, Hans

1985. *Volksbräuche im geschichtlichen Wandel.* München.

Réső Ensel Sándor

1867. *Magyarországi népszokások.* Pesten.

Schmidt, Leopold

1972. *Volkskunde von Niederösterreich.* Horn.

Ujváry Zoltán

1979. *Népszokások és színházok.* (Folklór és etnográfia. 2.) Debrecen.

1983. *Játék és maszk 1.* Debrecen.

Vasas Samu—Salamon Anikó

1986. *Kalotaszegi ünnepek.* Bp.

Wolfram, Richard

1959. *Adventkranz.* ÖVA 1. Lief. Bl. 7—9. XI. 1—7.

1965. *Christbaum und Weihnachtsgrün.* ÖVA 2. Lief. Bl. 28—29. 1—59.

Saját gyűjtések:

Szakony, Győr-Sopron m. 1986. adatközlő: Bedi Sándorné, Hasza Lidia, 1914.

Bük, Vas m. 1986. adatközlők: Berki Kálmánné, Ábrahám Rozália 1945, Bedi Ilona 1924, Fábíán Jenőné, Hetyéssy Karolina 1926.

Gór, Vas m. 1986. adatközlő: Petrovics Sándorné 1916

Beled, Győr-Sopron m. 1967. adatközlő: Jakab Imre 1897.

A népművészet mint a nemzeti kultúra forrása

**Die Volkskunst als Quelle der nationalen
Kulturen**

